

Александар Стојановић

ЗАВОД ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ 1942–1944.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

Библиотека
Студије и монографије
књ. 141

За издавача
Др Миле Бјелајац

Редакција
Др Бојан Симић (главни и одговорни уредник)
Др Мирослав Перишић
Проф. др Саша Мишић
Др Борис Милосављевић
Др Петар Драгишић
Др Милана Живановић
Др Сања Петровић Тодосијевић (секретар)

Рецензенти
Академик Мира Радојевић
Академик Љубодраг Димић
Др Љубинка Шкодрић

Лектура и коректура
Невена Жупањац

Техничко уређење и дизајн корица
Небојша Стамболија

ISBN 978-86-7005-201-7

DOI 10.31212/monografija.2024.141.stojanovic

Рукопис је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

Александар Стојановић

**ЗАВОД ЗА ПРИНУДНО
ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ
1942–1944.**

**Београд
2024**

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
МЕТОДИ АНТИКОМУНИСТИЧКЕ АКЦИЈЕ И ОСНИВАЊЕ ЗАВОДА ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ	17
Полицијски рад по линији сузбијања комунизма у Краљевини Југославији	17
Окупација и колаборација у Србији до лета 1942.....	28
Специјална полиција Управе града Београда и прогон комуниста 1941–1942. године	44
Оснивање Завода за принудно васпитање омладине.....	52
ЗАВОД ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ – ПРОСТОР И ЉУДИ.....	65
Заводски комплекс и стражарски одред	65
Управник и управница – Милован и др Драгојла Поповић	77
Заводски васпитачи и друго особље	94
Административно и техничко особље Завода за принудно васпитање омладине	108
Заводска амбуланта – илегална активност под окриљем медицинске службе	114
ХРОНОЛОГИЈА ДЕШАВАЊА У ЗАВОДУ ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ	123
Рад са првим групама штићеника	123
Правно обликовање заводског живота и рад установе у првим месецима 1943. године.....	137
„Пуч“ и његове последице – Завод од пролећа до краја 1943. године	154
Завод за принудно васпитање омладине током 1944. године	180
„ПИТОМЦИ И ПИТОМИЦЕ“ – ЖИВОТ ПОСЛЕ ЗАВОДА ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ	203
Ослобађање преваспитаних штићеника	203
Из заводских жица у борбу за слободу, или у смрт.....	216
Комунистичке власти и питање „држања штићеника“	228

ЗАВОДСКЕ ПАРАДИГМЕ	243
Заводски лист	243
Чудесна судбина Милутина Дорословца	259
Увек на линији Партије – Славка Петровић Муњас	275
ЗАКЉУЧАК	285
ПРИЛОЗИ	297
Документи о оснивању и раду	
Завода за принудно васпитање омладине	297
Посебна предавања која су одржали	
предавачи у заводу	310
Приредбе и културно-уметничке манифестације	
у организацији штићеника Завода за принудно	
васпитање омладине.....	313
Песме настале у Заводу за принудно	
васпитање омладине	340
Фотографије настале у Заводу за принудно	
васпитање омладине	350
КОРИШЋЕНИ ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	363
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	375
БИОГРАФИЈА АУТОРА	391

ПРЕДГОВОР

Било је јутро 22. септембра 1942. године када је на железничку станицу у Смедеревској Паланци стигао воз који је под окриљем ноћи пошао из Београда. По заустављању воза припадници Српске државне страже отворили су врата вагона и на тло ове шумадијске варошице ступила је прва група младића и девојака, стражарно допраћених из просторија београдске Специјалне полиције. Након дугих недеља и месеци боравка у мемљивим, загушљивим и нехигијенским затворским ћелијама, као и физичке тортуре претрпљене током истраге, ови омладинци – чланови СКОЈ-а и симпатизери НОП-а, упућени су у тек основани Завод за принудно васпитање омладине (у даљем тексту биће углавном коришћен скраћени назив установе: Завод). Током наредне две године кроз ову установу проћи ће велики број младих комуниста, који су одлукама полицијских и просветних власти били подвргнути „принудном васпитању“, тј. специфичној комбинацији политичког преваспитавања, идеолошке индоктринације, радних обавеза и наставка школовања. Већина њих ће, и пре лета 1944. године, бити ослобођена, односно отпуштена из Завода као „преваспитана“. Упркос томе, месеци (у ређим случајевима – године) проведени између бодљикавих жица заводског комплекса, многима од њих оставиће трајан белег и бити извор nelaгода са којима ће се носити целог живота. Истовремено, југословенска и српска јавност деценијама ће се према Заводу одређивати у највећој мери следећи идеолошке матрице: прво комунистичку, а потом и националистичку, не осврћући се превише на историјску реалност и онемогућавајући једно заокружено научно истраживање које би резултирало објективном анализом и вредновањем његове историјске улоге. Практично до данашњих дана свако тумачење улоге и карактера Завода за принудно васпитање омладине које одступа од зацртаних идеолошких матрица наилазило би на оштре осуде супротстављених полова српске јавности.

Други светски рат на простору окупиране Србије једна је од најсложенијих и истраживачки најизазовнијих тематских целина са којима историчар може да се ухвати укоштац. У само четири године одиграло се невероватно мноштво историјских догађаја и процеса, који би у неким другим временима и околностима вероватно испуњавали више деценија. Априлски рат, разбијање Краљевине Југославије и подела њене територије, окупација, колаборација, геноцид у НДХ, Холокауст и Порајмос, развој два међусобно супротстављена покрета отпора, грађански рат, масовни ратни злочини почињени од готово свих учесника у

рату, тешкоће и изазови окупационе свакодневице, ратна пропаганда и рат (дез)информацијама, девастација привреде и пљачка цивилне имовине, а потом и утицај великих сила на геополитичка дешавања, револуција, револуционарни терор и успостава новог поретка на челу са Комунистичком партијом Југославије... У једном тако дугачком и застрашујућем низу Завод за принудно васпитање омладине не чини се историјским феноменом, нити темом која завређује посебну пажњу истраживача. Поправно-васпитна установа или концентрациони логор, кроз који је прошло мање од хиљаду лица и у коме није било масовних егзекуција, и који извесно није имао никаквог утицаја на коначни исход рата, на први поглед би се лако могао сместити на маргину историје и историографских истраживања. Немали број југословенских и српских историчара учинио је управо то, не задирући довољно у суштину и бројне особености које Завод чине великом и значајном историографском темом. Посматрано са историјске дистанце, у светлу чињенице да је значајан део есенцијално важних историјских извора био недоступан или расут у бројним историјским архивима, као и да је у вези са овом темом од самог почетка постојао изузетно снажан идеолошки притисак, колегама се и не може замерити.

О значају Завода у Смедеревској Паланци као историјске теме, па и његовој историјској улози, међутим, уверљиво сведоче парадигматичност као и бројни тематски рукавци који извиру из главног тока историје ове установе. Зашто је Завод (изузетна) парадигма Другог светског рата у Србији? Зато што и данас у вези са њим постоје дубоке поделе у јавности и чврсте, идеолошки ушанчене, позиције, што је уосталом случај и са другим великим темама из рата: колаборацијом, улогом генерала Драгољуба Михаиловића и равногорског покрета, улогом Јосипа Броза Тита и НОП-а, питањима ратних злочина и револуционарног насиља. Зато што се на примеру Завода уочава сва сложеност историографских наратива и историјских извора везаних за Други светски рат у Југославији: деценијама је идеолошки притисак пресудно уобличавао литературу, док је један број веома значајних историјских извора до пре десетак година био потпуно непознат и недоступан истраживачима. Уз наведено, многе личности које су биле део Завода и његове историје давале су противуречне изјаве и сведочења везана за свој боравак, али и сам карактер установе. Неки су свесно лагали да би умањили своју одговорност, други су прећуткивали важне и потенцијално непријатне појединости, трећи су, вођени идеолошким заносом и прагматичним мотивима, у дискурс о Заводу уводили непроверене и нетачне информације и тумачења, која су потом деценијама преношена кроз литературу.

Завод је парадигма Другог светског рата у Југославији, али и уопште ратне историје на Балкану, јер доминантном херојском нарати-

ву, који је у великој мери установљен на преувеличавањима, тенденциозним тумачењима и, повремено, потпуним лажима, супротставља једну сложену слику ратне стварности. У њој већина ухапшених комуниста ипак „пропева“ током полицијске истраге, њихови родитељи и рођаци немилице „обијају прагове“ највећих колаборациониста и будућих „народних непријатеља“, молећи и подмићујући ради спасавања живота свог потомства. Из ње произилази спознаја да су појединци могли да се надају привилегијама и одласку у Завод услед својих породичних веза и утицаја, док је много више било оних који су завршили у логору на Бањици, стратишту у Јајинцима или неком од немачких концлогора.

Завод за принудно васпитање омладине јасна је парадигма про-светне и националне политике владе Милана Недића. Намера да се младим комунистима спасу животи заиста је постојала, али је она била део националистичке визије „очувања биолошке супстанце“ српског народа, истовремено условљена идеолошком конверзијом оних који би требало да буду спасени у својеврсну националну елиту будућности. Парадигматична је тежња Димитрија Љотића и његових сарадника да пресудно утичу на овај процес, као што су и током целог трајања окупације настојали да се представе као најагилнији и најбескомпромиснији противници комуниста и партизана, последично увећавајући свој утицај у окупационим структурама и, суштински, покушавајући да освоје политичку власт.

Искуство бројних омладинаца који су прошли кроз установу у Смедеревској Паланци потврдило је изреку да револуција једе своју децу. Многи од њих дочекани су хладно и са неповерењем, били изложени огромном притиску везаном за питање „држања“ током полицијске истраге и боравка у Заводу, а потом одлазили на прве линије фронта и практично се „бацали на метак“ не би ли доказали своју правоверност. Било је и оних који су, понижени и сломљени односом „другова“ или разочарани послератним друштвом, једноставно дигли руку на себе. Још једном се заводско искуство показало као драгоцен огледало историје, када је реч о питању „држања“ током боравка у Заводу и, посебно, судбини појединих категорија „заводских питомаца и питомица“. Насупрот митовима о херојском држању, непокореној младости и константном пркошењу управи Завода, пракса је показала да су у животу заправо најбоље прошли они који су се прилагођавали околностима и улазили у различите облике сарадње са заводском управом, не напуштајући, притом, своја ранија политичка уверења. Већина највиђенијих бивших питомаца који су успели да преживе рат и револуцију заправо је припадала управо овој категорији. Најтврдокорнији омладинци страдали су од репресије заводске управе или у жару борби на Сремском фронту, док су многи тактизери и опортунисти безбедно дочекали крај рата и у послератним деценијама оства-

рили значајне каријере и друштвени утицај. И у том сегменту историјског искуства изражена је парадигматичност Завода: један број бивших „заводских питомаца и питомица“, барем делимично, своје напредовање у каријери и успон на друштвеној лествици дуговао је денунцирању својих другова, док је многим боравак у жицама у Смедеревској Паланци трајно загорчао живот, а њихов напредак био спутаван различитим, више или мање истинитим, „накнадним сазнањима“ о држању, која су потицала управо од пређашње поменутих. Није наодмет подсетити се да су накнадни позиви у просторије Удбе или полиције, као и нова саслушања и давања исказа поводом држања и дешавања у Заводу, могла да се јаве и годинама, па и деценијама након завршетка Другог светског рата.

Мало је тема у српској и југословенској историографији које су побуђивале толико противуречних и острашћених тумачења, као што је то чинио Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. На примеру писања о овој установи сасвим се верно могу уочити све оне девијације историографског рада карактеристичне за истраживања Другог светског рата, од идеолошке призме, дневнополитичких конотација, преко искривљавања или прећуткивања догађаја из партикуларних, личних и материјалних, разлога. Тако је Завод, у својој суштини поправно-васпитна установа, неретко био окарактерисан као концентрациони логор, мучилиште (називан чак и „Мала Бањица“) у историографији и публицистици насталој у социјалистичкој Југославији,¹ док је, истовремено, у делима емигрантских историчара и публициста био представљен изразито афирмативно, називан „острвом спаса“, „најслободнијим местом у окупираној Европи“ или чак „колецом за комунисте“.² Рад ове установе, живот и процес преваспитавања младих ко-

---

¹ „Саопштење број 10“, *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, бр. 7–33, ДФРЈ, Београд 1945; Јован Марјановић, *Београд*, едиција „Србија у Народноослободилачкој борби“, Београд 1964, стр. 259–260; Милан Борковић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, *Историјски гласник*, бр. 1/1966, стр. 97–116; Ђурица Лабовић, *Да се чита Оче наш пре обода*, Смедеревска Паланка 1972; Милош Крстић, *Непокорена младост: концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 1981. Сагледавање Завода кроз исту идеолошку вредносну матрицу опстало је и у неким радовима објављеним у скорије време (види нпр.: Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш 2008, 114–115).

² Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије Љотић*, Минхен: Искра, 1971; Предислав Кубуровић, „Васпитни Завод у Смедеревској Паланци“, *Српски Добровољци 1941–1981*, ур. Боривоје М. Карапанџић, Кливленд 1981, Ђоко Шлијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен: Искра, 1978, стр. 358–360; Marko Pivac, *Koraci u noći*, s. L., 2002; Бошко Н. Костић, *За историју наших дана*, Београд 2011 (прво издање Лил 1949), стр. 89–94. У некритички афирмативном сагледавању карактера Завода вероватно је најдаље отишао Станиша Влаховић, изјавивши да је „настава у Заводу била исто толико либерална као у британским школама и универзитетима после рата“ (*Duga*, br. 444, 2–16. mart 1991, str. 77).

муниста заточених у њој (надаље: штићеника³) дуги низ година мистификовани су и митологизовани, а један значајан део битних информација о њој донедавно је био недоступан истраживачима.

Тек половином последње деценије 20. и почетком 21. века објављени су први историографски радови посвећени Заводу у којима није преовладала идеолошка пристрасност, и то из пера аутора који су овој теми прилазили из академске радозналости и обрађивали је, у складу са својим могућностима, служећи се аутентичним историјским изворима и научном методологијом историјске науке.⁴ Од почетка овог века објављено је више дела која су се Заводом у Смедеревској Паланци бавила у контексту ширих истраживања везаних за просвету у окупираној Србији и политику владе Милана Недића.⁵ У њима је ова установа била представљена са готово свим позитивним и негативним аспектима у том тренутку познатим ауторима, али ниједно од поменутих истраживања није сагледавало саму институцију у пуном историјском контексту и сложености.

Корпус историјских извора који стоје на располагању истраживачима заинтересованим за проучавање Завода за принудно васпитање омладине донедавно се није мењао деценијама. Када је реч о примарним историјским изворима, најдрагоценија су документа настала из рада Специјалне полиције Управе града Београда, Министарства просвете и Министарства унутрашњих послова Недићеве владе, као и самог Завода. Ова грађа чува се у Историјском архиву Београда (фондови Управа града Београда – Специјална полиција /УГБ СП/, Немачки заповедник полиције безбедности и службе безбедности /БдС/, Збирка о Заводу за принудно васпитање омладине и Безбедносно-информативна агенција /БИА/), Војном архиву (делови Недићеве архиве), Државном архиву Србије (фондови Министарства просвете и вера 1941–1944

³ Званичан назив који су управа Завода, Министарство просвете и вера Недићеве владе, али и други органи цивилне управе под окупацијом користили за заточене младе комунисте био је „питомац“/„питомица“, док се у литератури из социјалистичке Југославије готово искључиво говорило о логорашима. Ни један ни други термин не одговарају реалном стању и не одражавају суштински положај лица која су подвргнута принудном васпитању, због чега ће у овој књизи за њих бити коришћен назив „штићеници“, који је у српском језику и иначе уобичајен за становнике неправних домова и сличних установа.

⁴ Међу радове који су тежили објективнијем сагледавању Завода спада и књига: Бранислав А. Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*, Београд: издање аутора, 2006. Иако је Жорж био близак љотићевским круговима у земљи и емиграцији, његово дело садржи текстове који су о Заводу говорили pro et contra.

⁵ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд: ИНИС, 2015, стр. 366–394, Исти, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења“, *Истраживање младих сарадника Института за новију историју Србије: историјска трибина*. 2 [ур. Зоран Јањетовић], Београд 2016, стр. 39–69.

/Г-3/, Председништва Министарског савета 1941–1944 /Г-1/, Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача /Г-25/) и Архиву Југославије (фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача /110/). Поред оригиналних докумената који су похрањени у наведеним установама, у Историјском архиву „Верослава Вељашевић“ Смедеревска Паланка⁶ чува се фонд Фотокопирана архива о раду Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, у којој се налазе фотокопије докумената из београдских архива, али и оригиналне фотографије, дописнице и сачувани исечци из штампе.

Посебну вредност за ово истраживање имала су стенографски забележена сећања штићеника Завода и логораша Бањичког логора, сакупљана током послератних деценија и похрањена у збиркама Меморарска грађа /МГ/ и Бањички логор /БЛ/, као и звучни запис округлог стола „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“ /2428–К2–4/,⁷ одржаног у организацији СУБНОР-а и Историјског архива Београда, у југословенској престоници 17. и 18. маја 1990. године. Ова драгоценост и у историографији веома мало коришћена грађа чува се у Историјском архиву Београда, заједно са већим бројем фотографија снимљених у Заводу у периоду између 1942. и 1944. године. Обимне и одлично сачуване колекције заводских фотографија чувају се и у Педагошком музеју у Београду, као и Историјском архиву Смедеревска Паланка, и оне су такође коришћене у овом раду.

Истраживачи који су, крајем 20. и почетком овог века, настојали да се о појединостима везаним за живот и рад у Заводу обавесте интервјуисањем преживелих некадашњих штићеника често су се сусретали са својеврсним заветом ћутања, као и ситуацијама у којима су поједини сведоци давали више сасвим противуречних изјава о свом боравку у установи и њеној природи.⁸ Услед оваквог стања значај и аутентичност

⁶ Због дужине пуног назива установе, у наставку текста биће коришћено име Историјски архив Смедеревска Паланка (ИАСП).

⁷ Звучни запис целокупног округлог стола, који укључује све реферате и дискусије, снимљен је на четири магнетофонске траке. Услед великог напретка у технолошком развоју и превазилажењу магнетофонске технологије, ове траке биле су практично неупотребљиве протеклих деценија. Љубазношћу колегиница из Историјског архива Београда аутору је дозвољено да траке дигитализује и користи у истраживању. Овај веома драгоцен и садржајан историјски извор први пут је употребљен управо у писању ове књиге.

⁸ Мр Ненад Ј. Ристић, који је током свог истраживања направио низ интервјуа са бившим штићеницима и чак организовао неколико директних суочавања, утврдио је да је већина ових исказа била лажна или непотпуна. Он је своја сазнања о томе изнео у дискусији на Трибини ИНИС-а у марту 2013. године, која се у интегралном запису налази на званичном Youtube каналу ИНИС-а (<http://www.youtube.com/watch?vND8n7sxmwNМ>; приступљено 27. новембра 2018. године). О одбијању актера да сведоче о догађајима у Заводу писао је и у својој монографији *Разби-*

исказа савременика, добијених на тај начин, морали су бити доведени у питање, што је у извесној мери сузило изворну основу и истраживаче још снажније усмерило ка сачуваној неојављеној архивској грађи.

Искази појединих учесника догађаја у Смедеревској Паланци објављивани су у штампи и изазивали велике полемике у југословенској и српској јавности. Почетком деведесетих година прошлог века, београдска „Дуга“ објавила је интервју са др Драгојлом Поповић (рођена Остојић, преудата Пивац), својевремено старешином женског интерната у Заводу и супругом Милована Поповића, управника Завода.⁹ Овај текст, у коме није било ни речи о негативним аспектима заводске историје, узбуркао је јавност, те се оштра полемика наставила на страницима поменутог листа наредна два месеца.

Да је Завод за принудно васпитање омладине и даље контроверзна тема, која се посматра више кроз призму идеологије и дневне политике, него академског сагледавања прошлости, показало је искуство организовања изложбе „Ни колец ни тамница“ 2013. године. Поменута изложба аутора Александра Николића (Историјски архив Смедеревска Паланка) била је постављена током 2013. године у Новом Саду, Сремским Карловцима и Београду, и привукла је велику пажњу јавности и медија. Иако су изложени архивски документи пружали уравнотежену и великим делом објективну слику о Заводу, контекст изложбе као и учешће прољотићевских публициста у њеном промовисању створио је, у делу српске јавности, утисак да се ради о ревизији прошлости и слављењу покрета Збор и Димитрија Љотића. Због тога је у штампи и на интернету објављен велики број критичких текстова о изложби. Међу онима који су се тим поводом оглашавали на тему „рехабилитације фашиста и квислинга“, „ревизије историје“ и негирања антифашистичких тековина биле су поједине политичке странке, левичарски оријентисани интелектуалци, удружења антифашиста, али и Јеврејска општина Нови Сад.¹⁰

Деценије идеолошких и политичких притисака, као и константно кретање истраживача унутар мање-више истог корпуса доступних историјских извора, чинили су да се граница сазнања и реалне контекстуализације Завода за принудно васпитање омладине помера веома

брига у бараџи No. 8: позоришни живот у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944 (Смедеревска Паланка 2000, стр. 27–30, 34–37).

⁹ Реч је, заправо, о фељтону под насловом „Љотић у моралној анархији“ који је писао Драгослав Бокан. Први део је објављен у листу *Дуга*, бр. 440 (5–19. јануар 1991), а Бокан је у наставцима преносио делове интервјуа који је у САД урадио са др Драгојлом Поповић-Пивац, као и реакције југословенске јавности на њене речи.

¹⁰ О томе детаљно: Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – научни погледи*, ур. Вељко Ђурић Мишина, Београд: Музеј жртва геноцида, 2017, стр. 86–88.

споро. Поједини фрагменти заводске саге у међувремену су темељно и квалитетно обрађени: др Маја Николова детаљно је обрадила тему образовања у свом магистарском раду и монографији, а мр Ненад Ј. Ристић и др Боро Мајданац написали су веома вредне странице посвећене позоришту у Заводу и раду тзв. Дилетантске (касније: Уметничке) дружине.¹¹ Поменути аутори нису, међутим, детаљније анализирали целокупан рад установе, нити су претендовали да историографији подаре потпуно заокружену студију о Заводу. Истовремено, тада углавном млађи историчари, међу којима су Љубинка Шкодрић и Раде Ристановић, фрагментарно су се дотицали теме у својим истраживањима.

Велике противуречности које су постојале у објављеној литератури, као и чињеница да притисак јавности на истраживаче који су се бавили Заводом није нестао чак ни током друге деценије 21. века, упућивали су на потребу промене истраживачког приступа. За једно потпуније разумевање историјске улоге и карактера Завода за принудно васпитање омладине, као и квалитативно нове закључке који би померили постојећу границу сазнања и претендовали да снагом изворне утемељености и научне аргументације пробију масиван оклоп идеолошки наметнутих тумачења, било је потребно урадити потпуно ново истраживање. Оно је подразумевало ишчитавање свих постојећих наратива о Заводу: научних, публицистичких, мемоарских, пропагандних, правосудних, као и вишегодишње архивско истраживање и брижљиво пролажење кроз стотине кутија архивске грађе и десетине хиљада исписаних страница. Померање границе сазнања и тумачења захтевало је нове изворе, по могућству оне који ће бити комплементарни са постојећим и у науци познатим извештајима о раду и преписци коју је управа Завода водила са надлежним органима, оне који ће и из угла штићеника, објективно у оној мери у којој је то могуће, осветлити кључне догађаје и процесе који су се догађали иза бодљикавих жица установе у Смедеревској Паланци. Такође, било је потребно да се историја ове установе сагледа мултиперспективно и мултиконтекстуално, тј. да се, изучава и тумачи кроз призму вишедеценијске борбе између југословенских комуниста и власти, али истовремено и као сегмент националне и просветне политике владе Милана Недића, идеолошке борбе између Збора и КПЈ, као историја институције, али и кроз приватну историју значајнијих протагониста. Тиме је хронолошки оквир који се у већини објављених радова углавном подударао са трајањем окупације Србије у Другом светском рату вишеструко проширен, како на међуратне, тако и на послератне године.

---

¹¹ Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд: Педагошки музеј, 2010; Ненад Ј. Ристић, н. д.; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941–1944*, Београд: Алтера, 2011.

Највећи изазов са којим се сусрео аутор ових редова била је дилема: да ли садржај књиге и резултате вишегодишњих истраживања презентовати кроз хронолошку или тематску структуру рада? Сложеност теме и бројни тематски рукавци, иначе прилично непогодни за анализирање у стриктно хронолошком оквиру, усмеравали су ка тематској композицији рада. Практично све монографске публикације, али и један број научних радова посвећених Заводу, управо су били састављени од тематски заокружених поглавља. Из тога је проистицала и једна од основних мана у сагледавању Завода као предмета истраживања: недостатак хронолошке презентације или њена подређеност тематској композицији стварали су погрешан утисак везан за динамику развоја установе, промене односа између штићеника и управе, као и између различитих група „питомаца и питомица“. Један од главних циљева ове књиге управо је да исправи ту грешку и понуди слику динамичних промена у готово свим аспектима заводског живота и рада, условљених низом спољашњих и унутрашњих фактора.

Компромисно решење нађено је у хибридној, хронолошко-тематској структури и композицији рада, уз минимум понављања чињеница и закључака, како би се омогућило што потпуније праћење садржаја књиге. Тако су одређени аспекти заводске историје, попут инфраструктуре заводског комплекса, биографија управника Милована Поповића и његове супруге др Драгојле (Остојић) Поповић, кратких биографских бележака о заводским васпитачима и административном особљу, или пак питања увођења полицијског комесара, обрађени тематски. Ова тематска поглавља су уклопљена у хронолошки структурирану причу о Заводу, која обухвата период од тридесетих година и борбе државе против југословенских комуниста, преко оснивања и рада установе за време окупације, до скорије прошлости, праћењем судбина значајних личности везаних за ову институцију. Колико је овакво решење успешно пресудиће сами читаоци и научна историографија.

*

Аутор ових редова истраживачки се заинтересовао за Завод за принудно васпитање омладине још током основних студија историје, пре безмало петнаест година. То интересовање непрестано је тињало на маргинама његовог научног рада. Стицај околности је удесио да, до сасвим недавно, Завод не буде главни предмет истраживања којим се аутор бавио, али континуирано истраживање ове теме, анализирање прикупљене грађе и литературе и повремено објављивање радова везаних за ову установу, били су константни током његове читаве академске каријере. Данаас, када је тај дугогодишњи процес коначно завршен, своје место у овој књизи требало би да добију и све оне бројне колеге које су овај рад помагале или на неки начин усмеравале, током свих ових година.

Када је реч о прикупљању историјских извора у српским архивима, највећу захвалност дугујем Исидори Стојановић Теодосић, архивском саветнику Историјског архива Београда, и др Бори Мајданцу, архивском саветнику у пензији, који су ми, на сопствену иницијативу, указали на постојање релевантних архивских фондова и помогли у претрази истих. Драгоцену помоћ у проналажењу и приступању архивским изворима пружили су ми и др Маријана Мраовић, начелник Војног архива Министарства одбране Србије, Драгана Митрашиновић, виши архивист Историјског архива Београда, и доц. др Ирена Колај Ристановић, која је некада у њему радила, као и колега Александар Николић из Историјског архива Смедеревска Паланка. Један број историјских извора употребљених у овом раду уступиле су ми колеге и пријатељи др Растко Ломпар, др Раде Ристановић и др Дејан Зеџ.

Посредством моје супруге Тамаре и Милоша Пекића, професора историје у ОШ „Старина Новак“, дошао сам до могућности да интервјуишем једну од последњих преживелих „заводских питомица“ Мирославу Пепу Ракић, и веома сам захвалан на томе. О Заводу и замршености односа међу његовим штићеницима, као и пласирању полуистина и потпуних лажи, са великом пажњом сам слушао од истакнутог новинара и публицисте, уредника РТС-а, мр Ненада Ј. Ристића. Његова изненадна и прерана смрт 2017. године оставила је многа моја питања без одговора, али је и оно што сам имао прилике да од њега сазнам снажно усмерило ток мојих истраживања. Дуже од деценије су ми у истраживању, на разне начине, помагали моје колеге и пријатељи др Александар Лукић и др Небојша Стамболија. Своју дубоку захвалност изражавам и свим колегама и руководиоцима – актуелним и пензионисаним – са којима сам имао задовољство да делим искуство рада у Институту за новију историју Србије. Није увек било лако, али је увек било лепо бити део тог и таквог колектива.

За коначно уобличавање књиге која је пред очима читалаца и још једно, последње, преиспитивање свега написаног, од немерљивог значаја биле су сугестије рецензената академика Мире Радојевић, академика Љубодрага Димића и др Љубинке Шкодрић, као и колега из Редакције за издавање монографија ИНИС др Бојана Симића, др Сање Петровић Тодосијевић и др Бориса Милосављевића, дописног члана САНУ. Заокружујући једно дуго поглавље у свом животу и раду желео бих да се још једном захвалим и својим некадашњим менторима, академику Мири Радојевић и др Драгану Алексићу, који су ме формирали као историчара и истраживача, а барем делом, и као човека.

У Београду,
Новембра 2024. године

Александар Стојановић

МЕТОДИ АНТИКОМУНИСТИЧКЕ АКЦИЈЕ И ОСНИВАЊЕ ЗАВОДА ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ

*Полицијски рад по линији сузбијања комунизма
у Краљевини Југославији*

У свом настојању да револуционарним активностима сруше постојећи поредак и успоставе ново политичко и друштвено уређење, устројено по узору на Совјетски Савез, југословенски комунисти били су практично усамљени, а против себе су, у мањој или већој мери, имали готово све политичке и друштвене факторе.¹² Идеолошки противници комуниста организовали су широк фронт усмерен против ширења револуционарних идеја на југословенском простору. Већина грађанских странака, као и цела политичка десница, најоштрије је иступала против КПЈ¹³ означавајући њену политику као терористичку, антидржавну и антинародну, у крајњој линији као службу интересима Совјетског Савеза и Коминтерне, уместо сопственој држави и народу.

Југословенски десничари, како они активни у политичким странкама, тако и они који су своје ставове пласирали у јавност кроз делатност у култури и друштвеним организацијама, често су се повезивали и сарађивали на антикомунистичкој основи. Као кровна организација овакве делатности временом се издвојио Југословенски антимарксистички комитет, који је био део Антимарксистичке лиге са седи-

---

¹² Активности политичких странака, државних органа, верских и друштвених организација усмерених против КПЈ и њене политике у међуратном периоду описане су у низу монографија објављених током друге половине 20. века. Иако садрже мноштво информација, ове књиге карактерише и веома снажан идеолошки и дневно-политички дискурс, па се не могу сматрати објективним, а често ни сасвим поузданим у погледу фактографије. Видети, нпр.: Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam: Zakoni, sudovi i zatvori u logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*, Zagreb: Stvarnost, 1967; Nusret Šehić, „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“, *Prilozi*, Vol. V (1969), str. 27–60.

¹³ Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1–2/1990, str. 39–58; Бранислав Глигоријевић, „Демократска и Радикална странка према револуционарним покретима у Југославији“, *Историјски гласник*, Vol. II, 1969, стр. 95–106; Александар Стојановић, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, *Трибина: истраживања младих сарадника ИНИС-а*, Београд: ИНИС, 2013, стр. 111–134.

штем у Женеви, и учествовао у међународној сарадњи на пољу сузбијања комунизма.

Политички и организациони рад комуниста био је предмет живог интересовања Главног генералштаба југословенске војске и његовог обавештајног одељења.¹⁴ На Универзитету у Београду активности СКОЈ-а и партије супротстављале су се националистичке студентске организације, међу којима је најбројнија и најактивнија била Организација националистичких студената (ОРНАС).¹⁵ Није потребно посебно истицати и да је руководство Универзитета било укључено у такве активности, нарочито када се узме у обзир улога комуниста у бројним штрајковима и опструкцијама рада ове највише образовне установе. У студентске организације инфилтрирао се један број полицијских агената и провокатора,¹⁶ а неке политичке странке, попут ЈНП Збор, организовале су сопствени обавештајни рад усмерен против комуниста, и информације стечене тим путем делили су са полицијом и државним органима.¹⁷

Коначно, против комуниста и идеја које су заговарали оштро су иступале и најугицајније верске организације у земљи: Српска православна црква (СПЦ) и Римокатоличка црква, чији су предводници често имали антикомунистичке изјаве и иступе.¹⁸ За њих су атеизам и строга секуларизација друштва, као и отворен антирелигијски и антицрквени став комунистичког режима у Совјетском Савезу, представљали најве-

---

¹⁴ Миле Бјелајац, „Делатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, бр. 1/1990, стр. 227–246.

¹⁵ О активности СКОЈ-а на Универзитету у Београду током тридесетих година и уочи Априлског рата детаљније: Милица Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета, Књ. 2: од 1929. до 1941. године*, Београд: Нолит, 1974; Mirosljub Vasić, *SKOJ 1929–1941*, Beograd: Mladost, 1979, стр. 36–42; 60–72 и Драгомир Бончић, Раде Ристановић, „Београдски студенти и политичке организације 1935–1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, L (2), 2020, стр. 187–214.

¹⁶ ИАБ, МГ–626, Сећања Сергија Голубјева: стенографске белешке из 1969. године, стр. 8. Међу успешнијим провокаторима био је и млади правник из Пљеваља Радан Грујичић, истакнути полицијски агент, који се представљао као ватрени левичар и држао говоре против буржоазије.

¹⁷ О обавештајном антикомунистичком раду Збора уочи и током Другог светског рата, детаљније: Државни архив Србије /ДАС/, фонд: Безбедносно-информативна агенција /БИА/, II–69.

¹⁸ Као пример може послужити Божићна посланица патријарха српског Варнаве (Росића), објављена уочи Божића 1937. године (прештампана у: *Православље*, бр. 574, 15. фебруар 1991). Снажан антикомунистички сентимент гајили су и загребачки надбискупи Антун Бауер и Алојзије Степинац, као и вођа словеначких клерикалаца Антон Коросец, који је комунистичку акцију сузбијао као југословенски министар унутрашњих послова и министар просвете. О антикомунистичким погледима владике Николаја Велимировића, који су се рефлектовали и на богомољачки покрет, видети: Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови: ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат“, *Наша прошлост*, бр. 8, 2007, стр. 97–119.

ћу опасност по човечанство, традицију и национални идентитет. Иако је сличан антисовјетски сентимент провејавао читавом Европом и био посебно снажан у верским и конзервативним круговима, у Краљевини Југославији он је био и додатно оснажен присуством великог броја руских избеглица и емиграната и њиховим јавним деловањем.¹⁹

Ипак, најдиректнију улогу у сузбијању комунистичке активности, у практичном и оперативном смислу, имала је југословенска полиција.²⁰ Није тајна да се, посебно у другој половини тридесетих година, по линији политичке кривице, полиција највише бавила управо комунистима. Формално, рад КПЈ и било каква активност везана за организовање и ширење комунистичке и револуционарне пропаганде, били су забрањени још Обзнаном из децембра 1920. и Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави из августа 1921. године.²¹ На истом становишту спрам деловања комуниста стајао је лични режим краља Александра и његово законодавство, па је управо највећи број комуниста током тридесетих година одговарао пред Државним судом за заштиту државе, основаним у јануару 1929. године. Полиција је имала задатак да интензивно прати и сузбија комунистичку делатност, конспиративно организовање, производњу, умножавање и растурање комунистичких летака и друге пропаганде, агитацију међу радницима, синдикатима, универзитетском, средњошколском и ваншколском омладином.

Оперативна активност југословенских комуниста у земљи била је, све до половине тридесетих година, веома ограничена чињеницом да су се Централни комитет КПЈ и највећи број истакнутих руководилаца налазили у иностранству. Њихови, али и идентитети оних партијаца и омладинских руководилаца који су остали да делују у Југославији, углавном су били познати полицији, па је често долазило до хапшења и ометања илегалног рада. До корених промена дошло је током 1935. и 1936. године, услед низа глобалних и особених фактора. Најпре је, као последица политичких дешавања у Европи од доласка нациста на власт у Немачкој, Комунистичка интернационала на свом 7. конгресу, одржаном у Москви лета 1935. године, дефинисала нову линију политичког деловања. Она је подразумевала сарадњу (уместо дотадашњег суко-

¹⁹ Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, u: Darko Gavrilović (ur), *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku. Ekstremizam kao faktor destabilizacije odnosa u regionu*, Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2020, str. 53–72.

²⁰ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1925–1934*, Beograd: ISI, 2005; Dušan Bojković, „The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević“, *Tokovi istorije*, No. 3/2015, str. 65–87.

²¹ Забрана јавног деловања довела је до великих промена у персоналном саставу руководства КПЈ, као и до усвајања нових форми и метода рада и организовања, које је др Коста Николић са правом назвао бољшевизацијом (Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919–1929*, Београд: ИСИ, 1994).

бљавања) са социјалдемократским политичким и друштвеним снагама, односно окупљање шире политичке базе на основи антифашизма. Ова политика постепено је заживела и у Југославији, где је крајем 1935. и током 1936. године био активан Земаљски биро ЦК КПЈ, а посебно од када је у најуже руководство партије укључен Јосип Броз, који је у децембру прешао у земљу и преузео оперативно организовање КПЈ и СКОЈ-а.²² Након ликвидације Милана Горкића у Стаљиновој чистки, Броз је постао генерални секретар КПЈ у августу 1937. године. Он је, и пре тог момента, био велики заговорник народнофронтовског удруживања „прогресивних“ политичких снага и идеја изнетих на 7. Светском конгресу Коминтерне, а од преузимања власти у партији он је целокупну активност КПЈ и СКОЈ-а најснажније усмерио управо у том правцу.

Нова стратегија партије била је да кроз синдикате и делатност у оквиру легалних организација (студентских, ученичких, културно-уметничких, спортских) ради на ширењу својих идеја, као и на омасовљавању чланства. Уместо старог фокуса на класну борбу и револуцију, нова политичка тактика КПЈ подразумевала је истицање антифашизма, указивање на опасност од фашистичке експанзије и новог светског рата, као и патриотски наратив везан за одбрану земље и супротстављање завојевачима. Посебна пажња посвећивана је агитацији међу омладином на југословенским универзитетима и у средњим школама, при чему су као параван често кориштена трезвењачка удружења²³, секције Црвеног крста, уметничке, добротворне и спортске организације, и посебно, литеарне секције и ђачки листови у средњим школама.²⁴ Било је потребно

---

²² *Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije*, Beograd: Institut za radnički pokret, 1963, str. 237–238, 245–252.

²³ Велику улогу у омасовљавању скојевске организације у Београду 1937–1939. године имали су састанци и игранке одржавани у трезвењачком друштву „Гутемплер“. На њих су редовно долазили Марко Никезић, Јован Јоца Марјановић и Даринка Павловић, и врбовали нове симпатизере и активисте. Радмила Милошевић, рођена 1920. године, као ученица стручне учитељске школе, на овај начин је постала комуниста. Од првог доласка у „Гутемплер“ са старијом сестром и њеним другарицама, до формалног пријема у СКОЈ протекло је мање од две године (ИАБ, фонд: Мемоарска грађа /МГ/, 366. Сећања Радмиле Милошевић Матић, фебруар 1962. године).

²⁴ На промене у политичком деловању СКОЈ-а пресудно су утицале одлуке 6. конгреса Комунистичке омладинске интернационале (септембар 1935), које су представљале детаљнију разраду смерница усвојених на 7. Светском конгресу Коминтерне. За њихово доследно спровођење побринуо се лично Јосип Броз, који је критиковао пређашњи рад СКОЈ-а истичући да његови чланови „постају млади старци који су се презриво односили према свему што није било 100% револуционарно и високо политички и на тај начин стварали су јаз између себе и омладинских маса“. Броз је захтевао да скојевци уђу у легалне организације, да се интензивно прожимају и повезују са свим омладинским антифашистички опредељеним организацијама, да не инсистирају на револуцији и не извргавају подсмеху побожност или национални дух некомунистичке омладине. У том смислу, он је указивао на потребу сарадње са свим масовним омладинским организацијама, па чак и са католичком омладином. Овакав приступ представљао је коперникански обрт у односу на ранију политику,

тек две до три године да се комунисти успешно инфилтрирају у руководства, а потом и постепено потпуно преузму руковођење, најзначајнијим студентским удружењима, културно-уметничким друштвима и редакцијама ђачких и омладинских листова и часописа. Промена стратегије брзо је дала резултате, а репресивни органи, у првом реду полиција и Суд за заштиту државе, имали су проблема да се адаптирају на нове околности. Они више нису били у стању да сузбијају комунистичку делатност са успехом једнаким оном из претходних година.

Антикомунистичко деловање полиције било је, у формалном и административном смислу, чврсто везано са Управом града Београда. Њен интегрални део било је Одељење опште полиције, које је, у Краљевини Југославији, фактички представљало политичку полицију.²⁵ Шеф овог одељења имао је изванредно велика овлашћења и располагао је значајним диспозитивним фондовима. Одељење опште полиције имало је сложену унутрашњу организацију, са одсецима и рефератима који су се бавили посебним сегментима полицијског посла: надзором над странцима, контролом штампе, унутрашњом шпијунажом, спољном шпијунажом, итд. Посебно значајан био је 4. одсек, који се бавио антикомунистичком делатношћу. Иако је формално био део Управе града Београда и надлежан за територију Београда, Панчева и Земунa, овај одсек оперативно је деловао на територији целе земље, па су његови агенти често вршили истраге, хапшења и ислеђивања у другим градовима и деловима Југославије.

Зграда Управе града Београда, тзв. „Главњача“

и, великим делом захваљујући и ситуацији у међународним односима и унутрашњим југословенским кризама, дао је значајне резултате за веома кратко време. Детаљније: Мiroљub Vasić, *SKOJ 1929–1941*, str. 72–80; Милан Борковић, *SKOJ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, Београд: Рад, 1970, стр. 21–29.

²⁵ О развоју Опште полиције УГБ и њеној антикомунистичкој активности детаљно: Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата. Управа града Београда 1918–1941*, Београд: Историјски архив Београда, 1995; ИАБ, МГ–626, Сећања Сергеја Голубјева.

У погледу надлежности и организационе структуре полицијског апарата Други светски рат није донео значајније промене. Општа полиција преименована је у Специјалну полицију, задржавши практично исти делокруг рада који је имала уочи рата, који је временом само структурно уобличен и проширен у извесној мери.²⁶ Услед ратних околности, притиска окупатора као и сложених друштвених и политичких прилика у Србији, 4. одсек добио је на још већем значају, а антикомунистичка полицијска активност попримила је најшире могуће размере. Методе полицијског рада примењиване током окупације у највећем делу већ су биле оформљене и опробане у међуратном периоду, а чак су и главни протагонисти – полицијски руководиоци и истакнути агенти – били исти.

У тренуцима промене стратегије политичког деловања КПЈ, током друге половине тридесетих година, на челу антикомунистичког одсека београдске полиције налазио се Светозар Вујковић. Он је био човек скромног порекла и ограничених могућности,²⁷ који се кроз полицијску хијерархију пробијао захваљујући послушности према претпостављенима и суровости према ухапшенима. Према сопственом признању, Вујковићу „школа није ишла“, па је завршио само нижу гимназију и шлосерски занат. У полицију је ступио 1924. године, када је постао агент Управе града Београда, да би током прве половине тридесетих радио у Антикомунистичком одсеку Одељења опште полиције. У том периоду истакао се као један од способнијих истражника, а биле су му поверене и дужности архивара Одељења опште полиције као и учешћа у пратњи чланова двора и других важних личности.

Вујковићу је успело да стекне поверење претпостављених и да великом брзином напредује у полицијској каријери. Крајем 1935. постављен је за шефа (Четвртог) Антикомунистичког одсека Одељења опште полиције, и наредних пет година практично је руководио цело-

---

²⁶ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2014; Мартин Матијашевић, „Организација и методе рада одељења Специјалне полиције Управе града Београда 1941–1945“, *Култура полиса*, бр. 32 (2017), стр. 65–81; Радосав Туцовић, „Агенти Специјалне полиције и начини њиховог деловања у окупираној Србији (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1/2017, стр. 25–46; Ена Мирковић, *Између свастике и петокраке: сарадници НОП-а у Специјалној полицији у окупираном Београду*, Лепосавић: Институт за српску културу, 2021; Ена Мирковић, „Ислеђивања ухапшених комуниста у специјалној полицији током окупације Београда (1941–1944)“, *Баштина*, св. 57 (2022), стр. 335–352; Небојша Стамболија, Раде Ристановић и Радосав Туцовић, *Колаборационисти пред судом Озне II: Саслушања Божидара Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јоњића и Николаја Губарева*, Београд: ИСИ, Друштво за урбану историју, 2022; Радосав Туцовић, *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији*, Београд: ИСИ, Чигоја, 2022.

²⁷ Његов отац Миладин такође је био полицајац, и у време Светозаревог рођења борао је на служби у Београду, са чином жандармеријског наредника.

купним антикомунистичким активностима полиције. Такве околности, као и време проведено на месту управника Бањичког логора, створиле су услове да личност Светозара Вујковића у потпуности изађе на видело. Та слика није била импресивна: услед недостатка формалног образовања његове организационе способности биле су прилично скромне и показао се као знатно ефикаснији извршилац туђих налога него руководилац. Такође, на светлост дана изашла је његова насилна природа, изражена сујета и нагомилане личне фрустрације.

Светозар Вујковић

И упућени савременици и научна историографија на сличан начин су оценили Вујковићево управљање поменутим одсеком.²⁸ Ентузијазма, залагања, бескомпромисности и енергије свакако му није мањкало. Он је, као бивши (разочарани) припадник радничке класе и омладинске комунистичке организације, имао посебан однос према комунизму и Партији. У њему је било много личног и емотивног, па је рад на сузбијању комунизма често превазилазио границе професионалне дужности и попримао обресе приватног рата. Делом услед таквог приступа, а делом из фрустрације због немогућности да пронађе боље и ефикасније средство за добијање информација од ухапшених комуниста, насиље и физичка тортура над ухапшенима постали су главно обележје Вујковићевог рада на челу Антикомунистичког одсека. Томе је допринела и чињеница да се у раду веома често ослањао на Брану Божића и Стевана Штерића, полицијске агенте са којима је делио недостатак формалног образовања и скромно порекло, и који су га учвршћивали у уверењу да поступа исправно.

Добијање, тј. у великом броју случајева – изнуђивање – признања окривљеног ухапшеника била је полазна основа, како за осуђујућу пресуду у датом случају, тако и за ефикасније ислеђивање других ухапшених лица чији је партијски рад имао додирне тачке са окривљеним. Захваљујући доброј сарадњи коју је 4. одсек имао са тужилаштвом Суда за заштиту државе могао је рачунати, у највећем броју случајева, на продужење мере притвора која се изрицала ухапшеним комунистима, и која је могла

²⁸ Упореди: ИАБ, МГ-626, стр. 11-12; Небојша Стамболија, Раде Ристановић, Радосав Туцовић, *Колаборационисти пред судом Озне 2*, стр. 113-122.

трајати и до 30 дана.²⁹ Суд је, ради ефикаснијег процесуирања комуниста, за полицију израдио и један правилник који се односио на документацију и доказе који су се предавали за сваког окривљеног. Према сећању Божицара Бећаревића, „тај пословник је предвиђао како се саставља пријава, шта је она морала да садржи, како се састављао списак пописа компромитујућег материјала и списак пописа аката. Обзиром на то да су ухапшеници на суду обично све порицали што су на полицији признавали, суд је тражио и нарочито инсистирао да се доставља компромитујући материјал, са записницима о претресу стана или личном, који би био увек потписан од стране бар двојице грађана који су томе претресу присуствовали. У важнијим стварима, нарочито оним где је било изгледа да ће окривљеници на суду све порећи, практиковало се да и суочењима присуствују два лица-сведока и такве протоколе и исказе суд је уважавао као и протоколе код истражног судије, разуме се са тим да су сведоци на суду испитивани и заклињати на исказе“.³⁰

Ухапшени комунисти, што из идеолошких уверења, лојалности према партији и друговима, а што из мржње према режиму и полицији и страха од последица откривања, тј. „провале“ организације, нису признавали добровољно, а поједини од њих чак ни после вишеструке, интензивне физичке тортуре. Управо је у годинама Вујковићевог управљања Антикомунистичким одсеком проширена палета мера физичке принуде коју је полиција користила приликом ислеђивања ухапшених комуниста, а таква пракса остала је на снази и током окупације Србије у Другом светском рату.

Уобичајени полицијски поступак према лицима за која се основано сумњало да припадају КПЈ подразумевао је држање у притвору у нехуманим условима. Нису били ретки случајеви да се ухапшени држе у просторијама без прозора и имало дневне светлости и из њих не изводе данима, као и да им током целог боравка буду везане руке, понекад чак и у време јела. Храна и хигијенски услови били су лоши, са циљем да додатно ослабе отпор ухапшеног. Ислеђивања су вршена у свим добима дана, али посебно често ноћу, јер се рачунало на умор и слабост ухапшеног. Већина иследника поступала је грубо и веома брзо је са разговора прелазила на батинање. Вујковић овакво понашање не само да није санкционисао, већ је и подстицао и наређивао, а има индиција да је у једном броју случајева и сам учествовао у пребијању и мучењу ухапшених.

---

²⁹ ИАБ, МГ-626, стр. 7–8.

³⁰ ИАБ, БИА, Божицар Бећаревић, документ: „Однос између полиције и Суда за заштиту државе у Београду“. Према Бећаревићевом исказу, упркос доброј садањи у фази истраге, полиција никако није била задовољна радом Суда за заштиту државе, јер су полицајци сматрали да су казне изрицане комунистима веома често биле благе и прениске.

Нису сви органи Антикомунистичког одсека приступали физичкој тортури подједнако често и ентузијастично. Међу београдским полицајцима било је и оних који су пратили развој комунистичке агитације у Европи, прикупљали и анализирали искуства страних полиција и служби у сузбијању комунизма, па су о томе чак и писали теоријске радове.³¹ Ипак, заоштрена политичка ситуација у земљи и Вујковићево управљање давали су предност бруталнијим агентима, који се нису уздржавали од примене физичког насиља над ухапшенима. Још у међуратном периоду на зао глас су, као велике силеције и садисти, изашли Ђорђе Космајац, Никола Милорадовић, а у извесној мери и Никола Губарев. Један од видова психолошког притиска на ухапшене који нису познавали, нити могли да препознају иследнике по изгледу, посебно током окупације Србије (1941–1944), био је да се агент приликом ислеђивања представи именом Ђорђа Космајца, у сврху застрашивања.³²

Полицијски агент Ђорђе Космајац у друштву немачких официра

³¹ Полицајац Ђуро Сарапа написао је и објавио већи број текстова ове природе током друге половине тридесетих година. Међу њима су и текстови „Комунизам и религија“, „Комунистичка акција у светлу догађаја савремене Шпаније“, „Коминтерна и радничко-нашестенички синдикати“, „Раднички синдикати као посебно подручје комунистичке акције“, „Савремени облици комунистичког рада у свету и код нас“ (АЈ, фонд: Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), фасцикла 23).

³² ИАБ, БИА, Бошко Бећаревић, 405/1, Суочавање између Александра Стевановића, бив. бравара Жел. радионице у Нишу, и Светолика Поповића, бив. поднадзорника београдске спец. полиције, 28. 4. 1947. Космајац је био најомраженији полицијски агент и током окупације заменик управника Бањичког логора. Ликвидиран је у атентату који су извели комунистички илегалци у Београду, 6. марта 1942. године.

Ухапшеници, уведени у канцеларију иследника или другу просторију одређену за ислеђивање, били су везани и без могућности да се одбране или избегну ударе, док су у изнуди признања најчешће учествовала тројица или више полицајаца. Количина примењене принуде углавном је зависила од истрајности ухапшеног и тежине оптужби које су му стављане на терет, али су на њу могле утицати и друге околности: пол, узраст, опште стање ухапшеног, као и специфичне ситуације попут трудноће³³ или постојања инструкција или интервенција везаних за поступак са датим лицем.

Туча рукама и ногама била је сасвим уобичајена и на извештајан начин могла се сматрати тек уводом у тежу и систематичнију тортуру. Након ње би уследило ударање гуменим пендрецима или дрвеним моткама, обично у краћем временском трајању. За оне ухапшене које ни овакав вид принуде није определио на сарадњу са иследницима следили би још тежи облици физичке тортуре. Над ухапшенима оба пола примењивано је, у таквим случајевима, батинање корбачем („говеђом жилом“) по босим табанима и дебелом месу. Ова врста мучења изазивала је велики бол, па се често дешавало да, након извесног броја удараца, ухапшени изгуби свест. У таквим случајевима обично је убрзо поливан хладном водом и шамаран да се поврати. Они комунисти који су се посебно храбро и снажно држали током ислеђивања били би, у току само једног саслушавања, више пута поново тучени чим поврате свест. Знатан број оних који су се сломили „под батинама“ и пристали да одају информације које су знали чинили су то управо током или након ове фазе истраге.

У историјским изворима остали су забележени и екстремнији видови тортуре. Варијанта туче по табанима могла се реализовати и уз провлачење дрвене мотке или челичне шипке између руку и ногу ухапшенога, те његовог постављања да виси између два стола или других комада намештаја док трпи тортуру, а примењивана је и варијанта у којој би један од иследника сео на леђа ухапшеног и вукао га за косу, док је од других истовремено био тучен по табанима или леђима. Забележени су случајеви у којима су као средство за наношење бола и повреда коришћене вреће са песком и пендречи различите дебљине.³⁴

Независно од онесвешћивања окривљеног – које је на извештајан начин постало уобичајен исход при дужим ислеђивањима – у случају одбијања признања, туча би трајала до тренутка када би ухапшени по-

---

³³ Иако су агенти специјалне полиције на ухапшенице примењивали готово све бруталне методе које су користили у ислеђивању мушкараца, изузетак су биле труднице, које су због свог стања биле поштеђене тортуре. Добро је документован пример Анке Кумануди (ИАБ, БИА, Божидар Бећаревић, „Записник о саслушању Кумануди Анке као сведока, састављен у на 18.10.1949 год. у УБД-и за НР Србију“).

³⁴ ИАБ, БИА, Никола Губарев, „Записник о саслушању Начевић Станице, састављен на дан 21. 6. 1949. у канцеларији УДБ за Србију“.

чео да (обилније) крвари или када би нанете повреде могле да угрозе целокупан наставак истраге. Онда би се приступало привременом санирању повреда. У случају туче корбачем по табанима или задњици, ухапшеном би обично био донет лавор са хладном водом или Буровим раствором, у који би потапао болне делове тела. Уколико је истрага вршена током зимских месеци на исти начин коришћен је снег. На овај начин унеколико је ублажавана патња жртве и спречавало се стварање још већих отока или инффицирање рана. У ретким случајевима у којима би, током ислеђивања, дошло до озбиљнијих повреда унутрашњих органа или прелома костију, или пак накнадног развоја инфекције на рамена, ухапшенима би била указивана лекарска помоћ или би били упућени на болничко лечење³⁵ до опоравка.

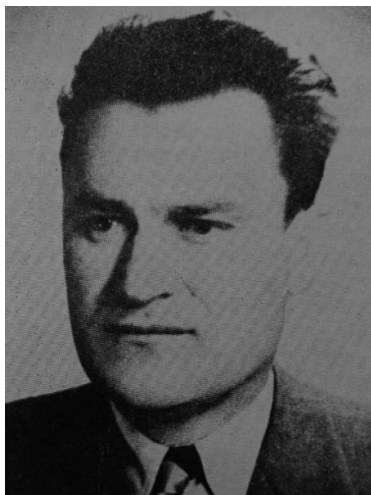
Насупрот у јавности истицаним ретким примерима челичног држања пред иследницима, највећи број ухапшених заправо би признавао кривицу или бар делимично одао информације о партијском раду у некој од описаних фаза тортуре. Повремено би на такву одлуку утицала и суочавања са другим ухапшенима, који су већ признали „под батинама“ и који би лице које је било предмет насилног ислеђивања убеђивали да је његова патња непотребна, будући да је полиција већ дошла до информација које су је занимале. Било је оних који су психички пуцали и трајно губили разум као последицу претрпљене тортуре, а забележено је и више случајева самоубистава и покушаја самоубистава ухапшених.³⁶ Неколико истакнутијих чланова партијске организације одузело је себи живот у затворској ћелији након признања иследницима: из гриже савести због одавања другова, страха од одмазде или психичких последица које је оставило преживљено мучење.

Ипак, један број ухапшених комуниста имао је веома чврсто и непоколебљиво држање, чак и када су над њима били примењени најекстремнији облици тортуре. Међу југословенским комунистима постало је легендарно „држање“ Крста Попиводе и Спасеније Цане Бабовић, који су у лето 1937. године издржали страховито мучење у просторијама војног затвора у Крагујевцу. Ухапшени су након провале организације за коју је најзаслужнији био Божидар Бећаревић, а у спроведеној истрази полиција је и пре њиховог хапшења дошла до информација о њиховом раду и располагала значајном количином оптужујућег мате-

³⁵ О томе да су ислеђивани комунисти често завршавали на болничком лечењу, као и да су неки преминули у болници након полицијске истраге, сведочи Болничка књига Окружне државне болнице у Београду (ИАБ, Окружни суд за град Београд /ОСБ/, Суђење Бећаревићу, Вујковићу и Губареву, „Извод из Болничке књиге ОДБ – твореничко одељење“).

³⁶ Ljubinka Škodrić, Nemanja Dević, „Suicide among members of the People's Liberation Movement in occupied Serbia“, *Istraživanja*, No. 35 (2024), str. 220–221. Међу онима који су покушали самоубиство у притвору током међуратног периода били су и Милован Ђилас (1933) и Дида Демајо (1935), тада млади комунисти.

ријала. Тортуре којој су Попивода и Бабовићева били подвргнути је, поред свих горе описаних метода, укључивала чак и стругање цеваница турпијом, стезање лобање конопцима, раздирање отворених рана и мучење жеђу. Међу полицијским органима који су спроводили ово истраживање били су и Ђорђе Космајац, Светозар Вујковић и Никола Губарев. Упркос свирепом мучењу, ухапшени нису одали ниједног друга, нити партијску организацију, због чега су, накнадно, били једини који су понели одликовање „Херој ћутања“, које им је КПЈ доделила за „херојско држање пред класним непријатељом“.³⁷

„Хероји ћутања“ Крсто Попивода и Спасенија Бабовић

Окућаица и колаборација у Србији до лета 1942. године

Судбина Краљевине Југославије била је одлучена недуго пошто су вести о пучу и масовним демонстрацијама 27. марта 1941. године стигле до Адолфа Хитлера, вође Немачког рајха. Он је као главне виновнике преврата окривио Србе, за које је спремио сурову казну у виду разбијања Краљевине Југославије, стварања Независне Државе Хрватске на огромној територији, као и припајања историјских делова Србије и Југославије суседним државама, чланицама Тројног пакта. Упркос политици коју су водиле владе др Милана Стојадиновића и Драгише Цветковића, Хитлеру и немачком државном врху није било непознато да у Београду и другим српским срединама преовлађује антифашистички и антинемачки сентимент. То ће, између осталог, утицати на трајно неповерење према српском фактору, чак и према оним личностима и политичким снагама које су лојално сарађивале са немачком

---

³⁷ Станко Младеновић, *Спасенија Цана Бабовић*, Београд: Рад – Крагујевац: Светлост, 1980.

војском и окупационом управом, па и онима које су са нацистима делиле извесну идеолошку блискост.

Након противправно извршеног прекрајања граница на Балкану простор централне Србије, који одговара територији Краљевине Србије до 1912. године, проширен за Банат и северни део Косова, остао је у статусу окупираног подручја под контролом немачког војно-управног апарата.³⁸ Званично, Немци су ту територију називали „окупационим подручјем Србија“ или „територијом под управом немачког Војног заповедника у Србији“. У почетку, она није имала готово ниједну формалну одлику државности, а одређени сегменти, попут питања граница и могућности вођења самосталне или бар суштински аутономне политике, нису решени до краја Другог светског рата.

Немачки окупациони апарат био је веома сложен и устројен са циљем да обезбеди апсолутну контролу свих аспеката функционисања привреде, друштва и свакодневног живота. Поједине установе немачке окупационе управе у Србији, попут представника Министарства спољних послова или Генералног опуномоћеника за привреду, у већој мери су одговарале својим централама у Берлину, него самом Војном заповеднику. Повремено је долазило до преплитања ингеренција, па и неразумевања и сукоба између различитих инстанци немачке окупационе управе у Србији. Насупрот тако сложеној организацији стајали су веома јасни приоритети: чување безбедности немачке оружане силе и њених интереса, и несметана економска експлоатација привредних потенцијала и сировина Србије. Приоритет који је дат питању безбедности јасно се осећао у свим сегментима живота, а посебно у организацији сузбијања свих потенцијалних антинемачких активности, на коју је снажно утицала и нацистичка идеологија. Због тога су се, практично од првих дана окупације, под посебним надзором, а потом и репресијом, налазили Јевреји, комунисти и масони (слободни зидари), као и сва лица и организације који су били означени као демократски, либерални, антифашистички или пробритански.

Како би себи олакшали управљање окупираном Србијом, Немци су, крајем априла 1941. године, организовали колаборационистичку управу састављену од домаћих личности. Успостављање домаће управе било је у складу са одредбама важећих међународних конвенција, тј. Ха-

³⁸ О подели територије Краљевине Југославије и окупационој управи у Србији, детаљно: Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд: ИНИС, 2002, стр. 128–160; Драган Алексић, „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права“, у: Момчило Исић (ур.), *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, Београд: ИНИС, 2007, стр. 45–60.

шког правилника о обичајима ратовања на копну.³⁹ Хитлер се, међутим, није придржавао одредаба међународног и ратног права, па су и домаће (колаборационистичке) управе, како у Србији, тако и у појединим другим земљама, брзо увучене у недозвољене облике сарадње и политичког деловања.

Прва колаборационистичка управа у Србији био је Савет комесара, на челу са Миланом Аћимовићем. Реч је о административном телу које је углавном имало технички карактер и било лишено могућности

Милан Аћимовић

вођења сопствене политике или доношења било каквих значајнијих самосталних одлука у односу на окупатора. Комесарска управа у свему је представљала само продужену руку немачке окупационе управе. Већину чланова Савета комесара чинили су политичари нижег ранга или признати стручњаци из различитих области, који су својим образовањем, приватним или пословним везама били везани за немачки простор. Будући да је окупатор распустио политичке странке и забрањивао политички живот у земљи, са личностима које су преузеле дужност комесара преговарало се лич-

но – они нису били делегирани од својих предратних партија нити бирани у демократској процедури.

Упркос хетерогености персоналног састава Савета комесара приметно је било учешће и значајнији утицај две компактне групације: чланова покрета Збор и групе некадашњих сарадника Милана Стојадиновића, окупљене око самог Аћимовића. Ни Савет комесара, ни тзв. „Влада народног спаса“, која га је наследила, нису имали политички легитимитет, нити су својим саставом и политиком одражавали преовлађујуће поли-

---

³⁹ Према овом правном акту, власт окупатора се третира као привремена, док су суверена права остајала предратним властима. Прекрајање граница и стварање нових држава на окупираном простору било је забрањено. Окупатор је био обавезан да поштује затечено уређење и важеће законе, које је имао право да привремено мења или ставља ван снаге само у циљу безбедности. На простору Краљевине Југославије учињене су вишеструке повреде важећих одредби међународног права: сам Априлски рат имао је карактер агресорског рата, по окупацији извршено је противправно стварање Независне Државе Хрватске, као и анексија делова југословенске територије од суседних држава. Окупатор је мењао законодавство на недозвољен начин и у превеликом обиму, вођен премисама нацистичке идеологије у уверењу да ће победити у рату, и да му се, као победнику, неће судити.

тичке ставове у Србији. Нису све личности које су прихватиле вршење дужности у овим колаборационистичким управама биле идеолошки блиске окупатору, а велике разлике постојале су и у погледу трајања и интензитета колаборације.⁴⁰ На природу сарадње са окупатором, али и одабир личности којима ће немачка управа понудити вођење домаћих установа, у великој мери утицао је развој ратне ситуације, која се, и у окупираној Србији, али и у целом свету, коренито изменила у лето 1941. године, након напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез.

Немачка окупациона политика у Србији у целини се може оценити као ригидна, строга, репресивна и експлоататорска, дубоко прожета неповерењем према локалном становништву и управи. Од домаћег становништва захтевала се потпуна покорност, дисциплина и марљив рад, чије је плодове углавном убирао окупатор. Тоталитарни карактер нацистичке идеологије и политике преливао се, у периоду 1939–1945. године, и на окупиране територије широм Старог континента.⁴¹ Тако су у Србији, одмах по успостави окупационог система, уведене бројне рестриктивне мере: укинута је слобода јавног окупљања и деловања, распуштена су или суспендована бројна друштва и организације, уведена је вишеслојна и веома строга цензура штампе и потпуна контрола протока информација. Располагање природним и индустријским ресурсима такође је било под контролом Немаца, и у целини подређено интересима издржавања окупационе силе и подржавања немачких ратних напора. Све поменуте мере, заједно са ужасавајућим последицама Априлског рата – масовним разарањима инфраструктуре и стамбених зграда, као и одвођењем десетина хиљада мушкараца у ратно заробљеништво – производеле су озбиљне последице на свакодневни живот у окупираној Србији.⁴²

Инфлација је била огромна, веома брзо је дошло до nestaшице најнужнијих намирница и индустријских производа, храна је рационаси-

⁴⁰ Александар Стојановић, Душан Р. Бајагић, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у: Софија Божић (ур.), *Историја и географија: сусрети и прожимања*, Београд: ГИ „Јован Цвијић“, ИНИС, ИС РАН, 2014, стр. 53–88; Александар Стојановић, „Градација колаборације. Различити облици и интензитети сарадње са окупатором у Србији 1941–1944“, у: *Други светски рат 75 година касније*. Том 1, Београд: Институт за стратегијска истраживања, ИНИС, ИСИ, 2021, стр. 385–405.

⁴¹ Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo*, Beograd: Arhipelag, 2019.

⁴² О свакодневном животу у окупираној Србији: Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: свакодневни живот под окупацијом*, Београд: Завод за уџбенике, 2002; Драгутин Ј. Ранковић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*, приредили Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, Београд: ИНИС, 2011; Наташа Милићевић, *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2016; Дејан Зеџ, *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941–1944)*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2019.

на и на „црној берзи“ достизала је невероватне цене, константне су биле несташице огрева, лекова, квалитетније одеће и обуће. Није претерано рећи да је окупација изазвала дубоке поремећаје на релацији село–град,⁴³ и да су становници већих градова често гладовали, док је сељаштво, уопштено узев, било у бољем материјалном и егзистенцијалном положају, али је било изложеније нападима различитих оружаних формација, присилној реквизицији имовине и пљачки, али и (присилној) мобилизацији.

Већ у мају 1941. године важење расистичког законодавства, у Рајху оличеног у тзв. Нирнбершким законима, проширено је и на Србију, путем тзв. „Наредбе која се односи на Јевреје и Цигане“ и других, мање или више директно антисемитских правних аката окупатора.⁴⁴ Дискриминаторне мере уперене против Јевреја представљале су увод у Холокауст, у коме је, на поменутом простору, већ до краја пролећа 1942. године било убијено преко 80% предратне јеврејске популације.⁴⁵

У немачкој политици и ратној пропаганди недвосмислено се истицало да је Југославија срушена и да никада више неће бити обновљена. Кривица за слом у Априлском рату и тешке последице које је сносило цивилно становништво окупиране Србије била је пребацивана на пучисте и владу генерала Душана Симовића, који су у колаборационистичкој штампи представљани као експоненти британских интереса и политике, неодговорни авантуристи који су гурнули државу и народ у пропаст. Кроз пропаганду ширена је слика о нацистичкој Немачкој као апсолутном господару Европе и творцу новог светског поретка. Већина Срба је у тој слици могла да се идентификује са пораженом и обесправљеном страном, која је, у тим часовима, још увек била препуштена на милост и немилост Хитлеру. Овакав утисак додатно су појачавале вести о масовним покољима и протеривањима Срба и уништавању имовине Српске православне цркве на простору Независне Државе Хрватске.⁴⁶ Почетком лета 1941. годи-

---

⁴³ Nataša Milićević, „'Osveta sela'. Seljaci i građani u okupiranoj Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2019, str. 121–136.

⁴⁴ „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“, *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 8, 31. мај 1941, стр. 84–88; Mladenka Ivanković, Aleksandar Stojanović, „Anti-Semitic propaganda and legislation in Serbia 1939–1942: content, scale, aims and the role of German factor“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2019, str. 85–104.

⁴⁵ О Холокаусту на простору окупиране Србије, детаљно: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd: Službeni list SRJ, 2007; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd: ISI, 1992; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, 2. издање, Београд: Музеј жртва геноцида, 2012; Милан Ристовић, *Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, 2. издање, Београд: Чигоја штампа, 2016.

⁴⁶ Међу бројним радовима о страдању Срба и СПЦ у НДХ, као целовите и за контекст окупиране Србије релевантне, истичу се следеће монографске публикације: Динко Давидов, *Тотални геноцид: Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Београд: Завод

не перспективе ослобођења земље и значајнијих промена ратне ситуације на Балкану деловале су, у најбољем случају, веома далеко.

Напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез и отварање Источног фронта пресудно су утицали на промену природе Другог светског рата. Он је и пре 22. јуна 1941. године свакако био крвав, немилосрдан, бруталан и расистички. Међутим, са уласком Совјетског Савеза у рат, овај конфликт попримио је све карактеристике тоталног рата.⁴⁷ Претворио се у бескомпромисни обрачун који се могао завршити само потпуним уништењем једне зарађене стране: био је то оружани сукоб, идеолошки, пропагандни, психолошки и економски рат, који је до готово крајњих граница исцрпео ондашње човечанство. Последишно, таква природа Другог светског рата одразила се, у веома великој мери, на све аспекте живота у окупираним подручјима, укључујући и Србију. Следећи нацистичку идеолошку матрицу о јудео-масонско-бољшевичкој завери против националних држава, окупациона управа почела је са веома интензивним прогоном свих левичарских и либералних елемената, док је репресија над Јеврејима само додатно заоштрена и интензивирана.

У окупираној Србији зачеци организованих покрета отпора постојали су и пре почетка операције Барбароса и позива КПЈ на општенародни устанак. Ипак, организовање и практично деловање како равнорског покрета (четника, Југословенске Војске у Отаџбини/ЈВуО/) и народноослободилачког покрета (партизана), добило је веома снажан замах у околностима отварања Источног фронта. Акције усмерене против немачких војника и елемената окупационе управе знатно су се умножиле, а током августа, септембра и октобра, покрети отпора су, заједничким деловањем, ослободили значајан део територије у Западној Србији и створили велике проблеме окупатору.⁴⁸

Због губитака са којим се суочио Вермахт и забринутости Немачка да би ситуација могла да додатно ескалира, уведене су изузетно строге репресивне мере.⁴⁹ Основани су и концентрациони логори, по-

---

за уџбенике, 2013; Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској: фотомонографија*, Београд: Свет књиге, 2016; Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2020; Вељко Ђурић Мишина, *Саслушања српских избеглица*, књ. 1–7, Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске: Архив Републике Српске, Нови Сад: Архив Војводине, 2023.

⁴⁷ О карактеру Другог светског рата и његовим фазама: Piter Kalvokarezi, Gaj Vint, *Totolni rat*, Beograd: Rad, 1987; Antony Beevor, *The Second World War*, London: W&N, 2012.

⁴⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd: VINC, 1992, str. 177–244.

⁴⁹ О репресији, мерама одмазде и функционисању концентрационих логора на простору окупиране Србије током 1941. године, детаљније: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд: Рад, 1970, стр. 31–93; 132–156; Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану*, Београд: Магелан прес, 2014.

пут логора на Бањици (Београд) или логора на Црвеном крсту (Ниш), где су били задржавани заробљени припадници и симпатизери покрета отпора, као и сва она лица која су била хапшена од немачких и колаборационистичких органа по политичкој линији. У великом броју случајева, окупатор би своје „квоте“ за одмазду попуњавао управо одвођењем логораша на стратишта и њиховим стрељањем.

Средином лета 1941. године постало је јасно да Савет комесара, са веома ограниченим ингеренцијама и ресурсима на располагању и практично нимало угледа у српској јавности, није у могућности да спречи даље ширење устанка. Реконструкцијом састава комесарске управе учињен је покушај да јој се обезбеди нешто озбиљнија и кохерентнија политичка структура, али се и то показало недовољним. Аћимовић и његови сарадници активније су се оглашавали у штампи и позивали на престанак акција против окупатора, будући да су оне производиле оштре репресалије у којима је, још током лета 1941. године, страдало више хиљада грађана. Врхунац ангажованости комесарске управе на пољу мобилизације српске јавности против ширења устанка и осуде комунистичке акције био је тзв. Апел српском народу, објављен на страницима листа „Ново време“ 13. августа 1941. године.

Апел српском народу, на извешан начин, био је последња значајнија активност Савета комесара, будући да су немачки органи власти дошли на идеју да у Србији успоставе једну наизглед снажнију и озбиљнију колаборационистичку управу, налик оној каква је већ постојала у Грчкој. На чело такве управе, која ће носити назив владе и делимично имати прерогативе уобичајене за тај ниво извршне власти, требало је поставити личност познату широким слојевима становништва, која би својим угледом и наступом требало да стимулише смиревање ситуације и повратак реду, раду и дисциплини. Кандидат је пронађен у личности Милана Недића,⁵⁰ армијског генерала југословенске војске,

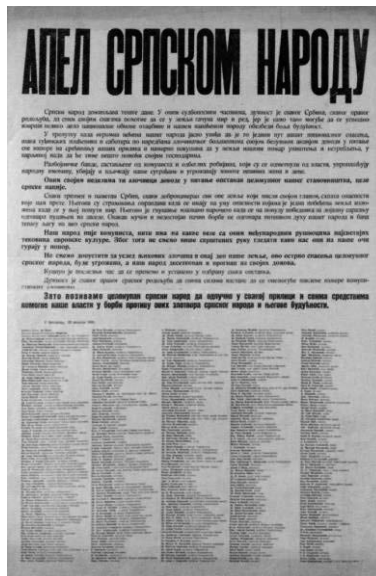
---

⁵⁰ Милан Недић се и даље сматра контроверзном личношћу српске историје, о коме постоје супротстављени историографски и публицистички наративи. Научна историографија, нажалост, још увек није изнедрила његову биографију у форми монографије. Од бројних наслова који се баве његовим ликом и делом, упореди: Milan Bogković, *Milan Nedić*, Zagreb: CIP, 1985; Миле Бјелајац, „Милан Недић“, у: *100 најзначајнијих Срба*, прир.: Звонимир Костић, друго издање, Београд: Принцип, 2001, стр. 489–494; Далибор Денда, „Прилози за биографију генерала Милана Недића до априлског рата 1941. године“, у: Вељко Ђурић Мишина (ур.), *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године: научни погледи*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2017, стр. 11–30; Мира Радојевић, „Милан Недић у српској историографији“, у: Михајло Војводић (ур.), *Контроверзе у српској историографији*, Београд: САНУ, 2018, стр. 83–100; Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Београд: Нова Искра, 2003 (прво издање: Чикаго 1956); Лазо М. Костић, *Армијски генерал Милан Недић*, Мелбурн 1976; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I–II, Београд: Нова Искра, 2008 (прво издање: Минхен, 1956); Илија М. Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић и његово доба*, књига 1, отаџбинско издање, Београд: Нова Искра, 1994; Никола Н. Томић, *Генерал Милан Недић као карактер*, Београд: Нова Искра, 2016.

некадашњег министра војске и морнарице, особе чији су националистички и антикомунистички ставови били добро познати.

Милан Недић

Увод у промену колаборационистичке управе у Србији: Апел српском народу

Влада Милана Недића, у колаборационистичкој пропаганди прозвана „Владом народног спаса“,⁵¹ преузела је домаћу управу у окупираној Србији последњих дана августа 1941. године. И она је била хетерогена у погледу политичке структуре и персоналног састава министарских кабинета, јер су се под њеним окриљем нашли и умерени националисти, конзервативци, али и најекстремнији десничари, фашисти и германофили, као и један број некадашњих официра и личности блиских самом председнику владе. Ипак, ова влада имала је јасну политичку линију, утемељену на тврдом антикомунизму, српском национализму, политици обнове земље и изградњи тзв. „Нове Србије“ унутар новог поретка на челу са нацистичком Немачком. Први и основни задатак Недићеве владе био је зауздавање, а потом и гушење распламсалог устанка. Да би овај циљ могао бити остварен, окупациона управа одобрила је повећање броја оружаних снага под формалном командом владе у Београду, антикомунистичка пропаганда и репресија подигнуте су

⁵¹ О Недићевој влади и појединим аспектима њене политике: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1–2, Beograd: Sloboda, 1979; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Beograd: Rad, 1983; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*; Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Београд: МЦ Одбрана, 2019.

на виши ниво, а окупатор је српском народу путем колаборационистичке штампе понудио тобожњи пут спасења: гушење устанка, одржавање реда, „конструктиван рад“ и сарадња са окупационом управом постали су предуслов да се Србима заборави „срамота и издаја учињена 27. марта“ и начин да „Нова Србија“ себи обезбеди место у „Новој Европи“ на челу са Хитлером.

Мере које је предузела немачка окупациона управа у Србији ни су одмах резултирале ликвидацијом устанка. Напротив, он се, и током

Франц Беме

септембра и октобра динамично ширио, посебно на простору Шумадије и у западним крајевима земље. Половином септембра у Србију су послате додатне јединице немачке војске, на челу са генералом Францом Бемеом, који је преузео овлашћења Војног заповедника у Србији. Њихов задатак био је да по сваку цену угуше устанак. Врховна команда Вермахта прописала је мере одмазде, које су 10. октобра обзнањене од стране Бемеа: за сваког погинулог немачког војника или држављана (или припадника немачке народне групе – фолксдојчера) требало је погубити 100, а за сваког рањеног 50 локалних цивила.⁵² Управо су током октобра 1941. године извршене бруталне мере одмазде

према цивилном становништву, када је у Драгинцу и околним јадарским селима, Крагујевцу и Краљеву убијено више хиљада сасвим невиних људи, међу којима и више стотина деце и ученика.⁵³ Акције комунистичких илегалца по већим градовима, попут Београда и Ниша, санкционисане су по истом кључу: сваки атентат на припаднике окупационе силе и администрације „плаћен је“ са стрељањем стотину талаца, преузетих из логора и затвора. У јесен и зиму 1941. као и током пролећа

⁵² Наредба је предвиђала да одмазду врши она војна формација које је и претрпела губитке.

⁵³ Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2021; Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, 2. издање, Београд: Музеј жртава геноцида, 2020. Последњих десетак година немачким ратним злочинима на простору окупиране Србије бави се, из угла антропологије и форензике, али и мултидисциплинарно, Виктор Бејатовић. Види, нпр.: Виктор Бејатовић, *Лепеза смрти: вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941*, Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2017; Виктор Бејатовић, „Ратни злочин у зони Дрежничке Градине 18. августа 1941. са форензичком анализом извештаја и структуром 1. батаљона 724. пука 704. пешадијске дивизије“, *Res publica: ужички крај у рату 1941–1945; нова истраживања*, Ужице: Историјски архив, Београд: ИСИ, 2024. стр. 55–88.

наредне године, заточеници Бањичког логора често су стрељани ради „попуне окупаторских квота“.⁵⁴ Живот логораша непрестано је био угрожен, јер се буквално у сваком тренутку могло догодити да се отворе врата ћелије и да буду одведени на губилиште.

Упоредо са активностима чисто војног карактера, Немци су се додатно ангажовали и на плану пропаганде и ширења, тј. снажења, антикомунистичког политичког фронта у земљи. Тако је у Београду постављена и отворена Велика антимаасонска изложба,⁵⁵ која је подједнако имала и анти-семитски и антикомунистички карактер, а коју је, у наредним недељама и месецима, видело више десетина хиљада посетилаца. На организацији и реализацији ове изложбе ангажовао се и један број истакнутих колаборациониста, међу којима су били и припадници покрета Збор, као и др Лазар Проклић и Ђорђе Перич, високе личности Недићевог пропагандног апарата, али и Милован Поповић, будући управник Завода за принудно васпитање омладине, који је био аутор дела изложбе који је имао превасходно антикомунистички карактер.

Покрет Збор⁵⁶ је веома снажно подупирао политику окупатора и Недићеве владе путем колаборационистичке штампе, радија и говора

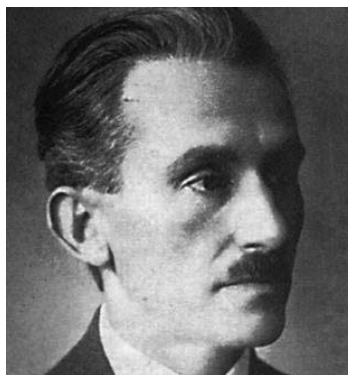
⁵⁴ Детаљније о Бањичком логору: Sima Begović, *Logor Banjica, 1941–1944*, књ. 1–2, Београд: ISI, 1989; Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), *Logor Banjica: logoraši*, књ. 1–2, Београд: Историјски архив Београда, 2009.

⁵⁵ Надежда Јовановић, „Антимаасонска и антикомунистичка изложба у Београду 1941. године“, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд: Институт за историју радничког покрета, 1972, стр. 201–213; Александар Стојановић, „Антимаасонска изложба у Београду 1941. у контексту нацистичке антимаасонске активности у окупираној Европи 1939–1945“, *Војноисторијски гласник*, 1/2015, стр. 93–122.

⁵⁶ ЗБОР – Здружена борбена организација рада – био је ултраконзервативни и, по неким ауторима, фашистички покрет југословенског националног усмерења. Настао је фузијом више екстремних десничарских странака и организација, као реакција на убиство краља Александра. На челу покрета се, до своје погибје у Словенији априла 1945. године, налазио Димитрије Љотић. Збор се, до окупације у Другом светском рату, називао Југословенским народним покретом (ЈНП ЗБОР), док је за време немачке окупације морао да искључи придев „југословенски“ из имена, премда се политички није одрекао југословенства. Услед чињенице да су бројни збораша преживели рат и у емиграцији објавили десетине књига о покрету, које су потпуно супротстављене историографској продукцији која је настајала у социјалистичкој Југославији, и данас постоје опречна мишљења о Љотићевој странци и њеној историјској улози. Упореди: Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд: Народна књига, 1984; Mirko Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret 'Zbor' 1935–1945 – jedan kritički prikaz*, Београд: Народна књига, 1996; Василије Драгосављевић, *Друга Европа и Краљевина Југославија: ЈНП Збор (1934–1941)*, Нови Сад: Прометеј, 2021.

држаних широм земље. Посебно је у том погледу био значајан лист „Наша борба“, који су сарадници и следбеници Димитрија Љотића уређивали и објављивали од септембра 1941. до септембра 1942. године. У њему су, готово искључиво, објављивани антикомунистички, антисемитски и антмасонски прилози, писани веома запаљивом, демагошким реториком. Естетиком текстова и жестином напада на неистомисљенике овај лист умногоме је подсећао на борбене нацистичке часописе: поред дехуманизације противника, његов главни циљ била је промоција Љотићевих идеја и култа личности, а у погледу објективног информисања готово да није имао никакву вредност.

Димитрије Љотић био је сива еминенција колаборације у Србији, један од ретких актера политичких дешавања који је имао могућност утицаја на одлуке окупационих власти, и који се редовно састајао

Димитрије Љотић

са највишим представницима немачке управе у земљи. Љотић и Збор имали су за циљ да окупацију искористе за освајање политичке власти и ширење својих идеја, због чега су се повремено сукобљавали и са другим колаборационистима. Окупатору су се представљали као најокорелији антикомунисти и најпоузданији сарадници. Посебну улогу у том односу имали су тзв. добровољачки одреди – Српска добровољачка команда (СДК), касније преименована у Српски добровољачки корпус.⁵⁷ Ови одреди били су високо фанатизовани, предвођени од

истакнутих припадника Збора и идеолошки индоктринисани радом тзв. „просветара“, који су били добровољачки пандан политичким комесарима у партизанским јединицама. СДК је формално била потчињена Недићевој влади, али је веома често ишла у акције са немачким трупама и помагала окупатору у вршењу ратних злочина над цивилима, као што је то био случај у Крагујевцу, октобра 1941. године.

⁵⁷ Некадашњи припадници СДК уложили су велики напор објављивањем низа апологетских публикација у емиграцији, у којима је деловање ових одреда представљено неистинито и у сасвим позитивном светлу. Нажалост, таква афирмативна перцепција СДК опстала је и у појединим радовима савремене историографије. Њима су протстављени наративи углавном су четничког порекла. Упореди: Предраг Д. Ивановић, *Ко су Љотићевци?*, Чикаго: Српско књижевно удружење, 1954; Никола А. Косић, *Љотићевци и крагујевачка трагедија*, Винзор: Авала, 1968; Боровоје М. Карапанџић (ур), *Српски добровољци 1941–1981*, Кливленд: без издавача, 1981; Боровоје М. Карапанџић, *Српски Добровољачки Корпус био је српска војска у служби Српског народа и Отаџбине*, Београд: Светосавска књижевна заједница, 2002; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд: ИСИ, 2011; Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, Смедерево: издање аутора, 2018.

На даљи развој војне и политичке ситуације у Србији највише је утицао прекид сарадње и почетак сукоба између четничког и партизанског покрета отпора. Прве несугласице и ситније оружане чарке између њих јавиле су се већ крајем августа, али је све до краја октобра постојала координација у акцијама против окупатора. На дефинитиван разлаз утицао је низ разлога, међу којима су највећи значај имале идеолошке супротстављености, различито виђење будућности борбе у светлу страховитих одмазди окупатора над цивилима, личне сујете и императивно захтевање пуковника Драгољуба Михаиловића да се партизани ставе под његову команду. Рубикон је прећен почетком новембра 1941. године, када је дошло до низа озбиљнијих оружаних сукоба на тзв. „слободној територији“. Том приликом пале су бројне жртве на обе стране, укључујући и један број руководиоца, а било је и ликвидирања заробљеника. Иако је и током друге половине новембра још било покушаја да се, услед појачане офанзиве окупаторских снага, дође до помирења и сарадње, разлике су остале непремостиве, па се из овог сукоба распламсао дивљи, братоубилачки грађански рат.

Окупатору, који је ради гушења устанка већ мобилисао знатне снаге и концентрисао их ради удара на територију тзв. Ужичке републике, сукоб између партизана и четника знатно је олакшао посао. Пред надирањем немачке војске у садејству са колаборационистичким формацијама Жандармеријом и Српском добровољачком командом, познатијим у старијој литератури као „Прва непријатељска офанзива“, партизанско и четничко руководство повлачили су се ка Санџаку и даље на запад и југозапад. Крајем 1941. године устанак у Србији потпуно је сломљен: 29. новембра партизани су поражени на Кадињачи, након чега је уследио пад Ужичке републике, а 6. децембра Драгољуб Михаиловић једва је избегао заробљавање у Струганику. Након ових догађаја уследило је повлачење партизана и Главног штаба НОПОЈ на простор Санџака и источне Босне, док се, уз одобрење окупатора и координацију са колаборационистичким властима, знатан део четничких снага у Србији „легализовао“, односно ставио под контролу Недићеве владе, поставши касније део Српске државне страже (СДС).

Прва половина 1942. године била је обележена жестокиим антикомунистичким акцијама на терену, чији је крајњи циљ био потпуно сламање партизанског покрета, заробљавање или ликвидација свих преосталих партизанских одреда и чета у Србији. Овај подухват обично се назива „Аћимовићевом офанзивом“,⁵⁸ јер су главнину снага чинили одреди под контролом Министарства унутрашњих послова Недићеве владе, на чијем се челу налазио Милан Аћимовић. Многи партизани и

⁵⁸ О размерама „Аћимовићеве офанзиве“ и учешћу Српске државне страже, детаљно: Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944*, Београд: ИСИ, 2022, стр. 180–185.

симпатизери НОП-а, заробљени током операција које су трајале од фебруара до августа 1942. године, били су заточени у Бањичком логору, а неки од њих су одатле, током јесени и зиме, били упућени у Завод за принудно васпитање омладине. Офанзива је завршена са половичним успехом: колаборационистичке снаге задале су веома тешке ударце Нишавском и Озренском партизанском одреду, али су имале мање успеха на територијама западно од Ниша, тј. у области Топлице и Расине.⁵⁹

Притисак који је Аћимовићева офанзива створила на преостале партизанске одреде у окупираној Србији био је сличан прогону којем су илегалци били изложени у градовима, а посебно у Београду. Током лета 1942. године, када је почела да се уобличава идеја о стварању Завода за принудно васпитање омладине, окупатор и колаборационисти у потпуности су контролисали безбедносну ситуацију у земљи, док је НОП био у дефанзиви и повлачењу, грчевито се борећи са преживљавање. Управо у периоду у коме је главнина партизанских снага била потпуно разбијена или потиснута ван граница окупиране Србије, а локални четници махом легализовани, Милан Недић и његова влада покушали су да активније политички делују, изврше друштвени преображај и утичу на однос окупатора према домаћем становништву и управи.

У погледу суштинских ингеренција и стварне аутономије у односу на окупациону управу, Недићева влада није се налазила у осетно другачијем или бољем положају него Савет комесара. Основна разлика била је пак у томе, што су Недић и његови министри заиста настојали да воде сопствену политику и нису се задовољавали положајем пуких извршилаца немачких директива и функцијом продужене руке окупационе управе. Заведен обећањима које је од Немаца добио у тренуцима када се двоумио да ли да преузме кормило српске колаборационистичке управе, Недић је искрено веровао да ће, уколико искаже довољно „конструктивности“ и буде лојално и ефикасно сарађивао са окупатором, статус Србије, али и српског народа у целини прећи пут од пораженог непријатеља до партнера у изградњи новог светског поретка. Иако је први приоритет свакако био гушење устанка у земљи и спречавање сурове репресије и одмазди окупационе силе, председник колаборационистичке владе једним оком мотрио је и на НДХ и тамошње страдање српског народа. Он је у колаборацију ушао како би допринео спречавању даљег страдања и очувању живота великог броја Срба, са обе стране границе на Дрини. Проток времена и динамични развој геополитичке и ратне ситуације, како на Балкану, тако и свету, међутим, утицали су на то да Недић развије и друге политичке амбиције и планове,⁶⁰ као и да под изговором спаса-

---

⁵⁹ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији*, I, стр. 323–324; Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944*, стр. 185.

⁶⁰ Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд: ИНИС, 2012; Исти, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*,

вања српских живота ступи у (међународним конвенцијама и тада важећим југословенским уставом) недозвољене облике сарадње са окупатором. Он се, како се трајање рата продужавало и одмицало, све више везивао за политику и судбину нацистичке Немачке.

Када је ратна срећа почела да окреће леђа Немцима, они су, притиснути сопственим тешкоћама, додатно радикализовали колаборационистичке управе на окупираним територијама. Важна места у таквим управама заузеле су најекстремнији десничари, методи борбе постали су још бруталнији, а домаће управе увучене у директно вршење ратних злочина над сопственим становништвом. Окупирана Србија ни у чему није била изузетак од оваквог развоја догађаја током 1943. и 1944. године. Колико су ратни догађаји и проток времена могли да утичу на личности и измене њихово резонување уверљиво сведочи управо пример Милана Недића – он, који се током лета 1941, у жељу устанка, разарања и страдања цивила, прихватио уласка у колаборацију тек након дугих преговора и притисака, крајем 1944. и почетком 1945. године, иако већ месецима развлашћен, и даље је себе сматрао председником српске владе, заступником српских националних интереса и политичком фигуром од извесног значаја.

Највећи степен иницијативе, као и извесну стварну аутономију у деловању, Недићева влада имала је у сфери идентитетске, културне и просветне политике. Имајући у виду чињеницу да су краљ Петар II и Влада Краљевине Југославије у емиграцији били део антифашистичке коалиције и непријатељи нацистичке Немачке, било је потребно пронаћи ново идентитетско решење, које би (искривљену и политички злоупотребљену) српску традицију и прошлост истовремено учинило прихватљивом Хитлеру, и довољно националистичком да представља идеолошки опозит комунистима. Недић, који је био тврди српски националиста и конзервативац, прихватио је становиште окупатора да Југославија више не постоји и ентузијастично кренуо у изградњу „Нове Србије“.

У сфери културне и просветне политике, као и у јавности уопште, Милан Недић и његови блиски сарадници заговарали су потпуни раскид са југословенским наслеђем. Насупрот „мртвој Југославији“ у којој су Срби наводно напустили своја вековна идентитетска упоришта и били таоци страних интереса, колаборационистички пропагандисти уздизали су „Нову Србију под заставом генерала Недића“, у којој је апсолутни политички приоритет требало да буде добробит српског народа и претежност интереса заједнице над индивидуалним и партикуларним интересима. Сарадницима окупатора било је јасно да овако коренита промена националне и идентитетске политике захтева вишегенерацијско ангажовање. Управо из тог разлога, њен утицај посебно се

стр. 163–168; 318–394; Zoran Janjetović, *Collaboration and Fascism under the Nedić regime*, Belgrade: INIS, 2018.

осетио у културној и просветној политици,⁶¹ јер су дугорочна очекивања колаборационистичких идеолога више била везана за будуће, него за ратом захваћене генерације.

На челу Министарства просвете (од фебруара 1943. године Министарства просвете и вера) Недићеве владе највише времена провео

Велибор Јонић

је Велибор Јонић, човек ултраконзервативних светоназора и бивши секретар ЈНП Збор. Са председником колаборационистичке управе у Србији делио је највећи број политичких идеја и погледа, а и иначе је сматран „његовим човеком“ у највишим редовима сарадника окупатора. Поред Недића и Јонића, велики утицај на уобличавање и вођење просветне и културне политике у окупираној Србији имао је помоћник министра, књижевник Владимир Велмар-Јанковић, а ни други истакнути десничари, попут Владимира Вујића, др Бранимира Малеша, др Светислава Стефановића, као и истакнутих збораша Милосава Васиљевића, Ратка Парезанина, Ђока Слијепчевића, па и самог Љотића, нису били без утицаја.

Просветна политика владе Милана Недића вођена је паралелно на два колосека. Један део агенде подразумевао је административне мере и креирање јавних политика ради тренутне реализације. Овај део активности Министарства просвете и вера одвијао се, у знатној мери, под утицајем окупатора и развоја политичке и ратне ситуације. Између осталог, извршена је темељна ревизија наставних програма, из којих су избачени сви садржаји који би, на било који начин, од окупационе управе могли бити сматрани непожељним или потенцијално штетним по немачке интересе.⁶² Југословенски оквир наставних јединица и садржаја углавном је механички свођен на српски, односно на територију уже Србије, њену историју, географију и културу. Просветне власти посвећивале су велику пажњу сузбијању комунистичке акције међу уче-

⁶¹ Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш: Центар за балканске студије, 2004; Слободан Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш: Центар за балканске студије, 2009; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд: Архив Србије, 2009; Бојан Ђорђевић, *Културни живот у Србији од 1941. до 1944. године*, Београд: Народна књига, 2006; Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд: Службени гласник, 2008; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*.

⁶² Љубинка Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војно-историјски гласник*, 1/2009, стр. 172–183; Dragica Koljanin, „U službi ‘novog poretka’. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)“, *Istraživanja*, br. 21, str. 395–415.

ницима и студентима, али и самим просветним радницима. Редовно су одржавана антикомунистичка предавања и семинари за наставнике, вршен је појачан дисциплински надзор над ученицима, а по овим питањима интензивирао је и рад школских управа са родитељима и старатељима. Из службе су отпуштани сви учитељи, наставници и професори (оба пола), за које је постојала сумња да припадају покрету отпора или су његови симпатизери. У великом броју случајева, од основних школа па све до Универзитета, отпуштени наставници били су замењени идеолошки подобним кандидатима, националистима-антикомунистима или присталицама Димитрија Љотића.

Други колосек просветне политике Недићеве владе чиниле су програмске, планске и практичне активности и јавне политике, које су имале дугорочан карактер. Њихов коначни циљ био је идентитетски преображај становништва, тј. стварање „новог српског човека“.⁶³ Иза овог политичког пројекта стајали су лично министар Јонић и његов најближи сарадник Велмар-Јанковић, иначе веома склон планирању друштвеног преображаја. Они су тадашње генерације српске омладине сматрали недовољно национално освешћеним и одговорним, васпитаним на „штетним“ вредностима југословенства и демократије, недисциплинованим, изложеним различитим утицајима „декадентне“ уметности и културе, поводљивим за интернационалистичким политичким идејама и друштвеним трендовима из иностранства. Све наведено било је, наводно, последица недовољно јасне и конзистентно вођене просветне и националне политике у међуратном раздобљу.

Јонић и Велмар-Јанковић су, (погрешно) антиципирајући победу Осовине у Другом светском рату, сматрали да је један од предуслова опстанка српске државности и нације у будућности развој интегралног образовног система чији је циљ стварање „новог српског човека“, а који је министар просвете једноставно називао „васпитањем у националном духу“. „Идеални тип српског младића и девојке“, како је то представљао Јонић, требало је да буде сушта супротност „дезорјентисаним“, „дегенерисаним“ индивидуалистима васпитаним у међуратном периоду: дубоко прожет националним вредностима и духом, свестан националних и патриотских дужности, у сваком тренутку спреман да подреди сопствене интересе циљевима заједнице, образован више практично него теоријски, ентузијастичан у погледу извршавања радних обавеза, „реалан“ (у суштини: скроман) у погледу животних очекивања и амбиција, (крајње) неповерљив према свим иностраним друштвеним и цивилизацијским утицајима, посебно оним либералног и интернационалистичког карактера.

⁶³ Александар Стојановић, „Нови човек у перцепцији српских колаборациониста током Другог светског рата“, у: Александар Стојановић (ур), *Нови човек. Конституисање српског и југословенског друштва у 20. веку кроз идеологије и јавне политике*, Београд: ИНИС, 2023, стр. 123–168.

Остваривање једног оваквог дугорочног политичког пројекта подразумевало је идеолошку индоктринацију младих нараштаја у свим нивоима образовања, али и поједине сасвим конкретне мере, попут укидања већег броја гимназија у унутрашњости земље, како би се омладина усмеравала на практично образовање и заузимање радних места у производњи, што се подударало и са тренутним интересима окупатора, али и визијом „Нове Европе“ и потенцијалног места које би Србија у њој могла да има.

Оснивање и рад установа посебне намене, какве су биле Завод за принудно васпитање омладине и тзв. „Недићев Дечји град“ у Обилићеву код Крушевца, такође су били део просветне политике „васпитања у националном духу“, премда оне нису биле искључиво у ингеренцији Министарства просвете и вера. Овакве установе настајале су на пресеку различитих потреба створених последицама и развојем ратне ситуације с једне, и идеолошких и дневнополитичких обзира с друге стране. Оне су, неспорно, имале функцију спасавања живота и обезбеђивања најосновнијих услова за живот и образовање. Истовремено су биле и снажан инструмент идеолошке индоктринације младих нараштаја и једна од активности које је колаборационистичка пропаганда интензивно користила како би јавности Србије показала да „Влада народног спаса“ брине за српске животе и омладину, чиме је подупиран култ личности Милана Недића као „српске мајке“.

Специјална полиција Управе града Београда и његов комуниста 1941–1942. године

Недуго по успостави немачких окупационих органа власти, у Београду је, са изванредним овлашћењима, власт преузео Драгомир Драги Јовановић. Међу првим задацима које су му Немци поверили била је реактивација чиновничког апарата и јавних служби, што је подразумевало и некадашњу Општу полицију у Београду.⁶⁴ Током првих недеља окупације, и Немци и домаћа управа били су суочени са низом реалних тешкоћа у функционисању, тако да репресија над комунистима није била приоритет у том периоду. На чело Антикомунистичког одсека постављен је Никола Губарев, један од полицијских агената и иследника који су се истакли за време Вујковићевог управљања поменутих ресором. Губарев, међутим, није уживао велику популарност, нити поштовање међу полицајцима, који су се, спонтано, окупили око личности Божидача Бошка Бећаревића, преферирајући да са њим сарађују и од њега примају наређења.⁶⁵

---

⁶⁴ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд: ИСИ, 1998, стр. 56–78; Радосав Туцовић, *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији*, стр. 155–189.

⁶⁵ Губарева су пратиле гласине да је и пре Априлског рата био немачки агент. На руку му није ишло ни порекло: будући да је био Рус, он је ипак био странац у Београду и Србији. Ове околности истицао је Александар Јоксић, начелник Одељења државне

Шефови IV одсека Одељења специјалне полиције Управе града Београда
Никола Губарев и Божидар Бећаревић

Бећаревић је, у многим аспектима своје личности, био сушта супротност Вујковићу и Губареву. Будући да је потицао из породице веома скромних материјалних могућности, био је принуђен да од најранијих дана радом и упорношћу надокнађује хендикепе са којима га је живот суочавао. Завршио је гимназију и успешно започео студије на Правном факултету, али је услед недостатка финансијских средстава морао да их прекине. Након краћег рада у крагујевачкој Државној болници ступио је у локалну полицију. Надређени су приметили да има талента за оперативни рад по линији политичке кривице, унутрашњег тероризма и спољне шпијунаже.

Бећаревићеви методи рада одступали су од праксе какву су заговарали Вујковић и Губарев. Ни њему није било страно да нареди батинање током истражног поступка, али му то свакако није био ни први, ни омиљени избор при одлучивању о методама ислеђивања. Ретки су забележени случајеви у којима је и сам тукао ухапшене, чак и у време када је био само агент и референт. У послератној истрази, Бећаревић је као узрок овоме навео „своју психолошку структуру“, због које „није био у стању да лично ма кога туче“.⁶⁶ Насупрот примени силе, он је настојао и често успевао, да признања извуче психолошким притиском на ухап-

---

безбедности у Министарству унутрашњих послова и близак сарадник министра Милана Аћимовића. Коначно, Губарев је смењен, а на његово место дошао је Бећаревић. Детаљније: ИАБ, БИА, Божидар Бећаревић, „О Заводу за принудно васпитање“, стр. 2.

⁶⁶ ИАБ, ОСБ, Суђење Бећаревићу, Вујковићу и Губареву; Небојша Стамболија, Раде Ристановић, Радосав Туцовић, *Колаборационисти пред судом Озне 2*, стр. 38.

шене. Са изванредном марљивошћу проучавао је заплећене комунистичке материјале, летке, брошуре, илегалне новине, и био у току са партијским гледиштима на сва релевантна питања, као и са партијским инструкцијама чланству. Настојао је да се до детаља информише о ухапшеним лицима, да прикупљањем информација из већег броја извора – укључујући и признања оних који су се „сломили на полицији“ – исплете мрежу око лица које ислеђује, сервирајући му, током иследног поступка, велики број конкретних чињеница које су доприносиле утиску да полиција већ све зна и да је у интересу ислеђиваног да призна. И пре рата, а посебно у периоду који је током окупације провео на челу Антикомунистичког одсека Специјалне полиције, имао је широко разгранату мрежу доушника и личних конфидената, са којима је комуницирао шифровано, најчешће телефоном.⁶⁷ Према сведочењу бивших оперативаца Специјалне полиције, располагао је са позамашним диспозитивним фондом који је употребљавао управо за одржавање доушничког апарата. На тај начин до њега су долазиле бројне дојаве и информације о партијском раду и појединцима, а на његов сто уредно је стизао најновији број „Пролетера“ и друга илегална штампа.

Приликом ислеђивања ухапшених Бећаревић је комбиновао различите врсте психолошког притиска са циљем да сломи отпор и раздије зид ћутања. Често је вршио суочавања, која су на ухапшене, већ довољно забринуте компромитујућим информацијама са којим их је иследник упознао, деловала посебно снажно. У немалом броју случајева лице са којим је ухапшени суочаван имало је на себи видне последице физичке тортуре, што је несумњиво морало деловати застрашујуће. У једном броју случајева, од којих су најпознатији Бранко Мишковић Блихер и Душан Јовановић Жућа, Бећаревићу и другим органима Специјалне полиције успевало је да потпуно преломе ухапшене комунисте, чак до те мере да они постану полицијски агенти.⁶⁸ Суочавање ухапшених комуниста са бившим саборцима који су сада носили значке и службено наоружање такође је био вид примењиваног психолошког притиска.

Иако није често тукао ухапшене, и Бећаревић је повремено прелазио најнижу границу хуманог односа према ухапшенима. Посебно се

---

⁶⁷ Један од Бећаревићевих конфидената-провокатора, који је направио највећу штету НОП-у, био је студент Лазар Дожић Сотир. Он је, након хапшења у јесен 1941. године, пристао да унутар комунистичке организације ради за Бећаревића. Остао је неоткривен до самог краја рата, јер никада није одлазио у полицију нити се са представницима органа реда састајао, већ је искључиво комуницирао телефоном са шефом 4. одсека. Детаљније: Јован Марјановић, *Београд*, стр. 226, Ена Мирковић, „Бивши комунистички илегалци–иследници Специјалне полиције у окупираном Београду (1941–1944)“, *Баштина*, Св. 53 (2021), стр. 415–418.

⁶⁸ О њиховом илегалном, а потом и полицијском раду, детаљно: Ена Мирковић, „Бивши комунистички илегалци–иследници Специјалне полиције у окупираном Београду (1941–1944)“, стр. 409–433.

то догађало током окупације, када су у рату између комуниста и полиције максимално подигнути улози и коришћена сва средства. У таквим околностима, у најмање два забележена случаја, Бећаревић је претио ухапшенима да ће им ухапсити и подвргнути мучењу малолетну децу. Ову врсту притиска посебно је користио на самохране родитеље или оне ухапшенике чији су супружници или партнери такође припадали комунистичком покрету отпора.⁶⁹ Овакво нехумано и у свему противзаконито поступање, изазивало је огромно узнемирење код ухапшених, којима бруталности Специјалне полиције нису биле непознаница.

Окупација Србије, као и устанак против окупатора који се расламсао у лето 1941. године, до крајњих граница заострили су односе између полиције и комуниста. У складу са нацистичком идеологијом, окупациони репресивни апарат захтевао је посебан надзор и сузбијање рада комуниста, масона и Јевреја, а домаћи полицијски органи имали су извршну улогу у тој активности. Од лета 1941. године комунисти су постали државни непријатељ бр. 1 и били изложени свеопштем прогону.⁷⁰ Број полицијских органа који су укључени у сузбијање комунизма значајно је увећан, а остваривана је и координација са немачким безбедносним структурама и колаборационистичким оружаним формацијама. Комунисти су масовно хапшени, излагани тортури и ликвидирани у оквиру репресивних мера окупатора. Методе полицијског рада нису се умногоме промениле, осим што је физичка принуда постала још бруталнија и што се, у условима окупације, морало рачунати и са немачким фактором.

Резултати антикомунистичког рада колаборационистичких полицијских и безбедносних служби у првим годинама окупације, посебно у Београду, били су изванредни. Један за другим хапшени су или ликвидирани водећи комунисти: Владета Поповић, Ђуро Стругар, Давид Пајић Дака, Милош Матијевић Мрша, Вукица Митровић.⁷¹ Ухапшен је и

⁶⁹ ИАБ, БИА, Никола Губарев, „Записник о саслушању Начевић Станице, састављен на дан 21. 6. 1949. у канцеларији УДБ за Србију“. Станица Начевић је била члан КПЈ и руководилац организације у текстилној фабрици у којој је радила, удовица и самохрана мајка. Током истраге одбијала је да сарађује са полицијским агентима, услед чега је подвргнута различитим врстама физичке тортуре, а када ни то није уродило плодом, Бећаревић је запретио хапшењем и мучењем њене деце.

⁷⁰ Изузетно детаљан и прецизан преглед хапшења комуниста у Београду објавио је др Раде Ристановић (*Београдски комунисти. Комунистички покрет отпора у окупираном Београду 1941–1944. године*, Београд: Catena mundi, 2023, стр. 315–383). У својим сећањима полицијски агент Сергије Голубјев детаљно је описао како су апарат и ингеренције Специјалне полиције временом обухватили представништва и полицијска настојништва у многим местима у унутрашњости Србије (ИАБ, МГ–626). За пример Лесковца и околине видети: Раде Ристановић, „Деловање одељења специјалне полиције на територији Лесковачког округа 1941–1944“, *Лесковачки зборник*, Бр. 60 (2020), стр. 339–364.

⁷¹ О страдању сваког од њих детаљније: Јован Марјановић, *Београд*, стр. 167–173.

Александар Ранковић, али су београдски илегалци успели да га спасу импресивном акцијом.⁷² Један од млађих функционера, Ратко Митровић, ухапшен је и сломљен током боравка у затвору Специјалне полиције, након што Гестапо није успео да извуче практично ништа из њега. Митровић је, крајем лета и почетком јесени 1941. године, полицији открио идентитете и локације већег броја београдских руководилаца, након чега је уследило хапшење свих чланова МК КПЈ за Београд.⁷³ Бећаревић је Митровића суочавао са ухапшенима и са задовољством слушао како их наговара да признају све што знају.⁷⁴

Београдска партијска организација потпуно је обезглављена полицијским акцијама, а слична судбина задесила је и комунисте у бројним другим српским градовима. Када се томе дода чињеница да је већина партизанских снага крајем 1941. и почетком 1942. године потиснута са територије окупиране Србије, јасно је да је прва година окупације београдске и српске комунисте завела у црно.

Након знатних губитака које су претрпели, највећим делом захваљујући раду Специјалне полиције, југословенски комунисти одлучили су да покушају да узврате. Управо су се агенти Специјалне полиције нашли на удару илегалних акција, што је само додатно радикализовало односе. У Београду је, још током августа 1941. године, извршен неуспешни атентат на Светозара Вујковића, управника Бањичког логора и бившег првог човека 4. одсека полиције УГБ.⁷⁵ Он је задобио тешке повреде, али се убрзо у целини опоравио од последица рањавања. Крајем септембра два млада илегалца извршила су атентат на полицијског

---

⁷² Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд: Филип Вишњић, 2013, стр. 136–139.

⁷³ Хапшење и ислеђивање Ратка Митровића било је увод у потпуну катастрофу МК КПЈ и МК СКОЈ-а за Београд. На основу његових исказа ухапшено је на десетине истакнутих комуниста и откривено мноштво илегалних склоништа. ЦК КПЈ упутило је, половином октобра, директиве Спасенији Цани Бабовић и Благоју Нешковићу да хитно евакуишу ПК КПЈ из Београда у унутрашњост, тј. на тзв. слободну територију у Србији, као и да помогну у извлачењу свих комуниста и других родољуба из престонице, који су сматрани иоле угроженим и компромитованим (Милан Борковић, *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, стр. 86–87). Митровићева „провала“ постала је синоним за слабо држање пред класним непријатељем, које је плаћено веома високом ценом. Овог партијског руководиоца не би требало мешати са истим именом политичким комесаром Чачанског партизанског одреда, који је због својих заслуга проглашен народним херојем.

⁷⁴ Ратко Митровић је суочен чак и са рођеном сестром Вукицом, која је, упркос таквом утицају и бестијалној физичкој тортури којој је била подвргнута, одбила да ода партијске везе. Вукица Митровић Хабуш, позната и под конспиративним именом Шуња, стрељана је у Јајинцима 17. децембра 1941, а за народног хероја проглашена је 9. маја 1945. године.

⁷⁵ Милан Борковић, *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, стр. 105. Истог месеца у атентату који су извршили београдски илегалци рањен је агент Специјалне полиције Жика Јовановић, као и једна жена-сарадник полиције.

агента Петра Симића.⁷⁶ Примера успешних атентата на припаднике полиције, жандармерије или правосудних органа у унутрашњости Србије било је у већем броју током лета и јесени 1941. године. Разуме се да је овакво чињење само додатно хомогенизовало и раздраживало полицијске органе у борби против комуниста.

Беспоштедни рат до истребљења, који су међусобно водили Специјална полиција и београдски комунисти, настављен је и током 1942. године. Већ 4. фебруара одиграо се догађај који ће имати дугорочне последице: ухапшен је члан МК СКОЈ-а Бранко Мишковић Блихер, лимарски радник.⁷⁷ Још увек нису познате околности његовог ислеђивања: старија, комунистичка литература, сугерише да је он одмах пристао на потпуну сарадњу са полицијом, чак и без икакве тортуре, док се у новијој литератури као један од могућих мотива помиње интервенција Мишковићевог стрица код Бећаревића лично. Било како било, већ сутрадан, 5. фебруара, Блихер је полицијске агенте одвео на место где су одржавани састанци МК СКОЈ-а, приликом чега је дошло до хапшења Јосифа Шћурле Мачка и Драгутина Филиповића Јусе.⁷⁸ Недуго затим, у руке Специјалне полиције пао је и Бранислав Крстић Бане, чиме је од МК СКОЈ на слободи остао само Бора Дреновац.

Шћурла је био припадник МК СКОЈ-а за Београд, фактички заменик секретара Дреновца, а уочи рата и почетком окупације сам је руководио скојевском организацијом у Земуну. По занимању је био зидар али је, премда никада није похађао средњу школу, са великом лакоћом и успехом координисао рад средњошколских актива у Земуну. Филиповић је такође био радник – електричар, који се истицао борбеношћу и

⁷⁶ ИАБ, УГБ СП, IV-45, к. 281/1 Симић Петар. Полицијски агент Петар Симић нападнут је са леђа 27. 9. 1941. године око 18. 30 часова у улици Миријевски пут, недалеко од дашчаре Суворор. Рањен је са леђа револверским хицима. Пренет је у Општу државну болницу где је убрзо подлегао повредама. У тренутку напада Симић се шетао са млађом женском особом, по изјави сведока, старости око 28–30 година, која се, након пуцња, дала у бекство. Истог месеца покушан је атентат и на полицијског агента Тодора Марковића, а главни осумњичени био је Милорад Радојевић, стар 16 година (ИАБ, УГБ СП, IV-45/1, к. 281/2)

⁷⁷ Мишковић, који се у историјским изворима још јавља и са надимцима „Блихер“, „Лимар“ и „Црни“, био је лимарски радник родом из Столца код Мостара. Пристао је да полицији ода практично све личности и локације везане за рад комунистичких илегалца. Деловао је као провокатор, а забележено је и да је, пошто је крајем 1942. и званично постао приправник Специјалне полиције, шетао београдским улицама са циљем да препозна и ухапси комунисте или симпатизере НОП-а на које наиђе. У више наврата прекорачивао је полицијска овлашћења, због чега је и саслушаван и дисциплински кажњаван. Једно краће време провео је и у четницима, где га је, након инцидента и убиства једног немачког војника, упутио личним везама шеф одсека Бећаревић.

⁷⁸ Упореди: Јован Марјановић, *Београд*, стр. 223; Ена Мирковић, „Бивши комунистички илегалци–иследници Специјалне полиције у окупираном Београду (1941–1944)“, стр. 412–413.

чврстином својих уверења. Шћурла и Филиповић били су изложени нај-бруталнијој физичкој тортури приликом истраге, али нису признали везе са покретом нити одали организацију. Шћурла је преминуо током ислеђивања, док је Филиповић испребијан пребачен у логор на Бањаци, одакле је маја 1942. године одведен на стрељање и погубљен у Јајинцима.⁷⁹ Бранислав Бане Крстић такође је прошао кроз веома мучно ислеђивање које није могао да издржи, па је одао информације о раду СКОЈ-а у деловима града за које је био надлежан. Након истраге пребачен је у Бањички логор, а потом у један од логора у Норвешкој, где је и преминуо од последица претрпљене тортуре.

Специјална полиција и КПЈ разменили су озбиљне ударце у марту 1942. године. Припремајући акцију ликвидације истакнутих агената Специјалне полиције у једном илегалном стану ухапшена је Јелена Ћетковић, секретар МК КПЈ за Београд. Са њом је ухапшен рејонски руководилац Марко Јанковић, а убрзо за њима и Петар Ристић, члан МК КПЈ. Управо се Ристић сломио приликом истраге и полицији дао огроман број информација, које су довеле до хапшења око 200 чланова партије и припадника НОП-а. Један за другим падали су рејонски комитети КПЈ у најважнијим деловима југословенске престонице, у полицијској акцији која је у литератури и сећањима савременика остала позната као „Мартовска провала“.⁸⁰

Упркос веома тешким претрпљеним ударцима, уследио је одговор друге стране. Након једног неуспешног покушаја, комунистички илегалци су у Београду у марту 1942. године успели да ликвидирају озлоглашеног агента Ђорђа Космајца и његовог колегу Обрада Залада. Тај атентат одјекнуо је веома снажно, превасходно услед чињенице да је Космајц годинама био један од најбруталнијих иследника и да је учествовао у полицијској обради већине најзначајнијих ухапшених комуниста, још од половине тридесетих. Због тога су се полицијски агенти кретали Београдом страхујући да их иза сваког угла вреба атентатор, што их је чинило још безосећајнијим и насилнијим у опхођењу са ухапшеним комунистима. Ако је, пре ових догађаја, и било некаквих граница и скрупула у полицијском поступку са ухапшеним илегалцима, оне су нестајале нетрагом у спирали насиља која се развијала.

Учесници у атентату на Космајца и Залада ухапшени су, страховито мучени и потом погубљени,⁸¹ али они нису били једини који су

---

⁷⁹ Јован Марјановић, *Београд*, стр. 223–225.

⁸⁰ Исто, стр. 225–230.

⁸¹ Извршиоци атентата, четворица младића пореклом са Кордуна: Милић Мартиновић, Ђуро Мађерчић, Бранко Булат и Никола Стринека, стрељани су на стратишту у Јајинцима 11. августа 1942. године. Одлуком СС генерала Августа Мајснера, у тим данима стрељано је укупно 150 лица због смрти Космајца, Залада и једног фолксдојчера из Панчева. У другој половини осамдесетих година на територији београдске општине Вождовац три улице понеле су име Мартиновића, Булата и Мађерчића.

платили цену за животе припадника полиције. Сведочења Анке Кумануди дата крајем четрдесетих година спомињу већи број хапшења и мучења младих комуниста у Београду због овог атентата. У којој мери је полиција одговорила бруталношћу на ликвидацију својих припадника сведочи чињеница да се тортура ухапшених одвијала непрестано, од места на којима су затечени и ухапшени, преко истражних објеката Специјалне полиције, до логора на Бањици.⁸²

Бруталне методе којим су иследници изнуђивали признања ухапшених комуниста, како у последњим годинама међуратног периода, тако и за време окупације 1941–1944. године, довеле су на зао глас Специјалну полицију и у бројим публицистичким и историографским наративима рад овог органа Управе града Београда готово се у потпуности поистовећује (искључиво) са садистичком тортуром. Ипак, овакав утисак не одговара реалном стању ствари, о чему сведоче и доступне полицијске статистике из времена окупације, али и новија истраживања посвећена тој теми.⁸³

Насупрот широко распрострањеном уверењу, нису сви ухапшеници Специјалне полиције пролазили кроз овакав третман, чак ни сви они над којима је вршена истрага по линији комунистичке активности. Будући да је, од лета 1941. до краја окупације, комунизам био проглашен за државног и националног непријатеља бр. 1, број ухапшених лица у вези са комунизмом био је заиста велики. Привођени су и у полицији саслушавани бројни грађани за које је постојала тек блага сумња или непоуздана денунцијација да симпатишу комунисте и партизански покрет, или да на неки начин одржавају везе са њима. За многе од њих нису постојали инкриминишући докази, па их ни иследници нису доживљавали као теже кривце, нити су их подвргавали иследним методама физичке принуде. Важно је истаћи да је било и личности које су заузимале извесна нижа места у партијској и омладинској организацији, а који су били спремни да проговоре пред иследницима чим су били суочени са материјалним доказима који су их инкриминисали, или суочени са саборцима који су већ „провалили“ организацију. Коначно, није био ни мали број оних који су прихватили сарадњу са иследницима након неколико шамара или удараца, или по добијеном обећању повољнијег третмана. Са друге стране, поједини истакнути комунисти, попут Ђуре Стругара, Вукице Митровић, Јелене Ђетковић и Јосипа

Детаљније: Rena Rädle, Milovan Pissari (ur), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944: priručnik za čitanje grada*, Beograd: M. Radanović: Rosa Luxemburg Stiftung, 2013, str. 71–73.

⁸² ИАБ, БИА, Божидар Бећаревић, „Записник о саслушању Кумануди Анке као сведока, састављен у на 18.10.1949 год. у УБД-и за НР Србију“.

⁸³ Упореди: Раде Ристановић, *Београдски комунисти*; Ена Мирковић, „Ислеђивање ухапшених комуниста у Специјалној полицији током окупације Београда (1941–1944)“, стр. 335–352.

Шћурле одбијали су да полицији дају било какву информацију која би могла допринети даљем прогону комуниста, упркос тешким мукама на које су били стављени.

Оснивање Завода за принудно васпитање омладине

Стварни разлози оснивања Завода за принудно васпитање омладине, као и формални иницијатори целог подухвата, били су, до сасвим недавно, деценијама затрпани испод безбројних, временом наталожених идеолошких историографских наратива. Количина неистинитих информација, тенденциозних тумачења, али и лажних трагова, која је објављивана како у „историографији под надзором“ у Југославији, тако и у круговима љотићевске политичке емиграције, била је у тој мери доминантна и распрострањена, да је до погрешних закључака довела велики број истраживача, укључујући и аутора публикације која је пред очима читаоца.⁸⁴ Пренаглашена је улога Димитрија Љотића и покрета Збор, који су често били присутни у Заводу и у знатној мери обликовали поједине идеолошке елементе „принудног васпитања“, али нису били – како се то често погрешно мисли и наводи – иницијатори његовог оснивања. Исто важи и за Министарство просвете и личност министра Јонића, под чијом се јурисдикцијом Завод налазио. Ни једни ни други, дакле, нису најзаслужнији за оснивање ове особене установе, ни-

⁸⁴ Још током трајања рата и непосредно по његовом окончању објављене су информације које нису прецизно ни истинито указивале на иницијаторе оснивања Завода. Тако је у тексту који је објавио партизански „Глас“ 1943. ова установа окарактерисана као „гестаповско-љотићевски поправни логор“ (Ј. Н., „Омладинска тамница у Смедеревској Паланци“, *Глас: Орган јединственог народноослободилачког фронта Србије*, бр. 6, септембар 1943), док је у „Саопштењу бр. 10“ Државне комисије истакнуто да је „Завод био инструмент Специјалне полиције и Гестапоа“. Аутори блиски Димитрију Љотићу и покрету Збор готово без изузетка су идеју и иницијативу за оснивање Завода приписивали њему: Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Други део, Минхен: Искра, 1971, стр. 513; Предислав Кубуровић, „Васпитни Завод у Смедеревској Паланци“, *Српски добровољци 1941–1981*, ур. Бор. М. Карапанџић, Кливленд 1981, стр. 114; Marko Pivac, *Koraci u poći*, s. l, 2001, str. 4; Бранислав А. Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робијашница*, Београд: Б. А. Жорж, 2006; Бошко Н. Костић, *За историју наших дана*, Београд: Нова Искра, 2011, стр. 89. Да је идеја о оснивању Завода потекла од Љотића написали су у својим књигама и Маја Николова (н. д., стр. 39) као и аутор ових редова (*Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, стр. 379). Милош Крстић је у својој монографији истакао да је „идеја о формирању логора за принудно преваспитавање младих комуниста Србије поникла у главама сарадника окупатора још у јесен 1941. године“ (М. Крстић, н. д., стр. 11). Публициста Либеро Маркони, који је и сам био штићеник Завода, неистинито је тврдио да је „овај логор основан на иницијативу немачке Врховне команде и пуну сагласност најистакнутијих вођа квислиншких формација у Србији“, као и да је „Гестапо имао најодговорнију улогу у раду овог логора“ (Слободан Марковић, „Сунцокрети у логору“, *Недељна Борба*, 7–8. јул 1984, стр. 12).

ти је она основана са искључивим циљем да идеолошки преобликује – колаборационисти би рекли „преваспитава“, а комунисти „фашизира“ – заблуделе српске омладинце и омладинке.

Провала београдске организације СКОЈ-а, посебно њеног средњошколског актива, у пролеће и лето 1942. године, представљала је политички и безбедносни догађај великог значаја у окупираној Србији, премда су бројни савременици, оптерећени изазовима преживљавања у тешким условима окупације, пропустили да у потпуности препознају њен значај. Осим што је представљала природни наставак фебруарских акција на разбијању СКОЈ-а и тзв. Мартовске провале, током ње је ухапшено готово целокупно скојевско руководство и велики део чланства. Након што је низом „провала“, хапшења и ликвидација готово потпуно уништен МК КПЈ и МК СКОЈ за Београд, на ред је дошао обрачун Специјалне полиције са комунистима-средњошколцима. Велика провала средњошколских актива београдског СКОЈ-а почивала је на изнуђеним признањима једног броја истакнутих омладинских руководилаца, међу којима се налазио и Милутин Лута Дорословац, син угледног лекара др Милана Дорословца. Од лица која ће касније бити упућена у Завод за принудно васпитање омладине, он је ухапшен међу првима, још 27. марта 1942. године, и након дужег боравака у притвору и ислеђивања практично је разоткрио целу организациону структуру СКОЈ-а у српској и југословенској престоници.⁸⁵ Колико је био велики и далекосежан значај овог удара Специјалне полиције на комунистичку омладину сведочи чињеница да скојевске организације у Београду нису обнављале рад све до краја рата. Када се томе додају огромне последице Мартовске провале и чињеница да је руководство услед бројних хапшења било принуђено да много импровизује и ради са новим, непознатим људима, недвосмислено се може закључити да су београдске комунистичке организације током прве половине 1942. године буквално бачене на колену и потпуно десетковане.

Према доступним историјским изворима, у овој провали ухапшена су најмање 104 осумњичена лица, махом средњошколци и млађи студенти.⁸⁶ Након извршених хапшења уследиле су недеље истраге и саслушавања. Кривица је доказана за 45 осумњичених, док је већина ухапшених отпуштена из притвора након информативних разговора. У зависности од степена кривице, држања током ислеђивања као и специфичних околности попут друштвеног порекла и интервенција, одређивана је и даља судбина младих комуниста. Тако су неки завршили у логору на Бањици (међу њима је било и стрељаних) а неки су

⁸⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-192/3, Записник о саслушању Милутина Дорословца у Специјалној полицији од 22. јула 1942. године.

⁸⁶ Раде Ристановић, *Београдски комунисти. Комунистички покрет отпора у окупираном Београду 1941–1944. године*, стр. 350.

отпуштени кућама и стављени под појачани надзор родитеља, док је један број дуже време провео у затвору у Ђушиној улици, ишчекујући одлуку власти везано за њихову будућност. Откривања партијских веза током истраге, као и масовне „провале“ организације које су учинили поједини гимназијалци током ислеђивања, створиле су кумулативан ефекат – према проценама проф. др Јована Марјановића, у наставку провале руководства београдског СКОЈ-а ухапшено је близу хиљаду средњошколаца.

Иследници Специјалне полиције нису имали милости према ухапшеним омладинцима за које су постојали снажни докази о илегалном раду: пребијани су и мучени разним методама, од којих су многе биле опробане и усавршене још у међуратном периоду, на искуснијим и старијим комунистима. Оне су подразумевале ударање песницама, шамарање и шутирање онеспособљеног ухапшеног, потом тучу по табанима, леђима и грудима, спровођену уз употребу корбача, пендрека и штапова различите дебљине. Није био редак случај да се омладинци онесвесте од последица батинања, а да потом буду поливени кофом хладне воде и поново мучени чим би повратили свест. У великом броју случајева, ислеђивање је било вишесатно, а они млади комунисти који су одбијали да признају били су саслушавани по неколико пута. Завршна фаза саслушавања непокорних често је доводила ухапшене на ивицу смрти, и укључивала је брутално пребијање током којег су фрустрирани иследници неконтролисано ударали по глави, полним органима или постојећим ранама.⁸⁷ Уколико би признање и даље изостајало обично би следило пребацивање у логор на Бањици и стрељање на стратишту у Јајинцима, а било је случајева и умирања од последица претрпљене тортуре,⁸⁸ током самог ислеђивања или по повратку у затворску ћелију.

Физичке принуде приликом ислеђивања нису биле поштеђене ни девојке (за неке од ухапшених би се пре могло рећи да су – и телесном конституцијом и узрастом и нивоом зрелости – биле девојчице), за које је посебно тежак вид мучења било батинање по босим табанима, услед кога не би могле да стану на ноге и самостално се крећу данима. Један број ухапшених омладинаца толико је страдао од руке иследника да су из притвора привремено премештани у болницу на опоравак. Услови боравка у притвору свакако су били нељудски и срачунато држани на том нивоу, са циљем да додатно ослабе ухапшене и убрзају њихово сламање у истрази. Затворске собе су биле пренасељене, влажне и

---

⁸⁷ Кроз овакво искуство прошли су, између осталих, Милутин Дорословац и Јосиф Шћурла, члан МК СКОЈ, за које су сведоци истакли да су са ислеђивања враћени у затворску ћелију полумртви и потпуно промењеног личног описа. Дорословчево ислеђивање детаљно је анализирано у посебном поглављу у оквиру ове књиге.

⁸⁸ Неколико оваквих случајева анализирано је у: Јован Марјановић, *Београд*, стр. 171–176.

мемљиве, без најминималнијих санитарних услова, исхрана очајна, а психолошки притисак огroman.

Не желећи да изда своје другове и организацију, већина ухапшених трпела је тортуру до крајњих граница сопствених могућности и порицала умешаност у илегални рад. Искусни оперативци Специјалне полиције, с друге стране, већ су имали поуздана и проверена сазнања о одговорности значајног броја ухапшених и истрајно су настојали да изнуде признања и додатне информације. Физичко мучење комбиновано је са елементима психичког притиска, емоционалним уценама везаним за породицу ухапшеног, саопштавања дела информација о идентитету других ухапшених омладинаца као и делова њихових исказа. Циљ је био да се затвореник ментално и духовно сломи, да у себи преломи и пође путем сарадње са полицијом, тражећи у томе спас сопственог живота и будућности. Таква одлука знатно се лакше доносила у околностима у којима би ислеђивани дошао до уверења да је његова патња бесплодна и беспотребна, јер полиција и онако већ зна све из провала других ухапшених. Стога не чуди да су поједини скојевци „пропевали“ тек на трећем или четвртом саслушању, па и касније, иако су се у први мах држали веома истрајно и храбро.

Нису се сви ухапшени млади комунисти подједнако „добро држали“ – било је и оних који су, и без превише принуде, били спремни да открију десетине другова и компромитују рад читаве скојевске организације. У елаборату Специјалне полиције, који се односио на структуру ухапшених комуниста током Мартовске провале и њихово понашање током истраге, наведено је да је „скоро 4/5“ признавало и одавало све што су знали.⁸⁹ Они који су били у стању да издрже вишеструка вишесатна мучења, а да притом остану живи и не изгубе разум, били су заиста ретки. Одговорност за патње којима су били изложени ухапшени омладинци знатним делом лежала је на КПЈ и старијим руководиоцима СКОЈ-а, који су неискусне и наивне средњошколце и млађе студенте непрестано форсирали на вршење илегалних акција, не марећи много за последице.⁹⁰ То је било препознато и у анализама Специјалне полиције, у којима је истакнуто да је партија „младићки занос и жељу за илегалан

⁸⁹ ИАБ, БИА, Ф1, П2, „О Заводу за принудно васпитање омладине“.

⁹⁰ КПЈ је, још у међуратном периоду, заузела становиште да је једино исправно држање током полицијске истраге доследно негирање чланства у партији или СКОЈ-у, и одбијање да се призна било шта у вези са илегалним радом и организацијом. Према партијској доктрини, било је часније и исправније положити живот него дати класном непријатељу информације које захтева. У погледу инструкција везаних за судске процесе, комунистима је наложено да је њихова лична одбрана у другом плану, те да суђења користе за пласирање и популарисање партијских идеја и програма. Детаљније: „О конспирацији и држању пред полицијом и на суду“, *Пролетер, орган Централног комитета Комунистичке партије Југославије 1929–1942*, Београд: Институт за изучавање радничког покрета, 1968, стр. 659–660.

рад и 'подвиге' искористила и гурнула их у ове самоубилачке акције, беспошtedно и немилосрдно".⁹¹

Када су ислеђивања ухапшених завршена, а агенти Специјалне полиције дошли до жељених информација, уследила је тријажа. Углавном искуснији и хијерархијски више позиционирани омладински руководиоци упућени су у Бањички логор, где их је чекала неизвесност преживљавања и могућност да сваког дана буду уврштени међу оне који ће бити стрељани у складу са окупаторском политиком одмазде према цивилима. Од деветоро београдских скојеваца ухапшених у пролеће 1942. и потоњом тријажом упућених на Бањицу стрељана је Лепосава Митровић, чланица Централног средњошколског актива СКОЈ-а, док је њен друг Миодраг Никитовић накнадно пребачен у концетрациони логор Маутхаузен, где је и скончао.⁹² Деветнаесторо ухапшених чија је кривица била најмања, а узраст углавном најмлађи, упућено је кућама и стављено под меру родитељског надзора. Њихови родитељи потписивали су званичну изјаву да примају на старање своју децу и да лично гарантују да ће се она „клонити у будућности сваке везе са комунистима и њиховим симпатизерима".⁹³

Остали ухапшени омладинци, припадници београдске скојевске организације, смештени су у затвор Специјалне полиције у Ђушиној улици. Тамо су боравили дуже време, неки од њих и по три месеца. Услови живота у поменутом затвору били су нехумани:⁹⁴ собе су биле толико пренатрпане затвореницима да чак нису могли ни да седе једни поред других а да се не додирују. Многе собе нису имале санитарни чвор нити киблу за вршење нужде, а по правилу су ухапшени вођени до ВЦ-а два пута дневно, на по 10–15 минута. Ислеђивања су настављена, али са нешто мањим интензитетом. Како је исхрана била изузетно лоша, омогућено је примање пакета са храном, мада се често дешавало да стражари и полицијски агенти задрже (најбоље) делове пакета за себе. Ухапшене омладинце све више је обузимала неизвесност: да ли ће дочекати да поново загрле своје родитеље и другове, или ће бити упућени на Бањицу, или можда чак у неки немачки радни логор далеко од Србије?

Задовољни резултатима свог оперативног рада, истовремено похваљени и награђени како од Гестапоа, тако и од Недићеве владе, руководиоци Специјалне полиције такође су размишљали о будућности ухапшених омладинаца. Начелник Антикомунистичког одељења Божи-

---

⁹¹ ИАБ, БИА, Ф1, П2, „О Заводу за принудно васпитање омладине“.

⁹² Раде Ристановић, *Београдски комунисти. Комунистички покрет отпора у окупираном Београду 1941–1944. године*, стр. 350–351.

⁹³ ИАБ, УГБ, СП, IV–192/47. Каснија репресивна пракса подразумевала је хапшење родитеља или лица која су гарантовала за држање омладинаца стављених под ову врсту дисциплинског надзора, у случају да обнове контакте са НОП-ом и илегални рад.

⁹⁴ О условима живота у затвору Специјалне полиције у Ђушиној улици, детаљније: ИАБ, 2428–К1–14–3; ИАБ, 2428–К2–2; ИАБ, МГ–442.

дар Бошко Бећаревић проводио је сате и сате анализирајући исказе са-слушаних скојеваца и других ухапшених комуниста и илгалаца. За свог века у служби имао је прилике да саслушава и учествује у полицијској обради неких од најистакнутијих српских и југословенских комуниста. Познавао је и доктрину марксизма-лењинизма, као и практичне методе партијског конспиративног рада. Једном речју, умео је да процени комунисту са којим би се нашао лицем у лице у просторијама Специјалне полиције.

Омладинци ухапшени током пролећа и лета 1942. године, уз веома ретке изузетке, једноставно нису били калибар искусних комуниста из међуратног периода. Бећаревић није у њима препознавао чврстину и пркос прекаљених илгалаца, није видео револуционарни жар нити пламтећу мржњу према класном непријатељу. У њиховим исказима најчешће није препознавао марксистичке теоријске фразе, па чак ни пароле, које би указивале на њихову идеолошку изграђеност.⁹⁵ Стекао је утисак, да је већина ухапшених омладинаца заведена комунистичком пропагандом, а да је у акције против окупатора и домаћих власти заправо ступала из младим људима својственог бунта, као и жеље да се оконча понижавајућа окупација земље. Пишући извештај који ће постати заметак идеје о оснивању једног специјалног завода у који би били упућивани такви омладинци и омладинке, Бећаревић, иако лично убеђени антикомуниста, чак их је означио и као родољубе.⁹⁶

На судбину притворених омладинаца утицао је још један фактор. Они су, углавном, били сасвим млади: просечна старост ухапшених износила је 19 година, а удео малолетника међу њима био је веома велик.⁹⁷ Попут Дорословца, многи од њих потицали су из „бољих кућа“, и били деца или блиски рођаци угледних или утицајних личности: политичара, лекара, индустријалаца, трговаца, правосудних, културних и просветних посленика. У немалом броју случајева, њихово идеолошко опредељење било је у нескладу, па и пуној супротности са политичким ставовима родитеља, који су били етаблирани део београдског и српског грађанства. Престрављени могућношћу погибије сво-

⁹⁵ Готово пола века касније, на Округлом столу посвећеном Заводу, одржаном у организацији СУБНОР-а и Историјског архива Београда, неки истакнути скојевци из времена окупације и сами ће указати да нису „били довољно изграђени“ и нису имали сасвим јасне представе о марксизму. Још лошија ситуација била је код кадрова из унутрашњости земље, који једва да су прочитали понеко левичарско дело, о чему уверљиво сведоче послератне изјаве Анице Паскаљевић и Младимира Пурише Ђорђевића (упореди: ИАБ, МГ-434 и Горан Милорадовић, „Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/2013, стр. 114–116).

⁹⁶ ИАБ, БИА, Ф1, П2, „О Заводу за принудно васпитање омладине“.

⁹⁷ Упореди: Раде Ристановић, *Београдски комунисти. Комунистички покрет отпора у окупираном Београду 1941–1944. године*, стр. 351 и изворе наведене у фусноти 1199 поменути књиге.

јих наследника, ови угледници, али и сви други родитељи ухапшених, који су имали било какву могућност да интервенишу преко рођака или познаника, немилице су „обијали прагове“ домаћих полицијских и државних институција, интервенишући за ослобађање и обећавајући да ће заблуделу децу вратити на прави пут и од њих направити „национално исправне грађане“. Поједини родитељи успевали су да допру и до највиших полицијских и државних власти: Светозара Вујковића, Драгог Јовановића, па и до самог кабинета Председништва Министарског савета Недићеве владе.⁹⁸

Анализирајући састав и активности тзв. „Мартовске групе“ и средњошколаца ухапшених током пролећа и лета 1942. године, Божићар Бећаревић и Александар Јоксић, начелник Министарства унутрашњих послова, дошли су до закључка „да је организација млада, да су руководиоци неискусни, да су чланови идеолошки већином незрели и непотковани и да је вал акција, које је организација дотле извела, више родољубивог карактера...“.⁹⁹ Тада је и настао план да се комунистичка („заведена“) омладина употреби за антикомунистичку борбу, тиме што би јој се на првом месту спасио живот, а потом би се преваспитала и користила као нека врста узора за омладину. Јоксић и Бећаревић сматрали су да је „Мартовска група“ изразито погодна за почетак овог процеса, будући да је већина ухапшеника признавала и одавала све током истраге, те да је заиста било речи о омладинцима који нису били ни теоријски ни практично изграђени у комунисте и револуционаре.

Првобитна замисао била је да се у оквиру Бањичког логора формира један засебан део у који би били смештани овакви омладинци, али је она напуштена из још увек недовољно расветљених разлога, највероватније техничке и практичне природе. Следећи корак представљала је идеја полицијских руководиоца Илије Параноса и Јоксића да се, услед немогућности успостављања такве установе у Београду, нека врста радног логора за омладину створи у унутрашњости, те да се тамо затвореници радно ангажују како не би имали времена за политички рад.¹⁰⁰ Према анонимном аутору елабората „О Заводу за принудно васпитање омладине“, иницијативу о оснивању установе сачинио је Бећа-

---

⁹⁸ Бивши штићеник Завода Драган Јефтовић посведочио је, на округлом столу посвећеном Заводу одржаном 1990. године у Београду, да су његови родитељи успели да дођу до Светозара Вујковића и интервенишу (ИАБ, 2428-K2-2, стр. 37). За Милутина Дорословца интервенисао је Драги Јовановић, а око целог случаја интересовали су се и Недићев кабинет, као и Обавештајни одсек ЗБОР-а, о чему ће бити речи касније.

⁹⁹ ИАБ, БИА, Ф. I, П. 2.

¹⁰⁰ Да је иницијатива о оснивању Завода потекла из Специјалне полиције недвосмислено потврђује и један допис Шефу српске државне безбедности с краја јула 1943. године (ИАБ, УГБ СП, IV-252, УГБ Одељење Специјалне полиције, Стр. Пов. II бр. 111/IV, Београд 27. јул 1943. године).

ревић у писаној представи,¹⁰¹ коју је потом предао Параносу. Од шефа Антикомунистичког одсека Специјалне полиције потекла је и идеја да установа има просветни, а не полицијски карактер, јер би „то било популарније и привлачније“. Паранос и Бећаревић потом су организовали састанак са министром просвете Велибором Јонићем, који се веома похвално изразио о овој иницијативи и одмах је подигао на међуминистарски ниво.¹⁰²

Након што је иницијална Бећаревићева идеја задобила пуну подршку министра просвете Јонића, на његов предлог затражено је и мишљење тј. одобрење Министарства унутрашњих послова. Телефонски је о свему обавештен начелник Јоксић, који је потом и образлагао ову идеју на седници владе, где је она усвојена. Иако за то не постоје чврсти материјални докази, а постојећи историјски извори не омогућавају прецизну реконструкцију хронологије дешавања, делује да је Уредба о принудном васпитању¹⁰³ омладине настала управо након те седнице владе, тј. као последица одлука донетих на њој, уз одобрење окупатора. Она је објављена у „Службеним новинама“ 15. јула 1942. године.

Спровођење договорене замисли у праксу, међутим, ишло је знатно теже, због интервенција које су немачким властима учињене против ове иницијативе. Колаборационистичке структуре у окупираној Србији нису биле хомогене ни у идејном, ни у хијерархијском погледу. Међу појединим истакнутијим сарадницима окупатора постојали су дубоки лични анимозитети и нерашчишћени рачуни из предратног периода, практично у свим институцијама постојало је више „струја“ које су настојале да воде сопствену политику ослањајући се на личне везе у окупационој управи, а све то је и те како утицало на доношење и спровођење политичких одлука у земљи, рад установа домаће управе, па и свакодневни живот уопште.¹⁰⁴ Тако је и иницијатива о оснивању Завода

¹⁰¹ Бећаревић је и током послератне истраге тврдио да је оснивање Завода била његова лична идеја и иницијатива, те да је позитивно утицао и на број и узраст штићеника, јер су просветне власти наводно биле против упућивања лица старијих од 20 година у Паланку. Детаљније: Небојша Стамболија, Раде Ристановић, Радосав Туцовић, *Колаборационисти пред судом Озне 2*, стр. 52–55.

¹⁰² Да је министар Јонић био одушевљен идејом оснивања Завода сведочи и његов исказ дат истражним органима у послератној истрази (Војни архив (ВА), фонд: Четничка архива (Ча), к. 269, ф. 3, бр. 17, Записник о саслушању Велибора Јонића). Он је, у послератној истрази, наглашавао своју улогу у оснивању Завода и спасавању српске омладине из концентрационих логора (Небојша Стамболија, Раде Ристановић, Радосав Туцовић, *Колаборационисти пред судом Озне 2*, стр. 255–256).

¹⁰³ Уредба је потекла из Министарства просвете, а на њеном тексту радили су министар Јонић и полицијски руководиоци Бећаревић и Грујичић (Исто, стр. 256).

¹⁰⁴ О томе детаљније: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд: ИНИС, 2002; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Београд: ИНИС, 2015; Радосав Туцовић, *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији*; Александар Стојановић, „Градација колаборације. Различити облици и интензитети сарадње са окупатором у Србији

за принудно васпитање омладине „прикочена“ тј. успорена, због противљења и денунцијација које су Немцима упутили агент Специјалне полиције Никола Губарев и поједини кругови из покрета Збор, указујући да би оснивање такве установе било велика грешка, а сам Завод „комунистички универзитет“, према наводима из поменутог елабората, називан још и „школом за комунисте“ и „другом Митровицом“.¹⁰⁵ Тако је дошло до ситуације да се по проглашеној Уредби о принудном васпитању омладине практично не поступа током целог лета 1942. године, те да до оснивања Завода и упућивања прве групе омладинаца на преваспитавање протекне више месеци неизвесности.

Отклањање препрека за оснивање специјалне поправно-васпитне установе разрешено је на састанку између Димитрија Љотића и Божидара Бећаревића, који је иницирао сам председник Збора.¹⁰⁶ Он је обећао „уређивање ствари“ са министром Јонићем и Немцима, с тим да ће се „уредити питање васпитача тако, да и његови политички пријатељи узму учешће у томе“. Љотић, сива еминенција колаборације и човек који се на недељном нивоу састајао са најзначајнијим представницима немачке окупационе управе у Србији,¹⁰⁷ био је једина личност која је могла да обећа и испуни нешто такво. Историјски извори, нажалост, не садрже податке када се овај састанак тачно одиграо, али се може закључити да је то свакако било током лета 1942. године. Управо је у то време започета ликвидација старог логора за политичке осуђенике и заробљене партизане у Смедеревској Паланци и транспорт преосталих заточеника, од којих је највећи број пребачен у логор на Бањици, како би се омогућила пренамена објеката и инфраструктуре, и припремио при-

---

1941–1944“, у: *Други светски рат 75 година касније*. Том 1, Београд: Институт за стратегијска истраживања, ИНИС, ИСИ, 2021, стр. 385–405.

¹⁰⁵ ИАБ, БИА, Ф1, П2, „О Заводу за принудно васпитање омладине“.

¹⁰⁶ Чињеница да је Љотић био иницијатор овог састанка код његових следбеника створила је погрешну перцепцију о вођи Збора као идејном творцу Завода и особи најзаслужнијој за то што су стотине младих људи, уместо у логор на Бањици или концентрационе логоре под контролом Рајха, упућени у Смедеревску Паланку. Поједини, мање поуздани извори, помињу састанак коме су, поред Љотића, тобоже присуствовали и Драги Јовановић и министар Јонић, као кључни за коначно формирање Завода. Анализа и укрштање свих доступних историјских извора који сведоче о настанку ове установе наводе на закључак да је првобитна иницијатива потекла директно из Специјалне полиције, наишла на одобравање Министарства просвете и Министарства унутрашњих послова, а да је потом Љотић искористио своје везе са Немцима како би је зауставио и поставио услов учешћа његових сарадника. На такав закључак наводи и крајњи исход, односно чињеница да су готово сви заводски васпитачи били чланови Збора. Историјски извори, нажалост, не нуде одговор на веома важно питање: да ли се кључни састанак Љотића и Бећаревића одиграо пре или после доношења Уредбе о принудном васпитању омладине.

¹⁰⁷ Александар Стојановић, „Сива еминенција колаборације? Димитрије Љотић и Збор у Другом светском рату“, *Осамдесет година од Петојунске експлозије у Смедеревској тврђави: зборник радова*, Смедерево: Историјски архив 2022, стр. 121–151.

јем омладинаца који ће бити упућени на политичко преваспитавање. Потребна сагласност свих фактора одлучивања извесно је остварена најкасније у првој половини августа 1942. године, јер је већ 13. 8. министар просвете Јонић писао управнику града Београда Драгом Јовановићу, захтевајући да се др Драгојла Поповић стави на расположење његовом министарству ради упућивања у Завод за принудно васпитање омладине, где би имала да преузме дужност старешине и лекара.¹⁰⁸

Гласине о интервенцијама и услугама ослобађања „преко везе“ доспеле су, посредством рођака који су их посећивали и доносили пакете са храном, и до утамничених омладинаца у Ђушиној улици, као и оних у логору на Бањици. Није прошло много времена од првих таквих информација до часа када се почело шапутати о омладинском логору-заводу за преваспитавање омладине, установи у настајању, у коју ће наводно бити упућивани они ухапшени омладинци за које буде процењено да нису непоправљиви.¹⁰⁹ Такве информације почеле су да круже београдским затворима и логорима већ током јуна и јула 1942. године. Недуго затим, и сами агенти Специјалне полиције током саслушавања обзнанили су да се оснивање таквог завода заиста припрема, те да ће у њега ићи они који су „показали да нису окорели комунисти“, а да ће остали бити упућени на Бањицу и стрељани. Један број ухапшених комуниста потом је дао допуне својим записничким саслушањима, у којима је истицао искреност и конструктивност током истраге, изражавао кајање због илегалног рада и правдао га незнањем и заведеношћу, наговештавајући пуну спремност ка ревизији политичких ставова.¹¹⁰

Завод је, што недвосмислено проиходи из горе написаног, био замишљен и као једна врста награде за оне омладинце који су сарађивали са полицијом, али и острва спаса за децу бројних угледних грађана, још од времена када је постојао само као идеја на папиру. Интервенције су биле једна од главних пречица за долазак у Завод, како када је реч о београдским скојевцима, тако и о једном броју ухапшених младих комуниста из унутрашњости или заробљених партизана. Према исказу Младомира Пурише Ђорђевића, њега је наведеног извођења пред стрељачки вод спасила директна интервенција Љотићевски опредељеног

¹⁰⁸ ИАСП, фонд: Фотокопирана архива о Заводу за принудно васпитање омладине /надаље: ФАОЗ/, кутија 4, Министар просвете Јонић Председнику градског поглаварства Јовановићу, 13. август 1942. године.

¹⁰⁹ Писмо Славке Петровић Муњас – Милети Станићу Сократу, 11. фебруар 1991, стр. 1 (ИАБ, 2428, К1–14–3).

¹¹⁰ Види, на пример: ИАБ, УГБ СП, IV–192/3, Записник о саслушању Милутина Дорошловца од 22. јула 1942. године, стр. 15, Записник о саслушању Радослава Бибе Паљиха; ИАБ, УГБ СП, IV – 3/95, к. 171/21, Записник о саслушању Марка Цветковића од 12. новембра 1941; ИАБ, УГБ СП, IV–252, Записник о саслушању Миловић Милана од 13. августа 1942. године.

Драгутин Булић

чачанског свештеника Драгутина Булића,¹¹¹ иначе комшије, кога је Ђорђевићева мајка на коленима преклињала за помоћ.¹¹²

Када је, средином лета 1942. године, дефинитивно потврђена истинитост гласина везаних за оснивање Завода које су кружиле, међу до тада најтврђим ухапшеним младим илегалцима јавиле су се озбиљне дилеме: да ли истрајати до краја и скончати у Бањичком логору, или преживети и наставити борбу против непријатеља и у том новом омладинском логору? Група ухапшених омладинки, која је већ месецима боравила у затвору у Ђушиној, тада је одлучила да испитаницима „ода“ информације о друговима и другарицама за које се већ знало да су погинули или су у партизанима, и да се, у крајњој линији, открије понешто што полиција већ зна и уз то пласирају измишљене или нетачне информације.¹¹³ Након таквих исказа, у прву групу упућених омладинки у Завод, уврштене су Славка Петровић (касније Муњас), Јелица Недић, Неда Дивљан, Дијана Вукчевић, Жана Јанковић, Соња Милићевић. Коначно, 12. септембра 1942. године, поверљивим актом IV одељења Специјалне полиције Управе града Бео-

¹¹¹ Драгутин Булић (1910–1942) рођен је у Вичи недалеко од Чачка. Завршио је четири разреда Чачанске гимназије, а потом Богословију у Сремским Карловцима. Рукоположен је за парохијског свештеника у једном селу недалеко од манастира Студеница, а потом је служио и у Прањанима. Као свештеник наставио је образовање, па је дипломирао на Теолошком факултету у Београду. Напустио је свештеничку службу и прешао у Чачак, где је, као професор, засновао радни однос у гимназији. Био је ватрени присталица Димитрија Љотића и покрета Збор. У Чачку је, након гушења устанка, био члан преког суда. Замерио се припадницима организације генерала Драгољуба Михаиловића јер се оштро противио боравку тзв. легализованих четника у Чачку. Због тога је од стране равногорске организације стављен „под слово з“, што је пренето путем Радио Лондона. Ликвидиран је 30. јула 1942. године, по наређењу четничког команданта поручника (касније капетана, па мајора) Предрага Раковића. Припадници покрета Збор тешко су примили његову смрт. Сахрани су присуствовали Димитрије Љотић и Михаило Олћан, а о његовој погибији објављено је и више текстова у колаборационистичкој штампи. Види нпр.: Д. В. Љотић, „Свештеник Драгутин Булић“, *Наша борба*, бр. 48, 2. август 1942, стр. 1; др Димитрије Најдановић, „Необична смрт“ и М. Жикић, „Он, ипак, није мртав...“, *Наша борба*, бр. 48, 2. август 1942, стр. 2, Пар. „Убиство професора Булића“, *Ново време*, 31. јул 1942, стр. 3; ЈМ, „Сахрана професора Булића“, *Ново време*, 2. август 1942, стр. 3; М. Ск, „Свечана сахрана професора Драгутина Булића“, *Обнова*, 1. август 1942, стр. 3.

¹¹² О томе детаљно: Горан Милорадовић, „Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/2013, стр. 117; N. S. Preradović, „Stari Čačak: spasio me Ljoticevac“, *OzonPress*, 2. april 2019. godine (<https://www.ozonpress.net/zivotni-stil/stari-cacak-spasio-me-ljoticevac/>, посећено 20. октобра 2024).

¹¹³ ИАБ, 2428–К1–14–3.

града бр. 1833/42 донето је решење о упућивању првих 28 лица, припадника београдске организације СКОЈ-а, у Завод за принудно васпитање омладине.¹¹⁴ Десет дана касније ова група спроведена је у Смедеревску Паланку, где су их већ чекали управник Поповић са групом најближих сарадника, који су се тамо налазили од 7. септембра.¹¹⁵

Београдски скојевци Неда Дивљан и Бранислав Крстић на прослави приликом ослобађања из Завода за принудно васпитање омладине

Само оснивање и почетак рада Завода за принудно васпитање омладине били су обележени неизвесношћу и решењима која су развијана у ходу. Није постојао методолошки узор нити административни оквир који би могао бити употребљен – Завод је у целини био установа *sui generis*.¹¹⁶ Методе рада са заробљеним омладинцима одређивао је и

¹¹⁴ ИАБ, УГБ СП, IV-192/Пов. Бр. 1833/42.

¹¹⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-252, Завод за принудно васпитање омладине – Мушки интернат, Пов. бр. 4, 4. новембар 1942. године.

¹¹⁶ Многи бивши штићеници Завода живели су у уверењу да је концепт Завода преузет од неке нацистичке репресивне или васпитне установе, па чак и да је управник Поповић методе рада развио по угледу на радне логоре Трећег рајха или организацију Хитлерове омладине (ИАБ, 2428-K2-2). У доступној историографској литератури о концентрационим логорима и другим казнено-поправним установама у нацистичкој Немачкој не постоји ниједан пример који би, макар и делимично, потврдио овакве наводе. Са великим степеном извесности може се тврдити да је установа у Смедеревској Паланци, са истовременим функцијама затвора за политичке затворенике, радног логора, места репресије, индоктринације, али и општег и професионал-

уобличавао управник Милован Поповић, у сарадњи са органима Министарства просвете. Иницијално финансирање рада установе реализовано је из ванредног кредита Министарског савета бр. 3193, одобреног 8. августа 1942. године, као и зајма из обртног капитала Министарства просвете, које је одобрило Државно рачуноводство.¹¹⁷ Део прихода долазио је и из уплата родитеља, који су по уредби били обавезни да финансирају боравак своје деце на преваспитавању, изузев сиромашних који нису били у могућности да плаћају. И питање финансирања, као и различита решења везана за набавку хране и огрева, али и сама методологија политичког, васпитног и образовног рада са штићеницима, развијани су у ходу и прилагођавани тренутним околностима и могућностима. Завод за принудно васпитање омладине званично је почео са радом доласком прве групе, 22. септембра 1942. године.

ног образовања, развоја уметничких, академских и спортских аспирација заточеника, била јединствена појава у целој окупираној Европи.

¹¹⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 17–18. Кредит Министарског савета износио је близу 2,8 милиона динара, а зајам из обртних средстава Министарства просвете укупно 5 милиона динара.

ЗАВОД ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ – ПРОСТОР И ЉУДИ

Заводски комплекс и стражарски одред

Завод за принудно васпитање омладине практично је усељен у већ постојећи ограђен комплекс, у коме се до тада налазио концентрациони логор под управом Жандармерије/Српске државне страже, а који је формиран ради смештаја политичких затвореника у годинама уочи Другог светског рата. Од спољне средине овај комплекс био је одељен троредном бодљикавом жицом и штићен са неколико стражарских кућица, а касније су, радом самих штићеника, изграђене заштитне структуре чији је основна функција била осматрање и одбијање евентуалног партизанског напада.

Прелазак заводског, тј. некадашњег логорског, комплекса из надлежности Министарства унутрашњих послова у руке заводске управе није ишло ни брзо, ни лако. Командант логора заузео је непријатељски став према идеји Завода и опструисао је примопредају на разне начине, користећи несређене прилике и фактички правни вакуум који се створио по питању располагања имовином и појединих надлежности.¹¹⁸ Такво деловање допринело је упропаштавању имовине у чији је посед улазио Завод за принудно васпитање омладине: услед чињенице да припадници Српске државне страже (СДС) по одласку логораша нису одржавали пољопривредно добро, дошло је до смањења очекиваног приноса, вршена је неовлашћена продаја, па и крађа поврћа које је требало да припадне Заводу. Такође, није био сачињен, нити предат, инвентар имовине. Ситуација се померила са мртве тачке тек када је, посебном одлуком Министарства унутрашњих послова, а након поновљених интервенција начелника Министарства просвете, смењен и премештен некадашњи управник логора, и формиран нови, стражарски одред СДС, коме је у задатак стављено чување Завода.

Сталну стражу Завода, од првог дана, чинио је жандармеријски одред Српске државне страже. Његову бројност није било могуће поуздано утврдити на основу расположивих историјских извора јер се она мењала са протоком времена и развојем политичке ситуације.¹¹⁹ Крајем

---

¹¹⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 29–30.

¹¹⁹ Иако се стражари Завода релативно често спомињу у сећањима и изјавама бивших штићеника, ниједан историјски извор до данас није бацио јасније светло на бројност овог одреда. Познато је да се на челу одреда најчешће налазио официр у чину

1942. године одред заводске страже укупно је имао 47 људи: два официра, војног чиновника и 44 подофицира.¹²⁰ Према наводима Миодрага Уче Ђорђевића, заводског штићеника који је током преваспитавања постао следбеник Димитрија Љотића, заводску стражу је обично чинило 25–30 људи, „све старији југословенски жандарми, неспособни за одлазак на терен“, који су због свог стања наводно и били распоређени у Завод.¹²¹

Официри из Одред СДС Завода за принудно васпитање омладине
(ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Задаци страже били су дефинисани наредбом од 2. октобра 1942. године. Стражари су одговарали само свом команданту, који је имао пуну аутономију у одређивању и извршењу стражарских дужности. Официри и стражари имали су засебне спаваонице, сопствену кухињу и друге потребне просторије унутар комплекса у Смедеревској Паланци. Није познато каквим је и колико бројним наоружањем располагао овај одред у почетку.¹²² Са управом Завода постојала је координа-

---

капетана, као и да су почетком 1944. године у њему била и два водника. Др Небојша Стамболија процењује да је одред највероватније имао до 100 бораца (Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944*, стр. 105).

¹²⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду, септембар–децембар 1942, стр. 1.

¹²¹ Marko Pivac, *n. d.*, str. 366. Према бројним наводима Драгојле Поповић и Миодрага Ђорђевића објављених у Пивчевој књизи, искључива сврха стражарског одреда била је заштита Завода од напада споља.

¹²² Историјски извори сведоче да су и управник Поповић и органи СДС сматрали снагу и опремљеност заводске страже, али и заводских одбрамбених структура, недовољ-

ција активности, повремено чак и срдачна сарадња,¹²³ али одред СДС није извршавао наређења, нити био одговоран управи. Милован Поповић је покушао, у више наврата, да употреби стражарски одред и приликом дисциплиновања штићеника и решавања спорова унутар саме установе, али су се команданти и стражари, уз ретке изузетке, истрајно одупирали таквом ангажовању.¹²⁴

Командант СДС ђенерал Боровоје Јонић у посети Заводу за принудно васпитање омладине. Управник Милован Поповић на слици скроз десно (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Према иницијалној замисли, мушки и женски интернат, тј. део Завода, требало је да буду физички потпуно одвојени један од другог. Током лета 1942. године, када су прављени планови о оснивању Завода и уобличавано његово унутрашње уређење, за смештај женског интерната фигурирале су две локације изван будућег заводског комплекса. Као прво решење разматран је низ мањих зграда на Паланачком Кисељаку, које су припадале Црвеном крсту. Ова опција, међутим,

---

ним да одоле нападу неког већег партизанског одреда, посебно у периоду од половине 1943. године до краја окупације.

¹²³ Управа Завода посебно је хвалила залагање команданта одреда, капетана Вујића, на сређивању односа између СДС и управе Завода (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–4).

¹²⁴ Најзначајнији догађај ове врсте био је покушај Поповића да употреби стражу приликом истраге ухапшених штићеника, оптужених за организацију побуне у априлу 1943. године, када је командант одреда забранио стражарима да у томе учествују (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–4).

веома брзо је одбачена из два разлога: јер су у том крају велике поплаве биле јако честе, и зато што се војна касарна налазила у непосредној близини поменуте локације. Друго решење било је знатно амбициозније: управа Завода предложила је Градском поглаварству уступање зграде основне школе, која се налазила поред паланачке цркве. Оно је, међутим, захтевало пресељење школе на локацију Житне пијаце и измештање једног броја избегличких породица које су биле смештене тамо. Упркос чињеници да су се за овај предлог управе Завода zaloжили и Министар просвете и Председништво министарског савета, тј. Велибор Јонић и Милан Недић лично, градска, среска и окружна власт одбила је ову иницијативу.¹²⁵

Релевантни фактори у Министарству просвете оценили су идеју да се постојећи логорски комплекс у Смедеревској Паланци прегради скупом, непрактичном и делом неизводљивом. Иако су, у формалном смислу, постојали и мушки и женски интернат Завода, они су остали део једне просторне целине и никада нису раздвојени непремостивом физичком баријером. Управа је успела да организује распоред барака на тај начин да младићи и девојке спавају, обедују и углавном раде одвојени једни од других, као и да постоје одвојене собе унутар амбуланте и кројачнице, али су се све поменуте грађевине налазиле унутар истих ограда са бодљикавом жицом.

Штићенице на прозору бараке женске спаваонице (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

¹²⁵ ВА, Нда, Кут. 155, ф. 1, 1/12, „Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942“, стр. 27.

Иако је у првим месецима рада Завода постало јасно да ће поде- ла установе према полу штићеника ићи компликованије него што је пр- вобитно планирано, није се одустало од идеје да се Женски интернат потпуно исели из заводског комплекса. У том циљу, почетком 1943. го- дине, у Смедеревску Паланку долазила је чак и посебна комисија, у којој се налазио министар просвете Јонић лично, са истакнутим представни- цима Одељења државне заштите и Антикомунистичког одсека Специ- јалне полиције.¹²⁶ Избор је поново пао на зграду паланачке основне школе, па је чак и сама грађевина половином јануара предата Заводу. Међутим, није било могуће извршити потребне адаптације услед недо- статака материјала (дасака), па овај посао није ни окончан, упркос број- ним интервенцијама. На инсистирање заводске управе зграда школе поново је разматрана као локација за женски део Завода током пролећа 1943. године, али су се тада том решењу испречили и проблеми технич- ке природе: бунар који је припадао школи био је веома плитак, па је де- легат техничког одсека Министарства просвете у марту 1943. на лицу места констатовао „да нема воде ни за умивање 120 лица, а камоли за остале потребе“.¹²⁷ Неких покушаја да се ово питање помери са мртве тачке било је и касније, али до пресељења Женског интерната није до- шло до распуштања установе.

Завод је био електрификован и осветљен електричном расве- том, а био је прикључен и на водоводну мрежу. Број одвода и санитар- них чворова није одговарао реалним потребама, посебно узимајући у обзир чињеницу да је повремено долазило до зачепљивања канализа- ционих одвода. Заводски објекти грејани су индивидуално, тзв. пећима бубњарама, које су углавном ложене дрвима и угљем. Термоизолација објеката била је на веома ниском нивоу услед чега је било практично немогуће постићи оптималне температуре грејаних просторија током хладнијих месеци. Упркос чињеници да је на истом простору до пре све- га неколико месеци постојао и функционисао логор, стање објеката и пратеће инфраструктуре у лето 1942. године било је незавидно – у нај- већем делу комплекса нису постојали ни најелементарнији услови за трајнији боравак.

Први месеци функционисања Завода за принудно васпитање омладине били су обележени интензивним активностима на изградњи, оправкама и адаптацији инфраструктуре и објеката за смештај, као и формирању радионица и култивисању заводског пољопривредног добра. Прва група штићеника стигла је у септембру, па се морало снажно прио- нути на припрему објеката за предстојеће, хладније дане, али и на успо- стављање свих оних радних и производних капацитета који је требало да учине установу самоодрживом, према замисли управника Поповића.

¹²⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–2.

¹²⁷ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2–1.

Током октобра 1942. године вршени су радови на термоизолацији барака. Према пројекту инж. Ђорђа Јовановића, преко постојећих зидова и плафона направљених од дасака, постављана је трска везивана жицом, која је за подлогу фиксирана ексерима. Потом је, преко ове изолационе површине, постављан слој од чок малтера, а потом и слој од пердашког малтера, који је на крају кречен у белу боју.¹²⁸ Посебно проблематичном се показала набавка песка, па је, бар у извесном делу, немогућност да се он купи или добије од државних органа надомешћена копањем које су вршили штићеници, у кориту реке Јасенице и у општинском мајдану у Микуљама. У једном броју барака постављени су подови, у другима је земљани под насут шљаком. Замишљао да се путеви и стазе унутар заводског комплекса калдрмишу или наспу шљаком остварена је само мањим делом, услед недостатка неопходних материјала.

Штићеници Завода за принудно васпитање омладине у раду на пољопривредном добру (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Од посебног значаја за опстанак и уредно функционисање Завода било је пољопривредно добро које су штићеници обрађивали. То је, заправо, била башта у дужини од 40 метара, која је остала из некадашњег логора, запуштена и са нефункционалним наводњавањем. За потребе редовне исхране 400 лица – што је сматрано пуним капацитетом установе – било је нужно обрадити додатне количине земље, којих у заводском комплексу није било. Управник Поповић је, већ у првим месецима рада, од ортскокоманданта Смедеревске Паланке добио на располага-

¹²⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду, септембар–децембар 1942, стр. 3. За извођење поменутих адаптационих радова употребљено је преко 8500 м² трске, 357 кг жице, 50.038 кг креча и 178 м³ песка. Одобрени буџет износио је 500.000 динара, али је он премашен, јер се управа суочила са тешкоћама при набавци песка и ексера.

гање додатних 2-3 хектара, на ободу некадашњег аеродрома.¹²⁹ Касније је заводско добро на ледини аеродромске локације знатно увећано, будући да су целу парцелу аеродрома на себе, након извесних перипетија и сукоба са среским начелством, преузели Завод и Национална служба за обнову Србије. Тиме је површина земљишта које су обрађивали штићеници и са кога је Завод убирао плодове нарасла на близу 12 хектара већ у првим месецима 1943. године.¹³⁰ Такође, започето је узгајање домаћих животиња, са циљем да се и на тај начин допуне извори прехране штићеника, као и да би „питомци и питомце били корисно забављени бригом око коња, зечева, голубова и пчела“.

Терање заводских оваца на испашу (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Већ током прва три месеца рада Завода оформљене су и радионице.¹³¹ Оне су, као и пољопривредно добро, такође имале двоструку функцију: требало је да допринесу самоодрживости установе, а истовремено да послуже и у сврху радног ангажовања и образовања појединих група штићеника. Сагледавањем периодичних извештаја о раду Завода могао би се стећи погрешан утисак да је установа располагала великим бројем објеката који су коришћени као засебне радионице. У стварности, реч је било о (често импровизованом) радном простору који је ситуиран у део бараке, у коме је био смештен алат и део репроматеријала, и у коме се одвијала производња, оправка или адаптација. Поједине „радионице“ су својим карактером више одговарале секцијама,

¹²⁹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 19.

¹³⁰ ВА, Нда, К. 155, ф.2, 1–9.

¹³¹ Детаљно о заводским радионицама: ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 20.

јер су суштински биле везане за оспособљене штићенике и преносиви алат, а не за одређени радни простор.

Према извештају управника Поповића, прво место међу радионицама заузимала је машинско-браварска, која је већ у самом почетку оспособљена за вршење свих неопходних преправки, и у којој су, поред осталог, израђивани и поправљани алати, канте за смеће, пећи за грејање, прибор за јело. Радионица је располагала електромотором чији је ремонт извршио Сартид, а који се користио за покретање кружне тестере и других машинских алата. Уз машинско-браварску развијала се и електротехничка радионица, која се старала о одржавању заводских електротехничких постројења, са посебним нагласком на мотор помоћу кога је црпена вода коришћена у установи. Њеном заслугом спроведено је осветљење заводске позорнице.

Штићеници Завода за принудно васпитање омладине на раду у радионици (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

У првим месецима рада Завода веома је значајан допринос дала столарска радионица, која је обавила све столарске радове у фази адаптације. Њоме је руководио професионални столар Фрањо Лука као мајстор, а помагао му је један број штићеника који су на тај начин учили занат. Фарбарска радионица старала се о кречењу барака и фарбању делова заводског комплекса.

Кројачка и обућарска радионица такође су биле веома активне, иако су често кубуриле са недостатком материјала потребних за рад. Ове радионице хронично су се суочавале са недостатком сировина (пре свега гуме, коже и појединих врста платна), делом и алата, али су ипак радиле са успехом. Професионални обућар Мехмед Фазлић је, уз помоћ

два штићеника – шегрта, у првим месецима постојања Завода водио рачуна о одржавању и преправци обуће свих питомаца и питомица. Међу штићеницима је било више професионалних кројача и кројачица, који су вршили преправку и крпљење заводских униформи и остале одеће, а штићенице су одржавале и пегларницу. У почетку је Завод располагао само са једном шиваћом машином, али је по раздвајању мушке и женске радионице набављено још машина и потребног ручног алата. Кројачка радионица била је место одржавања обавезних курсева из шивења и домаћинства за све омладинке које су боравиле у установи.

Међу радионицама које су успостављене у самом почетку рада Завода убрајају се још и месарска и фотографска. Месарска радионица захтевала је најмање финансијских улагања – купљено је само неколико бољих ножева различите величине и неопходних кука за качење меса при обради и сушењу. Заводски месари старали су се о клању животиња, чишћењу и обради свежег меса, сушењу, производњи кобасица и других месних производа. Фотографска радионица постепено се развијала, испрва уз коришћење туђих, позајмљених апарата. Углавном су је водили сами штићеници, уз савете које су добијали од управе и васпитача, и повремене часове које су им држали професионални фотографи из Паланке. Управо је радом ове „радионице“, тј. штићеника-фотографа, настао огроман број фотографија Завода које су и данас сачуване, а које верно сведоче о просторима, људима и животу између бодљикавих жица.¹³² Фотографска радионица није радила свакодневно, већ по потреби, када су вршена снимања фотографија и њихова израда, па се дешавало да паузе у раду потрају и више месеци.

Крајем 1942. године установљена је и берберска радионица, која се старала о шишању штићеника. Њу су водили сами штићеници-фризери, који су за рад најчешће користили сопствени алат. Берберске услуге нису биле бесплатне, већ је наплаћивана цена нижа од тржишне, а тако остварен приход коришћен је за унапређивање заводских објеката или хуманитарне активности које су организовали штићеници или управа.¹³³

Након почетних месеци рада Завода, оснивања и почетка активности једног броја радионица, дошло је до формирања и заводске алатнице, која је била посебна радионица. У њој су штићеници инвентари-

¹³² Великим фото-збиркама фотографија снимљеним у Заводу данас располажу Историјски архив Смедеревске Паланке, Историјски архив Београда, као и Педагошки музеј у Београду. Повремено се на тржишту антиквитета у Србији појави и понека фотографија, која је изванредан број деценија провела у приватном власништву.

¹³³ Плаћање услуга које су радионице вршиле на штићеницима уведено је у јануару 1942. године. Обавезе плаћања били су ослобођени сви они штићеници чије је издржавање боравка у Заводу падало на терет државе, услед личног сиромаштва и/или лошег материјалног стања родитеља или старатеља. Детаљније: ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1-11.

сали алат, одржавали га, слали на оправке и издавали на коришћење својим друговима и другарицама. Знатан део алата биле су пољопривредне алатке, коришћене за риљање и обраду земљишта којим је Завод располагао.

Оправка, изградња и адаптација објеката одвијали су се постепено, тако да је, према сведочењу разнородних историјских извора, станлан распоред и намену објеката Завод добио тек у првим месецима 1943. године. Сачувани су спискови објеката са образложењем намене и употребе, као и импровизована мапа заводског комплекса, који датирају из априла 1943. године. Стање затечено у том тренутку без већих измена остало је на снази и до самог распуштања установе. Заводски комплекс обухватао је 21 бараку, од којих је највећи део био изграђен од дрвене грађе и организован тако да садржи једну централну, велику просторију, и мањи број малих просторија које су кориштене као собе или оставе. Распоред барака и просторија био је организован на следећи начин:¹³⁴

- Барака 1: централна спаваоница за питомце, уз две собе за васпитаче и административно особље, и једну малу канцеларију руковаоца радионице
- Барака 2: смештај заводске страже, по једна собица претворена у канцеларију економа завода и дежурног васпитача, дежурног питомца – водника, као и за редакцију „Зидних новина“
- Барака 3: управа Завода, спаваћа соба старешине Завода, канцеларије управника, деловође и благајника
- Барака 4: централна спаваоница за питомице, уз једну собу за васпитачицу и једну собу која је служила као кројачка радионица
- Барака 5: заводска трпезарија, учионица за 8. разред гимназије, са женским умиваоником
- Барака 6: заводска амбуланта, са болесничким собама са питомице и спремиштем сламе
- Барака 7: канцеларија страже, заводска библиотека, учионица за 7. разред гимназије
- Барака 8: сала за одржавање приредби, уз једну собицу за васпитача и берберницу
- Барака 9: спаваоница питомаца, једна соба за госте-предаваче, једна соба за васпитаче

---

¹³⁴ Наведено према: ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, Бројно стање расположивих просторија са ознаком чему служе. Ово је коначни распоред просторија и њихове намене, који је установљен након извесног времена. Одређене баракe доживеле су пренамену, а сачувани извештаји и планови указују да је управа одустајала од замишљеног концепта или га модификовала, везано за употребу једног броја објеката. Упореди: ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду, септембар–децембар 1942, стр. 1–2.

Половином 1943. године у извештајима о раду Завода бараке се јављају са духовитим називима, које су им наводно наденули сами штићеници. Тако је барака бр. 8, у којој су се одржавале приредбе, названа „Разбибригом“, а барака бр. 5, у којој се припремала и складиштила храна, понела је име „ДИРИС“, по установи која се у окупираној Србији бавила снабдевањем храном и расподелом прехранбених намирница. И бараке које су служиле као спаваонице добиле су креативна имена, попут „Снежана“ и „Ладовина“.¹³⁵ Коначно, управникова соба названа је „Олимп“, а барака која је делом била купатило, а делом штала и остава за четке и метле, названа је „Обнова“.¹³⁶

Барака „Снежана“ (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Изглед заводских барака из даљине (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

¹³⁵ ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–21.

¹³⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 8–16.

Управник и управница – Милован и др Драгојла Поповић

Још увек нису пронађени историјски извори који би у потпуности расветлили чија је иницијатива¹³⁷ и коначна одлука била да се за управника Завода за принудно васпитање омладине постави Милован Поповић, који је у међуратном периоду био асистент славног филозофа Николе Поповића¹³⁸ и активни сарадник Југословенског антимарксистичког комитета. Оно што га је недвосмислено препоручивало за ову функцију јесте његов изражени и дубоко развијени антикомунизам, теоријско познавање марксизма и комунистичке идеологије, као и искуство у педагошком раду. Није од мање важности била ни чињеница да је Поповић био тврди националиста, али и неко ко своје идеолошке и практичне узоре није тражио ни у нацистичкој Немачкој, ни у фашистичкој Италији.¹³⁹

Милован (Ђура) Поповић рођен је у Бањалуци 14. марта 1909. године. Учитељску школу завршио је у родном месту 1931. године, а потом се уписао на Филозофски факултет у Београду, где је успешно окончао студије 1937. и једно време радио као асистент.¹⁴⁰ Интензиван рад на идеолошком и пропагандном сузбијању комунистичке акције на Београдском универзитету Милован Поповић започео је још као студент, половином тридесетих година. Био је међу вођама студената-националиста, покретачима и главним уредницима листа „Студентске новине“, који је излазио у периоду од 1934. до 1937. године.¹⁴¹ Овај лист стајао је

¹³⁷ Љотићевска публицистика објављивана у емиграцији током хладног рата, као и у СР Југославији током деведесетих година и почетком овог века, приказује Димитрија Љотића као главног иницијатора оснивања Завода и предлагача Милована Поповића за место управника. Узимајући у обзир чињеницу да су бројни историјски извори већ оповргли тврдњу збораша да је Љотић био иницијатор оснивања помонуте установе, са опрезом се мора прићи и тврдњи да је он предложио Поповића, мада то делује као реална могућност.

¹³⁸ Поред осталих академских достигнућа, Поповић је превео Кантову „Критику чистог ума“ и био међу првима на српском говорном простору који су писали озбиљне студије о психоанализи, проучавајући Фројда и Адлера и пратећи савремену продукцију из психологије, социологије и криминалистике.

¹³⁹ На основу истраживања др Бојана Симића у италијанским архивима сазнало се да је италијански посланик у Београду Марио Индели 1937. године препоручио Милована Поповића и још тројицу академика за стипендију ради постдипломских студија и упознавања са политичким системом у Италији (Бојан Симић, „Посете клуба студената Југословенске радикалне заједнице ‘Словенски југ’ Италији 1938. године“, *Токови историје*, 2/2011, стр. 85, 89). Познато је пак да Поповић није наставио студије на Апенинском полуострву.

¹⁴⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Поповић Ђ. Милован.

¹⁴¹ Поповић, тада студент филозофије, био је први главни и одговорни уредник листа, покренутог у јесен 1934. године. Од трећег броја као заменик уредника наводи се Драгојла Остојић, будућа Поповићева супруга и старешина женског интерната За-

на чврстим позицијама југословенског национализма,¹⁴² сматрајући марксизам и комунизам заблудом и великом опасношћу за државу и националне интересе, али истовремено заговарајући и потребу да се капитализам, мирним путем и без револуционарног терора, замени бољим и правичнијим системом.¹⁴³ Многи текстови објављени на његовим страницама остали су непотписани, или је ауторство над њима преузео Одбор (редакција, чији је Поповић био најважнији члан).

Пуним именом и презименом Милована Поповића, или иницијалима М. П., потписан је један број текстова који су се највише бавили универзитетском омладином као и одређеним системским питањима југословенског школства. Тако је Поповић, између осталог, у наставцима писао о хиперпродукцији универзитетских студената, перцепцији становништва да је „гимназија школа која ствара господу“ и указивао на неправичан третман ученика средњих стручних школа, који у југословенској просвети нису имали проходност ка студирању на универзитету.¹⁴⁴

Идеја социјалне једнакости и правде заиста му је била блиска срцу, па је тако на страницама поменутог листа промовисао и идеје и социолошка запажања Васиља Поповића и Сретена Вукосављевића.¹⁴⁵ Чак се и у веома позитивном светлу осврнуо на приповетку са социјалном тематиком „Смртно руно Соје Чубрилове“ тада сасвим неафирмисаног и младог књижевника Бранка Ћопића (1915–1984), указујући на узбудљиву могућност да би управо Ћопић или неко од неколицине студената из Босанске Крајине, могао да постане литерарни наследник Петра Кочића.¹⁴⁶ Написао је и особен *in memoriam* свом некадашњем другу, а потоњем истакнутом комунисти, Младену Патерностеру,¹⁴⁷ када је овај поги-

---

вода за принудно васпитање омладине (1942–1944). Током 1936. године било је уобичајено да у заглављу листа стоји информација: Уређује: Одбор.

¹⁴² Види нпр. М. П. „Двадесет година Југославије“, *Студентске новине*, Год. 3, бр. 53, 27. мај 1937, стр. 1.

¹⁴³ Види: *Студентске новине*, Год. 2, бр. 8, 4. март 1936, стр. 1.

¹⁴⁴ М. П., „Хиперпродукција студената“, *Студентске новине*, Год. 2, бр. 8, 4. март 1936, стр. 2–3; М. П., „Шта треба учинити да би се спречила хиперпродукција студената?“, *Студентске новине*, Год. 2, бр. 11, стр. 1.

¹⁴⁵ *Студентске новине*, Год. 2, бр. 17, 7. мај 1936, стр. 1–3.

¹⁴⁶ М. П., „Поводом приповетке Бранка Ћопића“, *Студентске новине*, Год. 2, бр. 19, 21. мај 1936, стр. 4–5.

¹⁴⁷ Младен Патерностер (1910–1937) рођен је у Тузли, а детињство и школовање провео је у Бањалуци. Био је изузетан шаховски таленат и шампион многих шаховских надметања. Из Бањалучке гимназије избачен је због комунизма, па је гимназијско школовање накнадно завршио у Чачку 1930. године, а потом уписао Правни факултет у Београду. На Универзитету је брзо постао један од најактивнијих комуниста, учесник, предводник и организатор бројних демонстрација, блокада и сукоба са полицијом и универзитетском управом. Након Лајпцишког процеса крајем 1933. године и осуде комуниста, у знак протеста каменован је зграду Амбасаде Немачке, због чега је осуђен на месец дана затвора. Био је познат и као велики заговорник

нуо или извршио самоубиство 1937. године. Патерностер је временом постао све што је Поповић презирао: члан КПЈ, учесник и вођа бројних демонстрација и сукоба са органима реда, студент који је занемаривао испите и научни рад због бављења политиком, који је због комунизма напустио све националне идеале и традицију, отворено пропагирао слободну љубав под утицајем идеја Вилхелма Рајха и Александре Колонтај. Па ипак, он је у свом тексту истицао Патерностерову интелигенцију, огроман шаховски таленат, емотивна дружења из детињства, изјављујући истовремено саосећање са студентима-марксистима који су „изгубили најјачег борца“, али и директно окривљујући комунизам и комунисте за трагичну судбину једног даровитог и омиљеног младог човека.¹⁴⁸ С друге стране, умео је веома оштро и отворено да искритикује и провоцира истакнуте левичаре, какав је био Марко Ристић.¹⁴⁹

Вишеслојан и комплексан однос који је Милован Поповић имао према марксизму као идеологији, а још више према српским комунистима, дошао је до пуног изражаја у његовом опроштајном тексту објављеном на страницама „Студентских новина“ 10. јуна 1937. године. У тексту насловљеном „Студентима марксистима“, он је најавио одлазак из листа који је покренуо и уређивао, истичући да, као један од вођа националних студената у претходних пет година и огорчени противник студената марксиста, осећа потребу да се опрости од њих и подели са њима своја запажања. Марксистима је признао право на незадовољство и протест, и сам истичући да буржоаски поредак „има исувише много мана“ и да „друштво није добро ни праведно организовано“. Ипак, критиковао је начин на који се тај протест изражава, указујући да се до праведнијег света не може доћи убијањем милиона других, отворено алудирајући на Шпански грађански рат и револуционарни терор у Совјетском Савезу. Још оштрији је био у осврту на комунистичку агитацију међу студентима, окривљујући комунисте да су силом и пребијањем уклањали неистомишљенике, да су све националне студенте означавали за фашисте и агенте провокаторе, и посебно, да су често „иступали непоштено“,¹⁵⁰ тј. да су под паском демократије и борбе за социјална права

идеја „слободне љубави“, и обично је шетао градом са две девојке истовремено. По неким наводима, управо га је ова врста егзибиционизма довела у сукоб са партијским друговима, јер су водећи млађи комунисти у престоници, укључујући Милована Ђиласа и Александра Ранковића, осуђивали овакво понашање. Он је почетком 1937. био изложен бојкоту од чланова партије и СКОЈ-а, што је изгледа допринело његовој одлуци да крајем марта исте године искочи из воза у близини Раковице, и трагично оконча сопствени живот.

¹⁴⁸ Милован Поповић, „Ин мемориам Младену Патерностеру“, *Студентске новине*, Год. 3, бр. 45, 1. април 1937, стр. 2.

¹⁴⁹ Милован Поповић, „Андре Жид и комунизам Марка Ристића“, *Студентске новине*, Год. 3, бр. 31, Католички Божић 1936, стр. 1.

¹⁵⁰ Изгледа да је још тада Милован Поповић имао извесну фиксацију везану за моралност јавног исповедања сопствених политичких уверења. На месту управника Заво-

прикривали своје комунистичко и револуционарно опредељење и од својих родитеља и од јавности.

Поповић је студенте комунисте директно оптужио за „рушење Универзитета“, као и за стварања подела у омладини, вођење „несоцијалне и ненационалне борбе“. Просувши потом много жучи описујући какве су све „штете“ по њему комунисти произвели на Универзитету, он је апострофирао и неколико појединости, везаних за карактер политичке борбе и профил истакнутих студената марксиста, назвавши их „некажњеним лумперајем обесне омладине на рачун осиромашених народних маса“, а зарад тога да би „богаташка деца нашла једну атракцију више“ и могла да се у високим друштвеним круговима једном похвале „И ми смо били комунисти!!!“. Поповић им је још поручио да ће пропуштени испити, боравак у затвору, изгубљене године и срозан углед погодити њих – студенте, а не њихове партијске вође. Закључио је идејом да не постоји тај социјални проблем који уједињена омладина не би била у стању да реши, позвавши марксисте да, „уместо бриге о Кинезима и Абисинцима“ покушају да олакшају живот у својој средини, и да утопије замене реалнијим, остваривим патриотским политичким циљевима.

Текстове против комуниста и њиховог утицаја на омладину Милован Поповић често је објављивао и на страницама „Идеја“ Милоша Црњанског.¹⁵¹ У поменутим чланцима, изузев побијања комунистичке и совјетске пропаганде, највише пажње и простора посвећивао је критици универзитетске омладине. Поповић је био дубоко уверен да су многи његови вршњаци, студенти Универзитета у Београду, површни у приступу животним проблемима и политици, те недовољно заинтересовани и упућени у политичка и национална питања. Он је заговарао буђење националног духа међу студентима и оштро критиковао оне који су из незнања, помодарства или конформизма пристајали уз интернационалистичке идеје. Већ као студент и асистент Универзитета био је препознат као један од најагилнијих млађих бораца против комунизма у београдској јавности.

да за принудно васпитање омладине он је највише инсистирао управо на искрености и признавању личних уверења и политичког чињења. Немали број пута прешао је преко тешких облика политичке кривице или дисциплинских прекршаја заточених омладинаца, ако би они искрено иступили, признали или се покајали због својих поступака. С друге стране, изузетно је бурно реаговао ако би неко од младића или девојака прикривао своја уверења и активности, или отворено лагао о њима. Такво понашање потпуно га је избацивало из такта и умело да доведе до веома отровних коментара на рачун омладинаца са којима је радио, али и до физичког кажњавања и других облика понижења као казне.

¹⁵¹ Милован Поповић, „Омладински комунизам“, *Идеје*, 17. јануар 1935, стр. 4; Исти, „Буђење националних студената“, *Идеје*, 24. јануар 1935, стр. 6; Исти, „Узроци омладинског комунизма“, *Идеје*, 2. фебруар 1935, стр. 2; Исти „Анационални вођи“, *Идеје*, 23. фебруар 1935, стр. 6; Исти, „Они који долазе – са универзитета“, *Идеје*, 2. март 1935, стр. 4.

Милован Поповић постао је члан Југословенског антимаарксистичког комитета (ЈАК) у јануару 1938. године. Већ тада он је уживао приличан углед међу антикомунистичким активистима и његово приступање комитету значајно је ојачало ову организацију.¹⁵² Од самог приступања Поповић је био изразито активан у раду комитета и укључен у најзначајније активности. Био је међу ауторима упутства за сузбијање комунистичке делатности у војсци, које је средином 1938. године израдила посебна комисија ЈАК-а, на захтев Генералштаба.¹⁵³ У септембру исте године постао је члан одбора за предавања ЈАК-а, који су још чинили истакнути збораши Ратко Живадиновић и др Ђоко Слијепчевић, а за секретара комитета изабран је у новембру.

Током рада у комитету Поповић је имао вишеструку улогу: по свој прилици био је и повереник Милана Аћимовића, министра унутрашњих послова, а одржавао је и личну преписку са Међународном антикомунистичком антантом. Као делегату ЈАК-а био му је дозвољен приступ архиви Државног суда за заштиту државе, чиме је стекао још потпунији увид у делатност КПЈ. Може се претпоставити да је Поповић био аутор, или бар један од аутора, непотписаних текстова написаних на основу поменуте судске грађе, објављених у „Билтену Југословенског антимаарксистичког комитета“.¹⁵⁴ Помно је пратио суђења студентима комунистима крајем тридесетих година и анализирао недостатке постојећег антикомунистичког законодавства, у циљу рада на новим законским решењима, строжим и ефикаснијим, посебно у домену процесуирања камуфлиране комунистичке активности.¹⁵⁵ Што лично, што кроз рад ЈАК-а, Милован Поповић је крајем тридесетих година био у контакту са представницима Министарства унутрашњих послова, полиције УГБ-а, Министарства правде, Државног суда за заштиту државе, а неке од веза успостављених у овом периоду имаће огромног утицаја на Завод за принудно васпитање омладине и статус управника у очима колаборационистичких власти.

Животни путеви Милована Поповића су се, током оштре идеолошке борбе против комуниста на Универзитету тридесетих година, укрстили са Драгојлом Остојић, тада студенткињом медицине, а потом и лекаром. Двоје младих националиста снажно су се међусобно при-

¹⁵² Растко Ломпар, *Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934–1941*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2023, стр. 306.

¹⁵³ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 5. 5. 1938. Остали аутори били су Милан Л. Поповић, председник ЈАК-а, Владимир-Велмар Јанковић и Јован Драгутиновић, у то време секретар ЈАК-а.

¹⁵⁴ Аноним, „Комунизам у Шумадији“, *Билтен Југословенског антимаарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 6, 25. 3. 1938, стр. 7; Аноним, „Суђење народним студентима“, *Билтен Југословенског антимаарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 22, 25. 11. 1938, стр. 6.

¹⁵⁵ Растко Ломпар, *Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934–1941*, стр. 309–310.

влачили, из чега је проистекао и њихов брак. Уз Драгојлину лепоту и извесну неконвенционалност, унеколико супротстављену њеном патријархалном пореклу и васпитању, Поповић је „у мираз“ добио и изражену блискост са Димитријем Љотићем и ЈНП Збор. Она је била горљиви присталица Љотићевих идеја, истакнута чланица женске зборашке омладине, а њена рођена сестра Радојка била је удата за др Ђока Слијепчевића, једног од водећих збораша.¹⁵⁶ Милован је исказивао велико поштовање вођи Збора и на многе ствари гледао истим политичким очима, али је истрајно одбијао да постане члан његове политичке странке. У јавности и старијој историографији често понављане оцене о Поповићу као зборашу и љотићевцу напросто нису тачне, јер је он и током окупације у једном писму објашњавао Љотићу зашто није и не може да постане члан Збора,¹⁵⁷ а и у одсудним тренуцима опредељивања, уочи самих операција за ослобођење Србије, приступио је покрету генерала Михаиловића.

Милован и др Драгојла Поповић (у средини), у друштву Димитрија Љотића (скроз лево) и заводских васпитача Ива Милачића и Милене Стојановић (десно)

Након Априлског рата и успоставе окупационог режима на простору Србије, Милован Поповић наставио је своју антикомунистичку мисију, само у измењеним околностима. Како је ЈАК престао да постоји окупацијом и распарчавањем Југославије, а његов председник Милан Поповић остао политички активан на простору Бачке коју је анектирала Мађарска, поставило се питање како организационо уобличити оне

¹⁵⁶ Члан Збора постао је, током студија права на Универзитету у Београду, и Драгојлин брат Никола.

¹⁵⁷ ВА, Нда, 50/II–1–3/3, Писмо Милована Поповића Димитрију Љотићу од 5. новембра 1942. године.

делове комитета који су остали на простору окупиране Србије и желели да наставе са радом. Јавила се идеја о оснивању Антикомунистичке лиге, чије би руководство чинили углавном млађи истакнути бивши чланови ЈАК-а, на челу са Милованом Поповићем. Иако је ова замисао наишла на иницијално одобравање немачких структура, пресудиле су јој резерве које је имао Феликс Бенцлер, специјални опуномоћеник Министарства спољних послова Рајха у Србији.¹⁵⁸ Он је изразио бојазан да би оваква лига неминовно деловала као политичка партија, што је било у супротности са немачком политиком у Србији, која је подразумевала укидање политичког живота. Осим тога, Бенцлер је сматрао да људи окупљени око замисли о Антикомунистичкој лиги нису имали довољну политичку тежину, што и није било далеко од истине.

Иако је иницијатива о стварању Антикомунистичке лиге у Србији стављена *ad acta*, то није умањило ентузијазам Милована Поповића, нити утицало на његову сарадњу са Немцима: он је објавио антикомунистичку брошуру¹⁵⁹ и био међу главним сарадницима на припреми Антимасонске изложбе¹⁶⁰ отворене у Београду у октобру 1941. године. Објављивао је текстове на страницама „Новог времена“ од јуна 1941. до лета 1942. године. Био је један од говорника на сахрани жандармеријског наредника Аранђела Јовановића, убијеног у акцији спасавања Александра Ранковића из притворског одељења Очне болнице, јула 1941. године.¹⁶¹ У месецима који су претходили оснивању Завода за принудно васпитање омладине, Милован Поповић био је у контакту са својим политичким истомишљеницима, активним у колаборационистичкој управи, а његова антикомунистичка опредељеност и радни ентузијазам били су већ довољно познати и окупатору.

Деценијама после Другог светског рата, међу бившим „питомцима и питомицама“ Завода вођена је расправа о томе да ли је Поповић био фашиста. Мање идеолошки острашћени штићеници препознавали су да је управников идејни склоп ипак био квалитативно дру-

¹⁵⁸ О томе детаљно, на основу немачке дипломатске грађе: Растко Ломпар, *Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934–1941*, стр. 329–330.

¹⁵⁹ Јеврејски историјски музеј /ЈИМ/, Фонд: Антисемитизам /АС/, кутија 1, Милован Поповић, *Совјетска унија и Словенство*, Београд: без издавача, 1941.

¹⁶⁰ Александар Стојановић, „Антимасонска изложба у Београду 1941. у контексту нацистичке антимасонске активности у окупираној Европи 1939–1945.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1/2015, 93–122. Поповић је, према сопственој изјави, био „шеф антикомунистичког дела Антимасонске изложбе“ (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Поповић Ђ. Милован).

¹⁶¹ Поповић је одржао говор на импровизованој бини на Теразијама, где се посмртна поворка зауставила како би се обратила грађанима. Први је говорио управник града Драги Јовановић, а одмах за њим Поповић, чије је обраћање било „у име грађана Београда“. Њихови говори били су антикомунистички интонирани, а пренела их је и штампа наредног дана (Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београд 1941–1942*, стр. 140; *Ново време*, 31. јул 1941, стр. 3).

гачији од фашистичког, док су они који су чврсто остајали на становиштима КПЈ сматрали да су његово руковођење Заводом, као и репресивне мере које је примењивао према штићеницима најистрајнијим у комунистичком уверењу, довољни да би се он сматрао фашистом. Најобразованији и у теоријску природу фашизма упућени међу њима, попут Милете Станића Сократа, који су појам „фашизам“ посматрали као теоријски оквир за диференцијацију екстремне деснице, а не као идеолошки дисквалификатив, били су чврсто уверени да је управник Завода био националиста и конзервативац.¹⁶² Иако је међу бившим „питомцима и питомицама“ било много оних који су Поповића означаваали као „гестаповца“, „агента Специјалне полиције“, фашисту, нико од њих није му спорио изванредно познавање марксизма и историје комунистичког покрета.¹⁶³

Поповићева супруга и старешина женског дела Завода за принудно васпитање омладине Драгојла рођена је у Приједору 1912. године, као дете Милана и Милеве Остојић (рођене Штрбац). Школовала се у родном месту, а потом и у Сарајеву и Бањалуци, где је и матурирала. Студије медицине уписала је на Универзитету у Београду 1931. године. Потичала је из изразито националне породице – мајка јој је била председница приједорског Кола српских сестара, а брат Никола један од истакнутих студената националиста. Драгојла је у југословенску престоницу дошла са снажно изграђеним националистичким и конзервативним светоназорима. Политички се активирала као велики противник комунистичке акције међу универзитетском омладином, а касније је приступила ЈНП Збор.

На студентским изборима одржаним почетком 1935. године, Драгојла Остојић била је носилац Радне ванпартијске листе студенткиња, која је истовремено била снажно антикомунистички опредељена, али и веома орјентисана на питање помагања социјално и материјално угрожених студенткиња.¹⁶⁴ Објављивала је текстове у штампи, учествовала у политичким манифестацијама и другим облицима политичког и друштвеног активизма. Средином тридесетих година била је власник, тј. формални издавач омладинског листа „Студентске новине“, док се на месту главног и одговорног уредника смењивала са будућим супругом Милованом Поповићем и Милутином Деврњом, чинећи уређивачки одбор. Бављење политиком успорило је њено студирање, те је студије медицине успешно окончаала тек 1939. године, када се и удала за Поповића. Породица Остојић избегла је из Приједора по оснивању НДХ

---

¹⁶² ИАБ, 2428–К2–2, стр. 32.

¹⁶³ Заводска штићеница Дивна Марковић означила га је као „једног од најспремнијих антикомунистичких теоретичара и најбескомпромиснијих антикомунистичких бораца“, представљајући то као став „не само његових сарадника... него и логораша“ (штићеника Завода, прим. А. С.). ИАБ, 2428–К2–2, стр. 11.

¹⁶⁴ *Студентске новине*, Год. 1, бр. 6, 24. јануар 1935, стр. 1.

и у Србији имала избеглички статус, будући да им је сва имовина коју су поседовали у Босни пропала.

Политички активизам је у животу Драгојле Поповић често односио превагу над лекарском професијом. Нема пуно података о њеном професионалном ангажовању до Априлског рата, али се поуздано зна да је у Завод за принудно васпитање омладине дошла са функције управника Завода за стерилизацију млека Општине града Београда.¹⁶⁵ Премда је била млад лекар са извесним предратним радним искуством, она, током боравка у Заводу, изузев на самом почетку рада установе,¹⁶⁶ није вршила медицинску службу, а забележено је да је, у неколико изванредних случајева, чак и ескивирала пружање лекарске помоћи, изговарајући се сопственом болешћу или немогућношћу.¹⁶⁷ Штавише, чак ни када су поједине штићенице западале у озбиљне здравствене проблеме и када је медицинска сестра Недељка Тасковић хитно тражила лекарску интервенцију, управникова супруга није предузимала ништа.¹⁶⁸ Није познато који су били корени оваквог односа према животном позиву, па и Хипократовој заклетви која обавезује све медицинске раднике. У сваком случају, Драгојла Поповић изгубила је ентузијазам за вршење лекарског позива и током дужег периода избегавала рад који је подразумевао контакт са пацијентима. Специјализацију из области интерне медицине обавила је тек почетком педесетих година, када је као политички емигрант живела у САД,¹⁶⁹ а постоје индиције да је, вероватно из нужде, као лекар била привремено ангажована у болници логора за расељена лица у Еболију.¹⁷⁰

Драгојла Поповић била је идеолошки, организационо и родбински снажно повезана са покретом Збор и његовим руководством. Била је дубоко импресионирана Љотићевом личношћу и у редовном контакту са истакнутим зборашима: др Ђоком Слијепчевићем, Ратком Парезанином, Милосавом Васиљевићем, Стеваном Иванићем и другима. И она се, попут супруга Милована, интересовала за комунистичку доктрину и настојала да се у њу упуту најбоље што може, ради успешније антикомунистичке борбе. Добро је познавала и марксизам и сву ревизионистичку литературу, о чему су посведочиле и њој нимало наклоњене бивше шти-

¹⁶⁵ ИАСП, ФАОЗ 4, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, подаци за лице др Драгојла Поповић Остојић.

¹⁶⁶ Једино, до сада пронађено, записано сведочанство о указивању медицинске помоћи у Заводу од стране др Драгојле Поповић представља случај промене завоја на рањеним ногама Милутина Дорословца (Milo Dor, *Mrtvaci na odsustvu*, Novi Sad: Književna zajednica NS, 1987, str. 225). С друге стране, бројни историјски извори и сведочења савременика јасно указују да је она одбијала да врши лекарску службу.

¹⁶⁷ ИАБ, БЛ-888.

¹⁶⁸ ИАБ, БЛ-910, стр. 13, 21.

¹⁶⁹ Marko Pivac, *Koraci u noći*, str. 337.

¹⁷⁰ ИАСП, ФАОЗ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, подаци за лице др Драгојла Поповић Остојић.

ћенице Завода.¹⁷¹ Иако јој није недостајало ни ентузијазма, ни истрајности у политичком и пропагандном раду, у познавању марксизма и метода комунистичког активизма ипак је заостајала за супругом, за кога се са извесном слободом може тврдити да је био међу водећим познаваоцима материје на простору Краљевине Југославије. Снажна приврженост Драгојле (Остојић) Поповић Љотићу и Збору заправо је сужавала њене политичке видике – прихватајући уобличену идеологију она се лишавала непрекидног истраживања и компаративног сагледавања различитих политичких пракси и идеја, које су, с друге стране, практично биле опсесија њеног супруга. У свом аутобиографском роману Милутин Дорословац указао је да су и управник и управница Завода били антисемити, који су Јевреје сматрали „највећом несрећом човечанства“, али да нису подржавали њихово истребљење. Драгојла је „решење јеврејског питања“ видела у њиховом пресељењу у Палестину, а веома се интересовала за дела Сигмунда Фројда и психоанализу.¹⁷²

Бројне фотографије Драгојле Поповић из различитих периода живота, као и сећања савременика на њу, сведоче о њеној изузетној лепоти и снажном утиску који је остављала на јачи пол. Потпуно природна, густе коврцаве косе, светле пути и стаса који је био витак, а истовремено са израженим облинама, пленила је лепотом и сензуалношћу. Према речима Мирославе Пепе Ракић, бивше штићенице Завода, физички изглед управнице женског дела Завода био је готово савршен: „лепа, висока, коса дивна црна, само је имала један зуб који је ишао преко другог, иначе – савршено била лепа“.¹⁷³ Према сећањима Јулијане Јуце Ристић, управница женског дела логора била је „изузетно згодна жена“, која је повремено и играла на карту своје привлачности. Током посебних предавања и разговора које је обављала са најтврдокорнијим штићеницима, кажњеним боравком у изолатору, „нарочито се облачила“, а они су углавном били младићи у раним двадесетим годинама живота.¹⁷⁴ Фотографије из послератног периода, па чак и оне из шездесетих и седамдесетих година 20. века, сведоче да је Драгојлин изглед успешно одолевао зубу времена, и да се она брижљиво неговала.

Посебно у поређењу са лепотом своје супруге, физички изглед Милована Поповића деловао је нескладно и скромно. Не би се могло рећи да је он био ружан човек, али му физички изглед свакако није спадао у јаче адуते. Поповића је одликовала крупнија, а истовремено здепаста телесна грађа и заобљено, надуту лице, са посебно упечатљивим вели-

¹⁷¹ ИАБ, БЛ-888, стр. 38; ИАБ, БЛ-910, стр. 14.

¹⁷² Milo Dor, *Mrtvac na odsustvu*, str. 225. Да је Милован Поповић имао антисемитске коментаре потврдио је и Михаило Живковић у свом сећању на последњи сусрет са управником Завода (ИАБ, 2428-K1-21).

¹⁷³ Интервју аутора са Мирославом Пепом Ракић, Београд, 31. март 2018. године, ауторизовани транскрипт и звучни запис у поседу аутора.

¹⁷⁴ ИАБ, БЛ-910, стр. 11.

ким, готово исколаченим, очима. Такав изглед инспирисао је Љељу Слијепчевић, Драгојлину сестричину, да свом течи у раном детињству надене надимак Жаба. Уз све наведено, Милован је имао и један објективан естетски хендикеп – опала му је готово сва коса, а део главе био му је покривен великом израслином која се није могла уклонити, највероватније неком врстом лишаја. Због тога је стално носио капу – најчешће шајкачу – и практично не постоји његова фотографија из времена окупације на којој му је откривена глава.

Брачни пар Поповић са Димитријем Љотићем (лево) током његове посете Заводу

Негативан, а на моменте и потенцијално застрашујући, утисак који је остављао његов физички изглед Поповић је у великој мери кориговао својим немирним духом, енергичношћу и динамичношћу. На сачуваном филмском запису који је немачка агенција УФА снимила у Заводу, као и бројним фотографијама, уочава се да његово лице готово никада није било мирно. Час би се смејао грохотом, час благо осмехивао, подизао је обрве и нагињао главу ка саговорнику као својеврсан симбол поштовања и пажње са којом је слушао. Бројна сведочанства бивших штићеника Завода потврдила су да је управник волео да се шали и да учествује у спортским активностима, посебно са старијим мушким штићеницима.

Поповић је послу „преваспитавања“ младих комуниста и руковођењу Заводом приступао са великим ентузијазмом и методичношћу. Ослањао се на своје везе у Специјалној полицији и Министарству просвете и уживао њихову снажну моралну и логистичку подршку. По доласку нових штићеника најчешће је лично обављао разговор. Пред собом би имао полицијски досије штићеника и припремљена питања.

Према сведочанству појединих „заводских питомаца“, управник Завода се веома посвећивао испитивању сваког случаја, па се често дешавало да постави питања или уочи појединости из илегалног рада, које су полицији промакле.¹⁷⁵ Настојао је да развије индивидуализован приступ сваком појединцу. Комбиновао би моралне и политичке поуке са повременим провокацијама или безазленим шалама, настојао да изгради однос поверења и укаже на светле перспективе уколико се млади комунисти одреде за промену ставова и сарадњу са заводском управом. И управник Завода и његова супруга били су потпуно уверени да обаваљају племениту мисију од великог националног значаја и да је њихов превасходни задатак да спасу животе младих комуниста. По могућству, тај задатак је требало обавити на миран начин, без примене репресије према штићеницима, посебно у светлу тортуре коју су многи од њих већ доживели од Специјалне полиције или Гестапоа. Васпитни приступ који је заузео према младим комунистима који су му поверени на старање Милован Поповић је једноставно окарактерисао као „благ режим, али увек под знаком мача“,¹⁷⁶ у коме је едукација и идеолошка индоктринација требало да има преимућство над насиљем и репресивним мерама које је примењивала полиција.¹⁷⁷

Иако је у прво време деловао као блага личност и готово очинска фигура, са протоком времена управник Завода све више је губио стрпљење и служио се грубостима, а немали број штићеника (посебно штићеница) означио га је и као садисту.¹⁷⁸ Уколико би га неко од „питомаца и питомица“ лагао приликом разговора, а он поверовао и потом се утврдило стварно стање, веома је тешко прелазио преко тога. Повређену сујету није му било лако залечити и био је велико злопамтило. Оне које је сумњичио за илегалне активности унутар самог Завода често је кажњавао додатним обавезама, а неретко и отворено провоцирао, претећи им батинама или упућивањем на Бањицу.¹⁷⁹ Уколико су такви штићеници још и испољавали пасиван отпор или опструисали процес

---

¹⁷⁵ ИАБ, 2428–К2–2, стр. 42–43.

¹⁷⁶ ВА, Нда, 50/II–1–3/3, Писмо Милована Поповића Димитрију Љотићу од 5. новембра 1942. године.

¹⁷⁷ Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења“, стр. 53.

¹⁷⁸ Између осталих, таквим га је означила Радмила Милошевић. Она је била упућена на интензивнији контакт са управником, будући да је он издвојио ученике учитељских школа и лично им држао стручну наставу и курсеве. Због реакција на његове провокације и одбијања да промени идеолошке ставове, Милошевићева је веома често („скоро једном до два пута сваке недеље“) била кажњавана боравком у „Белој кући“, где је држана без хране и воде (ИАБ, МГ–366, стр. 8).

¹⁷⁹ ДАС, фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина и њихових помагача /Г–25/, ф. 34, Записник о саслушању Бранке Кандић, састављен у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 28. фебруара 1945. године.

преваспитавања других, Поповић би потпуно губио контролу. У таквим случајевима умео је да их сам истуче или нареди батинање, да и не помињемо друге, блаже, видове репресије.

Охоло опхођење управника Завода осетили су и сви они сарадници који нису били спремни да беспоговорно следе његове инструкције. Ослањао се на млађе сараднике – Кесића, Кубуровића и Милачића, који су, на извештан начин, представљали његове пулене. Сарадници који му нису били по вољи били су излагани различитим ујдурмама и мање или више суптилним методама притиска, па су често или својевољно напуштали Завод или бивали удаљени са радног места одлуком управника.¹⁸⁰ Посебно током последње године рада установе, што због оваквог става, а што услед развоја ратне и политичке ситуације, Поповић је имао великих проблема са проналажењем и запошљавањем нових кадрова. Због тога је често прибегавао запошљавању „преваспитаних“ штићеника, који су, или били импресионирани његовом личношћу и односом, или су му бар дуговали извесну захвалност за ослобађање из Завода.

Приватни однос Милована и Драгојле Поповић био је од великог значаја и утицаја на функционисање установе и рад са ухапшеним омладинцима. У тренутку оснивања Завода за принудно васпитање омладине и доласка првих група штићеника, Поповићи су у браку били већ пуне три године, а познавали су се знатно дуже. Њихово узајамно поштовање и снажан презир према свему комунистичком били су међу одлучујућим факторима који су их определили за положај који им је поверен. Карактер Завода као установе подразумевао је њихов заједнички (трајни) боравак у заводском комплексу, као и хармоничан однос, у циљу ефикасности политичког и васпитног рада са омладинцима.¹⁸¹

На однос међу супружницима, бар делимично, могао је утицати и формални статус Драгојле Поповић у првим месецима рада у Смедеревској Паланци. Она је, према споразуму између Министарства просвете и Градског поглаварства Београда, и даље сматрана хонорарним лекарем Општине града Београда, који је посебним актом стављен на расположење Министарству просвете ради ангажовања у Заводу.¹⁸² То-

¹⁸⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, „Извештај свештеника Дубак Миомира васпитача Завода о свом раду у Заводу и разлозима разрешења“.

¹⁸¹ Могуће је, мада не постоје историјски извори који би потврдили такву претпоставку, да је један од фактора на који су рачунали оснивачи Завода био да Поповићи немају и/или нису у могућности да добију децу. Драгојла Поповић није имала деце ни из другог брака са Марком Пивцем, мада би требало узети у обзир чињеницу да се за њега удала у тренутку када је већ имала више од 50 година старости.

¹⁸² Да њеностанак у Смедеревској Паланци није сматран завршеном ствари сведочи и писмо Драгог Јовановића министру Јонићу, којим се одобраваостанак Поповићеве на заводској дужности до краја 1942, уз напомену да се од ње очекује да се од јануара 1943. године врати на своје радно место у Београду (ИАСП, ФАОЗ, Кутија 4, Допис Драгог Јовановића министру Јонићу, 27. октобар 1942. године).

ком боравка на „привременом раду“ у Паланци, она је редовну плату примала од београдске општине, а додатак на плату од Министарства просвете. До формалног преласка на пуну радну обавезу у Заводу дошло је тек у пролеће 1943. године, када се Драгојла определила да одустане од радног места и припадности из Београда.¹⁸³

Драгојла Поповић окружена штићеницама на Железничкој станици
Смедеревска Паланка (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Управник Завода и његова супруга су обоје били интелектуалци, чврсто изграђених ставова и развијене личне амбиције. Чини се да су снага њихових личности и бурни темпераменти стајали на путу хармоничнијем односу и већој ефикасности у раду. Поред сарадње на преваспитавању штићеника, њих двоје су се истовремено и такмичили у томе ко је бољи педагог, ко психолог, а ко ће успети боље и брже да „отвори“ младе комунисте и преведе их на супротну страну.¹⁸⁴ Тај ривалитет, који је забележен у више различитих историјских извора, одражавао се и на рад са штићеницима. Уколико би управник био задовољан напретком неког од омладинаца, Драгојла Поповић би доводила у питање искреност промене политичких ставова, и обрнуто.¹⁸⁵ На основу

¹⁸³ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2–2. Драгојла је за сталног чиновника Завода постављена решењем Министарства просвете I Бр. 4392, од 24. марта 1943. године.

¹⁸⁴ У том „надметању“ управник Завода ипак је имао једну суштинску предност: он је преузимао васпитни рад са оним штићеницама са којима Драгојла није могла да изађе на крај, као што је био случај са веома младом и пркосном Миленом Аћимовић (ИАБ, МГ–434, стр. 24–25).

¹⁸⁵ ИАБ, БЛ–888, стр. 46, 66; ИАБ, БЛ–910, стр. 20.

исказа бивших штићеника, могао би се стећи утисак да је међу Поповићима постојала и љубомора, везана за развијене односе са појединим заточеним омладинцима, али се не сме сасвим искључити ни могућност да је такво понашање било део тактике коришћене у циљу откривања нових информација и поспешивања процеса „преваспитавања“.

Постоје снажне индиције да је, ако не пре, онда свакако током боравка у Заводу, брак двоје истакнутих младих међуратних антикомуниста запао у озбиљну кризу. Сведочења на ову тему су прилично бројна, а нека од њих потичу из релевантних, поузданих и добро обавештених извора. Бивши штићеници су у послератним исказима и мемоарским записима углавном описивали брак Поповића као чудан – цео Завод је знао да се они „не слажу“.¹⁸⁶ Обавезно је истицана чињеница да нису имали деце, као и да су се често свађали.¹⁸⁷ Они нису ни покушавали да сакрију такву природу свог односа, њихова неслагања, размену тешких и подругљивих речи, као и плакање Драгојле Поповић редовно су виђали васпитачи и друго заводско особље, а прилично често и заточени младићи и девојке.¹⁸⁸

Сумња многих становника комплекса у Смедеревској Паланци да поменути брачни однос није функционалан добила је знатно чвршћу основу када су, приликом чишћења санитарног одвода, штићеници пронашли једно поцепано писмо. Испоставило се, да је реч о писму Драгојле Поповић њеном супругу, веома оштро и вулгарно интонираном.¹⁸⁹ Она је управнику пребацивала присност са појединим штићеницама, називала га животињом и себичњаком, истовремено му се обраћајући персирањем и са „господине“. Штавише, у поменутом писму, она је претила да ће напустити Завод и Смедеревску Паланку.

Драгојла Поповић односила се према појединим штићеницама са нескривеним анимозитетом, који би могао бити последица љубоморе због наклоности коју им је исказивао управник, а и иначе је била склона бурним реакцијама и наглим променама расположења.¹⁹⁰ У односу на управника, она је знатно чешће путовала за Београд и уопште боравила

¹⁸⁶ ИАБ, МГ-442, стр. 36.

¹⁸⁷ Интервју са Мирославом Пепом Ракић, стр. 3.

¹⁸⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, „Извештај свештеника Дубак Миомира васпитача Завода о свом раду у Заводу и разлозима разрешења“.

¹⁸⁹ ИАБ, МГ-442, стр. 35–36. Писмо је реконструисано и оригинал сачуван, а преписи су дистрибуирани међу штићеницима, и чак преко партијске везе изван Завода у партизански одред. Према наводима бивших штићеника који су, крајем 1952. и почетком 1953. године давали колективну изјаву о историји Завода, оригинал писма касније је успешно употребљен у сврху уцењивања заводске управе, али о томе, нажалост, не постоји више података у историјским изворима.

¹⁹⁰ Аница Паскаљевић је у својим сећањима на илегални рад и боравак у Заводу, датим Историјском архиву Београда у новембру 1963. године, истакла да је Драгојла „пре свега била жена па све друго, и све што је радила, чинила је то, спроводила је то кроз њене емоције и лична осећања“ (ИАБ, МГ-434, стр. 3).

ван Завода, а повремено би, револтирана због изостанка видљивих резултата, потпуно одустајала од политичке наставе са девојкама.¹⁹¹ Заводским комплексом кружиле су гласине да је Драгојла имала аферу са једним од васпитача, те да се Милован „загрејао за једну питомицу“.

Према исказу Мирославе Пепе Ракић, Милован је често умео да даје комплименте везане за изглед штићеницама, а поједине је и звао надимком „Лепа“, који им је сам наденуо. Из обзира се не сме изоставити чињеница да управник није санкционисао нити покушавао да спречи одржавање веза васпитача Предислава Кубуровића и Иве Милачића са штићеницама, као ни везе двојице „преобраћених“ питомаца Радована Ломића и Милутина Дорословца са својим другарицама из Завода. Ипак, не постоје опипљивији докази који би указали на брачно неверство управника. Ситуација је нешто сложенија у случају његове супруге.

У сећањима на илегални рад током окупације и боравак у Заводу за принудно васпитање омладине, штићеница Недељка Тасковић, која је, као медицинска сестра, била међу најупућенијима у заводска дешавања, тврдила је да су Поповићи „само привидно остали у том њиховом браку“, потврђујући гласине о Драгојлиној афери са васпитачем.¹⁹² Др Љеља Слијепчевић је, у телефонском разговору са аутором, категорички одбацила такву могућност, истичући да је брак њених тетке и тече био складан и пун љубави, чему је и лично посведочила када их је посетила у Смедеревској Паланци, те да је до бурних свађа између њих долазило услед тешког темперамента и политичких разлика.¹⁹³

Узимајући у обзир прилике у Заводу, које су подстицајно деловале на развој љубавних веза и афера, изражену разлику у степену физичке привлачности супружника, Драгојлине честе и драстичне промене расположења и однос топло-хладно са штићеницама, могућност брачног неверства не може се сасвим искључити. С друге стране, неспорно је да је Драгојла Поповић изузетно ценила свог супруга као ин-

---

¹⁹¹ ИАБ, МГ-442, стр. 63.

¹⁹² ИАБ, БЛ-888, стр. 66. Види и: Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци у светлу нових историјских извора и сазнања“, *Смедеревски крај и Подунавље кроз историју: зборник радова*, Нови Сад: Филозофски факултет; Смедерево: Историјски архив, 2019, стр. 231.

¹⁹³ Снимак телефонског разговора са др Љељом Слијепчевић, октобар 2018. године, звучни запис у поседу аутора. Изјава др Слијепчевић (1940–2023) о односу Милована и Драгојле Поповић мора се узети са великом резервом. Она је рођена у марту 1940. године, тако да је у тренутку посете Заводу могла имати највише четири и по године. Веома је дискутабилно да ли је дете у том узрасту способно да разуме сложене брачне односе и препозна кризе у односу супружника, а сасвим је извесно да су њени тетке и теча, обоје патријархално васпитани, настојали да пред малом рођаком не исказују своја неслагања. У годинама након Другог светског рата Љеља је била изложена бројним казивањима која су величала њеног теча, погинулог у том рату, тако да би се њено сећање на кратке тренутке проведене у Заводу тешко могло окарактерисати као објективно.

телектуалца и политичког радника, о чему сведоче и њене изјаве о њему дате београдским новинарима почетком деведесетих година. Упркос томе, у одсудном часу распуштања Завода, њихови путеви заувек су се раздвојили: бивши управник Завода се, са једним бројем својих дојучерашњих штићеника, 10. септембра 1944. године прикључио одреду Југословенске Војске у Отаџбини (ЈВуО) под командом Свете Богичевића,¹⁹⁴ а његова супруга се придружила зборашима¹⁹⁵ и са главнином снага СДК преко Словеније пребегла на територију данашње Аустрије. Више се никада нису срели.

Услед недостатка поузданих историјских извора, могућа је само делимична реконструкција кретања и деловања Милована Поповића при равнаторском покрету. Он је, као истакнути антикомуниста, прикључен Врховној команди ЈВуО, где је добио задужење организовања антикомунистичке пропаганде. Није успео да придобије поверење и наклоност генерала Михаиловића, који је у једној депеши послатој војводи Момчилу Ђујићу упозорио команданта Динарске четничке дивизије да је Поповић „забушант и неупотребљив“, те да га не би требало упућивати у поверљиве комуникације са Савезницима.¹⁹⁶ Извесно је погинуо у четницима, а до данас није утврђено када је тачно и где страдао, као ни где је сахрањен. Драгојла Поповић је провела неколико година по логорима за расељена лица на територији Италије и Немачке. Означена за ратног злочинца од стране југословенске Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, она је била предмет бројних захтева за екстрадицију.¹⁹⁷ Након што су је надлежни саве-

¹⁹⁴ Упореди: Dragoslav Bokan, „Ljotić u moralnoj anarhiji (2) – Zavod za psihoterapiju komunista“, *Duga*, br. 441, 19. februar 1991, str. 94; Dragoslav Bokan, „Ljotić u moralnoj anarhiji Jugoslavije – Krst zloupotrebljenih generacija“, *Duga*, br. 440, 5. januar 1991 (копије доступне у: ИАБ, 2428–К1–3–3).

¹⁹⁵ Објашњавајући разлоге овакве одлуке, др Драгојла Поповић Пивац рекла је у интервјуу Драгославу Бокану да „нема пристрасности која би Милована прогласила једнаким Љотићу“, те да је „потпуна заокруженост Љотићевог погледа на свет њој више одговарала“. Она је, заиста, остала веран следбеник Љотићевих идеја и покрета до самог краја живота. Наведена аргументација везана за разлаз са супругом, ипак, не делује уверљиво у светлу исказа бивших штићеника о природи њиховог брака и односа. Штавише, она је, у истом интервјуу, увела данас непроверљиву тезу да је Милован у једном дугом телефонском разговору са председником Збора жељно очекивао његов позив да му се придружи, али да је такав позив изостао. Види: Dragoslav Bokan, „Ljotić u moralnoj anarhiji Jugoslavije – Krst zloupotrebljenih generacija“, *Duga*, br. 440, 5. januar 1991, str. 90 (копија доступна у: ИАБ, 2428–К1–3–3).

¹⁹⁶ Милош Крстић, *Непокорена младост. Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд: Вук Караџић, 1981, стр. 269–271.

¹⁹⁷ О првим годинама боравка у емиграцији и борби збораша против екстрадиције, детаљно: Marko Pivas, *Koraci u poći*; Боровоје М. Карапанџић, *Под знаком ипсилона. Тито – Мак Линов споразум о ликвидацији југословенске националне емиграције*, Београд: Образ, 1997; Стојан Вуксић, *Ипсилонски дневник*, Минхен 1987; Александар Стојановић, „Ишчекивање судбине и нови почети: прилози истраживању историје српске колаборационистичке емиграције у првим годинама после Другог светског

знички органи прогласили невином, добила је статус расељеног лица и настанила се у САД. Тамо се и удала за хрватског емигранта Марка Пивца и наставила лекарску каријеру.¹⁹⁸ Преминула је 1998. године.

Заводски васпитачи и друго особље

Управник Завода за принудно васпитање омладине Милован Поповић, природом своје личности и услед изванредно широких овлашћења која су му била поверена, у значајној мери утицао је на организацију, методологију и динамику поправно-васпитног рада са штићеницима. Брачни пар Поповић остављао је лични печат у раду са младим комунистима: осећало се константно присуство управника и његове супруге, они су узимали значајног учешћа у политичком раду са штићеницима, али су директно учествовали и у једном броју слободних активности и делу наставе који није имао политички карактер. Иако су и сами били млади људи, практично у раним тридесетим годинама живота, између Поповића и већине штићеника ипак је постојао изванредан генерацијски јаз. Спровођење концепта „принудног васпитања омладине“ подразумевало је, поред идеолошке индоктринације кроз политичку наставу, и ангажовање штићеника на конкретним радним задацима, наставак њиховог школовања, одржавање реда и дисциплине, као и индивидуални рад на корекцији политичких ставова, за који руководство Завода понекад није имало времена. Сав тај посао обављали су заводски васпитачи.¹⁹⁹

Васпитачи су премошћавали генерацијски јаз са штићеницима, старали се о одржавању дисциплине и пратили процес преваспитавања, руководили највећим делом неполитичких активности, били задужени да константно прате развој „питомаца и питомица“ и о томе обавештавају управника, а развијањем личних веза и поверења са штићеницима отварају простор да кроз индивидуални рад утичу на корекцију њихових политичких ставова.

рата“, у: Зоран Јањетовић (ур.), 1945. *Крај или нови почетак?*, Београд: ИНИС, 2016, стр. 339–374.

¹⁹⁸ Велики број личних писама које су Драгојла Поповић и Марко Пивац слали или добијали од пријатеља и рођака сачуван је до данас, захваљујући упорности Немање Андријашевића, докторанда Православног богословског факултета у Београду. Аутор је имао увид у поменуту преписку и поседује један број дигитализованих копија тих писама. Она упућују на закључак да су Драгојла и њен други супруг редовно одржавали контакте са зборашком емиграцијом и финансијски помагали издавачку делатност и истраживања др Ђока Слијепчевића.

¹⁹⁹ Биографски подаци васпитача, осим тамо где је наглашено другачије, преузети су из званичног дописа управе Завода послате Министарству просвете и вера у мају 1943. године (ИАСП, ФАОЗ, кут. 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I Пов. Бр. 253, од 2. маја 1943. године), као и документа „Управно особље васпитног завода у Смедеревској Паланци“ (ИАСП, ФАОЗ, кут. 4).

Заводски васпитачи били су спона између управе и штићеника и главни ослонац у трансмисији васпитних и политичких концепата Милована Поповића, а повремено су и заступали установу у другим пословним активностима, по налогу управника. Нису сви са једнаком ревношћу приступали свом заводском послу, нити су сви били подједнако талентовани за рад са омладинцима-комунистима. Неки од њих провели су краћи период у Заводу, други су били ту готово од првог до последњег дана. Већину је одабрао и у установу послао лично Димитрије Љотић, и по правилу се радило о члановима његовог покрета. Формално заснивање и прекидање радног односа базирало се на решењима Министарства просвете и вера, али је важно имати на уму да је Љотић по сопственом нахођењу кадрирао при запошљавању, а управник Поповић себи задржавао (и често користио) право да неку личности удаљи из редова запослених, након чега би по правилу следило решење о разрешењу, односно престанку радног односа.

Заснивање радног односа при установи у Смедеревској Паланци подразумевало је, на првом месту, идеолошку подобност и личну препоруку, а потом и извесно искуство у педагошком или антикомунистичком раду. Тешка нарав управника Поповића и склоност ка апсолутистичком управљању Заводом доводили су до тензија у односу са једним бројем сарадника, па и отпуштања. Упоредним сагледавањем трајања ангажовања заводских васпитача и другог особља, као и изјава васпитача који су после краћег времена отпуштени са дужности, стиче се утисак да је Милован Поповић имао пуно поверење само у Веселина Кесића, Иву Милачића и Предислава Кубуровића.²⁰⁰

Веселин Кесић, који је од већине бивших штићеника означен као први, најважнији васпитач, рођен је 12. марта 1921. у Босанском Грахову. Узрастом је био тек неку годину старији од штићеника-средњошколаца, а на дужност у Заводу ступио је од оснивања установе, и са брачним паром Поповић дочекао прву групу штићеника. Био је студент Економско-комерцијалне високе школе. Упамћен је као десна рука управника, посебно у мушком делу Завода, и као један од васпитача који су најбоље разумели и познавали марксизам. Пре ступања на васпитачку дужност био је у добровољачком одреду, а припадник СДК био је и његов рођени брат Мирослав.²⁰¹ Био је члан покрета Збор и повремено објављивао текстове у зборашком листу „Наша борба“ и дневном листу „Обнова“.²⁰²

²⁰⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, „Извештај свештеника Дубак Миомира васпитача Завода о свом раду у Заводу и разлозима разрешења“.

²⁰¹ ИАСП, ФАОЗ кутија 4, Службенички картон Кесић М. Веселин.

²⁰² Види, нпр.: „Жива народна свест“, *Наша борба*, 22. март 1942, стр. 7; „Заветни дан града Смедерева“, *Наша борба*, 14. јун 1942, стр. 5; „Код команданта Никића“, *Наша борба*, 21. јун 1942, стр. 7; „Наша се земља одмах ставила у антикомунистички табор“, *Наша борба*, 16. новембар 1941, стр. 9; „Само на националној основи решава се

Др Веселин Кесић

Кесић је и у „Саопштењу бр. 10“ и у предмету који је формирала Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача означен као најближи сарадник Милована Поповића, уз истицање да због тога сноси подједнаку одговорност као и управник Завода.²⁰³ Поред улоге васпитача, вршио је још и дужност васпитног секретара, која је подразумевала вођење картотеке штићеника, евиденције о казнама и наградама, прегледање питомачке поште, узимање исказа штићеника,²⁰⁴ тако да перцепција о његовој великој одговорности није била неоснована. Повремено је био задужен и за старање о заводској библиотеци, тј. био је заводски „књижничар“. Са зборашима се повукао из Србије уочи ослобођења и остатак живота провео у емиграцији. У САД је докторирао теологију и дуги низ година предавао на Колеџу Светог Владимира у Њујорку. Преминуо је 2012. године.²⁰⁵

Предислав Кубуровић био је један од млађих васпитача у Заводу. Рођен је 30. октобра 1921. у Ужичкој Пожеги. Након школовања у родном месту завршио је Учитељску школу у Ужицу. Као члан Збора ступио је у добровољачки одред, у коме је боравио од 18. новембра 1941. до 8. септембра 1942. године и преузимања учитељске дужности у просвети. Попут Веселина Кесића, и Кубуровић се повремено оглашавао на страницима „Наше борбе“.²⁰⁶ На дужност у Заводу у Смедеревској Паланци ступио је по одлуци Министарства просвете с почетка октобра 1942. године. Током боравка у Заводу Кубуровић се заљубио у Радмилу Живановић, једну од штићеница, и започео везу са њом. Према изјави проф. Јосифа Марушића, управо је ова околност утицала на брзо отпуштање ове девојке као „преваспитане“.²⁰⁷

Кубуровић је већи део живота провео у емиграцији. Након окончања тријаже и разрешења статуса расељеног лица (DP – Displaced person) обрео се у Берну, где је уписао и успешно окончао студије при Ста-

---

животно питање једног народа“, *Наша борба*, 19. април 1942, стр. 7; „Ближи се крај“, *Обнова*, 12. септембар 1941, стр. 4.

²⁰³ ДАС, Г–25, ф. 31, „Саопштење бр. 10 Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“.

²⁰⁴ ВА, Нда, Кут. 155, ф. 1, 1/12, „Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942“, стр. 26.

²⁰⁵ Хрвоје Магазиновић, „У спомен др Веселина Кесића“, *Искра*, 1. август 2012, стр. 29.

²⁰⁶ Види, нпр.: „Три жртве“, *Наша борба*, 1. фебруар 1942, стр. 9; „Из борбе у борбу“, *Наша борба*, 31. мај 1942, стр. 12; „Петоклонаши или народна деца“, *Наша борба*, 19. јул 1942, стр. 11; „Добровољац и пчелар“, *Наша борба*, 2. август 1942, стр. 9; „Над твојом светом хумком“, *Наша борба*, 3. мај 1942, стр. 9; „Учитељ као покретач задрugarства на селу“, *Наша борба*, 23. август 1942, стр. 13.

²⁰⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Писмо Јосифа Марушића Министарству просвете и вера, Смедеревска Паланка 12. јула 1943. године.

рокатоличком факултету.²⁰⁸ Током послератних деценија проведених у расејању, остао је повезан са покретом Збор и повремено се оглашавао у емигрантској штампи и периодици. Управо је његов текст о „Васпитном заводу у Смедеревској Паланци“, објављен у *Записима из добровољачке борбе*, деценијама представљао основу за уобличавање прољотићевске парадигме везане за оснивање Завода и његов, тобоже, искључиво хумани и алтруистички карактер.

Шекспиров „Кориолан“ у адаптацији Предислава Кубуровића
(ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Иван Иво/Јово Милачић био је вероватно најмаркантнија појава међу мушким васпитачима Завода за принудно васпитање омладине. Пореклом Далматинац из Биограда на Мору, Хрват и католик, одрастао је на Јадранском приморју.²⁰⁹ Рођен је 1921. године и од школе је имао завршена 4 разреда гимназије у Крку. До Другог светског рата радио је као хонорарни чиновник, а у Србији се обрео као избеглица. Одликовао се изванредном телесном грађом, висином, снагом и лепотом, због чега га је управница женског дела Завода у једном интервјуу назвала „Адонисом васпитачке групе“.²¹⁰ У међуратном периоду постао је верни

²⁰⁸ <http://www.crkva.at/parohije/svajcarska/bern/>, приступљено 13. априла 2024. године.

²⁰⁹ Милачићево име наводи се често и као Јово, што је посрбљена верзија његовог крштеног имена, а презиме се у литератури и изворима повремено погрешно наводи као „Миличић“. Према подацима које је навео за службеничку евиденцију, у погледу националности и вере изјаснио се као Југословен и католик, уз напомену да „води порекло из околине Подгорице–Црна Гора“. Детаљније: ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Милачић П. Иван.

²¹⁰ Dragoslav Bokan, „Ljotić u moralnoj anarhiji (2) – Zavod za psihoterapiju komunista“, *Duga*, br. 441, 19. februar 1991, str. 94.

Иван Милачић

следбеник Димитрија Љотића и од 1937. члан Збора. Као ватрени збораш ступио је у добровољачке одреде. У Заводу је био ангажован од септембра 1942. до почетка 1944. године. Покушавао је да пише поезију, подстакнут подршком старијих збораша и добровољаца, али су, судећи по сачуваним песмама, његови домети били веома скромни. Др Драгојла Поповић, с друге стране, инсистирала је на томе да је он био веома интелигентан, „потпуно опијен Достојевским“ и

да је поседовао знања која су далеко превазилазила његово формално образовање.²¹¹

Димитрије Љотић није крио да му је Милачић миљеник, а сличан однос према њему гајио је и управник Поповић, што се одражавало и на статус младог збораша у Заводу. Управо је њему често био повераван васпитно-политички рад са тзв. Првом категоријом – најобразованијим и политички највише изграђеним штићеницима.²¹² Млади Далматинац уживао је извесне привилегије у Смедеревској Паланци, док је, истовремено, био и инструмент за кажњавање и обављање прљавих послова у име управе. Поједини штићеници истакли су, у послератним изјавама Државној комисији, да је Милачићев надимак међу њима био „Казнена експедиција“,²¹³ што довољно сведочи о природи његовог ангажовања у Заводу.

Иво Милачић престао је да врши васпитачку дужност у Заводу почетком 1944. године. Поново се придружио Љотићевим „добровољцима“ са којима је био у Србији до јесени исте године. Погинуо је приликом повлачења снага СДК преко територије НДХ, а његова девојка, бивша штићеница Јелинка Јовичић,²¹⁴ касније се замонашила у Немачкој.

Миодраг Митровић је на функцију заводског васпитача постављен почетком септембра 1942. године. У првим месецима постојања

²¹¹ Исто.

²¹² ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2–14.

²¹³ Тачност ових навода потврдио је и проф. Јосиф Марушић, бивши васпитач Завода (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Писмо Јосифа Марушића Министарству просвете и вера, Смедеревска Паланка 12. јула 1943. године).

²¹⁴ О љубавној вези Милачића и Јовичићеве, која је подразумевала и упражњавање сексуалних односа, критички је говорио васпитач Марушић приликом саслушања код управника Поповића (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Саслушање Јосифа Марушића, 30. јун 1943. године, стр. 6). Јелинка Јовичић (1926–2005), рођена у Мостару, доспела је у Завод као млада скојевка из Бајине Баште. Након погибије Милачића се удала, али је и рано остала удовица. Постала је искушеница у манастиру Рателинац код Крагујевца, а монашки чин примила је у Диселдорфу 1974. године. Дуго година била је близак сарадник владике Лаврентија, а потом је мисионарски радила и међу Србима у Аустралији и Далмацији. Одиграла је значајну улогу у припреми за објављивање сабраних дела владике Николаја Велимировића. Преминула је у фрушкогорском манастиру Гргетег, где је и сахрањена (Б. Жорж, *н. д.*, стр. 374–376).

установе мање је био ангажован на раду са штићеницима, и више се старао око заводске библиотеке, а руководио је и фотографском радионицом „и другим пропагандним радом“. Управник Поповић примећивао је, већ почетком децембра исте године, да су поменуте дужности превише оптеретиле Митровића, па је тражена замена која би преузела део обавеза.²¹⁵ Почетком 1943. године, Митровић је послу васпитача додао и функцију заводског деловође.²¹⁶

У Заводу за принудно васпитање омладине су као васпитачи краће време радили и Ђуро Залад, бивши судија,²¹⁷ и Владан Бијелић, студент филозофије. Залад је разрешен дужности након 40-ак дана боравка у Заводу, „ради неподобности за васпитачки позив“, док је Бијелић ослобођен дужности почетком новембра, због одласка на студије у Немачку.²¹⁸ Касније се Бијелић поново обрео у Заводу, а потом био упућен у Националну службу за обнову Србије, као посебан васпитач-надзорник веће групе младића који су у октобру 1943. године ослобођени као „преваспитани“ и пријавили се за радну службу. Као занимљивост се може издвојити чињеница да је Залад учествовао у једној од првих приредби Дилетантске дружине, када је отпевао песму „Лем–Едим“ Јована Јовановића Змаја.

Миланка Цицварић била је прва васпитачица у Заводу, али о њеном кратком боравку и раду у овој установи готово да нема сачуваних историјских извора. Она је била чиновник Министарства социјалне политике, и након што је, по оцени управника Милована Поповића, показала „неподобност за вршење деликатне улоге васпитачице“, брзо је враћена на рад у поменуто министарство.²¹⁹ Коначно је заводске дужности разрешена 4. јануара 1943. године.²²⁰

Милена Стојановић „Латинка“ рођена је у Француској, у Лиону, 1918. године.²²¹ Завршила је Филозофски факултет. Била је просветни радник, професор страног језика, одакле највероватније потиче и њен надимак. У средњим двадесетим годинама живота, неудата, постала је

²¹⁵ ВА, Нда, Кут. 155, ф. 1, 1/12, „Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942“, стр. 26.

²¹⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–3.

²¹⁷ Према сећању Радмиле Милошевић, једне од штићеница из прве групе, он је био брат полицијског агента Обрада Залада (ИАБ, МГ–366, стр. 7).

²¹⁸ ВА, Нда, Кут. 155, ф. 1, 1/12, „Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942“, стр. 26. Бијелић се са брачним паром Поповић познавао још од половине тридесетих година, када су му они објавили чланак у „Студентским новинама“ (В. Бијелић, „Библиотека и наша омладина“, *Студентске новине*, Год. 2, бр. 29, 10. децембар 1936, стр. 3).

²¹⁹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 26.

²²⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–3.

²²¹ У појединим документима се погрешно наводи 1916. као година њеног рођења (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Стојановић М. Милена).

заводски васпитач. На ту дужност ступила је у марту 1943. године, а пре тога радила је као суплент гимназије у Смедеревској Паланци.²²² На сачуваним фотографијама снимљеним у Смедеревској Паланци, као и неким из послератног периода, истиче се њена светла коса и нижа (165 цм), пунија телесна конституција. Историјски извори, у првом реду бројна сећања бивших штићеница, не указују на посебно интензивну ангажованост Милене Стојановић у политичком преваспитавању. У већини исказа само је констатована чињеница да је она радила као заводски васпитач и евидентно је да није остављала снажан негативан утисак, као поједини други васпитачи. Њена задужења више су била везана за одржавање дисциплине и функционалности женског дела Завода, као и за неполитичку наставу. Према подацима које је навела у свом службеничком досијеу, пре Априлског рата није била члан ниједне политичке странке, али се, током окупације, извесно приближила покрету Димитрија Љотића.

По ослобођењу Србије Милена Стојановић била је осуђена на годину дана затвора са принудним радом, а део казне је издржавала у КПД Забела, од августа до децембра 1945. године. На основу увида у њен затворенички картон²²³ може се закључити да је била осуђена због сарадње са окупатором и припадности покрету Збор. Из затвора је отпуштена 22. децембра 1945. године, након одслужене казне. Међутим, она је и након тога поново била хапшена и затварана. Разлог је био одржавање везе са политичком (зборашком) емиграцијом, као и организација слања пакета за политичке затворенике. Према расположивим информацијама, због тога је била осуђена на 9 година затвора, које је у целини издржала.²²⁴ У послератним деценијама Милена Стојановић живела је у Београду и радила при Патријаршији СПЦ. Према изјави господина Драгана Вукића, директора „Добročинства“, она је уживала посебну наклоност патријарха Германа (Хранислав Ђорић, 1889–1991, патријарх српски 1958–1990), који јој је поверио у задатак рад са омладином.

На штићенице Завода посебно је снажан утисак оставила Ана Јазић. Она је по образовању била теолог и радила је као вероучитељ. Према наводима појединих бивших „питомица“, једно време је провела у манастиру као монахиња²²⁵ или искушеница, али потврду ове тврдње није би-

---

²²² ИАСП, ФАОЗ, Кутија 4, Списак запослених и васпитача, стање на дан 10. април 1943.

²²³ Управа казнено-поправног дома Забела-Пожаревац, Картон осуђеника бр. 694, Милена/Миро/Стојановић. Увид остварен помоћу Управе за извршење кривичних санкција, фотокопија у поседу аутора. Првостепену пресуду донео је Војни суд Команде града Београда, а другостепену Виши војни суд Југословенске Армије.

²²⁴ Dragoslav Bokan, „Ljotić u moralnoj anarhiji (2) – Zavod za psihoterapiju komunista“, *Duga*, br. 441, 19. februar 1991, str. 94. О поновном хапшењу и осуди Милене Стојановић аутору је исказ дао и Драган Вукић, директор туристичке агенције „Добročинства“, који је са њом био у кумовским односима.

²²⁵ ИАБ, БЛ-910, стр. 19.

ло могуће наћи у историјским изворима. У окупирану Србију доспела је као избеглица, настанила се у Пожаревцу и, поред осталог, примила на себе обавезу издржавања старије сестре која је живела са урођеним физичким деформитетом. Одликовали су је дубока побожност и наклоност политичким идејама Димитрија Љотића. Те своје особине није скривала већ је, напротив, настојала да их приближи девојкама којима се васпитно бавила и пренесе на њих. У Заводу се обрела решењем министра просвете и вера из септембра 1943. године, дошавши са места професора веронауке Реалне гимнзије у Пожаревцу.²²⁶ Према изјави коју је Среском повереништву за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача у Пожаревцу дала једна жена која је Ану Јазић добро познавала, главну мотивацију за одлазак у Смедеревску Паланку чинили су изузетно тешки материјални услови, као и нерешено стамбено питање.²²⁷

Религиозност Ане Јазић била је готово фанатична, или се бар таквом чинила штићеницама, које су јој наденуле надимак „Женски поп“.²²⁸ Била је строга у погледу одржавања дисциплине и ревносан извршитељ управникових налога. Штавише, често је сама преузимала иницијативу у дисциплиновању непослушних штићеница, или их је приводила Поповићу на кажњавање. Једно од њених задужења било је да, уз Драгојлу Поповић, сваке недеље води групу штићеница у град, ради одласка у цркву на литургију.²²⁹ У поређењу са управником, као и мушким васпитачима који су повремено учествовали у политичкој настави штићеницама, Ана Јазић знатно је заостајала у познавању марксизма, а бившим „питомицама“ Завода посебно је остало у сећању њено веома слабо познавање и разумевање политичке економије.²³⁰

Иако је појединим младим комунисткињама, због конзервативности и религиозности, деловала као глупа и затуцана, Ани Јазић није мањкало интелигенције и она је свој посао обављала са веома солид-

²²⁶ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Одељење за верске послове, V бр. 2728, од 2. септембра 1943. године.

²²⁷ Ковиљка Крстојевић из Пожаревца, стара 35 година, приступила је непозвана Среском повереништву за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача 17. јануара 1945. године, након што је у листу „Глас“ 6. јануара, међу лицима које су као злочинци означени због свог рада у Заводу, пронашла своју познаницу Ану Јазић. Крстојевић је навела да је Јазићеву пре одласка у Паланку познавала око годину дана и да су обе биле избеглице. Посведочила је о веома тешким условима живота и обавези издржавања „једне старије сестре која је грбава“ и „неспособна за рад“, са наставничком платом од свега 2500 динара. Истакла је и велике проблеме који су постојали са станодавком, која је Јазићеву и њену сестру често избацивала из стана. Коначно, сведокиња је пренела своје дубоко уверење о личном поштењу и исправности заводске васпитачице, наводећи да су тешки животни услови сигурно имали великог утицаја на њену одлуку да оде у Смедеревску Паланку (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Записник о саслушању Ковиљке Крстојевић, 17. јануар 1945).

²²⁸ ИАБ, БЛ-888, стр. 67.

²²⁹ ИАБ, БЛ-910, стр. 19.

²³⁰ ИАБ, МГ-442, стр. 23.

ним успехом. У односу на остале васпитаче који су радили са женским делом Завода истицала се и способношћу да се повеже са приказаним и изолованим штићеницама, да са њима изгради однос и поверење, помоћу којег је сазнавала додатне информације о илегалном раду и кориговала њихове политичке ставове. Неке је успела и да убеди да утеху, душевни мир и замену за комунистичку идеологију потраже у молитвама. Посебно се на тај начин приближила Слободанки Стефановић,²³¹ бившој девојци Слободана Пенезића Крцуна и једној од најистакнутијих младих комунисткиња које су уопште доспеле у Завод.²³² Према сазнањима до којих је својевремено дошла др Драгојла Поповић Пивац, Ана Јазих је, упркос јако негативном ставу већег броја бивших „заводских питомица“ о њој, после ослобођења земље осуђена на свега годину дана затвора и након одслужења казне није била излагана даљој репресији или непријатностима.²³³

У првој половини 1943. године међу заводским васпитачима налазио се и Миомир Дубак, богослов и православни свештеник, студент права. Рођен је 1912. године у Беранском срезу.²³⁴ На дужност је ступио решењем Министарства просвете од 23. марта, а са ње је удаљен већ 2. маја, када му је и забрањен улазак у заводски комплекс. Дубак је, према сопственим наводима, још од 1937. „припадао првим борбеним редовима Љотићевог Збора“ и био дубоко фасциниран личношћу вође покрета.²³⁵ Био је предмет денунцијације која га је повезивала са покретом генерала Михаиловића, па је поводом тога вршена истрага, која је, у једном тренутку, обухватила чак и претпоставку да би Дубак могао бити комуниста. Када се, у жељи да спречи даљу истрагу, Дубак обратио Димитрију Љотићу и тражио његову личну интервенцију, управник Поповић му је забранио улазак у Завод, након чега је, крајем маја, уследила и формална одлука о разрешењу са дужности. Дубаков случај био је утолико компликованији, јер је са њим у радни однос примљена и његова супруга Видосава (рођена 1916. у Ријеци), којој је било поверено задужење надзорнице у кухињи, кројачници, вешерници и купатилу.²³⁶

---

²³¹ Интервју са Мирославом Пепом Ракић, звучни запис и ауторизовани транскрипт у поседу аутора.

²³² Љубинка Шкодрић, Слободанка Цветковић, „Слободанка Стефановић – живот једне илегалке“, *Војноисторијски гласник*, 1/2022, стр. 125–154.

²³³ Dragoslav Bokan, „Ljotić u moralnoj anarhiji (2) – Zavod za psihoterapiju komunista“, *Duga*, br. 441, 19. februar 1991, str. 94. Аутор књиге контактирао је, у више наврата, Завод за извршење кривичних санкција са захтевом за добијање информација везаних за Ану Јазих, али није било одговора.

²³⁴ ИАБ, Дигитални репозиторијум, Управа града Београда – Картотека житеља града Београда и Земуна, Дубак Миомир.

²³⁵ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, „Извештај свештеника Дубак Миомира васпитача Завода о свом раду у Заводу и разлозима разрешења“.

²³⁶ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I Бр. 4249, од 18. 3. 1943. године. Удавањем Дубака његова породица остала је без сигурног извора

Међу васпитачима који нису провели дуже времена у Заводу својим значајем истиче се професор Јосиф Марушић. Он није оставио трага у васпитном и политичком раду са штићеницима, и заправо се веома ретко помиње у њиховим сећањима. Насупрот томе, захваљујући његовом сукобу са управом Завода, директном обраћању министру просвете Јонићу и дисциплинском поступку који је вођен, остало је сачувано више докумената који бацају драгоцено светло на међуљудске односе у установи, као и на проблематичне праксе у просветном и политичком раду са омладинцима.

Животни пут Јосифа Марушића је и пре Завода за принудно васпитање омладине био несвакидашњи. Рођен је 1896. године у Рогозници код Сплита. У Далмацији је провео младост и стекао теолошко образовање. Иако је био католички свештеник, прешао је у православље и оженио се.²³⁷ СПЦ га је распоредила за професора богословије у Битољу, где је и боравио све до Априлског рата и окупације која је уследила. Тамо му је пропала и готово целокупна имовина.²³⁸ Као и остали васпитачи, и Марушић је био политички следбеник Димитрија Љотића, а једно време био је члан и I добровољачког одреда. У њему је служио око годину дана обављајући функцију „просветара“, што је на извештајан начин био љотићевски пандан политичким комесарима у партизанским редовима.²³⁹ На тој дужности његов први задатак била је антикомунистичка индоктринација војника, а антикомунистичке говоре држао је и цивилном становништву, на народним зборовима у местима у којима је одред био распоређен.

Јосиф Марушић није добро сарађивао са управником Поповићем, нити са тројицом њему најближих васпитача. Поред генерацијског јаза до изражаја су неминовно долазиле и разлике везане за поступак са штићеницима и васпитни рад у Заводу. Марушић није био ревносан у извршавању управникових наређења, нити је ентузијастично приступао политичком преваспитавању младих комуниста, премда је и сам био члан Збора. Након што се сукобио са управником Завода, изјавио је да је употреба физичког кажњавања (бatina) неприхватљива као васпитни метод, и да заправо само показује немоћ васпитача да уверљиво сроче аргументацију која би васпитно утицала на штићенике. Као црквеном лицу веома му је сметало што су штићеници упућивани на физичке послове и недељом и за верске празнике, што се нису читале мо-

---

прихода, а ситуација је била утолико компликованија јер се овај свештеник, као истакнути збораш, сматрао животну угроженим од покрета отпора.

²³⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, Стр. пов. бр. 8, Београд 9. 2. 1944. године.

²³⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Марушић С. Јосиф.

²³⁹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Писмо Јосифа Марушића Министарству просвете и вера, Смедеревска Паланка 12. јула 1943. године; Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen: izdanje autora, 1978, str. 320–325.

литве и што „питомци“ нису колективно вођени на литургије. Коначно, он је са презиром гледао на односе Милачића и Кубуровића са штићеницама и сматрао је то неприхватљивим. Више пута је покушао да управника убеди у потребу реформе метода рада са штићеницима, али није имао никаквог успеха.

Услед чињенице да је Марушић са породицом живео у Паланци, изван заводских ограда, са њим је било лакше успоставити комуникацију. Родитељи појединих штићеника, генерацијски блиски Марушићу, посећивали су га, обавештавали се о ситуацији у Заводу и консултовали око интервенција везаних за своју децу.²⁴⁰ Он није са одобравањем гледао на малтретирање и отпуштање колега васпитача, који су из Завода били удаљени пре њега: Обрада Залада, Миланке Цинцаревић и, посебно, Миомира Дубака. Конфликт са управником постао је неминован, а окидач је била чињеница да се Марушић, током једног боравака у Београду, на ситуацију у Заводу пожалио и лично Љотићу, као и још једном броју утицајних личности у Београду и Смедеревској Паланци.

Поповић је овај чин заводског васпитача формално третирао као повреду радне дисциплине и грубо кршење Закона о чиновницима,²⁴¹ али је заправо централно питање била његова повређена сујета, као и евентуални страх да се, у осетљивој ситуацији због недавног пуча, у Министарству просвете не поведе нова расправа о ефикасности рада Завода и његове управе. Догађаји су се низали као на траци: почетком маја управник је удаљио Марушића из Завода и забранио му улазак, због чега је овај поднео оставку 7. маја.²⁴² Међутим, ту ни изблиза није био крај: уследила је нова тура оптужби на Поповићев рачун, које је поменути васпитач и професор латинског језика изрицао при сусрету са свим иоле релевантним саговорницима. Обраћао се директно и Министарству просвете и вера, захтевајући да се спроведе ванредна контрола рада Завода, а он сам саслуша на околности које су довеле до спора и оставке. Тензична ситуација, током које су обе стране негативно представљале ону другу у дописима министарству, потрајала је до средине јула. Као елемент

---

²⁴⁰ Постоје индиције да је Марушић примао извесне поклоне у храни и намирницама од родитеља штићеника, будући да је његова породица била веома сиромашна, а да су му деца практично гладовала. Током саслушања код управника Поповића упитан је и за боравак родитеља штићеника у његовој кући, као и посредовање при налажењу смештаја у Паланци. Марушић је све инсинуације, којих није било мало, категорички одбаacio као лажне (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Записник о саслушању Јосифа Марушића, 10–11. 7. 1943. године).

²⁴¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 262, 14. 7. 1943. године.

²⁴² ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Оставка Јосифа Марушића Министру просвете и вера од 7. 5. 1943. године. Оставка се односила само на функцију васпитача, док је Марушић намеравао да настави са предавањем латинског језика. Након састанка са начелником министарства Д. Милојковићем, он је повукао оставку, али Поповић није био обавештен о томе.

дисциплинског поступка, 10. јула организовано је званично саслушање Марушића, које је спровео Поповић као његов претпостављени, и које је трајало два радна дана.²⁴³ Коначно, тек је 14. јула 1943. године донета одлука Министарства просвете и вера да се Марушићева оставка из маја усвоји, што је представљало компромисно решење, јер је усвајање оставке подразумевало престанак дисциплинског поступка.²⁴⁴

Током јула 1943. године разрешен је дужности још један запослени у Заводу. Миодраг Митровић, веома млад и без адекватног радног искуства, постављен је за заводског васпитача у априлу 1943. године.²⁴⁵ Дошао је из V добровољачког одреда, у коме је провео период од 1. јануара 1943. до 7. априла 1943. године. Према речима управника Поповића, није се снашао као васпитач и чак је произвео озбиљне проблеме својим лошим пропагандним радом.²⁴⁶ Ипак, постојала је чврста воља да се он задржи у Заводу, па је са функције васпитача пребачен на дужност деловође. Проф. Марушић је у свом саслушању, али и дописима Министарству просвете и вера, навео Митровићев случај као још један доказ о нетрпељивости управника Поповића и тешкоћама које прате рад у Заводу. Неслагања између Митровића и Поповића очигледно је било, али је овај пут дошло до солмонског решења: када је управник затражио разрешење Митровића, овај је донео одлуку да се реактивира у СДК и оде у одред. Коначна одлука о његовом разрешењу са заводских дужности носила је датум 7. 7. 1943. године.

Још један теолог, члан Збора, који је упућен на рад у Завод за принудно васпитање омладине био је Драго Дерикоња. Он је у Смедеревску Паланку дошао крајем маја 1943. године, највероватније као директна замена за Миомира Дубака, са којим управник Поповић више није желео да сарађује, а формално је постављен за васпитача заједно са Душаном Пејчићем и Живорадом Илићем током јуна, одлуком министра Јонића.²⁴⁷ Рођен је 1915. године у околини Прибоја (Мажиће), а школовао се у Пријепољу и на Богословском факултету у Београду.²⁴⁸ Дерикоња је као васпитач радио до половине септембра 1943. године, када је отишао на вишемесечно боловање.²⁴⁹ После рата обрео се у емиграцији, где је дуги низ година одржавао близак контакт са Драгојлом Поповић и другим истакнутим зборашима.

²⁴³ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Записник о саслушању Јосифа Марушића од 10–11. 7. 1943.

²⁴⁴ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 262, 14. 7. 1943. године.

²⁴⁵ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон, Митровић Миодраг.

²⁴⁶ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 267, 14. 7. 1943. године.

²⁴⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, Пов. I бр. 219.

²⁴⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Дерикоња Драго.

²⁴⁹ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–3. Извештај о раду Завода за април 1944. године наводи да се у том тренутку налазио на лечењу у Бечу (ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 4–2).

Од првог дана маја 1943. године заводски чиновник и васпитач био је Душан Пејчић.²⁵⁰ Рођен је 4. јула 1921. године у Нишу, где је живео и школовао се све до преласка у Београд на студије, на Економско-комерцијалној високој школи. Пејчићева породична кућа страдала је од последица бомбардовања. Он, иако није био члан Збора, провео је прилично дуг период у СДК: од 17. новембра 1941. до краја априла 1943. године.²⁵¹

Током боравка у Заводу као васпитач мушке чете учествовао је у свим физичким активностима штићеника. Крајем јуна 1943. године обратио се управнику Завода са молбом да му омогући обимнију и квалитетнију исхрану јер је приметио да осетно губи на тежини, и да би му се здравствено стање, начето још у редовима СДК, могло убрзо погоршати до мере да од њега „постане некорисни члан српске заједнице, што би му веома тешко пало“.²⁵² Да ове молбе нису биле неосноване указује чињеница да је током јула исте године Пејчић користио боловање, као и да је путовао у Београд ради лекарских прегледа. Историјски извори не нуде поуздане информације везане за природу његове болести, али се из периодичних извештаја о раду Завода недвосмислено може утврдити да је он месецима био на боловању, будући да су чак и они с почетка 1944. године садржали напомену: „од 8. јула 1943. лежи болестан код своје куће у Нишу васпитач Душан Пејчић“.²⁵³

Почетком маја 1943. године као хонорарни васпитач у Заводу ангажован је млади Живорад Илић, рођен 1922. у Малом Борку.²⁵⁴ Завршио је гимназију у Нишу са положеним испитом зрелости. Рат га је затекао неожењеног и са slabим имовним стањем. Ступио је у добровољачке одреде, у којима је провео период од 23. новембра 1941. године до доласка у Завод.²⁵⁵

Као васпитач је у периоду од краја фебруара 1944. до распуштања Завода био ангажован и Павле Никитовић, студент економије родом из Бијелуше (Срез ариљски), рођен у фебруару 1922. године.²⁵⁶ У Смедеревску Паланку дошао је у раним двадесетим годинама живота, након завршетка гимназије у Чачку и краћег студирања у Хајделбергу.

---

²⁵⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Пејчић Јована Душан.

²⁵¹ Пејчић је од јуна до септембра служио у Добровољачкој радној служби у Смедереву, а потом од 22. новембра 1942. до 30. априла 1943. године био прво у 12. добровољачком, а онда у 4. добровољачком одреду, и на крају у 3. батаљону СДК (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I бр. 8909).

²⁵² ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Допис васпитача Пејчића управнику Завода Поповићу, 28. 6. 1943. године. Управник је његове захтеве означио као оправдане и два дана касније упутио представку Министарству просвете тим поводом (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 250).

²⁵³ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–3.

²⁵⁴ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Илић Д. Живорад.

²⁵⁵ Исто. Број СДК легитимације 2211.

²⁵⁶ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I Бр. 1927.

Био је скромног, сељачког порекла, изразито мршав и миран у опхођењу. У средњошколским данима заинтересовао се за идеје Димитрија Љотића, али није постао члан Збора. Из тог периода и литерарних секција у Чачку познавао се са Пуришом Ђорђевићем и другим Чачанима који су завршили на преваспитавању у Заводу. Управо захваљујући тој чињеници остала су записана сећања на њега и његов васпитачки рад. Никитовић је описан као миран, тих, „готово монашки“ тип личности, који се заточеним омладинцима „никада није ружно обратио“.²⁵⁷ Пре ступања у Завод био је припадник добровољачког одреда, а тројица његове браће били су током 1941. године у четницима.²⁵⁸

Никитовић је, од свог доласка у Завод, био ангажован у држању политичке наставе. Управник Поповић очигледно је имао пуно поверења у његове васпитачке способности и познавање политичке теорије, будући да му је поверио држање половине курса и семинара за најупућенију, прву категорију штићеника. Њима је држао семинаре из (политичке) економије, националне историје (са фокусом на лик и дело Св. Саве), као и бољшевизма.²⁵⁹ Никитовићеве курсеве похађале су и поједине групе „питомица“ и са великом слободом се може закључити да је он, почетком 1944. године, био један од најактивнијих заводских посленика. *De facto*, био је замена за Иву Милачића, који је до тог времена био десна рука управника Поповића. Послератне године провео је у емиграцији у Америци.

Завод за принудно васпитање омладине повремено је умео да послужи и као склониште оним лицима која су због свог идеолошког опредељења и учествовања у војним формацијама постала угрожена у местима свог боравка. Богдан Ћосић, учитељ из Јездине рођен 1920. у Паковраћу, дошао је у Завод крајем августа 1943. године и затражио да буде примљен у радни однос на месту васпитача.²⁶⁰ Управник Поповић, будући да се радило о лицу недовољно познатом управи, примио је Ћосића у Завод, како би се овај упознао са методама рада, а управа са њим. Чињеница да је у периоду од јуна до септембра 1942. године био припадник 10. добровољачког одреда свакако је послужила као додатни аргумент за његов пријем. Већ половином септембра обратио се Министарству са молбом да Ћосића постави за заводског васпитача адекватним решењем. Крајем месеца Ћосић је премештен у Народну школу у Водицама (Срез јасенички, близу Паланке) и одобран му је рад у Заводу.²⁶¹

²⁵⁷ Горан Милорадовић, „Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем“, стр. 114.

²⁵⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Никитовић Павле.

²⁵⁹ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 2–33.

²⁶⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 399, 6. октобар 1943. године.

²⁶¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I пов. бр. 500.

Током 1944. године број васпитача у мушком интернату био је недовољан и управник Поповић неуспешно је покушавао да пронађе адекватну личност која би била вољна да се прихвати ангажовања у Заводу. Крајем јуна решење је пронађено у лику Василија Милојевића, суплента Државне пуне гимназије у Зајечару. Њега је управник Поповић познавао „као доброг и ватреног српског националисту“ још из времена студија.²⁶² Милојевић се сагласио са преласком на нову дужност, па је у том смислу министар Јонић издао одлуку о постављењу 1. јула 1944. године. Он је, уједно, био и последњи васпитач који је засновао радни однос у Заводу,²⁶³ бар према тренутно доступним и познатим историјским изворима.

*Административно и техничко особље
Завода за принудно васпитање омладине*

Од самог оснивања Завода за принудно васпитање омладине у њему је било запослено и више административних чиновника, као и техничких лица. Иако, нажалост, нису сачувани сви персонални службенички досијеи, из оних који су данас доступни истраживачима може се стећи утисак да је значајан део ове врсте особља Завода заправо преузет или наслеђен од концентрационог логора у Смедеревској Паланци.²⁶⁴ Премда највећи број административно-техничких радника Завода није имао никакав утицај на уобличавање и спровођење концепта „принудног васпитања омладине“, нити се на било који начин огрешио о заточене омладинце, у „Саопштењу бр. 10“ Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и другим актима Државне и Земаљске комисије, они су такође – и колективно и поименце – били означени као злочинци, уз императивни захтев да „морају бити строго кажњени за свој злочиначки рад према нашој омладини“.²⁶⁵

Чедомир В. Васиљевић, интендантски потпоручник, обављао је функцију економа Завода од његовог оснивања, 1. септембра 1942. до оставке коју је поднео у јануару 1944. године.²⁶⁶ Рођен је 1915. године у Великој Кикинди, где је завршио основу школу, док је матурирао у Те-

---

²⁶² ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 305, 29. 6. 1944. године.

²⁶³ Према последњем сачуваном редовном месечном извештају о раду Завода (јул 1944), Милојевић је на дужност званично ступио 13. јула (ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–3).

²⁶⁴ ИАБ, УГБ СП, IV–252, „Списак особља министарства унутрашњих послова, Смедеревска Паланка“. На списку се налази 57 имена особља и стражара концентрационог логора у Паланци, међу којима се налазе и лица која су потом радила у Заводу за принудно васпитање омладине: санитетски поручник Никола Т. Наумовић, Чедомир Веселиновић, интендантски потпоручник, Миливоје Саватић, интендантски потпоручник, Никола Савић, нижи војни техничар, Божидар Тешановић, чиновник.

²⁶⁵ ДАС, Г–25, ф. 31, „Саопштење бр. 10“, стр. 8.

²⁶⁶ Одлука министра Јонића о усвајању оставке, као и службенички досије Васиљевића, чувају се у: ДАС, Г–25, ф. 32.

мишварској гимназији након које је успешно завршио Интендантску академију 1938. године. Васиљевић није био члан ниједне политичке странке, није имао имовину која се водила на његово име, није био ожењен и није имао децу. Током Другог светског рата ступио је у Жандармерију, у оквиру које је био распоређен на функцију интенданта концентрационог логора у Смедеревској Паланци, а од оснивања Завода радио је у њему. Након Васиљевића, функцију заводског економа једно време је обављао Чедомир Веселиновић, док у априлу 1944. његове дужности није преузео заводски чиновник Бранибор Ђорђевић.²⁶⁷

Чедомир Веселиновић, економ Завода, у установи је био запослен од 1. септембра 1942. године. Рођен 1915. у Великој Кикинди, био је интендантски потпоручник, који је у Команду Жандармерије ступио 1. фебруара 1942. године. Као део СДС, био је распоређен у концентрациони логор у Смедеревској Паланци, а по његовој ликвидацији, и у Завод, где је од доласка био део економата. Пре рата није био члан ниједне политичке странке.²⁶⁸

За првог благајника Завода постављен је Миливоје Саватић, рођен 1913. године у Лешници (Шабачки округ). Матурирао је у Шабачкој реалној гимназији, а 1937. године завршио је и Интендантску академију. Није био члан ниједне политичке странке пре Другог светског рата. У новембру 1941. године ступио је у команду Жандармерије, где је распоређен за интенданта логора у Смедеревској Паланци.²⁶⁹ На дужности благајника у Заводу за принудно васпитање омладине био је од септембра 1942. до фебруара 1944. године, када је разрешен дужности, а на његово место именован Борисав Трифуновић.²⁷⁰

Од децембра 1942. руковалац спреме у Заводу био је Никола Савић, рођен 1894. године у Аранђеловцу.²⁷¹ Имао је завршену четворогодишњу основну школу, као и артиљеријску подофицирску школу и једногодишњи курс за спрему (војно-технички чиновник). Пре рата није припадао политичким странкама, а у Великом рату учествовао је од 1914. до 1918. као активни артиљеријски наредник, заслуживши златну медаљу за ревносну службу. И он је извесно време провео на служби у концентрационом логору у Смедеревској Паланци, где је у радном односу био до јануара 1942. године. Савић је дужности разрешен 10. априла 1944. године, када је и напустио Завод.²⁷²

Божидар Тешановић био је међу запосленима које је Завод наследио од концентрационог логора. Он је обављао функцију „домаћина стана“, неку врсту хаузмајсторске дужности. Управа Завода од првог

²⁶⁷ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 4–2.

²⁶⁸ Детаљније: ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Службенички картон Веселиновић М. Чедомир.

²⁶⁹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Саватић В. Миливоје.

²⁷⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 2–3.

²⁷¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Савић Д. Никола.

²⁷² ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 4–2.

тренутка сматрала је поменућу функцију непотребном и настојала да од Министарства просвете издејствује њено укидање. Управо је на молбу управе Завода Тешановић и разрешен дужности, почетком децембра 1942. године.²⁷³

Мехмед Фазлић, обућар, био је први шеф обућарске радионице, задужен и за подучавање штићеника вештинама оправке и израде обуће. Управа је била веома задовољна његовим радом и залагањем. Завод је напустио почетком марта 1943. године на сопствени захтев, да би поново ступио у добровољачке одреде.²⁷⁴

Фрањо Лукан, столар, био је први шеф столарске радионице у Заводу. Руководио је бројним столарским радовима, истовремено подучавајући штићенике овом занату. Управа је била изузетно задовољна његовим залагањем и радом, па је од Министарства просвете тражила да се Лукан ангажује као надничар на неодређено време, што је и остварено.

Урош Тодић, електротехничар, био је ангажован у Заводу као надничар, на пословима одржавања електроинсталација и снабдевања установе струјом. На функцију је ступио након низа саботажа крајем 1943, којим су била омогућена бекства штићеника. Дужност је напустио 13. априла 1944. године, када је из Завода отишао у јединицу СДК.²⁷⁵

У мају 1944. године се, међу занатлијама које су обављале одређене услуге за Завод, наводи и млинар Драгослав Гроздановић. Он је био „преваспитани“ штићеник, свршени матурант, који је своје радне способности ставио на располагање бесплатно, па се и званично водио као „млинар-волонтер“.²⁷⁶

Међу административним особљем Завода нашао се и један број бивших, „преваспитаних“ штићеника, који су задржани у установи из разлога сопствене безбедности, али и услед чињенице да су добро познавали тамошње околности, као и да су уживали наклоност и поверење управе и васпитача. Посебно се истичу случајеви Радована Ломића и Зорана Милетића, јер су они међу првим отпуштени са издржавања казне и били проглашени преваспитанима.

Зоран Милетић, бивши питомац, од пролећа 1943. године јавља се у историјским изворима као „архивски чиновник Завода“.²⁷⁷ Рођен је 15. септембра 1925. године у Скопљу. Образовао се у Београду, где је завршио основну школу и 6. разред гимназије.²⁷⁸ Као члан СКОЈ-а упућен је у Завод са првом групом штићеника, на годину дана преваспитавања.

---

²⁷³ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–3.

²⁷⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–3.

²⁷⁵ ВА, Нда, К.155, ф. 3, 4–2.

²⁷⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 5–3.

²⁷⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Записник о саслушању Јосифа Марушића, 10–11. 7. 1943. године.

²⁷⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Милетић М. Зоран.

Будући да је показао велику жељу и спремност да раскине са комунистичким уверењима, управник Завода лично се заложио да му се казна преполови и да буде ослобођен већ са првом групом преваспитаних штићеника крајем марта 1943. године. Одмах по доношењу ослобађајућег решења, управа Завода предузела је низ корака како би Милетић био запослен у овој установи.²⁷⁹ Управник се заложио да он буде упуслен у Заводу као чиновник, „како би га потпуно спасили и сачували“, и у томе је наишао на подршку начелника Министарства просвете, који је ту иницијативу препоручио министру Јонићу. Зоран Милетић је радио као један од деловођа Завода до 1. априла 1944. године, када је разрешен дужности.²⁸⁰

Након истека мере „принудног васпитања“ у октобру 1943. године, на сопствени захтев у Заводу је остао Миодраг „Уча“ Ђорђевић,²⁸¹ који је убрзо постављен за деловођу.²⁸² Истовремено, на нова радна места ступила су још двојица „преваспитаних“, Бранибор Ђорђевић, који је постао руковалац магацина и хране,²⁸³ као и Остоја Симић, који је добио запослење као руковалац зграде – домаћин. Привремени радни ангажман у Заводу добиле су и некадашње „питомице“ Радмила Божић²⁸⁴ и Нада Ломић.

²⁷⁹ Званичан захтев Министарству просвете за његов пријем у радни однос поднет је 31. марта, а у писму које је Милован Поповић упутио 1. априла 1943. године једном од начелника Министарства просвете, истиче се да је Милетић био „први питамац кога смо пустили из Завода“ (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, „Господине начелниче“, Смедеревска Паланка, 1. април 1943).

²⁸⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 4–2.

²⁸¹ Миодраг Ђорђевић, учитељ, упућен је у Завод од стране Управе града Београда у октобру 1942. године, на неодређено време. Члан КПЈ постао је у фебруару 1942. и активно је деловао на ширењу комунистичке активности у области Пожаревца и Великог Градишта. За време боравка у установи, он је био један од главних покретача културног и забавног живота, истакнути члан Дилетантске дружине и композитор „Заводске песме“, незваничне химне. Такође, веома брзо по доласку заузео је чврст антикомунистички став. Управник Поповић залагао се за његово пуштање на слободу и већ у јулу 1943. обавестио Министарство просвете и вера да је Ђорђевић „политички преваспитан потпуно“, а потом и најавио да жели да га задржи у Заводу као запосленог (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, фолијација „Миодраг Ђорђевић“). Ђорђевић је касније ступио у СДК и био тешко рањен у борби против партизана.

²⁸² ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 10–5. Ђорђевић је разрешен дужности 20. марта 1944. године и потом је ступио у СДК (ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 3–2).

²⁸³ Бранибор Ђорђевић, ученик 7. разреда гимназије у Аранђеловцу, у Завод је упућен априла 1943. године. Према наводима управника Поповића, од првог дана заузео је антикомунистички став и посебно се истицао марљивошћу и поузданосту. Због тога је, још као штићеник, био постављен за водника и помоћника економа. Ђорђевић је, приликом истраге вођене у вези са побуном, тј. „пучем“, помогао управи у откривању умешаних. Због свега наведеног, по одслужењу казне, запослен је у Заводу. Детаљније: ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине Пов. бр. 331, са прилозима, стр. 19.

²⁸⁴ Радмила Божић постављена је за дисциплинског старешину женског интерната, и на овој функцији јавља се и у јулу 1944. године (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 6–22).

Остоја Симић рођен је 1919. године у Модричи (Градачац, Босна) и у окупираној Србији нашао се као избеглица. Имао је завршену основну школу и трогодишњу стручну занатску школу, у родном месту. У Другом светском рату „сарађивао је са четницима“ једно краће време, а у службеној изјави је навео и да је дао један прилог за партизана.²⁸⁵ Занимљиво је да се, по распуштању Завода, обрео у партизанима.²⁸⁶ Тамо га је и дочекало објављивање „Саопштења бр. 10“ Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Управо је на захтев председника Комисије др Душана Недељковића Симић и ухапшен.²⁸⁷ Испоставило се да је неправедно означен за народног непријатеља услед сведочења Цветка Марковића. Већ у другој половини фебруара 1945. године Државна комисија избрисала га је са листе злочинаца и обавила саслушање на различите околности.²⁸⁸

Миодраг Уча Ђорђевић (середина) у друштву управника Поповића (скроз лево) и сестре васпитача Никитовића (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

²⁸⁵ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Симић И. Остоја.

²⁸⁶ Иако на први поглед може деловати невероватно, такав развој ситуације унеколико је био и очекиван. Наиме, Симић је суспендован са заводске дужности 29. јула 1944. године, јер је пропустио да пробуди и алармира дежурне васпитаче приликом бекства шесторице штићеника на челу са Гојком Капором и Миланом Јосимовићем Мачком (ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–3). По свој прилици, до тог „пропуштања“ није дошло спонтано, већ је Симић свесно допринео да ови младићи побегну из Завода.

²⁸⁷ АЈ, 110–4–229.

²⁸⁸ АЈ, 110–4–230.

Половином јануара 1944. године на административне дужности у Заводу ступила су тројица бивших штићеника, непосредно по њиховом ослобађању као „преваспитаних“: Бранко Јеремић постављен је за дисциплинског старешину,²⁸⁹ а Мирко Будимир²⁹⁰ и Стојан Стишовић²⁹¹ за чиновнике при Мушком интернату.²⁹² Из исте групе ослобођених био је и Константин Веселиновић, који је 1. фебруара 1944. године постављен за административног чиновника Завода, са задужењем „руковаоца наставе у гимназији“.²⁹³ Таква пракса настављана је готово до последњих дана рада установе. Након успешног „преваспитавања“ једно време је као један од деловођа Завода радио Миленко Мрвош, док су у априлу 1944. године на дужност ступили Душан Вучинић и Милева Жарић, као чиновник задужен за набавку хране и заводска волонтерка.²⁹⁴ Већ наредног месеца, као волонтер се у Заводу помиње и Никола Јарић,

²⁸⁹ Бранко Јеремић стигао је у Завод априла 1943. године, као ученик 8. разреда гимназије из Ужица. Упућен је од стране Претстојништва градске полиције у Ужицу, без одређеног рока одслужења казне. У предлогу за његово ослобађање управник Милован Поповић изразио се изузетно афирмативно, указујући да Јеремић „има изразит став једног националисте-борца“, те да „изгледа, комунист није ни био“ (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине Пов. бр. 527/1943, Прилог 1). Истицана је његова отворена побожност (свакодневно се наглас молио у спаваоници, због чега је дошао у сукоб са бројним штићеницима), као и учествовање у активностима Дилетантске и Спортске дружине. Јеремић је био постављен за водника, а одмах по ослобађању, и за дисциплинског старешину мушког интерната. Он је у јулу 1944. године суспендован са дужности, будући да је спавао у време када је вршио дужност дежурног ноћног васпитача (ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–3).

²⁹⁰ Мирко Будимир, по струци аеромеханичар, у Завод је доспео октобра 1943. године. Управник Поповић био је веома задовољан резултатима васпитног рада са Будимиром, истичући га као једног од најсветлијих примера заводског рада. Предлажући ослобађање крајем 1943. године, управник је истакао да је овај штићеник „спреман да се сваког часа и то активно на нашој страни са пушком у руци бори против оних чије је редове испуњавао“, као и да је дао велики допринос уређивању и улепшавању Завода (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине Пов. бр. 527/1943, Прилог 1). Будимир је био постављен за дисциплинског старешину свих радионица и запослен као чиновник.

²⁹¹ Стојан Стишовић доспео је у Завод јануара 1943. године, где је упућен из Претстојништва градске полиције у Чачку. Био је гимназијалац, ученик 6. разреда. Према карактеристици коју је за њега приложио управник Поповић, Стишовић се од првих дана боравка у установи понео конструктивно у погледу политичког преваспитавања, а и иначе је више пута пред осталим штићеницима похваљиван и истицан као „пример честитости и савесности“, због ревносног обављања низа различитих заводских активности. Био је постављен за десетара, потом и дисциплинском старешину 6. разреда гимназије, и коначно, водника (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине Пов. бр. 527/1943, Прилог 1).

²⁹² ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–3.

²⁹³ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 2–3.

²⁹⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 4–2. Жарићева је, у јулу 1944. године, напустила Завод и отишла у тзв. „Недићев дечји град“, где је постављена за васпитачицу (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 6–3).

бивши штићеник.²⁹⁵ Он је био међу последњим лицима за које постоје пронађени историјски извори, који недвосмислено сведоче о њиховом ангажовању међу заводским особљем.

Будући да за последња два месеца функционисања Завода нису пронађени (или уопште написани) редовни периодични извештаји о раду, не сме се искључити могућност да је у том периоду било и других лица која су ступила у радни однос. Ипак, узимајући у обзир развој ратне ситуације, као и чињеницу да је управник Поповић практично од пролећа 1944. године тешко кубурио са пријемом нових кадрова, може се претпоставити да није било масовнијих запошљавања. Уколико је неко и био запослен у Заводу у том периоду, највероватније се радило о неком од „преваспитаних“ штићеника.

*Заводска амбуланџа –
илегална активност под окриљем медицинске службе*

Од оснивања Завода за принудно васпитање омладине било је предвиђено да у установи постоји амбуланта са неколико лежачева за болеснике, као и медицинско особље које би чинили професионални лекар и штићеници оба пола који су имали медицинско образовање или практично искуство. Постојање заводске медицинске службе било је неминовност, ако се узме у обзир да је у установи истовремено боравило по више стотина омладинаца, да су многи од њих дошли са последицама мучења и боравка у нехуманим условима током полицијске истраге, као и да је заводска свакодневница подразумевала и (тежак) физички рад на пољопривредном добру и у радионицама, што је доводило и до повреда на раду. Стога је, од првих дана Завода, у њему функционисала импровизирана амбуланта са медицинским особљем и ординирајућим лекаром.

Прва заводска амбуланта била је смештена у једној издвојеној бараци, а касније су, у оквиру поменуте бараке, формиране засебна мушка и женска амбуланта, у којима су штићеници боравили раздвојени према полу и добијали медицинску негу од медицинара истог пола. Оне нису биле опремљене никаквим посебним дијагностичким или терапијским уређајима нити су се, у значајнијој мери, разликовале од осталих барака и заводских соба. Радило се о крајње једноставно уређеним просторијама са неколико лежачева и најосновнијим медицинским материјалом. Штићеници који су били део заводске медицинске службе били су поштеђени одређених послова и задужења која су падала на терет осталих „питомаца и питомица“, а заузврат су дежурали у амбуланти и старали се о својим друговима којима је била неопходна медицинска помоћ.

---

²⁹⁵ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 5–2.

Они штићеници који су, одлуком лекара, упућени на дужи боравак у заводској амбуланти, спавали су у болесничким креветима и такође били поштеђени од физичког рада, а често и од обавеза похађања политичке наставе. За болеснике је, у складу са могућностима, прописивана и посебна исхрана, али је њена реализација умногоме зависила од општег стања у вези са снабдевношћу храном, као и солидарности самих штићеника. У много случајева из заводских залиха хране није било могуће спровести препоручену посебну или појачану исхрану болесника, али је тај проблем превазилажен тако што су штићеници одвајали потребне намирнице из пакета које су добијали од својих породица, или су део свог следовања стављали на располагање угроженим друговима.²⁹⁶

Заводска амбуланта. На фотографији су Недељка Тасковић и Бора Мاستиловић (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Снабдевеност неопходним лековима и медицинским материјалом није била на жељеном нивоу, током читавог постојања Завода. Већ у првим извештајима о раду поменута је несташница „завојног материјала“ и прибора за давање инјекција.²⁹⁷ Овај проблем делимично је пре-

²⁹⁶ Примери ове врсте солидарности потврђени су у бројним забележеним сећањима и изјавама бивших штићеника, који се чувају у Историјском архиву Београда (нпр. ИАБ, МГ-434; МГ-442; БЛ-910).

²⁹⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 15.

вазиђен издашном донацијом материјала од стране Централе за текстил.²⁹⁸ Ипак, и у каснијем периоду, лекова и других медицинских средстава није било довољно, па се са њима веома рестриктивно располагало. Штићеници којима је био потребан специјалистички преглед упућивани су у болнице широм Србије, у зависности од расположивости лекара и близине болнице месту боравишта младића и девојака. По истом принципу функционисало је упућивање на болничко лечење. У оба случаја штићеници су напуштали и враћали се из Завода без стражарске пратње. Када се у Заводу развио интензивнији илегални рад ова околност нашироко је коришћена за измештање штићеника који би могли бити угрожени истрагама управе и полиције, као и за хватање и одржавање партијских веза. У појединим сећањима „питомица“ истиче се да је било и случајева самоповређивања ради одласка на хитну интервенцију и могућности хватања везе.²⁹⁹

Управа Завода настојала је, упркос бројним изазовима и недовољне опремљености амбуланте, да низом доступних мера и активности побољша здравствено стање штићеника и делује превентивно. Свака новопридошла група омладинаца подвргавана је третману дезинфекције и дезинсекције, прања, шишања, чишћења одела и рубља од ваши, а потом је следио систематски лекарски преглед и вакцинација. Прва систематска вакцинација забележена у извештајима о раду Завода обављена је током јануара 1943. године, када је извршена пуна вакцинација против трбушног тифуса и паратифуса свих „питомаца и питомица“.³⁰⁰ Исти третман пролазиле су и наредне групе штићеника које су доспевале у Завод. Независно од тренутка доласка у установу, сви питомци и питомице по времену су обављали обавезне систематске прегледе.

Од првих дана рада, у Заводу за принудно васпитање омладине вођена је веома детаљна и прецизна медицинска статистика, која је бележила број лица којима је указивана медицинска помоћ, као и болести, повреде, податке везане за упућивање на лечење ван Смедеревске Паланке. На месечном нивоу редовно је вршено и мерење телесне тежине и праћене су промене овог параметра код питомаца и питомица. Овако прецизна и детаљна медицинска статистика омогућује потпун увид у кретање здравствених прилика у Заводу, и веома је драгоцен извор за разумевање и проучавање свакодневног живота у овој установи.

Медицинска статистика која је била део сваког периодичног извештаја о раду Завода указује на чињеницу да су се штићеници релативно често разбољевали. Лакших обољења, попут грипова, прехлада и дијареје, упала зглобова, мишића или ситнијих повреда било је готово

---

²⁹⁸ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–7.

²⁹⁹ ИАБ, МГ–434.

³⁰⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–7. Забележено је и да су се нежељене реакције на вакцинацију испољиле код десеторо штићеника.

свакодневно. Током хладнијих делова године долазило је до приметног раста у броју оболелих од туберкулозе, бронхитиса, запаљења плућа. Повремено је долазило до појаве шуге и других дерматолошких обољења и иритација, као и инфекција ока услед лоших хигијенских услова.

Један број штићеника доспео је у Завод у веома лошем здравственом стању, што је била последица боравка у нехуманим и нехигијенским условима затвора или логора. Неки од њих месецима су лечени од туберкулозе, воде у плућима или пнеумоторакса. У таквим случајевима штићеници су обавезно упућивани у болницу или на дужи кућни опоравак, а таква одлука доношена је након прегледа посебне лекарске комисије.³⁰¹ На болничко лечење био је упућен и један мањи број „питомаца и питомица“ који су доживели озбиљније повреде током полицијске истраге спровођене поводом бекстава из Завода.³⁰²

Постојање већег броја добро документованих случајева омогућава детаљну анализу односа штићеника, родитеља и Завода према питању лечења „питомаца и питомица“ у болницама ван Смедеревске Паланке, али и код куће. У највећем броју случајева, период лечења и одсуства заиста је одговарао неопходном времену за указивање помоћи, примање терапије или евентуални дужи опоравак. Забележен је један мањи број случајева у којима су штићеници, самостално или у спрези са родитељима, настојали да максимално пролонгирају свој повратак у Завод, изговарајући се болешћу или недовољном опорављеношћу. Било је, међутим, и сасвим необичних ситуација, у којима су родитељи настојали да штићенике задрже код куће или у болници, док су они желели да се што пре врате у Завод.³⁰³

³⁰¹ Почетком фебруара 1944. године констатовано је да у установи борави један број штићеника чије здравствено стање није могуће поправити лечењем у самом Заводу, нити у надлежним болницама, већ је потребно да они, након специјалистичких прегледа и терапија буду упућени на кућно („домаће“) лечење. Министарство просвете и вера донело је одлуку којом се пуштање одобрава, уз ограду да ће штићеници и на лечењу бити под полицијским надзором, да родитељи или старатељи морају дати изјаву о преузимању пуне моралне и кривичне одговорности за поступке омладинаца, као и напомене да ће штићеници који се огреше о ове инструкције бити предати полицији, и да се време проведено на „домаћем лечењу“ не рачуна у рок изречене казне (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I бр. 63, 5. фебруар 1944. године). О потреби упућивања на ову врсту лечења одлучује посебна комисија коју чине лекар Министарства просвете и вера и један лекар специјалиста по избору овог министарства, као и лекар Управе града Београда (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, K I Пов. бр. 84, 23. фебруар 1944. године).

³⁰² Такав је био случај са Аницом Паскаљевић, којој су се ране изнова отварале и нису могле да зацеле у заводским условима (ИАБ, МГ-434).

³⁰³ Тако је Гордана Јаковљевић из Неготина писала управнику почетком 1944. године, истичући да са њим комуницира тајно и мимо воље њених родитеља, и молила да управник издејствује да је одред СДС спроведе назад у Смедеревску Паланку (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Писмо Гордане Јаковљевић управнику Поповићу, Неготин, 1. јануар

Заводска амбуланта, смештена у једној бараци са формално одвојеним мушким и женским одељењем, била је место конспиративног деловања и преношења информација и порука између мушког и женског дела Завода. Управа није сумњала да се илегалне активности догађају у амбуланти, у великој мери захваљујући двострукој игри коју су, најчешће, играли заводски медицинари-штићеници. Они су се представљали лојалним управи Завода, ревностно и одговорно обављали своја медицинска задужења и интензивно учествовали у раду тзв. „питомачких дружина“ и секција. Истовремено су, у потпуној тајности, били најдиректније укључени у све илегалне акције које су штићеници спремали и изводили, а управо је заводска амбуланта била место у коме су многе акције зачете или разрађиване. Она је била практично једино место у заводском комплексу где је било могуће ненадзирано размењивати новостима између мушког и женског дела Завода.³⁰⁴ У њој су ковани планови о бекствима, тамо се разговарало о пружању пасивног отпора „преваспитавању“ и организовало дотурање хране младићима и девојкама који су били у заводском затвору или, касније, у тзв. „изолатору“. Преко амбуланта су дотуране поруке и писма које је из Завода требало одаслати „везама“, Космајском партизанском одреду или партијској организацији у Смедеревској Паланци, а и пријем и разрада информација и директива такође су се одигравали преко заводске медицинске службе.

*

Први заводски лекар, барем формално, била је др Драгојла Поповић. Као што је већ истакнуто, многи штићеници су у својим послератним сећањима истицали како она никада није вршила лекарску дужност и како је одбијала да укаже медицинску помоћ чак и када је она била преко потребна. Историјски извори не нуде разлоге нити било какво објашњење овог необичног феномена. Тек да се на Драгојлу као лекара није могло рачунати сведочи и чињеница да се у првом тромесечном извештају о раду Завода као старешина амбуланта наводи извесни др Пазарац.³⁰⁵ Већ у децембру 1942. године заводски лекар званично је постао др Никола Наумовић. У тренуцима његовог повремених одсу-

---

1944. године). Њен отац настојао је да преко породичних пријатеља-лекара прибави лажну медицинску документацију којом би издејствовао њеностанак код куће, док је она желела да одржи датум реч и врати се у установу, како би наставила са одслужењем изречене казне у трајању од две године. Поред поменутог писма, сачувано је још једно, без датума, у коме Јаковљевићева предлаже да је одред СДК врати у Завод (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Писмо Гордане Јаковљевић управнику Поповићу, Неготин, недатовано).

³⁰⁴ ИАБ, МГ-434, стр. 23.

³⁰⁵ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 15. Током првих месеци рада Завода, бројни штићеници вођени су на рендгенско снимање плућа код др Величковића, који је радио у Смедеревској Паланци (Marko Pivac, *n. d.*, str. 358).

ства штићенике је прегледао срески лекар др Манојловић, а касније су амбуланту сами организовали и водили „питомци и питомице“ студенти медицине.

Лекар који је оставио најдубљи траг у Заводу био је др Никола Т. Наумовић. Он је на дужност заводског лекара ступио 15. децембра 1942. године. Рођен је 2. августа 1910. године у Битољу, у коме је завршио основну и средњу школу. Студије медицине завршио је у Београду. Пре Другог светског рата није био члан ниједне политичке партије или организације. За време окупације био је ангажован као санитетски лекар, најпре у Петом оружаном одреду, а касније у Команди СДС Моравског округа. Имао је чин капетана СДС. Хонорарно је обављао дужност лекара и у групи Националне службе за обнову Србије у Смедеревској Паланци, током лета 1942. године. У Заводу је службовао до половине септембра 1943. године, када је прекомандован у Крагујевац и именован за лекара Команде СДС за округ крагујевачки.³⁰⁶

По одласку др Наумовића Завод није добио новог сталног лекара. Медицинском службом руководили су штићеници студенти медицине, формално уз надзор др Драгојле Поповић, а суштински највећим делом самостално. У женској амбуланти најдуже се, као медицинска сестра и неговатељица, задржала Неђа Тасковић, практично од оснивања амбуланте до јуна 1944. године, када је отпуштена из Завода. Она је најчешће радила у тандему са Бориславом Бором Мاستиловић.³⁰⁷ Њих две старале су се о медицинском збрињавању и опоравку штићеница, али су одиграле и веома значајну улогу у конспиративним активностима усмереним против управе. Будући да су, под изговором размене медицинских средстава и консултовања о стању пацијената, могле да се крећу слободно на простору целог заводског комплекса, њима је поверавана улога преносиоца порука између мушког и женског дела Завода, информација везаних за планиране акције и бекства.

У одсуству Боре Мастиловић, Тасковићевој је у вођењу женске амбуланте највише помагала Драгица Марковић.³⁰⁸ Неђа Тасковић је

³⁰⁶ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I бр. 10564, од 14. 9. 1943. године. Насупрот овом извору, у његовом официрском досијеу при Команди СДС стоји да је у Заводу за принудно васпитање омладине служио од 13. децембра 1942. до 11. октобра 1943. године, након чега је прекомандован за лекара Команде СДС Ужичког округа (ВА, Нда, 142–7–12).

³⁰⁷ Бора Мастиловић рођена је у Тузли 1921. године. Студирала је медицину. У Завод је упућена одлуком Специјалне полиције крајем октобра 1942. године, са трајањем мере „принудног васпитања“ од шест месеци. Министар Јонић је, већ у мају 1943. године, дао сагласност за њено пуштање на слободу (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 173). Након неколико месеци проведених на слободи она се поново обрела у Заводу, у коме је остала до јуна 1944. године.

³⁰⁸ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 11–10. Драгица Марковић била је сестра Милана Марковића Долфуса, једног од најистакнутијих штићеника и припадника најтврђег језгра отпора према управи и „преваспитавању“.

због свог боравака у партизанском одреду, статуса избеглице са Баније и трауматичних животних искустава, уживала посебан углед међу другарицама, али и нарочито поштовање управе.³⁰⁹ Са извесним степеном слободе може се тврдити да је она била једна од најупућенијих, ако не и најинформисанија, од свих житеља Завода за принудно васпитање омладине. Била је укључена у све илегалне акције које су „питомице“ планирале и изводиле у Заводу,³¹⁰ а функцију медикара често је користила да поједине девојке смести у амбулантну постељу на неколико дана, када би се над њима надвила опасност.

Као последњи старешина женске амбуланте забележен у редовним извештајима о раду Завода јавља се, у јулу 1944. године, Зора Поповић.³¹¹ Она је наследила Недељку Тасковић и Бориславу Мاستиловић по њиховом изласку на слободу и реактивирању у НОП-у. Историјски извори не нуде много информација о њеном животу и раду.

У мушкој амбуланти су бригу о својим друговима водили студенти медицине Слободан Перишић, Гојко Капор, и Драгутин Мокрањац. По одласку др Наумовића на дужност изван Смедеревске Паланке вођење мушке амбуланте практично је преузео Слободан Бата Перишић, познат и као „Импетиго“,³¹² који је у децембру 1943. године руководио амбулантом под надзором др Драгојле Поповић.³¹³

Руководиоци мушке амбуланте у Заводу, касније истакнути лекари и професори медицине: Слободан Перишић (лево) и Гојко Капор (десно)

³⁰⁹ О томе детаљно: ИАБ, МГ-434.

³¹⁰ Детаљније: ИАБ. МГ-758.

³¹¹ ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–3.

³¹² Перишић је свој заводски надимак добио по гнојавом обољењу коже екстремитета, које се најчешће јављало у условима лоше хигијене. Може се претпоставити да су га другови и другарице тако назвали јер су од њега често могли да чују истоимену дијагнозу. *Omen est nomen*: Перишић је после рата постао специјалиста дерматовенерологије и један од највећих југословенских експерата у тој грани медицине.

³¹³ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 11–10.

Капор и Перишић су били међу мање експонираним штићеницима у погледу пружања отпора управи, али је то било тактичко решење: у погодном тренутку Капор се нашао на челу групе штићеника која је успешно побегла из Завода и прикључила се партизанском одреду, док је Перишић по пуштању на слободу поново ухватио везе и имао веома активну улогу у једној диверзантској операцији током завршних борби за ослобођење Београда. Слободан Перишић био је веома активан у неполитичким активностима у Заводу. Једно време се старао о „питомачкој књижници“,³¹⁴ делу заводске библиотеке намењеном штићеницима, држао је наставу из немачког језика ученицима нижих разреда гимназије,³¹⁵ писао је прилоге за „Заводски лист“, а био је и руководилац научне станице. Управа је имала толико поверења у његову лојалност да га је, без надзора, упућивала у Београд ради набавке санитетског материјала.³¹⁶

Капор и Перишић су након ослобођења Југославије и завршетка школовања направили импресивне каријере. Капор, који је специјализирао психијатрију, а успешно је завршио и студије из психологије, деченијама је предавао на Војномедицинској академији у Београду, где је у периоду од 1975. до 1983. године био и начелник Клинике за неурологију и психијатрију.³¹⁷ Пензионисан је у чину пуковника ЈНА и објавио је велики број научних радова, књига и уџбеника. Перишић је био један од штићеника Завода којима је био признат пун борачки стаж, за цео период окупације Србије, а од 1984. године и председник Секције логораша у Смедеревској Паланци при Републичком савезу бораца.³¹⁸ По окончању студија медицине специјализирао је дерматовенерологију.

³¹⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–4.

³¹⁵ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–21.

³¹⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–4. Перишић је боравио у Београду у периоду од 9. до 13. јануара 1944. године. По правилу, упућивање штићеника на задужења ван Завода вршено је без полицијске или стражарске пратње.

³¹⁷ Капор је, по успешно изведеном бекству и ступању у партизански одред постао референт санитета дивизије. Са партизанима је ушао у Загреб, где се и задржао на студијама медицине, а потом 1951. године, дипломирао и психологију. Докторску дисертацију из психијатрије одбранио је на Медицинском факултету у Београду 1960. године. Од 1961. предавао је на ВМА, где је вршио и низ руководећих дужности. Објавио је, самостално и у коауторству, преко 120 научних радова и четири монографије. Премино је 2000. године у Београду. Више о медицинској каријери др Гојка Капора: *Биографије дугогодишњих чланова Академије медицинских наука Српског лекарског друштва*, Београд: Академија медицинских наука СЛД, 2016, стр. 140–142.

³¹⁸ Детаљну биографију проф. др Слободана Перишића објавио је његов син Живко, такође професор Медицинског факултета, у: *Биографије дугогодишњих чланова Академије медицинских наука Српског лекарског друштва*, Београд: Академија медицинских наука СЛД, 2016, стр. 265–267. Између осталог, Перишић је објавио преко 160 научних радова, био иницијатор плодноне међународне сарадње, активни члан Српског лекарског друштва и редовни члан његове Академије медицинских наука од 1976. године. Добитник је многих признања за стручни, научни и друштвени рад.

Од 1953. године радио је на Медицинском факултету у Београду, где је прошао кроз сва звања и дужи низ година био шеф Катедре за дерматовенерологију. Упоредо са радом на овом факултету, наставу из дерматовенерологије годинама је држао и на Медицинском факултету у Нишу и Стоматолошком факултету у Београду. Од 1964. до 1979. године био је директор Дерматовенеролошке клинике у Београду,³¹⁹ а потом и Градског завода за кожне и венеричне болести у Београду (до одласка у пензију, 1983. године). За разлику од Перишића и Капора, Драгутин Мокрањац имао је нешто скромнију послератну каријеру, која је највећим делом била везана за рад у „Галеници“.

---

³¹⁹ Др Перишић био је на челу ове клинике и у време избијања епидемије Вариола вера у Југославији. Према исказима савременика, његово понашање у току карантинске блокаде болнице на чијем је челу био није било витешко: он се затворио у своју канцеларију, одбијао да лечи болеснике, држао је у тајности испоруку гамаглобулина коју је примио и сакрио у свој радни сто, а наводно је чак и себи администрирао велике дозе овог лека. Филмски стваралац Горан Марковић детаљно је представио ове догађаје у свом филму „Вариола вера“, али и у књизи „Три приче о самоубицама“ (Београд: Архипелаг, 2015, стр. 59–111). У изјави коју је дао аутору ове књиге, Марковић је потврдио аутентичност догађаја и начина на који су представљени у његовим делима, истичући да је за потребе стварања филма разговарао са великим бројем лекара и медицинског особља Дерматовенеролошке клинике, укључујући и самог Слободана Перишића. Марковићева сазнања потврђена су и у најновијим историографским истраживањима, али је индикативно да су сведоци ових дешавања углавном захтевали да њихови искази остану анонимни (Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj. Variola vera 1972*, Beograd: Službeni glasnik, 2022, str. 189, 231–232).

ХРОНОЛОГИЈА ДЕШАВАЊА У ЗАВОДУ ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ

Рад са њрвим љрујама шћићеника

Прва група будућих „питомаца и питомица“ окупљена је 21. септембра 1944. године, у дворишту објекта Специјалне полиције у Ђушиној улици. Накратко им се обратио Божидар Бећаревић и саопштио да су њихови животи спасени залагањем владе Милана Недића, која жели да сачува „српску интелигенцију“, те да ће бити пребачени у посебно основани васпитни завод који се налази под окриљем Министарства просвете.³²⁰ У ноћи између 21. и 22. септембра ухапшени млади комунисти укrcани су на железничку композицију и уз оружану пратњу спроведени у Смедеревску Паланку. Младиће и девојке изнурене ислеђивањима и вишемесечним боравком у затворима Специјалне полиције дочекали су управник Милован Поповић, његова супруга Драгојла – „управниковица“ и старешина женског интерната, и васпитач Веселин Кесић. У пратњи жандарма и стражара сви заједно упутили су се ка ограђеном комплексу некадашњег концентрационог логора за политичке осуђенике у Смедеревској Паланци,³²¹ на чијем је улазу стајала велика табла са ћириличним натписом „Васпитни завод“.

По смештању у заводски комплекс доведеним младићима и девојкама званично се обратио управник Завода Милован Поповић. Он је, на првом месту нагласио да је „дошао да им спасава главе“, а затим, између осталог, истакао да „питомице и питомци“ неће бити тучени као у полицији, и да би са њима требало да се другачије ради, да се разговара о политичким уверењима, те да захтева да они слободно говоре и не прикривају своја становишта. Потом је приређен заједнички ручак, који је за већину пристиглих омладинаца представљао праву гозбу, у поређењу са оброцима на које су навикли претходних месеци. Штићеници који су у септембру 1942. године депортовани у Завод затекли су веома незахвал-

---

³²⁰ Milo Dor, *Mrtvaci na odsustvu*, стр. 189–190.

³²¹ Завод је настао на простору логора за комунисте, који је функционисао од октобра 1940. до краја марта 1941. године. На истом месту је, од расламсавања устанка до краја маја 1942. године, постојао логор за партизане и симпатизере НОП-а, који је био под управом СДС. О овим логорима, детаљније: ДАС, БИА, II–51; ИАБ, 2428–K1–23–2; Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, Београд: ИСИ, 2004, стр. 74–75.

но стање на терену: „пустош, неред и прљавштину“.³²² Од некадашњег логорског комплекса остале су оgrade са бодљикавом жицом и потпуно испражњене баракe, у којима су се налазили само стари кревети. Уследило је раздвајање штићеника према полу и одлазак у заводске баракe одређене за смештај и ноћење. Требало је, и то у што краћем року, извршити неопходне поправке и преправке на заводским објектима, како би они постали барем пристојно место боравка за пристигле штићенике, али и друге групе чији је долазак већ био најављен и очекиван.

Извршена је најосновнија подела послова која је важила у прво време, док се број штићеника није значајније увећао, а активности диверзификовале и усложниле. Начелно, младићи су преузели на себе тежи физички рад и занатске послове, док су девојке биле задужене за одржавање хигијене, кување, прање одеће и постељина, улепшавање објеката и зелених површина у Заводу. Ипак, посебно у првим недељама рада, и девојке су, раме уз раме са младићима, учествовале у малтерисању и оправци барака. Заправо, у том периоду оне су највише биле ангажоване управо на таквим радовима, а део дана би углавном одмарале. Занимљиво да су „питомице“ у почетку биле поштеђене обавезе спремања хране, будући да су углавном кували жандарми, тј. припадници стражарског одреда.³²³

Завод је располагао већим залихама хране, која је очигледно била допремљена и ускладиштена са намером да подмири потребе знатно већег броја штићеника. Оброци су, у том почетном периоду, заиста били обимнији и доприносили су брзом физичком опоравку измрцварених омладинаца. Издашнија исхрана имала је и снажно психолошко дејство, па су се штићеници Завода и деценијама касније живо сећали да им је први оброк по доласку у установу садржао супу, парче печења са пире-кромпиром, чак и колач.³²⁴

Иако су спавали у одвојеним деловима Завода, штићеници оба пола проводили су знатан део свакодневнице заједно, а њихова међусобна комуникација била је толерисана, иако је формално била строго забрањена. Током првих дана и недеља није била организована политичка настава и „питомци“ су сасвим постепено упознавани са својим обавезама и концептом „принудног васпитања омладине“. Нису забележени ни било какви изгреди или поступци штићеника који би захтевали дисциплиновање од стране управе.

Почетком децембра 1942. године извршена је једна од првих добро документованих инспекцијских посета Заводу. Из Специјалне по-

---

³²² ИАБ, МГ-442, стр. 4.

³²³ ИАБ, БЛ-888.

³²⁴ ИАБ, 2428-K2-3, стр. 83 (дискусија Михаила Живковића на Округлом столу „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд, 17. мај 1990).

лиције у Смедеревску Паланку допутовао је Момчило Новковић, који је сачинио и извештај о ономе што је у Заводу и око њега затекао.³²⁵ Он је своје претпостављене информисао да су штићеници склони недисциплини и „мангупском понашању“ – да се у комуникацији са васпитачима и одраслим лицима понашају лежерно, одговарају неформално и незаинтересовано на постављена питања, држећи руке у џеповима. Указивао је да су се сви, без изузетака, „подгојили“, а да рад на политичком преваспитавању није ни почео.³²⁶ Отворено је изражавао бојазан да се таквим третманом шаље погрешна порука младим комунистима, и да цео концепт „принудног васпитања омладине“ није добро постављен. Посебно је био шокиран чињеницом да су девојке и младићи заједно учествовали на тешким физичким радовима. Истакавши да је идеја да су мушкарци и жене у свему једнаки и да могу обављати све послове управо једна од главних компоненти комунистичке идеологије и пропаганде, он се питао како је могуће да се у Заводу спроводи таква политика, уместо да девојке буду усмераване на традиционалну родну улогу, што би било у складу са настојањима Недићеве владе. На истом трагу, изразио је забринутост што штићеници током прва три месеца постојања Завода нису били вођени на литургије, као и због чињенице да религија не игра никакву улогу у њиховом животу, али и дотадашњем васпитном раду.

Новковићев извештај, премда прецизан, детаљан и опширан, није имао већег утицаја на односе између управника Поповића и руководиоца Специјалне полиције. Чини се да су и Бећаревић и министар просвете Јонић, били благонаклони према залагању Милована Поповића и разумели да су апсолутни приоритети у првим месецима постојања и рада Завода били оспособљавање његове инфраструктуре и степена изградња поверења заточених омладинаца према васпитачима и управи. Због тога су и добро аргументоване примедбе које је Новковић изнео сагледаване у широм контексту тешких почетака рада једне јединствене поправно-васпитне установе, оптерећене лошим условима за боравак и рад, које је требало хитно превазићи.

У периоду од октобра до децембра 1942. године у Завод су стигле нове групе штићеника. Две веће групе упутила је Управа града Београда (Специјална полиција) током октобра: 11. је у Смедеревску Паланку стигло 48 нових штићеника (30 младића и 18 девојака), а 27. још

³²⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-252, Извештај М. Новковића.

³²⁶ Ова опсервација била је највећим делом истинита. У допису Специјалној полицији, управник Поповић је, почетком новембра 1942. године, истакао да су заточени младићи и девојке само током првог месеца просечно добили на тежини по 5 кг и 610 грама, док се „политички до сада покушало деловати само на појединце који су побуђени лепим ставом васпитача отворили одмах своје душе и почели да се исповедају“ (ИАБ, УГБ СП, IV-252/88). Прави политички рад са штићеницима тек је предстојао у тренутку писања поменутог извештаја.

њих 11 (седам младића и четири девојке). Из Београда су, у прва три месеца постојања установе, биле упућене још две групе: 8. новембра (15 младића и три девојке) и 7. децембра (13 младића и три девојке). Од наведеног броја нових „питомаца и питомица“ чак 64 је дошло из Бањичког логора, при чему за њих тридесетак није стигло решење о дужини трајања мере принудног васпитања. Органи реда из унутрашњости Србије су, током првих месеци рада Завода, у њега упутили свеукупно 11 лица (седам младића и четири девојке) и најавили долазак за још 15, који у тренутку подношења тромесечног извештаја о раду нису стигли.³²⁷ Бројно стање у Заводу је тако на дан 7. децембра 1942. године износило 199 лица, од чега 134 (92+42) штићеника, 16 чланова управе и васпитача, два припадника помоћног особља и 47 стражара.³²⁸

Одмах по пријему у Завод постављало се питање одеће и обуће штићеника. Наизглед безначајно, ово питање имало је много дубљи и шири значај, јер се кроз њега преламало питање социјалног и економског порекла „питомаца и питомица“, а истовремено и жалосно стање везано за производњу и дистрибуцију одеће и обуће у окупираној Србији, у великој мери проузроковано рестриктивним мерама и реквизицијом најважнијих сировина у корист окупатора. Према наводима управника Поповића, бројни штићеници доспели су у Завод „бедно одевени и обучени“, толико да „неки нису имали ни кошуље на себи“.³²⁹ Међу њима је било више њих чије су породице било толико сиромашне да је њихов боравак у Заводу падао на терет државе, као и оних који су били избеглице, и којима породице нису биле у могућности да пошаљу ни најнужније ствари.

Као мера подстицања егалитаризма, али и изградње одређене колективне свести, управа је одлучила да штићеници носе униформе Националне службе за обнову Србије и да буду једнообразно одевени и обувени. Од поменуте Службе купљено је, уз велики одобрен попуст, 250 половних униформи за питомце, док је за шивење девојачких униформи наручена знатна количина платна. За заводску омладину набављене су и „дрвене ципеле“ – кожа и гума били су већ дуже време ван слободне продаје, па није ни постојала могућност израде квалитетније обуће.³³⁰ Управа Завода донела је одлуку да сиромашним штићеници-

---

³²⁷ Штићенике су у Завод упутиле полицијске власти из Врњачке Бање, Смедерева, Пожаревца, Лесковца, као и Начелство среза ресавског. Упућивање лица најавили су Начелство округа ваљевског и Начелство округа крушевачког.

³²⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду, септембар–децембар 1942, стр. 1.

³²⁹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 13.

³³⁰ О производњи и набавци обуће у окупираној Србији детаљније: Драгутин Ј. Ранковић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*, приредили Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, Београд: ИНИС 2011, стр. 30–32; Милица Боројевић, „Мода наших дана: мода и одевање на страницама колаборациони-

ма, чије је издржавање падало на терет државе, буду бесплатно подељене униформе, ципеле, покривачи/ћебад, постељине и веш. Штићеници из породица које нису биле материјално угрожене плаћали су пар ципела 500 динара, што је била и њихова набавна цена, док су њихови родитељи замољени да пошаљу постељине и ћебад за њихову употребу, бар док не пристигне довољна количина платна за израду чаршава, ја-стучница и покривача.³³¹

Младићи из првих група поднели су најтежи терет приликом бројних радова на поправци и адаптацији заводске инфраструктуре. Радило се веома интензивно: на баракама, у радионицама, на заводском пољопривредном добру, на ископавању песка неопходног за извођење грађевинских радова... Управник је поздрављао залагање омладинаца и подстицао их на рад речима да све што раде иде на корист њиховим друговима који ће ускоро доћи у Завод.

Већ са првом групом успостављен је систем делегирања одговорности. Штићеници су дељени у десетине на чијем се челу налазио десетар, који је био одговоран за рад и понашање својих другова. Такође, према указаној потреби, формирале су се и радне групе којима су поверавани конкретни задаци, а и оне су имале своје старешине из редова штићеника, одговорне за рад управе. Од првих дана Поповић је инсистирао да сви „питомци“ третирају сву заводску имовину као заједничко добро чији су сувласник, односно да се покажу у извршавању конкретних, не-политичких задатака, на корист себи, осталим омладинцима са којима су боравили у установи, али и онима који ће у Завод тек доћи. Да би се подстакао осећај једнакости и заједништва, управник, његова супруга, васпитачи и највећи део осталог особља, такође су живели у Заводу, често и обедовали или проводили слободно време у друштву штићеника.

Упућивање у Завод за принудно васпитање омладине, упркос гласинама које су кружиле и говору који су им одржали агенти Специјалне полиције на растанку, за већину младића и девојака представљао је пут у непознато, прожет осећањима тескобе и неизвесности. Утолико веће је, након првих дана заводског живота, било олакшање и опуштање, које је наступало по сазнању да Завод није само ново име за затвор и строг режим на који су омладинци навикли од Специјалне полиције.³³² Речи управника Поповића да ће се, са њима, уместо туче сада разговарати,³³³ добијале су на тежини и поверење је, упркос свим резерва-

---

стичке штампе“, у: Александар Стојановић (прир.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 3, Београд: Филип Вишњић – ИНИС, 2023, стр. 295–320.

³³¹ Исто.

³³² Овакво стање признавали су и најтврђи противници заводске управе, који до краја живота нису напустили своја комунистичка уверења. Види нпр. писмо Славке Муњас Милети Станићу Сократу, Београд, 11. фебруар 1991. године (ИАБ, 2428–К1–14–3).

³³³ Писмо Поповића Димитрију Љотићу, Смедеревска Паланка 5. новембра 1943 (ВА, Нда, К.50/II, фасцикла 1, документ 3/3).

ма присутним на обе стране, расло. У порасту је била и телесна маса штићеника, а њихово опште и здравствено стање значајно су се попра-вљали из недеље у недељу. Знатно хуманији животни услови, редовна и квалитетна исхрана, пристојан смештај (посебно у поређењу са затво-рима и логорима из којих су дошли) и престанак физичке тортуре по-зитивно су деловали на младе комунисте, па је чак и онима који су до-шли чврсто решени да нимало не попусте и промене своје политичке ставове, било потребно готово два месеца да се присете да би ваљало организовати некакав политички рад и координисати опструкцију агенде коју је управа спроводила.

У међувремену, управник Милован Поповић имао је довољно ра-злога да буде задовољан. Успостављене су основе политичког рада са штићеницима, онога што је био и главни разлог постојања установе – идеолошког преваспитавања. Управник је пред омладинцима наступио са ставом да он није љотићевац, иако је његова супруга члан Збора, што је, уосталом, и било истина. Истакао је да од њих захтева да „буду Срби, демократи, не тера их да буду љотићевци, али не треба да буду кому-нисти“.³³⁴ И код првих група штићеника, као и код оних које су касније дошле у Завод, није инсистирао на пуном идеолошком заокрету. Успе-шним преваспитавањем сматрало се одустајање од чврстих комуни-стичких ставова, опортунизам, развијање критичког става према поли-тици и политичким организацијама уопште. Милован Поповић је своју активност на преваспитавању штићеника усмерио управо ка оствари-вању ових циљева, био је реалистичан и свестан чињенице да ће јако мали број младих комунистичких илегалца потпуно променити поли-тичка гледишта и животне светоназоре. За њега је било довољно да они више не буду активни и острашћени комунисти.

Иако су, кроз одређене активности и поједина предавања го-стујућих предавача блиских Збору, штићеници повремено били изло-жени и утицају идеја које би се дале означити као фашистичке,³³⁵ не може се говорити да је циљ постојања Завода био да „фашизира на-предну омладину“. Према сећањима бивших „питомаца“, критика марксизма и дијалектичког материјализма, па и одређених сегмената из историје СКП(б) и КПЈ почивала је на „буржоаским“, а не на фаши-стичким гледиштима.

Организована политичка и општа настава почела је да се изво-ди у Заводу тек крајем 1942. године. Вишак слободног времена који су штићеници имали у првим месецима рада установе искоришћен је за развој тзв. Дилетантске групе, која је самостално организовала и изво-дила различите културно-уметничке и забавне програме, као и за ра-

---

³³⁴ ИАБ, МГ-442, стр. 2.

³³⁵ О карактеру идеја Димитрија Љотића и покрета Збор детаљније: Растко Ломпар, *Димитрије Љотић – Учитељ или фарисеј*, Београд: Катена мунди, 2021, стр. 37–60.

звој спортских активности и повезивање кроз заједнички рад и дружење. Прва приредба Дилетантске дружине одржана је већ 4. октобра, а следиле су оне одржане 11, 18. и 19. октобра, као и 8, 15. и 29. новембра 1942. године.³³⁶ На овим приредбама извођене су рецитације и вокално-инструменталне интерпретације поезије истакнутих српских песника и књижевника (Алексе Шантића, Милана Ракића, Јована Дучића, Милутина Бојића, Војислава Илића, Бранка Радичевића, Ј. Ј. Змаја), као и традиционалне народне музике, потом оригинални скечеви и забавни садржаји који су карикирали заводски живот, као и краћа позоришна дела, попут једночинке „Честитам“ аутора Косте Трифковића.³³⁷ Део поменутих активности Дилетантска дружина реализовала је уз помоћ уметничке секције Националне службе за обнову Србије и музичара из Петог добровољачког одреда СДК. Коначно, први тромесечни извештај о раду бележи да је фудбалски тим Завода одиграо пријатељску фудбалску утакмицу против репрезентације локалне гимназије, уз одобрење Министарства просвете, као и да је било организовано шаховско првенство. Штићеници су вођени и у шетњу Смедеревском Паланком, као и на излет у оближњу бању Кисељак, чак и у биоскоп, на пројекцију филма „Алказар“.³³⁸

Иако је настава, као што је већ истакнуто, почела касније, и током прва три месеца у Заводу су била одржавана посебна предавања, које су по позиву одржали гости установе.³³⁹ Живорад Васић, асистент

³³⁶ Детаљан програм приредби са наведеним садржајем и именима извођача: ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 23–24.

³³⁷ Списак и програм свих приредби, културно-уметничких и забавних манифестација одржаних у Заводу налази се међу прилозима на крају ове књиге. Због ограничења наметнутих обимом и природом ове књиге, уметничке и забавне активности у Заводу неће бити предмет детаљније анализе. Уосталом, оне су већ у знатној мери обрађене у публикацијама: Ненад Ј. Ристић, *Џумбусана у Централу. Позоришни живот у Смедеревској Паланци 1941–1944*, Смедеревска Паланка: Центар за културу, 1995; Исти, *Разбрибрига у бараџи бр. 8*; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, стр. 252; 568–571.

³³⁸ Поред наведеног, у самом Заводу било је организовано приказивање шест документарно-промотивних филмова о лепотама Србије, уз помоћ кино оператера Коларчевог народног универзитета, као и артистичко-гимнастичка представа извесног Шуберта из Панчева.

³³⁹ Предавања у Заводу за принудно васпитање омладине, у послератном периоду, начелно су сматрана обликом колаборације и пристајањем уз Недићеву владу и окупатора. Овај „грех“ истицан је као аргумент или доказ у одлукама Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, посебно за лица која су и иначе била укључена у пропагандну или политичку сарадњу са окупатором и колаборационистима. Међутим, сама по себи, она нису сматрана довољним разлогом да се одређено лице означи као издајник или народни непријатељ, о чему сведочи добро документован случај др Милана Јоцковића и извештај Богдана Поповића Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (АЈ, 110–4–299; ДАС, Г–25, ф. 31).

на Универзитету у Београду, одржао је предавање на тему „О интелигенцији и њеном испитивању“, док је др Милица Богдановић, потпредседница Друштва Црвеног крста, одржала чак три предавања, и то на теме: „О суштини религиозног“, „О Толстоју и Достојевском“ и „О утицима са путовања у стару Русију“.³⁴⁰ Предавања су одржали и срески лекар др Манојловић („О чувању здравља“), као и Василије Милојевић, професор гимназије у Смедеревској Паланци, на тему: „О појму народ и испитивању народа“.

Др Милица Богдановић (лево), један од најчешћих гостујућих предавача (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Управа се надала да ће, кроз заједнички рад на изградњи и одржавању заводских објеката и друге инфраструктуре, рекреацију у слободном времену и један, у поређењу са Специјалном полицијом, свакако знатно хуманији и блажи приступ, успети да развије узајамно поверење са штићеницима, што би знатно олакшало и корекцију њихових политичких ставова.

³⁴⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду за период септембар–новембар 1942, стр. 22.

Када је завршен већи део најнужнијих послова везаних за стварање одрживих и солидних услова за боравак и рад у Заводу, пажња је постепено почела да се пребацује на терен политике и идеолошког преваспитавања. Прва активност из тог домена у коју су штићеници укључивани било је изјашњавање о њиховом „случају“, односно илегалном и политичком раду због кога су и доспели у Смедеревску Паланку. Управа је и овде настојала да, макар привидно, иступи другачије од Специјалне полиције. Од штићеника се захтевало да слободно и без устезања говоре о „свом случају“, да не изоставе ниједан детаљ, уз гаранцију да је све речено „интерна ствар“ која би требало да послужи у сврху преваспитавања, те да на тај начин добијена сазнања управа неће делити са полицијом и другим органима репресије.

Излагање „свог случаја“ прво се обављало интерно, насамо пред Поповићем и евентуално неким од васпитача, али је касније подразумевало да се о њему говори на састанцима пред осталим штићеницима. Великом броју заводских „питомаца и питомица“ овакво изјашњавање није било пријатно, на неки начин их ретрауматизујући двоструко: подсећањем како на ислеђивања Специјалне полиције, тако и на „провалу“ другова и организације, што је већина њих ипак учинила током полицијске истраге. Упркос благом тону и пријатељском поступку управе, највећи број заточених омладинаца са великом nelaгодом је дочекивао свој ред на изјашњавање.

О „свом случају“ штићеници су се изјашњавали и усмено и у форми писменог задатка, а постоји могућност да су приликом усмених исказа вођени записници или сачињаване белешке. Највећи део материјала насталог на овај начин уништен је од стране управе Завода уочи његовог распуштања, како се њиме не би (додатно) компромитовали омладинци упућени на преваспитавање. Сачувани су, међутим, изводи из појединих изјашњавања,³⁴¹ који веома сликовито сведоче о начину на који су ови млади људи заврбовани за комунистичку организацију, о методама омладинског рада, о томе колико су поменути омладинци били излагани великој опасности од партијских руководиоца, и последицама које су произашле из свега наведеног.

Индикативно је да код значајној дела београдских средњошколских руководиоца сама идеологија уопште није играла централну улогу у њиховом политичком активизму. У својим исказима, истакнути београдски скојевци Славка Петровић, Милутин Дорословац и Војислав Пајевић, указали су да је код њихове генерације постојало генерално незадовољство друштвом у коме су живели, и посебно – школом и просветним системом. Они су, сасвим поступно, увлачени у рад СКОЈ-а преко литерарних секција својих гимназија, заједничких забава и излета, сарадње са омладинским листовима. Пишући текстове за омладинске

³⁴¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, фолијација: „Изјаве питомаца завода“, „Мој случај“.

листовете попут „Новог средњошколца“ и „Зоре“, у којима су критиковали тренутни поредак и стање, они су искрено веровали да доприносе на претку науке, културе и просвете. Неки од њих, услед конспиративне природе рада КПЈ и СКОЈ, нису били ни свесни колико су били високо ранжирани у хијерархији омладинског покрета.³⁴²

Већина заводских штићеника, посебно оних из Београда, уопште није припадала радничкој класи, нити је на било који начин била економски угрожена, али је, кроз идеолошку индоктринацију и читање „Нолитових“ издања, дошла до спознаје тешких материјалних услова у којима су живели други. На веома дирљив и искрен начин, тај феномен формулисао је Михаило Цагић објашњавајући „свој случај“, наводећи као главни разлог приступања комунистичком покрету „не економски моменат, јер онда смо добро живели, већ мисао, да немам право ја да живим добро, а други да се муче“.³⁴³

Други значајан мотив за ступање у СКОЈ или партизанске одреде, који је провејавао кроз изјашњавања штићеника о „њиховом случају“, био је слом државе и војске у Априлском рату и тежина окупације, коју су они, неретко, у својим исказима називали „народном несрећом“. Млади студенти који до Другог светског рата нису имали значајнијег удела у илегалном раду, попут Милорада Феликса, Весне Бутијер. Михаила Живковића, управо су ове околности означили за оно што их је привукло комунистима и, последично, довело у Завод. Феликс је своју мотивацију за ступање у СКОЈ најдиректније везао за Априлски рат и његове последице: „Прегазили су нас. Ко? Вековни непријатељи, они противу којих је и мој отац ратовао и бранио нашу домовину, они који су ми убили три стрица у борби за своје незајажљиве апетите, они који су ми мучки заклали деда и ујака поред осталих, они који су из завичаја најурили моју мајку и све моје и бацили нас на мало али широкогрудо и топло тле намучене и потлачене мајке Србије“.³⁴⁴

Иако се оправдано може претпоставити да су поједина „изјашњавања о случају“ намерно навођена на, полицијским и просветним властима близак, патриотски и антиокупаторски дискурс, уз релативизовање или потпуно негирање комунистичке оријентације, у већем

³⁴² Тако је Милутин Дорословац изјавио да је тек у јесен 1940. сазнао за СКОЈ. Био је руководилац у својој 2. мушкој гимназији и члан „актива“, али да тога није био свестан: „тај израз се није употребљавао да се младићи не би уплашили“. Свој активизам из тог периода описао је речима „онда се за задатак постављао само рад у дружинама ђачким и утицај на ђаке, али не у левичарском смислу, него у смислу Омладинског покрета коме је циљ да побољша школу“ (Исто, стр. 3). Да је тако заиста и било потврђују истраживања историчара др Мирољуба Васића, који је утврдио да је уочи Другог светског рата у Београду било 16.500 ученика средњих школа, од којих је „2800 било укључено у различите форме рада, од којих су њих 1000 били чланови СКОЈ-а“ (Miroљub Vasić, *SKOЈ 1929–1941*, стр. 113).

³⁴³ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, „Мој случај“, стр. 1.

³⁴⁴ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, „Мој случај“, стр. 4.

броју случајева овакви искази били су искрени. Млади људи, пуни патриотског набоја и фрустрације изазване окупацијом, били су жељни организованог отпора окупатору и нису се двоумили када би им се укачала прилика да се у том смислу ангажују. Многи од њих уопште нису размишљали о осталим аспектима таквог ангажовања, једино им је било важно да своју младалачку енергију, пркос и национални понос усмере против непријатеља и тлачитеља њиховог народа. Гимназијалац Александар Журжул био је један од таквих случајева: „Кад су ми после објаве рата Совјетском Савезу пришли комунисти ја сам им веома лако пришао не као политичарима већ као борцима, нисам мислио неки политички рад, него онако наелектрисан на борбу са окупатором“.³⁴⁵

Нису сви штићеници са истоветном дозом нелагоде давали исказ о „свом случају“. Било је и оних који су чврсто преломили у себи и решили да заиста покушају да учествују у сопственом преваспитавању у складу са замислима управе, па су иступали потпуно отворено и искрено. Најпознатији пример те врсте био је Радован Раца Ломић. Он је већ на првом разговору те врсте детаљно изложио цео свој комунистички рад, истакао да се каје и да жели да својим радом и поступцима у Заводу докаже да се поправио и да је исправан и лојалан грађанин нове, Недићеве, Србије.³⁴⁶ Временом се „преваспитао“ до те мере да је постао део заводске управе, и то онај коме је управник Поповић често поверавао непријатне и непопуларне задатке, попут туче штићеница.³⁴⁷ Иако Ломић није био једини такав случај, они који су се докраја отварали управи и чинили тако драстичан отклон од свог илегалног рада представљали су изузетну реткост. Знатно чешћи приступ било је делимично признавање комунистичког рада, правдање истог неинформисаношћу, младошћу, генерацијским конфликтом или патриотским отпором окупацији, те прикривање стварних политичких погледа и активно извршавање неполитичких задатака.

³⁴⁵ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, „Мој случај“, стр. 5. Александар (Саша) и Тамара Журжул, брат и сестра који су до окупације мирно живели на Вождовцу и похађали школу, обоје су страдали у борби против окупатора: она 1944. а он 1945. године, на Сремском фронту. Њихови ликови искоришћени су као модел за омладинску значку „За домовину са Титом напред“. Детаљније: „Заборављена храбра београдска деца“, текст објављен на сајту kaldrma.rs, 6. 12. 2021; приступљено 21. 11. 2024.

³⁴⁶ ИАБ, МГ-442, стр. 6.

³⁴⁷ ИАБ, БЛ-910, стр. 9. У званичним документима Завода, али и у документима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Ломић није навођен као васпитач, већ као економ Завода и руководиоца практичне наставе из пољопривреде. С друге стране, историјски извори сведоче да је, у периоду пре него што је проглашен преваспитаним, у више наврата био постављан за десетара, да је био дежурни питамац, да се посебно истакао радом, па и руковођењем, на заводском пољопривредном добру. Стога је могуће да је Ломић и пре формалног преласка у редове запослених заправо био у могућности да дисциплинује своје некадашње саборце, те да су се поменуте опаске односиле управо на овај период.

Нема сумње да су управа и васпитачи Завода од првог до последњег дана постојања и рада ове установе настојали да изврше идеолошко преваспитање свих омладинаца који су у њој боравили. Ипак, посебно је велики улог био са првим групама: управник је био свестан да би му неколико „успешно преваспитаних“ штићеника, који би послужили као пример и евентуално помогли рад на преваспитавању „одоздо“, било више него драгоцено и круцијално важно за коначни успех у раду. Поповић је знао да ће повољан утисак који је Завод иницијално остављао на штићенике бити ефекат са ограниченим роком трајања, те да је било питање времена када ће КПЈ, споља или изнутра, покушати да организује опструкцију његовог рада. Зато би почетни неуспех представљао катастрофу и потенцијално сахранио читав концепт „принудног васпитања омладине“. Да би предупредио овакав сценарио, он је са првим групама радио уз огромно лично ангажовање, благ третман у односу на оно што ће уследити касније, флексибилност и персонализовани приступ готово сваком штићенику. Са појединим средњошколцима имао је осетног успеха, и деловало је да би могао бити на путу остварења својих планова, али је онда изненада суочен са бројним опструкцијама које су извели или иницирали нешто старији и искуснији скојевци и заробљени партизани, који су у Завод углавном стигли из Бањичког логора, током октобра и новембра 1942. године и касније.

Рачунајући са позитивним ефектом који би такав поступак требало да има на новопридошле штићенике, Поповић је одлучио да једном броју „питомаца“, који ће међу првима бити означени као „преваспитани“ и пуштени на слободу, понуди запослење у Заводу. Желео је да их држи пред очима осталих младића и девојака, као живо сведочанство успешности концепта „принудног васпитања омладине“ и истинитости обећања које је дато младим комунистима по упућивању у ову установу: да они имају перспективу пуне рехабилитације и друштвене афирмације, уколико се само одлуче да ревидирају своје политичке ставове. Ради појачавања оваквог ефекта, управник Завода није се либио ни да од Министарства просвете и полицијских власти затражи да промене своје одлуке везане за поједине омладинце. Тако је, свом снагом личног ауторитета и истичући велики морални и пропагандни значај такве одлуке, затражио од поменутих органа да преполове дужину казне коју је требало да одслужи гимназијалац Зоран Милетић. Њему је казна преиначена и он је отпуштен са првом групом „преваспитаних“ у марту 1943. године, а потом је и запослен као заводски чиновник.³⁴⁸ У редове запослених прешли су и Радован Ломић, као и Радмила Божић, а касније још десетак бивших штићеника.

---

³⁴⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Службенички картон Милетић М. Зоран; „Господине начелнике“, Смедеревска Паланка, 1. април 1943.

Објективно посматрано, може се закључити да је управник Милован Поповић имао солидног успеха у раду током првих месеци постојања Завода. Међутим, већ од јесени 1942. године, у Завод су почеле да убрзано и континуирано пристижу нове групе штићеника, као и извештан број појединаца. Долазили су из свих крајева Србије и били веома различитог социјалног порекла. Број „питомаца и питомица“ нарастао је, почетком 1943. године, на око 300. То је коренито изменило услове рада и живота у Заводу и покренуло један број процеса који ће трајно и неповратно изменити међуљудске односе и методологију рада са штићеницима.

Вишеструко увећање броја „питомаца и питомица“ догодило се у веома неповољном тренутку. Упркос уложеном труду на адаптацији и реновирању заводске инфраструктуре, она и даље није била подесна за смештај овако великог броја омладинаца. То је произвело значајне последице: бараке су биле пренасељене и постало је сасвим уобичајено да две, па и више штићеница, деле један кревет. Залихе хране којим је Завод располагао, као и принос који је могао да се очекује од заводског пољопривредног добра, били су недовољни за адекватну прехрану великог броја штићеника. Управа је наилазила на велике потешкоће и приликом покушаја да додатне количине хране добије од различитих државних органа или купи на слободном тржишту. Величина и квалитет оброка смањивали су се из недеље у недељу, да би почетком пролећа у Заводу завладала права глад. Последње месеце 1942. и почетак 1943. године обележио је и мањак огрева, услед чега су и заводске просторије остајале хладне, што се последично одражавало и на одржавање хигијенских навика. Масовно разбољевање штићеника у овом периоду било је само кумулативна последица неадекватне исхране, смрзавања, пренасељености и слабије хигијене.

Драстично увећан број штићеника са којима је требало свакодневно радити, и о чијем се здрављу, исхрани и наставку школовања такође требало старати, изменио је приступ и опсег васпитног рада. Управник Поповић више није био у могућности да подједнако детаљно као раније разматра идеолошка опредељења и развојни пут сваког појединца. Персонализовани приступ сваком питомцу и питомици једноставно није било могуће спроводити у новим околностима. Привилегију да добију тако изражену пажњу управника или управнице женског интерната, у поменутих околностима, сада су имали само најпроблематичнији штићеници, као и они који су се већ сматрали преваспитаним у извесној мери, те се од њих стварао пожељан узор омладинцима. Сви остали углавном су били препуштени корективном раду који су организовали и спроводили заводски васпитачи. Иако њима није мањкало ентузијазма и енергичности у раду, они су ипак били млађи људи, са врло мало или без икаквог педагошког или корективног радног искуства, а општи ниво

знања и опхођења са заточеним омладинцима био је на знатно нижем ступњу у поређењу са Милованом и Драгојлом Поповић.

Лични однос и осећај узајамног поверења, који је управа брижљиво градила са првих 60-ак штићеника, није било могуће остваривати у тренутку у коме се у Заводу налазило између 300 и 400 омладинаца.³⁴⁹ Нови приступ уобличаван је у ходу, уз извештај број грешака које су се догађале, и под утицајем нових политичких струјања међу штићеницима. Због тога је почетком 1943. године Министарство просвете и вера прописало или одобрило низ правилника и сличних аката, којима је формално уређен однос између штићеника и васпитача и дефинисани права, обавезе, дисциплинске мере и друге појединости, о чему ће бити више речи у посебном поглављу.

Конечно, долазак већег броја нових „питомаца и питомица“, међу којима је било и студената и искуснијих илегалца, неминовно је могао утицати на оживљавање комунистичке агитације и постепено стварање упоришта отпора заводској управи и васпитачима, као и целом концепту „принудног васпитања омладине“. Старија литература и поједини мемоарски извори бивших штићеника нису сагласни у вези са постојањем и размерама организованог партијског и политичког рада међу штићеницима. Аутори попут др Милана Борковића децидно инсистирају да организованог партијског рада, у смислу постојања јединствене организације, њене умрежености и комуникације са руководством КПЈ и СКОЈ, није било у Заводу.

Формално гледано, такво становиште одговара чињеничном стању реконструисаном на основу бројних и разнородних историјских извора. С друге стране, бивши штићеници су се, у низу ауторизованих

---

³⁴⁹ У каснијем периоду, током друге половине 1943. године, откривено је да су по један питамац и питомица Завода дуже време успешно крили свој „партизански стаж“ и активности из времена пре упућивања у Смедеревску Паланку. Прво је уочено да се бројне појединости из исказа које је управнику и васпитачима дао штићеник Александар Петровић не уклапају, због чега је, у координацији са Специјалном полицијом, поново изведена истрага током које је утврђено да је његова улога у НОП-у далеко превазилазила оно што је до тада било познато. Он је доследно порицао резултате истраге и покушавао да новим лажним информацијама заваља траг. Управник Поповић, који је био изванредно осетљив по питању „искрености“, коначно је 19. октобра удаљио Петровића из Завода, вративши га полицији уз назнаку „да се на њега не може деловати педагошким мерама“ (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 9–36). У новембру 1943. године још једном се догодило да штићеник Завода буде ухваћен у лажи, везано за питање своје прошлости и учешћа у Другом светском рату. Овога пута ухваћена је штићеница Радмила Радовановић, која је у Завод упућена, ни више ни мање, него као припадник покрета генерала Михаиловића. Она је навела да је студирала учитељску школу у Јагодини, што је брзо разоткривено, будући да је ова школа била искључиво за мушкарце. Након тога правда се да је ипак учила у Скопљу, али је током испитивања постало јасно да македонску престоницу никада није ни видела. Због наведеног она је кажњена вишедневним затвором и строгим, дисциплинским мерама (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 10–38).

сећања на период проведен у Смедеревској Паланци, звучно и дактилографски забележених или предатих у писаној форми,³⁵⁰ страховито упињали да докажу политичко организовање, систематско супротстављање управи и конспиративни рад који је за коначни циљ имао масовна бекства из логора у партизанске одреде или ликвидацију управника Поповића и његових блиских сарадника. Иако је јасно да тај рад, услед објективних околности, није ни могао да има форму регуларног партијског рада, разнородни историјски извори, али и потоња дешавања у Заводу, јасно указују да је политичког рада било, и да су у њему као коловође често били означени студенти и други питомци искуснији у теоријском раду. Резултати и последице таквог рада сасвим јасно ће се испољити већ у пролеће 1943. године.

*Правно обликовање заводској живојош и рад усџанове
у ђрвим месецима 1943. године*

Први месеци рада Завода за принудно васпитање омладине били су својеврсни лакмус папир, педагошко-социолошки оглед без председана у српској и југословенској историји. Искуства стечена у том периоду брзо су преточена у конкретне нормативне акте и практичне активности, са циљем да се унапреди функционисање установе и процес политичког преваспитавања омладине учини што ефикаснијим.

Министар просвете Велибор Јонић формално је, половином јануара 1943. године, иницирао измене и допуне Уредбе о принудном васпитању омладине.³⁵¹ Из инструкција датих кабинету, али и самог текста измена и допуна, те образложења које је уз предложене промене приложено, јасно се увиђа утицај искустава и изазова у раду током првих месеци постојања Завода. Предложене измене и допуне обухватале су проширење временског трајања мере принудног васпитања, која је уместо од 6 месеци до 2 године након измена могла износити од 6 месеци до 3 године. Управи Завода, којој је првобитна Уредба давала могућност да ублажи изречену меру, тј. скрати боравак штићеника у Заводу, изменама и допунама дата је могућност пооштравања казне, односно продужавања принудног васпитања. Коначно, у измењеној и допуњеној верзији Уредбе као посебна категорија запослених препознато је административно особље Завода, о коме у оригиналној уредби није било речи.³⁵²

³⁵⁰ Упореди: ИАБ, МГ-442; ИАБ, 2428-К2-3, Стенограмске белешке Округлог стола „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд, 17. мај и 18. мај 1990; 2428-К2-4, звучни запис истог, дигитализована копија у поседу аутора.

³⁵¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, Уредба о изменама и допунама Уредбе о принудном васпитању омладине од 15. јула 1942. године; *Службене новине*, 19. 2. 1943, стр. 2.

³⁵² Првобитна Уредба о принудном васпитању омладине препознавала је само наставно, васпитно и помоћно особље. Значај административног особља и његова рела-

Убрзо по ступању на снагу Уредбе о изменама и допунама Уредбе о принудном васпитању омладине уследило је даље правно и нормативно уобличавање заводске свакодневнице и концепта принудног васпитања. Управа Завода послала је Министарству просвете и вера предлоге низа правилника и других подзаконских аката, о којима је потом расправљала специјална комисија састављена од представника поменутог министарства, али и Министарства унутрашњих послова.³⁵³ Ова комисија заслужна је и за коначну редакцију аката које је Велибор Јонић потписао у наредним недељама: Плана и програма рада, Правилника о унутрашњем реду, Правилника о оцењивању питомаца/питомица; Правилника о фонду и Правилника о наградама заводском особљу. Министар Јонић је већ 1. фебруара 1943. потписао и на примену у Завод послао Правилник о оцењивању питомаца и питомица Завода за принудно васпитање омладине.³⁵⁴ Овај акт имао је за циљ да у потпуности уобличи начин вођења евиденције казни, похвала и рапорта; прописивао је конкретне надлежности и одговорности васпитача и старешина интерната, и посебно, налагао вођење посебних индивидуалних досијеа за сваког штићеника и штићеницу. Правилник је дефинисао књигу дневних заповести, као и јавно рангирање напретка свих штићеника на месечном нивоу, и то у категоријама владања, држања и напредовања у националном погледу. Ове листе састављане су у циљу рангирања појединаца, али и питомачких група (чета). Наставници политичког курса били су у обавези да старешине на месечном нивоу обавештавају о напретку и ставовима сваког појединца, у образложеној, писаној форми. Коначно, последња два члана Правилника односила су се на питање ублажавања и пооштравања казне, тј. трајања боравка у Заводу. Иако је истакнуто да у наведеним случајевима задњу реч има министар просвете, указивало се да они питомци и питомице „који су својим држањем и понашањем заслужили пуно поверење својих старешина и васпитача“ могу бити предложени за скраћивање трајања или потпуно укидање мере принудног васпитања. На исти начин, они штићеници који нису показивали разумевања за труд уложен у њихово преваспитање, који нису показивали добру вољу ка корекцији политичких ставова или су чак остајали тврдокорни комунисти, могли су бити предложени за продужено трајање боравка у Заводу, али и меру изгнања из свих школа и упућивања у концентрациони логор. И у случају пооштравања првобитних казни коначну одлуку доносио је министар, на претходно образложени предлог заводске управе.

тивна бројност дошли су до изражаја у практичном раду установе. Строго формално посматрано, што је истакнуто и у образложењу предложених измена и допуна, сва постављена деловођа, благајника, руковоаца и интенданата била су „извршена без законске подлоге“ (ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, Образложење).

³⁵³ ВА, Нда, К.155, ф.2, 1–2, Тромесечни извештај о раду 7. 12. 1942. – 7. 3. 1943.

³⁵⁴ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, Правилник о оцењивању питомаца и питомица Завода за принудно васпитање омладине.

Измене и допуне Уредбе о принудном васпитању омладине, али и развој ратне и политичке ситуације у земљи, утицали су на број и структуру лица која су од првих месеци 1943. године, а нарочито током последње године окупације Србије, била упућивана у Завод. Број штићеника се значајно увећао за само три месеца: на дан 7. децембра 1942. године у Заводу су укупно боравила 134 „питомца и питомице“, да би до краја прве недеље марта 1943. године у установу укупно пристигло још 190 омладинаца, па је укупан број штићеника на дан 7. марта износио 324.³⁵⁵ Када се сагледају извештаји о упућивању омладинаца у Смедеревску Паланку, уочава се да је изузетно велики број њих доспео у Завод одлукама среских начелстава, локалних полицијских власти и школских власти из унутрашњости земље.³⁵⁶ У погледу образовне структуре и даље је значајан број „заводских питомаца и питомица“ долазио из гимназија, али је, у односу на прве групе, знатно повећан удео занатлија, земљорадника, ученика стручних школа, а променио се и проценат универзитетских студената. Локалне власти из унутрашњости Србије повремено су у Завод упућивали и ону омладину која није била кажњавана по политичкој линији, већ услед недисциплине, васпитне запуштености или склоности ка вршењу ситнијих кривичних дела. Удео таквих штићеника увек је, процентуално посматрано, био занемарљив, али су они својим чињењем и односом према осталим заточеним младићима и девојкама умели да знатно поремете заводску дисциплину и међуљудске односе.

Друштвене околности, национална и просветна политика владе Милана Недића поставиле су темељ за ширу примену Уредбе о принудном васпитању омладине. Премда су полицијски истражници тврдокорнијим млађим комунистима и даље помињали и нудили Завод као награду за сарадњу³⁵⁷ и мање репресивну алтернативу боравку у логори-

³⁵⁵ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–1, Тромесечни извештај о раду 7. 12. 1942. – 7. 3. 1943, стр. 1.

³⁵⁶ ВА, Нда, К155, ф. 2, 1–2, Тромесечни извештај о раду 7. 12. 1942. – 7.3.1943, стр. 2. Према наводима управника Поповића, изузев 2–3 случаја у којима је Министарство просвете упутило омладинце у Завод, сви новопридошли у наведеном периоду били су упућени од локалних полицијских власти или самоуправе. Познато је чак и у ком броју из ког града, односно среза: Чачак 38, Београд 34, Ниш 26, Ужице 9, Уб 4, Ваљево 3, Краљево, Прокупље, Љубић и Лесковац по 2 младића, као и Јагодина, Зајечар, Петровград (Зрењанин), Трстеник, Мионица, Пожаревац и Бела Паланка по једног. Када је реч о девојкама, највише их је упућено из Београда (24), потом из Чачка (19), Ниша (9), а мање групе стизале су из Прокупља и Лесковца (по 3), Крагујевца, Ужица, Смедерева и Младеновца (по једна штићеница). На чињеницу да су различите школске и полицијске власти из унутрашњости упућивале лица на казнени боравак у Заводу, при чему се нису увек дословно држали критеријума предвиђених Уредбом о принудном васпитању омладине, указано је и документовано једним бројем случајева и у „Саопштењу бр. 10“ Државне комисије (ДАС, Г–25, ф. 34).

³⁵⁷ Такав је био случај са Мирославом Поповић (1923), младом илегалком коју су почетком 1942. године у Нишу ухапсили агенти Специјалне полиције. Током насилног ислеђивања она је одбијала да призна везе са комунистима, а није прихватила ни

ма на Бањици или Црвеном крсту (Ниш), у ову установу све чешће је упућивана омладина код које се тек сумњало да се бави илегалним радом, или она за коју се могло доказати да је имала извештај додир са илегалном литературом и пропагандним садржајима.³⁵⁸

Крајем 1942. и током првих месеци 1943. године управа Завода суочила се са великим проблемима у набавци хране. Количине које су добијене „од разних централа“ у овом периоду биле су недовољне да „подмире и најосновније потребе у храни“, услед чега је управа храну набављала по тржишним и црноберзијанским, а не максимираним ценама.³⁵⁹ Колико је ситуација била незавидна сведочи и искрена изјава управника у тромесечном извештају, којом признаје да је прекршио закон и бавио се недозвољеним радњама вршећи натуралну размену америчан платна и других непрехрамбених намирница којима је Завод располагао, за маст, пекмез, стоку, сточну храну. Број obroка, њихова разноврсност и калоријска вредност опали су у поређењу са претходним периодом, али је већина штићеника и даље добијала на телесној маси, што је била последица опоравка од нехуманог третмана и још горе исхране у затворима и логорима. Међутим, већ у раздобљу од 7. фебруара до 7. марта број штићеника који су добили на тежини и оних који су ослабили готово се потпуно изједначио, са тим да су просечни губици тежине били већи за око пола килограма. Управа је исправно антиципирала да ће врхунац кризе у прехрани наступити током марта и априла, што је истакнуо и у другом тромесечном извештају о раду. Лоша ситуација са исхраном почела је да узима данак, па је забележено и више разбољевања у односу на претходни период.

Преображење младих комуниста у „национално свесне и заједници корисне људе“ подразумевало је и наставак њиховог школовања, као и приступ појединим образовним садржајима. Наставне активности организоване су у складу са приликама у Заводу и општом ситуацијом у окупираној Србији. Програм рада био је одобран од стране Министарства просвете, које је путем инспекцијског надзора и контролисало извођење наставе. Иако је политички рад са штићеницима увек

понуду да као награду за сарадњу буде упућена у Завод са трајањем казне од само три месеца. Уместо тога, Поповићева је завршила у нишком логору где је боравила до марта 1943. и тек онда била пребачена у Смедеревску Паланку. Детаљније: ИАБ, БИА, Никола Губарев, „Записник о саслушању Поповић Мирославе као сведока, састављен на дан 7. 9. 1947 год. у УДБ-и за СР Србију“, стр. 3.

³⁵⁸ Иако су, до краја постојања Завода, у њега најчешће упућивани млади комунисти, број и удео оних који су у Паланку доспели услед криминала, недисциплине, на захтев родитеља/старатеља, или сопствени захтев (бивши, преваспитани питомци) био је у порасту. Све то знатно је доприносило хетерогености омладине која се налазила између бодљикавих жица и у великој мери утицало на прилике и међуљудске односе, како оне међу самим штићеницима, тако и оне између штићеника и заводског особља.

³⁵⁹ ВА, Нда, К.155, ф.2, 1–4, 1–5.

био ствар првог приоритета и основни разлог постојања установе, може се рећи да се на њиховој едукацији чинило много и да је Завод, као секундарну функцију, имао и опште образовање.³⁶⁰

Као и у другим аспектима рада Завода за принудно васпитање омладине, и у сфери општег образовања штићеника било је много прилагођавања околностима и импровизовања, па су тако одређени облици наставе чвршћу форму добијали тек након неколико месеци „експерименталног рада“. Будући да су штићеници били на издржавању казне, а многи од њих претходно одлукама руководства школа које су похађали удаљени са наставе или у потпуности избачени из школе, према важећим законима и прописима није било могуће да они похађају редовну наставу.³⁶¹ Од самог увођења опште наставе било је јасно да она мора бити ванредна и усмерена ка томе да омогући полагање разредног испита и/или матуре, за оне кандидате којима Министарство просвете одобри излазак на поменуте испите.

Завршавајући поглавље првог тромесечног извештаја о раду Завода које се односило на адаптационе грађевинске радове, управник Милован Поповић је закључио да на наставу и друге облике васпитног рада може да се пређе од друге половине децембра 1942. године.³⁶² Првобитно, настава је била организована кроз течајеве и курсеве, а слушаоци груписани према узрасту и образовном профилу. Учионице су смештене у засебне заводске баракe и скромно опремљене, а одређена наставна средства, укључујући и школску таблу, позајмљена су из гимназије у Смедеревској Паланци. Клупе и столови донети су из заводске трпезарије. Петнаестог децембра 1942. године у Заводу је почела настава за слушаоце из разреда више гимназије, ниже гимназије и штићенике пољопривреднике.³⁶³

У време увођења опште наставе у Заводу већину штићеника чинили су гимназијалци. Због тога је организован течај у коме су већи број друштвено-хуманистичких предмета (историју књижевности, теологију и филозофију) предавали заводски васпитачи и руководиоци, а наставу из природно-математичких предмета (математике, физике, биологије, хемије) и страних језика држали су сами штићеници – ста-

³⁶⁰ Маја Николова, *н. д.*, стр. 54. Од посебног значаја за штићенике била је чињеница да су разредне испите, које су полагали ванредно крајем сваке школске године, и стечене дипломе током боравка у Заводу признавале и послератне власти.

³⁶¹ Расписом Министарства просвете од 22. децембра 1941. године спроведена је категоризација омладине према степену „националне поузданости“. Ученици који су означени као „национално непоуздани“ (готово искључиво се радило о комунистима) били су искључивани „из свих средњих или стручних школа на територији Војног заповедника Србије, без права на приватно полагање испита“ (М. Симић, *Школство у Срба у XIX и првој половини XX века*, Београд 2003, стр. 202).

³⁶² ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Тромесечни извештај о раду, септембар–децембар 1942, стр. 5.

³⁶³ Детаљно о увођењу неополитичке наставе у Завод: ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–12, Тромесечни извештај о раду за период 7. 12. 1942. до 7. 3. 1943, стр. 23–24.

рији и даровитији међу њима. Касније је, посебном одлуком министра Јонића од 1. марта 1943. године, течај замењен редовном гимназијском наставом која се одржавала по скраћеном програму који је одобрило Министарство просвете за школску 1942/43. Наставу су преузели професори Самоуправне гимназије из Смедеревске Паланке, и она је држана сваког дана изузев недеље, у периоду од 14 до 18.15 часова. У формално-правном смислу, захваљујући разумевању и подршци Министарства просвете, заводски питомци и питомице који су похађали гимназијску наставу третирани су као новоформирано, треће одељење Самоуправне гимназије у Смедеревској Паланци.³⁶⁴

Најмлађи штићеници: ученици 4. разреда гимназије, са професором Вељом Жарковићем. У горњем реду Милена Аћимовић, доле десно Милена Пенезић Пиња (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Штићеници-ученици су били подељени у разреде према узрасту. Сваки разред имао је свог дисциплинског старешину, чија је функција одговарала улози разредног старешине, са посебним акцентом на дисциплину и однос према учењу. Професор Јосиф Марушић био је задужен за координисање наставе и рада са ученицима гимназијског узраста, до свог одстрањивања из Завода. На основу периодичних извештаја о раду Завода могуће је пратити процес набавке неопходних

³⁶⁴ Детаљно о увођењу неполитичке наставе у Завод: ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–12, Тромесечни извештај о раду за период 7. 12. 1942. до 7. 3. 1943, стр. 23.

школских уџбеника, из којих су штићеници стицали знања. У употреби су били „Латинска читанка“ Илије Маричића, „Историја Југословена“ и историјске карте Станоја Станојевића, „Ботаника“ Стевана Јаковљевића, „Француско-српски речник“ Лазара Кнежевића, као и „Немачка читанка“ Милоша Тривунца и Јована Кангрге, „Историја Српске православне цркве“ Јеврема Игумановића и „Православно морално богословље“ Саве Тодоровића.

Са доласком нове, 1943. године, заводска управа решила је да фокус заводских активности премести са изградње инфраструктуре и адаптационих радова на политички рад са штићеницима, због којег је установа и била основана. Из практичних разлога и у циљу ефикасности рада на корекцији политичких ставова заточених омладинаца, сви мушки штићеници подељени су у три групе, према критеријуму познавања марксизма и нивоа заинтересованости за политику. Прву групу чинили су питомци који су показивали изузетно интересовање, другу просечно, а трећу они који нису исказивали готово никакво занимање за политичка, социјална, верска, филозофска, уметничка питања. Прву групу махом су чинили највећи политички кривци, док је трећа група углавном обухватала сеоску и занатлијску омладину. У тренутку подношења другог тромесечног извештаја о раду Завода, у прву групу било је сврстано око 80 штићеника, у другу око 100, а у трећу њих око 40.³⁶⁵ Успостављен је план и програм рада за сваку групу и политичка настава се одвијала прилагођена нивоу групе, док су сви штићеници заједно радили различите анкете и слушали општа предавања.

Посебна пажња била је посвећена раду са штићеницима треће категорије, као и са једним бројем „заводских питомица“, које су, након процене знања, прикључене овој групи. Њима су васпитачи Иво Милачић и Веселин Кесић свакодневно држали наставу из „политичке азбуке“, тј. упознавали их са својом интерпретацијом основних и најзначајнијих политичких појмова. Одржана су предавања и дискусије на теме појмова породице, задруге, племена, народа, државе, расе и расизма, партизанске акције, потом и часови на којима су се разрађивали појмови патриотизма, шовинизма, национализма, интернационализма, радничке класе, као и један број предавања посвећених СССР-у и критици његовог политичког система, друштва и економије.³⁶⁶ Друга категорија штићеника је, у првим месецима по извршеној

³⁶⁵ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–12.

³⁶⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–13. Као својеврсну „лектиру“, штићеници су читали неколико текстова управника Милована Поповића о СССР-у и разликама између СССР-а и Русије, као и полемику чешког писца, новинара и сценаристе Карела Чапека (1890–1938) „Зашто нисам комуниста“. Да управа Завода није имала намеру да „фашизира“ омладину управо сведочи и избор литературе, имајући у виду да је Чапек, у суштини демократа и либерал, подједнако оштро и полемички писао и против комунизма и

категоризацији, углавном слушала наставу из националне историје, коју је држао директор Самоуправне гимназије Д. Марковић. Рад са првом категоријом амбициозно је замишљен и започет филозофским курсевима о Декарту, Спинози и Лајбницу, уз економски курс на коме је разрађиван универзитетски уџбеник проф. Александра Јовановића. Иако је филозофски курс био поремећен обавезама штићеника везаним за култивизацију новодођених делова заводског пољопривредног добра, управа је и даље сматрала да постиже знатан успех у раду са овом групом.³⁶⁷

Управа Завода је, испоставиће се – погрешно, потцењивала ниво упућености „заводских питомица“ у марксизам и политичку материју уопште, а посебно, у њихову способност организовања илегалног рада у самој установи. Све штићенице биле су подељене у само две групе: у мање заинтересоване, које су биле придружене настави државној трећој групи питомаца, и у остале, којима је политичку наставу углавном организовала и водила др Драгојла Поповић. Ретке штићенице које би се истицале знањем и интересовањем на часовима управникове супруге биле су упућиване да слушају политичку наставу заједно са питомцима из прве групе. Политичка настава за већину штићеница обухватала је читање и анализу поглавља из антикомунистичких дела инж. Милосава Васиљевића, Андре Жида, Милована Поповића, као и одломака из дела В. И. Лењина, „Историје СКП(б)“, „Комунистичког манифеста“.

Током другог тромесечја рада Завода извршена је још једна значајна измена која се односила на унутрашњу организацију и распоређивање свих „питомаца и питомица“ у десетине, водове и чете, као и постављањем свих ревноснијих штићеника на руководећа места, закључно са местом водника које је практично одговарало функцији помоћног васпитача. Ова мера била је, с једне стране, део планске политике управе Завода да привуче један број штићеника себи и афирмише их награђивањем за кооперативност, а делом је била и изнуђена, услед чињенице да се број штићеника више него двоструко увећао, док је број васпитача практично остао исти, услед чега се осећала огромна потреба да процес администрирања установе и поправно-васпитног рада буде помогнут „изнутра“. Околности настале доласком нових група, у којима је било и личности криминогеног и патолошког карактера, који нису ни били упућени на преваспитавање из политичких разлога, погодиле су развоју различитих облика девијантног понашања и нарушавања дисциплине. Учестале су крађе штићеничке имовине, пушење је узело маха међу свим генерацијама „питомаца и питомица“, долазило је до различитих чарки међу самим заточеним омладинцима. Управа је

против фашизма (Thomas Ort, *Art and Life in Modernist Prague: Karel Chapek and His Generation, 1911–1938*, Palgrave Macmillan, 2013).

³⁶⁷ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–13.

чак безуспешно експериментисала са увођењем неке врсте питомачке полиције, али је закључено да такву функцију знатно успешније обављају питомачки водници.³⁶⁸

Иако то извесно није била намера управе, ова мера изазвала је и одређене негативне последице, од којих су се неке драстично одразиле чак и на животе штићеника. Наиме, издвајање и уздизање појединих штићеника нарушавало је принцип егалитарности, до тада веома наглашен у раду Завода. Штавише, такво истицање појединаца фактички је засејало семе раздора међу самим штићеницима, семе које ће, након извесног периода, дати чак и фаталне плодове. У целој ситуацији није било од помоћи ни то што су се поједини „водници“ и питомачке старешине превише „уживели“ у своје нове улоге,³⁶⁹ па је њихов ентузијазам да се покажу као конструктивни и успешно преваспитани често ишао на штету других штићеника. Није прошло много времена од увођења ових организационих иновација до тренутка када су тврдокорнији младићи и девојке почели да посматрају оне блиске управи као издајнике и петоколонаше, фашисте, „капое“, па и да кују планове за њихово предавање суду партије и ликвидацију, о чему ће бити више речи у наредним поглављима.

Са циљем подстицања педагошког рада и корисније организације слободног времена, управа Завода дозвољавала је и подстицала оснивање тзв. „дружина“. Почетком 1943. године званично су основане Шаховска, Спортска, Литерарна и Дилетантска дружина, као и Задруга питомаца, иако је овом виду организовања „питомаца и питомица“ ударен темељ већ у првим недељама и месецима постојања Завода. Милован Поповић, и сам пасионирани шахиста још од ране младости, снажно је подржавао популаризацију овог спорта међу штићеницима и рад Шаховске дружине. Иако је она формално основана тек у другој половини јануара, заводски шахисти били су веома активни и крајем 1942. године, када су одржали турнир за првака Завода и специјални Божићни турнир. На таласу великог интересовања питомаца, Поповић је у госте позвао истакнуте шаховске мајсторе Озрена Недељковића, др Петра Трифуновића и Саву Вуковића, који су одржали предавања из историје српског шаха и одиграли симултанке са штићеницима. Након великог успеха ове посете добијено је одобрење немачких власти за одржавање шаховског надметања између селекције Завода и локалног клуба СК Јасеница, на коме су штићеници забележили убедљиву победу. Управник Поповић укључивао се у рад дружине дискутујући о различитим стратегијама и тактикама шаховске игре, а повремено је и играо против заточених омладинаца.

³⁶⁸ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2–8.

³⁶⁹ Управа Завода хвалила се у извештају Министарству просвете да су водници „пронашли и једну групу организованих крадљиваца и драстичним мерама је изобличили“ (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2–8).

Спортска дружина основана је крајем јануара 1943. године, и била је подељена у четири секције: лакоатлетску, боксерску, фудбалску и одбојкашку. Током зиме нису постојали услови за одржавање надметања, али су штићеници интензивно радили на адаптацији дела земљишта које се налазило унутар самог заводског комплекса у терене за различите спортове.³⁷⁰

Фудбалски тим Завода за принудно васпитање омладине (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Литерарна секција такође је формално основана крајем јануара 1943. године, иако је организованих активности везаних за неговање књижевног талента штићеника било и у првим месецима постојања и рада Завода. Основна делатност Литерарне секције била је припрема и издавање тзв. „Зидних новина“. У њима је писано о заводској свакодневици, животу и политичким ставовима појединих штићеника, а било је и истински вредних песничких и литерарних прилога, потеклих из пера касније веома успешних и признатих књижевника: Бранка В. Радичевића Мачисте и Милутина Дорословца (Мила Дора). Задовољна изгледом и садржајем првих бројева „Зидних новина“, управа је решила да код једне локалне штампарије у Смедеревској Паланци финансира умножавање, односно штампање, више стотина примерака.³⁷¹

³⁷⁰ Преуређивањем поменутог комада необрађеног земљишта добијена су три мања терена за одбојку, један кошаркашки терен, као и атлетска стаза са тереном за скакање удаљ (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–14). Радови на даљој адаптацији и побољшању услова за тренирање и спортска надметања настављени су и у наредним месецима.

³⁷¹ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–14.

Од свих заводских дружина, у првих пола године рада Завода, најактивнија и најуспешнија била је Дилетантска дружина. Она је формално основана тек 29. јануара 1943. године, али је познато да је, у неформалном капацитету, била заслужна за организацију првих приредби и културно-забавних манифестација, још од октобра 1942. године.³⁷² Упркос хладном времену, одржавање приредби са великом учесталошћу наставило се и током зиме 1942/1943. године. Посебно су свечане и садржајне биле приредбе поводом Бадње вечери и Божића, које су одржаване у периоду од 6. до 8. јануара 1943. године, као и приредба посвећена прослави дана Св. Саве.³⁷³ Програм су изводили штићеници, уз учешће дувачког оркестра 5. добровољачког одреда и добровољачког хора (током другог дана Божићне приредбе), као и оркестра Националне службе за обнову Србије (дочек Нове године, 13. јануара). Међу истакнутијим члановима Дилетантске дружине и редовним извођачима на свим заводским приредбама већ у овом периоду истицали су се Милутин Дорословац, Милан Марковић Долфус, Миодраг Ђорђевић, Недељка Тасковић, Радослава Доса Јовановић, Радмила Живановић,³⁷⁴ Милорад Феликс, Михаило Цагић, Вера Крупез, Михаило Живковић. Неки од поменутих штићеника упућени су у Завод као велики политички кривци, а спадали су и у редове најтврђих противника преваспитавања, о чему ће бити више речи у наредним поглављима.

Хорско певање штићеница на приредби

Дилетантска дружина Завода за принудно васпитање омладине одржала је, током фебруара 1943. године, две забавне приредбе у центру Смедеревске Паланке. Оба пута (7. и 20. фебруара) изведен је истоветан програм, углавном сачињен од хорских интерпретација народних песама са извођењем драме „Кир Јања“, као круном програма.

³⁷² Упореди: ВА, Нда, К. 155, ф. 1, 1–1, Тромесечни извештај о раду септембар–новембар 1942. и ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–14, 1–15.

³⁷³ Приредба одржана 27. јануара 1943. године, посвећена прослави дана Св. Саве, била је до тада највећа манифестација у Заводу. Уз одобрење немачких власти, приредби је присуствовало око 300 „одабраних личности из града“, а управник је овај догађај прогласио великим успехом, којим су штићеници „задобили великим делом град“. Да је успех заиста био значајан доказује и организовање чак две манифестације ван заводског комплекса, одржане током фебруара. Детаљније: ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–17.

³⁷⁴ Према исказу отпуштеног васпитача Јосифа Марушића, васпитач Предислав Кубуровић, који је у највећој мери организовао рад Дилетантске дружине, заљубио се у Радмилу Живановић, што је утицало на брзину њеног ослобађања из Завода (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Марушић Општем одељењу МПВ, 12. јул 1943. године).

ЗАВОД ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ
приређује 7 фебруара 1943 год. у просторијама хотела Централ

ВЕЛИКУ ЗАБАВНУ ПРИРЕДБУ

СА ОВИМ ПРОГРАМОМ:

I.

1. Св. Стефановић: «Верују стегнута срца» — рецитије питомца Зоран Микетић
2. Золиар: «О, Боже мило», пева хор питомица
3. И. Бајић: «Хе! загрени слогам братскоме» пева хор питомаца
4. Сплет народних песама, дует виолина, свирају питомица М. Ђорђевић и Љ. Михајловић
5. Народне песме пева питомица Р. Јовановић
6. I. Дмитријевић: «Баба Крста», рецитије питомица Р. Живановић
7. Потпуни савремених песама, свирају на хаџиским гитарама питомица П. Николић и В. Остојић
8. Народне песме певају питомица Р. Јовановић и Н. Тасковић
9. а) В. Ђорђевић: «Ариф или Зариф» б) Народне песме «Сазнава Веда» и «Што ми је мило» пева одмет китемица
10. Шетек: «Ој, Србија» — пева хор питомаца

II.
ЈОВАН СТЕРИЈА — ПОПОВИЋ:

К и р Ј а њ а

ШАЉИВО ПОЗОРИШТЕ У 3 ДЕЈСТВА.

Кир Јања	питомац Милорад Феликс
Јуца, његова жена	питомац Радмила Живановић
Катица, њихова кћи	питомица Бранислава Филиповић
Милић, изатараш	питомац Гргур Поповић
Кир Дима	питомац Милутин Ђарославац
Петар, слуга Кир Јање	питомац Никола Настаћ

**Чист приход у корист
ратних заробљеника.**

**ПОЧЕТАК У 17
ЧАСОВА.**

Улазнице: I. ред 80 динара, II ред 50 динара. Места су нумерисана.
Продаја улазница вршиће се у четвртак, петак и суботу у просторијама Црвеног Крста.

Математичка Тех. А. Камела Радимић Са.

Плакат за приредбу (ВА, Нда, К. 155, ф. 2)

Као посебна врста „заводске дружине“ основана је, 10. фебруара 1943. године, заводска задруга. Циљ њеног формирања било је приближавање задружног организовања и пословања штићеницима, што је било у пуном сагласју са прокламованом политиком владе Милана Недића, али је имала и сасвим практичну намену класичне набављачке задруге. По угледу на задружну праксу неговану у Србији крајем 19. и почетком 20. века, Набављачко-потрошачка питомачка задруга основана је на скупштини питомачке задруге, на којој је изабран и привремени одбор са циљем да води све послове везане за оснивање и покретање задружне делатности. Између осталих, чланови привременог одбора били су Слободанка Стефановић, Михаило Живковић и Љубомир Ста-

менковић, који је касније изабран и за председника управног одбора задруге.³⁷⁵ Оснивачки улог износио је 100 динара и плаћао се у ратама, док су сиромашни штићеници били ослобођени обавезе уплате. Задружна продавница отворена је већ 14. фебруара 1943. године, а до краја априла у чланство задруге била су уписана 242 члана.

Пракса да гости Завода одржавају предавања штићеницима настављена је и у овом периоду. Већ у децембру 1942. године Завод за принудно васпитање омладине посетио је министар просвете Велибор Јонић, који је том приликом одржао предавање на тему „Материјалистичко и идеалистичко схватање света и живота“. Др Милица Богдановић одржала је два цела циклуса предавања, прво везано за питање културе и етике, а друго за историју књижевности и места које су Гете и Достојевски заузимали у њој. Истакнути збораш и лекар, бивши комесар министарства народног здравља и социјалне политике др Стеван З. Иванић одржао је предавање на тему „О социјалном раду под разним политичким режимима“. Још један збораш, инж. Милосав Васиљевић, такође је боравио у Заводу у наведеном периоду. Било је планирано да одржи низ предавања из социологије и економије, али је због изненадне болести био у могућности само да говори на тему „О површности код Срба“. Коначно, штићеницима су прочитана три предавања, по свему судећи без присуства њихових аутора. Реч је о предавањима историчара др Николе Радојчића „О средњевековној српској држави“, историчара уметности Ђорђа Мано-Зисија „Српска средњевековна уметност“; као и филозофа Светомира Ристића на тему „Српско народно песништво“.

Крајем пролећа и током лета 1943. године донети су нови интерни правилници одобрени од Министарства просвете и вера. Они се нису односили на поступак са штићеницима, већ су уређивали права запослених у Заводу на одређене повластице, награде у новцу и натури. Први је био Правилник о наградама и повластицама у натури особљу Завода за принудно васпитање омладине, који је ступио на снагу 26. маја 1943. године.³⁷⁶ Њиме су, на првом месту, прописани износи

³⁷⁵ Поред поменутих, чланови иницијалног одбора били су још Никола Бакташевић, Душан Вучинић, Драгослав Дамњановић, Драгиња Кузмановић и Владимир Петровић. Недуго по успешном почетку рада задруге овај одбор заменио је управни одбор у саставу: Љубомир Стаменковић, председник; Никола Бакташевић, домаћин и деловођа; Иван Ројник, благајник; Душан Вучинић, магационер и Драгољуб Петковић, члан одбора. Формиран је и Надзорни одбор, чији су чланови били Михаило Живковић, председник, Веља Жарковић и Драгослав Дамњановић, чланови. Детаљније: ВА, Нда, кут. 155, ф. 2, 1–24.

³⁷⁶ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, Правилник о наградама и повластицама у натури особљу Завода за принудно васпитање омладине. Правилник је прописало Министарство просвете, али се уз потпис министра Јонића на документу налази и потписана сагласност коју је дао министар финансија Д. Ђорђевић. У истој архивској фасцикли сачуван је и нацрт правилника настао почетком фебруара 1943. године, који је практично истоветан коначној верзији. Тромесечни извештај о раду установе ука-

редовних новчаних награда у чистом износу (нето), на које су право имали руководиоци и запослени. Старешине интерната, уколико нису биле у активној државној или самоуправној служби са принадежно-стима, имале су право на надокнаду од 5000 динара месечно, док су старешине које су биле у поменутој служби могле примати награду до 3000 динара. Васпитачи без друге државне или самоуправне плате имали су право на накнаду до 4000 динара, док су они који су поред Завода имали и друга ангажовања могли да приходују до 2500 динара месечно. Административно, наставно и стално помоћно особље Завода, коме је ова установа била једино радно место, имало је право на награду у износу до 3000 динара месечно, док је у случају постојања друге државне или самоуправне службе она највише могла износити 2000. Припадницима Српске државне страже радно ангажованим у Заводу припадале су искључиво принадежности које је одређивала и исплаћивала СДС, у складу са војним чином и сопственим интерним актима. Правилником је било прописано и оно што се већ реализовало у пракси: старешине, административно, наставно и стално помоћно особље имало је право на стан, огрев и храну, какви су били додељивани и заводским штићеницима.

Током маја и јуна 1943. године у Министарству просвете и вера и Министарству финансија интензивно се радило и на уобличавању Правилника о Фонду Завода за принудно васпитање омладине. Фонд је требало да располаже приходима добијеним од уплата родитеља за издржавање штићеника,³⁷⁷ других донација, средствима добијеним од заводског пољопривредног добра и радионица. Другим чланом Правилника било је предвиђено да се овако стечен новац троши на побољшање исхране у Заводу, набавку нове и квалитетније одеће и обуће за штићенике, за помагање сиромашним „питомцима и питомицама“, као и за разне хонораре и финансирање рада културних и спортских дружина. Првобитна верзија правилника подразумевала је да расходи фонда не подлежу одобрењу и надзору Главне контроле, али је уследила примедба управо те контролне институције, да је таква

зује да је до одлагања примене овог правилника дошло јер се чекала сагласност министра финансија (ВА, Нда, К.155, ф.2, 1–2). Исто важи и за Правилник о фонду, којим се у значајној мери уређивало питање финансирања рада Завода.

³⁷⁷ Почетком 1943. године штићеници су анкетирани о имовном стању и приходима својих родитеља или старатеља. На основу добијених информација, министар Јонић донео је одлуку 20. фебруара 1943. године, у којој се утврђује висина накнаде за издржавање штићеника (неколико категорија, у зависности од материјалних могућности родитеља), и означавају се они штићеници чији ће боравак у установи за принудно васпитање омладине падати на терет државе. Периодично су такве одлуке доношене за све нове штићенике, а износи су се кретали у распону од 250 до 5000 динара месечно (види нпр.: ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I Бр. 11185, од 7. октобра 1943. године; Мин. просвете и вера, Опште одељење, I Бр. 3082, од 13. јуна 1944. године).

одредба противзаконита.³⁷⁸ Након дугих консултација релевантних министарстава, нова верзија Правилника, која је и усвојена и ступила на снагу, донета је тек у марту 1944. године, и на њу је Главна контрола дала своју сагласност.³⁷⁹

Током првих пола године постојања и рада Завода односи са немачким и домаћим властима били су динамични и често далеко од жељеног нивоа. Немачке власти исказивале су прилично интересовање за рад установе, што је било изражено низом посета истакнутих лица окупационог режима Заводу. Такође, оне су настојале да, бар у прво време, подупру напоре управе, па је тако установи уступљено додатно земљиште за обрађивање, одобрен је један број излазака у град и организација јавних манифестација у истом, као и употреба трубе у раду са штићеницима.³⁸⁰

Насупрот благонаклоном ставу немачких власти, у односу са колаборационистичким властима и оружаним формацијама управа Завода имала је, у наведеном периоду, искуства која би се најбоље могла описати изреком „од сјаја до очаја“. Ванредно добра сарадња остваривана је са локалним органима Националне службе за обнову Србије, са добровољачким одредима и СДК у целини, а велико разумевање и подршку пружало је и ресорно министарство на челу са министром Јонићем, као и Председништво министарског савета.

Одред СДК у посети Заводу поводом прославе годишњице рада
(ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

³⁷⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, Министарство просвете и вера, Опште одељење, I Бр. 8668, од 6. јула 1943. године.

³⁷⁹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1, Правилник о Фонду Завода за принудно васпитање омладине.

³⁸⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–3.

С друге стране, управа Завода суочавала се са неприхватањем, несолидарношћу, мањком ефикасности у раду и стрпљења локалних органа власти. Среско начелство упорно је посматрало Завод као конц-логор, одбијајући да помаже установу, па чак и опструишући више органе власти у таквим настојањима. Недовољно слуха за молбе управе Завода било је и у руководством бројних централа за снабдевање, што је производило велике проблеме у снабдевању храном, огревом, одећом, материјалима за оправку заводских грађевина, итд. Односи са стражарским одредом, који је био део СДС, динамично су се мењали, и од почетних очајних, дошли до срдачних почетком 1943. године.

Настанак нових, као и измене и допуне постојећих нормативних аката којима су уређивани живот и односи у Заводу, били су само део таласа крупних промена које су се прилично драстично одразиле на рад установе у првој половини 1943. године. Ово раздобље било је обележено знатно свеобухватнијим и далекосежнијим процесима: број штићеника био је увећан, што се одмах одразило и на хетерогеност ове групе; старији и искуснији штићеници организовали су илегални политички рад са циљем опструкције процеса „принудног васпитања омладине“, а драстично су опали и сами услови живота у Заводу.

Заводски матуранти у лето 1943. (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

У првим месецима 1943. године настављено је извођење опште (школске) наставе. Ванредна гимназијска настава замењена је, у марту, редовном наставом која се свакодневно изводила по скраћеном програму одобреном од Министарства просвете и вера. Истог месеца у Заводу отпочео је и педагошки курс, који је био намењен уче-

ницима учитељских, женских стручних и пољопривредних школа. Програм за вишу гимназију похађао је, током скраћене школске 1942/1943. године, велики број штићеника: 125 ученика и 57 ученица, укупно њих 182.³⁸¹

Након истека пола године рада Завода и боравка штићеника из прве групе у њему, поставило се питање отпуштања оних лица која су одлуком Специјалне полиције била упућена у Смедеревску Паланку са трајањем од шест месеци.³⁸² Таквих је било седморо из прве групе. Први пут управа Завода нашла се у ситуацији одлучивања о ослобађању и давања препорука Министарству просвете у вези са појединачним случајевима. Милован Поповић је, у тој прилици, иступио веома опрезно. Указујући на „тешке прилике ван Завода“, као и своје уверење „да је од прве групе требало тражити више но од следећих“, он је надлежном министру Јонићу препоручио ослобађање свега двојице „заводских питомаца“, као и смањење изречене казне једном штићенику, чиме су створени услови за излазак на слободу тројице младића.³⁸³ Управник Поповић је, у писму начелнику Општег одељења Министарства просвете и вера Душану Милојковићу, истакао да само Живорад Јовановић, берберски помоћник, и Душан Ружић, абитуријент, од лица којима је истекао рок издржавања казне, заслужују да буду пуштени на слободу. За остале је предложено задржавање.

Истовремено, управа је снажно стала иза молбе да се Зорану Милетићу, ученику 7. разреда гимназије, скрати рок боравка за пола године, и да он буде отпуштен одмах, тј. са првом групом ослобођених. Ова молба поткрепљена је личним гаранцијама и наводима о великом залагању Милетића да „раскине и последње везе са комунизмом“, чињеници да је „био десна рука“ управи, као и исказаној намери да буде запослен у Заводу као чиновник по одслужењу казне. Целокупан предлог везан за пуштање тројице штићеника био је срачунат и на реакцију КПЈ и колебајућих комуниста на слободи: да се из Завода може изаћи и да он „није варка“, те да се чак може догодити и скраћивање трајања изречене казне.³⁸⁴ Одлуком I 4771 Министар просвете је 27. марта прихватио предлог Поповића, а управник Завода обратио се министарству већ 31. марта са молбом да се Милетић прими у Завод на положај чиновника, са месечном платом од 2000 динара. Између осталог, овај захтев образложен је јако тешким материјалним стањем Милетића који је морао да делимично издржава и своју мајку, као и прагматичним побудама: „нама је особито много стало

³⁸¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 2, Месечни извештај о раду Завода за април 1943. године.

³⁸² Детаљан преглед свих „отпуштања“ тј. ослобађања „преваспитаних“ штићеника дат је у посебном поглављу ове књиге. Он садржи и имена ослобођених наведена у извештајима о раду Завода.

³⁸³ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2-14.

³⁸⁴ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 110, 24. 3. 1943. године.

да његовим ангажовањем докажемо колико Нова Србија цени оне омладинце који се натраг врате својој земљи и свом народу“.³⁸⁵ Последњег дана марта 1943. године, након успешног полагања испита из политичке азбуке, по одобрењу министра просвете Велибора Јонића на слободу су пуштени Зоран Милетић, Душан Ружић и Живорад Јовановић.

Првих дана априла 1943. године први пут је у заводском комплексу, на тзв. зборном месту, подигнута и српска застава и уведена обавеза свечаног поздрављања заставе сваког јутра. У том периоду, тачније 4. априла, одржан је и први родитељски састанак заводских васпитача са родитељима и старатељима штићеника. Управник Поповић известио је Министарство просвете да „добар део родитеља разуме смицао и значај Завода“, али да има и оних који сматрају да су им деца заточена, „и то неправедно“.³⁸⁶

Завршавајући други тромесечни извештај о раду Завода, управник Милован Поповић сумирао је искуства шестомесечног рада са младим комунистима и укратко се осврнуо на прогнозе резултата рада, истичући: „Догађаји на Источном фронту пореметили су нешто атмосферу коју смо створили. Доласком нових и нових група васпитаника непосредно од њихових кућа добили смо васпитно тежи елемент за рад, али политички неискуснији. Морали смо овога тромесечја применити оштрије мере и много се служити застрашивањем. Па ипак, уколико се полиција и други чиниоци са стране не буду умешали у рад Завода ми се надамо да ћемо сигурно 80% од свих питомаца и питомица моћи вратити на исправне националне путеве, у року од годину дана рада, а за осталих двадесет процената више ће одлучити будући догађаји него ми“.³⁸⁷ У тренуцима када је за писањем машином куцао последње поглавље свог извештаја, Поповић није био свестан да се међу штићеницима Завода већ у великој мери формирала група тврдокорних комуниста-завереника, решених да на сваки начин ометају процес преваспитавања, укључујући ту чак и покушај оружане побуне, физичког онеспособљавања васпитача и управе и масовног бекства.

„Пуч“ и његове последице – Завод од пролећа до краја 1943. године

Почетком фебруара 1943. године престао је и последњи немачки отпор у Стаљинградској бици, која је завршена одсудном победом Црвене армије и заробљавањем значајног броја немачких војника и официра,

---

³⁸⁵ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 123, 31. 3. 1943. године.

³⁸⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 3–20.

³⁸⁷ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 1–18. Поповић се посебно жалио да је долазак бројних група штићеника из унутрашњости знатно пореметио дисциплину, те да су „у питању прави мангупи“ који захтевају увођење војничке дисциплине (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2–14).

на челу са фелдмаршалом Фон Паулусом. Пораз осовинских снага у једној од најкрвавијих битака у историји човечанства био је недвосмислена прекретница Другог светског рата и весник повољнијег развоја ратне ситуације за антифашистичке снаге широм Европе. Овај догађај је био толико епохалан да чак ни нацистичка пропаганда није покушала да га прикрије или релативизује. Пораз је признат, а пропагандисти су на основу нове ратне ситуације покушали да уобличи нови мобилишући наратив, према коме је одбрана нацистичке Немачке представљала одбрану европске цивилизације од комунистичке најезде.

Одјек Стаљинградске битке осетио се и на југословенском ратишту. Вести о победи Црвене армије и потпуном слому Хитлерових снага у Русији широки слојеви антифашистички опредељеног становништва дочекали су са одушевљењем, а то је посебно важило за левичарски оријентисану омладину. Пролеће 1943. године на југословенском ратишту обележила је битка на Неретви, која је постала локална ратна прекретница. Главнина партизанских снага, укључујући и велики број рањеника, успела је да се пробије из непријатељског обруча у долини Неретве након офанзиве изведене половином фебруара 1943. године. Иако су и сами претрпели знатне губитке, партизани су задали изузетно јаке ударце италијанским, немачким, хрватским и четничким трупам. Посебно је снажне последице имао пораз четничких снага у овој бици: осим великих људских губитака, четници су изгубили и наклоност дела становништва, а значајно је опао и њихов углед, како у очима Савезника, тако и у круговима немачких високих официра.

Победа партизана на Неретви била је један од судбоносних догађаја Другог светског рата на простору Југославије, али је, у пролеће 1943. године, ослобођење Србије и даље било веома далеко. На простору под командом Војног заповедника у Србији иницијатива је, још увек, била у рукама окупатора и његових сарадника. Одједи пораза осовинских армија на светским ратиштима допирали су до српских младих илегалца, како оних на слободи, тако и оних који су били заточени у Заводу за принудно васпитање омладине. Неће проћи много времена пре него што се немирни духови младих штићеника покрену на конкретну акцију.

Упркос развоју ратне ситуације, управников оптимизам изречен у другом тромесечном извештају о раду није био у целини без основа: већ у групама које су у Завод пристигле током прва три месеца било је више „питомаца и питомица“, некадашњих истакнутих скојевских руководица, па и чланова КПЈ који су потпуно променили политичке ставове. Током марта 1943. године, „без икаквог навијања и саветовања, два питомца јавила су се сама и затражила дозволу да оду у добровољачке одреде“,³⁸⁸ а отпуштена је и прва, истина сасвим мала, група

³⁸⁸ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 2-14.

„преваспитаних“ омладинаца. Међутим, долазак у Завод једног броја студената-комуниста, као и младића и девојака радничког порекла, искуснијих у илегалном раду и тврђих у политичким ставовима, дао је нову снагу и елан штићеницима који су већ били у установи. Код њих се постепено развијао пркос управи и концепту „принудног васпитања омладине“, и са великом дозом сигурности може се рећи да је дошло до буђења и наглог отрежњења једног броја штићеника који су, импресионирани односом управе и хуманијим третманом од онога на који су навикли у полицији и логорима, били на путу да напусте комунистичка уверења. Кроз саветовања, међусобно договарање и усаглашавање акција, прикривање активности и намера, тај спонтани отпор управи и мерама преваспитавања почео је да поприма обриси организованог илегалног рада.

Развој ситуације, како у Заводу, тако и на светским фронтима, погодовао је почетку организованог отпора штићеника. Током првих месеци углавном су се радили физички послови, у којима су подједнако учествовали и заводски васпитачи, штићеника је било сразмерно мало и они су са страхом и неповерењем иступали према „питомцима и питомицама“ које нису раније познавали; исхрана је била на високом нивоу, а питање промене политичких ставова остављано за нека будућа времена. Том релативно безбрижном периоду дошао је крај већ у првим недељама 1943. године: штићеници су били принуђени да се изјашњавају о свом случају, да о својим политичким ставовима јавно дискутују са васпитачима и другим заточеницима, да похађају часове политичке наставе где су им снажно побијана уверења и рушене младалачке илузије, коначно, и да присуствују јавним предавањима „гостију Завода“ који су готово искључиво потицали из најконзервативнијих кругова српског друштва и непосредног окружења Димитрија Љотића, који је за штићенике био синоним фашизма и реакције. На пораст напетости у заводском комплексу могле су утицати и објективне околности, попут пренасељености барака, исхране која је постајала све лошија са протоком времена,³⁸⁹ репресивним мерама које је управа током фебруара и марта 1943. године спроводила у циљу сузбијања пушења и крађа, а које су подразумевале и продужавање трајања казне „принудног васпитања“, увођење колективне казне за

---

³⁸⁹ Кулминација проблема са исхраном одиграла се управо у току априла 1943. године, када је и покушан тзв. пуч, премда преживели штићеници и васпитачи нису у послератним изјавама доводили ове две околности у везу. У јеку интензивних пољопривредних радова, на којима је била ангажована већина штићеника, Завод је остао „без зрна кукуруза“ и био у ситуацији да се „питомцима хлеб уопште не издаје“ (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 3–7). Такве околности утицале су на могућност штићеника да обављају радове на пољопривредном добру и у радионицама, а одразиле су се и на њихово здравствено стање. Управа Завода је вапила за помоћ и интервенције при набавци хране, али је то давало веома слабе резултате.

преступе појединаца, као и знатно пооштравање режима везаних за изласке у град и друге боравке ван Завода.³⁹⁰

Почетком фебруара 1943. године, након готово пола године не-престаног војевања, Немачка и њени савезници поражени су у Стаљин-градској бици, претрпевши огромне губитке од који се до краја рата ни-су опоравили. Тај догађај представљао је несумњиву прекретницу Дру-гог светског рата: иницијатива је прешла у руке Савезника а Осовина је била принуђена да се преоријентише на одбрану позиција које је држа-ла. Вести о сломи Хитлерових армија стизале су и до штићеника Завода, саопштене кришом приликом посете родитеља или најближих рођака, наговештене у дошаптавању са новопридошлим „питомцима и пито-мицама“, прочитане између редова насловних страница „Новог време-на“, „Обнове“ или „Српског народа“. Младим комунистима заточеним у Смедеревској Паланци, од којих су многи већ годину дана били лишени слободе, ове вести крепиле су дух и тело, снажиле их у настојању да из-држе, да се одупру намерама управе и дочекају ослобођење и коначну победу.³⁹¹ Након тако дуго времена испуњеног безнађем, непостојањем конкретних партијских инструкција и препуштености на милост и не-милост идеолошком непријатељу, указало се светло на крају тунела. И као што то често бива код људи ограничених крутим идеолошким све-тоназорима, то светло намах се учинило знатно ближим, него што је у пролеће 1943. године заиста било. Управо су те околности³⁹² пресудно допринеле да се група штићеника одважи на покушај оружане побуне у Заводу за принудно васпитање омладине, догађај који ће имати тра-гичне последице за своје протагонисте и који ће коренито изменити живот у овој установи.

У послератним изјавама више бивших „питомаца и питомица“ тврдило је како су од првог дана боравка у Заводу мислили и „били за-

³⁹⁰ ВА, Нда, к. 155, ф. 2, 2–8.

³⁹¹ Драгољуб Драган Јефтовић, један од преживелих заводских штићеника, поднео је веома исцрпан реферат о тзв. пучу и организованим бекствима, на Округлом столу „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, одржаном у Београду 17. и 18. маја 1990. године. Он је, између осталог, истакао да „човек у жицама више воли вест него да му донесеш хране“ и да „за за-твореника на робији у живи вест споља више значи него све на свету“ (ИАБ, 2428–К2–2, стр. 57). О значају гласина и вести са фронта за омладинце заточене у Заводу сведоче и мемоарски записи Василија Стојановића из Лесковца, чији су синови Дра-гољуб и Боривоје били „заводски питомци“ (Драгољуб Стојановић Никац (прир.), *Прошлост и размишљања*, Лесковац: Народни музеј, 2008).

³⁹² Не сме се у потпуности искључити ни могућност да су хуман однос управе према штићеницима, а посебно велика слобода у реализацији активности различитих заводских дружина, од стране појединих „питомаца“ били протумачени као из-раз слабости Милована Поповића и његових сарадника. Наручу таквом разми-шљању ишао је и однос снага: у пролеће 1943. године број штићеника био је близу 400, док чланова управе, васпитача и стражара свеукупно није било више од 60-ак.

клети“ на бекство. Такве тврдње не одговарају чињеничном стању, осим у домену природне жеље сваког затвореника да се што пре нађе на слободи. Посебно не може бити речи о некаквој организованој акцији,³⁹³ будући да су заробљени гимназијалци још увек били снажно истраумирани оним што су преживели, а ретки искуснији активисти, међу којима је био и један веома мали број чланова КПЈ, држали су се крајње уздржано, повучено и неповерљиво, у складу са општим директивама конспиративног рада.

Када су крајем 1942. године пристигле групе ухапшених комуниста из унутрашњости, међу штићеницима се нашао и један број заробљених младих партизана. Њихове приче о „хватању везе“ са партизанским одредима снажно су деловале на заточене младиће, посебно на средњошколце који су маштали о индивидуалним бекствима и спонтаном прикључивању партизанима. Старији и искуснији штићеници одмах су објаснили млађима да је покушај бекства и доласка у партизански одред без постојања стабилне „везе“ са одредом практично значао самоубиство,³⁹⁴ са великим последицама и по оне које остану у Заводу и по родитеље бегунаца.

Почетком 1943. године, под утицајем новопридошлих штићеника, али и услед интензивнијег рада на политичком преваспитавању и притиска коме су били изложени, поједини младићи и девојке заузели су, што спонтано, а што кроз договор о заједничком иступању, став пасивног отпора према управи и сопственом преваспитавању. У полицијској истрази која је уследила половином априла 1943. године, откривени су методи отпора, које су полицијски службеници назвали „финим концима саботаже“:

- 1) Није требало учествовати ни у каквим спонтаним радовима ни побољшању услова живота, па чак ни сарађивати на улепшавању Завода;
- 2) Није требало радити ентузијастично („запињати“), већ само онолико колико је потребно да не би дошло до сукоба са управом;
- 3) Није требало уништавати заводску имовину, али ни чувати је;
- 4) На часовима политичке наставе требало се држати индиферентно и не истицати се;
- 5) У целокупном држању у Заводу требало је задржати „пуну притајену индиферентност“.³⁹⁵

---

³⁹³ Ову тврдњу требало би посебно нагласити, будући да у појединим сећањима бивших штићеница постоје супротне тезе, које, међутим, нису могле бити потврђене другим историјским изворима, нити делују реалистично (види нпр. ИАБ, МГ-434; ИАБ, 2428-К1-14-3).

³⁹⁴ ИАБ, 2428-К2-2, стр. 58.

³⁹⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-252, Истрага поводом покушаја бекства у Заводу, стр. 6 (Изјава Александра Журжула).

Полицијски извештај бележи да су, изненада, у данима након Божића 1943. године, поједини „питомци и питомице“, променили свој однос према управи и Заводу у целини, и почели да се понашају у складу са општим методама отпора. Међу њима су били Михаило Казанчић, Милован Миловић, Стеван Пејновић (у изворима и: Пеиновић), Драган Јефтовић, а међу девојкама је посебно апострофирана Разуменка Жунић Баџинче.

У фебруару су се, међу заточеним младићима, по својој прилици, први пут повели озбиљнији разговори о бекству. Заговорник индивидуалног бекства или бежања у мањој групи био је Миодраг Зарић, а његово виђење делили су и Србољуб Танасић и још неки штићеници. Они су се обратили Михаилу Казанчићу,³⁹⁶ који је имао ореол поштеносца и исправног скојевца, који се добро држао током полицијске истраге. Он је начелно прихватио идеју, али је одмах отворио питање моралности таквог чина, односно последица које би остали штићеници имали да истрпе. Разговори на тему како, када и с ким побећи, настављани су готово свакодневно у уском кругу младића који су се определили за пркосење управи и имали поверења једни у друге. Према сведочењима која су појединци дали у истрази вођеној током априла 1943. године, ти разговори су повремено били поприште неслагања и бурних свађа, које су долазиле на ивицу туче. До радикализације планова довела су два штићеника, који су информацијама добијеним изван Завода узбуркали духове осталих младића.

Драгољуб Митровић Титка дошао је у Завод почетком марта 1943. године из нишког затвора, како се касније сазнало, захваљујући личној интервенцији председника Нишке општине Чемерицића. Био је нешто искуснији од већине младића који су се у том тренутку налазили у Заводу, иако је по годинама био њихов вршњак. Практично десетак дана по доласку у установу укључио се у планове за бекство и убрзо постао један од главних покретача ове акције. Заговарао је одлучно поступање, по потреби и ликвидацију управника,³⁹⁷ али је истицао да не мо-

³⁹⁶ Михаило Казанчић (у изворима негде и: Казанчић) био је ученик VI београдске гимназије и у Завод је доспео са 17 година. Потичао је из радничке породице скромних материјалних могућности. Чврсто је веровао у исправност комуниста и циљева за које су се борили. У Заводу је био међу првима који су отворено пркосили управи и утицали на то да се и други штићеници преиспитају у вези са прихватањем идеолошког преваспитања. Његова улога била је препозната од управе и васпитача. Био је међу првима који је физички малтретиран због својих ставова, од омраженог васпитача Иве Милачића, Љотићевог миљеника. Услед свега наведеног, Казанчић је постао иницијатор организоване побуне и масовног бекства, у чему га је спречило откривање завере у априлу 1943. године. Детаљније: Јован Марковић Буренце, „Успомена на друга Казанчић Михајла званог ‘Каза’“, Нови Сад, 3. април 1989. године (ИАБ, 2428–К1–19–2). Након неуспеле побуне у Заводу, из Специјалне полиције пребачен је у логор на Бањици 10. маја 1943. и стрељан четири дана касније (*Logor Banjica: logoraši*, knj. 2, str. 108, 116).

³⁹⁷ На приговоре Казанчића и других, да би бекство уопште, а посебно радикално поступање током истог, произвело велике последице по остале штићенике, он их је исмевао као „салонце“ и „сентименталце“.

же да се бежи по зими и да је потребно имати везу која ће омогућити сакривање или одлазак у партизански одред. Начин на који је причао о свом партизанском искуству и могућности хватања везе створила је код млађих „питомаца“ утисак да је Митровић био члан КПЈ, а Зарић је чак био уверен да „има вишу функцију у Партији“.

Драгољуб Митровић је, заправо, био слабић и лажов, чега остали штићеници нису били свесни ни у пролеће 1943. године, а неки од њих ни дуго година након Другог светског рата.³⁹⁸ Он их је лагао да је био командант јединице у Јабланичком партизанском одреду, да је као авијатичар дејствовао 6. априла 1941. године, да му је у нишком затвору нуђено да пређе у СДС и добије чин наредника. Посебна бизарност била је лаж о томе да су га у полицији мучили вешањем за тестисе, чиме је објашњавао проширене вене на мошницама. Митровић се, заправо, више плашио партизана него колаборациониста, јер је током истраге признао свашта, а припаднике СДС одвео је и до места где је било сакривено партизанско оружје, па је тада заплењено три пушкомитраље-за, пет пушака, три торбице са муницијом и извесне залихе хране. Потенцијални разлог зашто није успевао „да ухвати везу“ са илегалном организацијом или одредом била је управо његова издаја локације склоништа, чега су партизани постали свесни у међувремену. Па ипак, млађи штићеници, свести помућене вестима са Источног фронта и ситуацијом у Заводу, решили су да му верују. Око важних питања везаних за бекство са њим се сукобљавао само Михаило Казанџић.

Други штићеник чије ће речи и дела скупо коштати младе заверенике био је Драгомир Марковић из села Пружатовца, удаљеног свега тридесетак километара од Завода. Он је у установу доведен 26. марта 1943. године и одмах је почео да се интересује за бежање. Приликом родитељске посете, отац му је наводно пренео вест да је у његово село дошло око 20 партизана који су се разместили по кућама. Он је штићеницима испричао да се у његовом селу крију партизани и да су запалили општинску архиву. Ове вести дале су снажан ветар у леђа плановима за бекство, јер се по први пут партизански одред налазио у релативној близини Завода.³⁹⁹

Крајем марта и почетком априла завереници су усвојили план по коме би требало да нападну и разоружају стражу, онеспособе

---

³⁹⁸ Митровић се, у сећањима и изјавама штићеника, готово и не спомиње. Нема га у негативном контексту, чак ни у књизи Милоша Крстића. С друге стране, полицијска истрага и извештај који је највероватније саставио Радан Грујичић, недвосмислено указују да је он био најодговорнији за исхитрену одлуку да се изврши пуч, као и да се залагао за насилна решења, а другове лагао о својој прошлости (ИАБ, УГБ СП, IV-252/2, „Извештај о припремању бекства из Завода“). Можда је изостанку критичког тона према њему допринела чињеница да је и он стрељан, а из идеолошких побуда није било пожељно кривицу за погибију младих комуниста пребацивати на једног од њих.

³⁹⁹ Милош Крстић, *н. д.*, стр. 202.

управника и васпитаче, изврше паљење заводске архиве. Сукоб је постојао на релацији Митровић–Казанџић, јер је београдски скојевац инсистирао да се у слободу поведе што већи број омладинаца, док је Митровић инсистирао на томе да је свега тридесетак штићеника уопште вредно спасавања.⁴⁰⁰ Завереници су се на крају договорили да о томе ко би требало да буде ослобођен одлучи Казанџић, као неко ко је провео највише времена у Заводу. Кроз рад кројачке радионице Милован Миловић Ченце повремено је обавештавао Радмилу Милошевић о напредовању планова и добијао информације о држању и атмосфери у женским баракама.⁴⁰¹ Божидар Марјановић је крајем марта контактирао са женским делом Завода, тражећи списак исправних девојака које би пошле у бекство. Спискове непоузданих штићеника, оних које би требало везати и предати партизанима на суђење, завереници су правили заједно. У исказима датим током полицијске истраге о „пучу“ су помињана разна имена, али је већина саслушаних истакла Милутина Дорословца, Радована Ломића, Радмилу Божић, Слободанку Стефановић („да јој Пенезић суди“).

Према сведочењу саучесника, планирањем и извођењем припрема за ову акцију иницијално је руководио Михаило Казанџић Каза, а с временом је све истакнутију улогу добијао нешто искуснији београдски скојевац Милован Миловић Ченце.⁴⁰² У организацији је од самог почетка учествовало још неколико „питомаца“, међу којима и Милан Јосимовић Мачак, Стеван Веиноввић, Крунослав Пајковић и други.

Припреме за извођење побуне и бекства неометано су напредовале. Састављени су спискови бегунаца и спискови за заробљавање или ликвидацију, подељен је, међу младићима, и један број конкретних задужења. Свесни да ће на слободи тешко моћи да опстану уколико се не наоружају и, барем привремено, војнички организују, младићи који су спремали бекство договорили су чак и формирање привременог партизанског одреда. За команданта је одређен Драгољуб Митровић, за кога су, услед његових лажи, другови мислили да је уочи Априлског рата

⁴⁰⁰ ИАБ, УГБ СП, IV-252/2, „Извештај о припремању бекства из Завода“.

⁴⁰¹ ИАБ, МГ-366, стр. 8-9.

⁴⁰² Милован Миловић (Ченце, Шиља) био је пореклом из Црне Горе. У Београду је завршио гимназију са матуром и живео сасвим скромно, будући да је био веома сиромашан. Крајем тридесетих година већ је био део скојевске организације, и према сећању савременика, био је изузетно ентузијастичан и поуздан у извршавању свих партијских задатака и инструкција. Приликом хапшења и полицијске истраге држао се чвршће од већине. Красио га је извесан борбени дух и особен смисао за хумор. Није одступао од својих уверења и у Заводу је био један од најистакнутијих противника управе и концепта преваспитавања. Детаљније: Славка Муњас, рођена Петровић, „Сећање на друга Милована Миловића Ченцета“ (ИАБ, 2428-K1-19-1). Након неуспеле побуне у Заводу, из Специјалне полиције пребачен је у логор на Бањици 10. маја 1943. и стрељан четири дана касније (*Logor Banjica: logoraši*, knj. 2, str. 108, 116).

био питомац подофицирске школе,⁴⁰³ док је за политичког комесара изабран Михаило Казанџић.⁴⁰⁴ Одређен је чак и датум акције: првобитно, то је требало да буде 18. април, али је развој ситуације определио да се као дан и час покушаја побуне ипак одаберу 11. април око 21.30 часова, време када је требало да почне одржавање једне заводске приредбе и када ће део васпитача бити заузет том манифестацијом.

Дуга заточеност и еуфорична рецепција вести са светских фронтова утицали су, по свој прилици, на способност објективног расуђивања штићеника жељних слободе.⁴⁰⁵ У финалним тренуцима припреме за побуну и бекство, у часу када се чинило да је слобода надокхват руке, завереници су постали неопрезни. Из жеље да омогуће што масовније бекство и партизанском одреду прикључе што већи број нових бораца, организатори побуне су детаље и планове поделили са једним бројем непоузданих штићеника. Србољуб Танасић, „питомац“ који је у Завод доспео из Посавског партизанског одреда, упознао је са плановима бекства своја два некадашња саборца, штићенике Јована Хаџића и Миладина Ђунисијевића.⁴⁰⁶ Иако је Хаџић испрва изразио жељу да се прикључи акцији и придружи се партизанима (поново), убрзо се уплашио и поколебао. Он и Ђунисијевић су одлучили да, првом погодном приликом, обавесте заводску управу. Иако су их завереници од тада држали под надзором нису успели да их спрече, и 11. априла 1943. године сазнало се за план побуне, који ће управник Поповић одмах означити као „пуч“.

Миладин Ђунисијевић Прћа, открио је планове за извођење побуне и организованог бекства дежурном питомцу Михаилу Мики Живковићу, који је, потом, из страха да би последице могли сносити сви штићеници, пренео добијена сазнања васпитачима и управи.⁴⁰⁷ Испо-

---

⁴⁰³ У евиденцији логораша Бањичког логора, Митровић се наводи као „ученик 7. разреда“. По свој прилици није имао никакво војничко образовање нити чин, иако је заточеним штићеницима причао фантастичне приче да је као авијатичар дејствовао над територијом Италије у Априлском рату, као и да је похађао подофицирску школу. Стрељан је 14. маја 1943. године (*Isto*, str. 108).

⁴⁰⁴ ИАБ, 2428–К2–2, стр. 59.

⁴⁰⁵ Да они нису реално процењивали однос снага нити сопствену способност да организују и изведу акцију ослобађања, сведочи и чињеница да се међу завереницима живо расправљало о томе да ли да, приликом бекства, са собом понесу и „Историју СКП(б)“ и друга марксистичка дела из заводске библиотеке (ИАБ, УГБ СП, IV–252/2, „Извештај о припремању бекства из Завода“).

⁴⁰⁶ Ниједан историјски извор, нажалост, не нуди прецизније датовање овог догађаја. Из даљег развоја ситуације може се претпоставити да се највероватније радило о почетку друге недеље месеца априла 1943. године.

⁴⁰⁷ О томе је, на врло уверљив начин, сведочио сам Живковић на округлом столу о Заводу, одржаном у Београду 1990. године. Живковић је покушао да умири Ђунисијевића и изговори се да га се те информације не тичу, али, будући да је тога дана био одређен за дежурног питомца, није имао избора него да пренесе сазнања Поповићу, јер би иначе и сам страдао као завереник (упореди: ИАБ, 2428–К2–2, стр. 85). Миха-

ставило се да је недовољна конспирација скупо коштала организаторе овог подухвата. Ђунисијевић није био особа којој је требало поверити такве планове. Заробљен као млади партизан Ваљевског одреда, родом из Уба, током истраге боравио је у затвору у свом родном месту. Наводно је његово држање пред иследницима било веома лоше: именовао је све војне и политичке руководиоце Ваљевског одреда, те су као последица његовог исказа многи од њих били стрељани или упућени у Бањички логор. Бора Вујић, заводски штићеник који се са Ђунисијевићем и његовом породицом познавао од детињства, био је уверен да је Прћа у Завод дошао као припремљени полицијски провокатор, мада за то не постоје никакви конкретни докази.⁴⁰⁸

Реакција управе по сазнању за планирану побуну била је муњевита и одлучна. Штићеници су окружени стражарским одредом док су у трпезарији очекивали послужење ручка, а стража са пушкама на готовс окружила је још неколико заводских барака. Управник Поповић упозорио је присутне да је стражи издат налог да пуца уколико се примети и најмање сумњив покрет. Наоружање – карабине и пиштоље – носиле су и заводске старешине и васпитачи. Васпитач Милачић прочитао је имена 16 младића и девојака који су били осумњичени за учешће у организацији „пуча“. Они су морали да иступе из бараке, да би их стражари везали, и уз ударце и повике, одмах спровели у заводски затвор, тзв. „белу кућу“. Касније је број осумњичених повећан, па је истрагом у самом Заводу обухваћено око 30 омладинаца, а полицијски органи хапсили су и ислеђивали и лица из Смедеревске Паланке и Пружатовца.

Управник Поповић обавестио је Специјалну полицију о побуну, тј. „пучу“ у Заводу. У Смедеревску Паланку хитно се запутио Радан Грујичић, заменик начелника Антикомунистичког одсека, један од најбруталнијих иследника и највећих противника комуниста, са циљем да спроведе истрагу и казни одговорне. Истрага се свела на узимање изјава од једног броја управи лојалних штићеника и страховиту тортуру ухапшених и осумњичених за учешће у организацији побуне. За

ило Мика Живковић касније се и сам нашао под ударом репресије, а посебно је тешко претучен приликом истраге о једном организованом бекству, о чему ће бити више речи на наредним страницама. У партијским круговима деценијама се потезало питање његове одговорности за провалу пуча, али га они који су са њим боравили у Смедеревској Паланци углавном нису теретили и сматрали су Ђунисијевића главним виновником пропасти тзв. „пуча“ (ИАБ, 2428–К1–8–5, стр. 5; ИАБ, МГ–434, стр. 8–12).

⁴⁰⁸ ИАБ, 2428–К2–2, стр. 39, 40. Упућивање Ђунисијевића у Завод вероватно је била награда за његову сарадњу са полицијом током истраге. Након истека мере „принудног васпитања“ он се пријавио за ступање у СДК, и из Завода је отишао у „љотићевце“. Није сачекао ослобођење, већ се повукао из Србије са СДК и немачким трупима. Преминуо је од рака грла половином осамдесетих година 20. века. Наводно је, неколико година пре смрти, први и једини пут после рата боравио на Убу, али инкогнито.

потребе испитивања у заводском комплексу формиран је још један (привремени) затвор. Фијук корбача смењивао се са тупим звуком удараца у тело, звекетом ланаца и болним стењањем саслушаваних. Ислеђивање су вршили Грујичић и његови сарадници, док су стражари имали задатак да онесвешћене омладинце полију хладном водом како би омогућили наставак тортуре.⁴⁰⁹ Повремено је ухапшенима прећено и Јајинцима и Гестапоом.⁴¹⁰ Према сећањима учесника, мучење је понекад попримало облике најгоре бестијалности: Бошка Видовића, коме је у партизанима ампутирана нога, тукли су по рани на месту ампутације изазивајући огроман бол и крварење, док је иследник Новковић ухапшену Радмилу Милошевић чупао тако снажно да је остала без читавих праменова косе, притом јој раздирући кошуљу и вређајући је најпогрднијим именима.⁴¹¹

Престрављени неслућеном могућношћу ликвидације од руке оних са којима су делили добро и зло већ пола године, управник и његови сарадници и сами су батинали штићенике и тражили да одају све појединости везане за организацију „пуча“.⁴¹² Побуна је угушена у крви и сакупљен довољан број признања и информација, да би се именовали и казнили одговорни. Коначни биланс „пуча“ било је одвођење 17 младића и две девојке,⁴¹³ о чијој је судбини одлучивала Специјална полиција, за

⁴⁰⁹ Командант одреда СДС који је чувао стражу у Заводу одбио је наређење Милована Поповића, према коме је требало да припадници страже туку и муче штићенике до доласка полиције, па се учешће стражара у тортури омладинаца свело на везивање, придржавање и поливање водом, као и на довођење и одвођење, тј. одношење са саслушања.

⁴¹⁰ ИАБ, 2428-K2-2, стр. 60.

⁴¹¹ ИАВ, МГ-366, стр. 9. Радмила Милошевић погрешно је навела име штићеника који је био инвалид – био је то Бошко Видовић, а не Бошко Марјановић.

⁴¹² Ипак, и међу њима је било оних којима је количина бруталности и бестијалног премлаћивања младића и девојака била неприхватљива, и који су, након неколико недеља или месеци, са гађењем и презиром говорили о истрази и поступцима управе у истој. Посебно су на насиље коме су посведочили тешко реаговали васпитачи-свестеници Јосиф Марушић и Миомир Дубак, о чему је било више речи у поглављу посвећеном васпитачима и другим запосленима у Заводу за принудно васпитање омладине.

⁴¹³ Специјална полиција одвела је питомце Бактовић Николу, Видовић Бошка, Журжул Александра, Зарић Миодрага, Казанџић Михаила, Марјановић Божицара, Марковић Саву, Миловић Милована Ченцета, Милошевић Милана, Митровић Драгољуба, Марковић Драгомира, Николић Стевана, Пајковић Крунослава, Пејиновић Стевана, Танасић Србољуба, Хаџић Зорана и Јосимовић Милана Мачка, као и питомце Милошевић Радмилу и Пенезић Милену, сестру Слободана Пенезића Крцуна (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 3–1). У вези са побуном, Специјална полиција накнадно је из Завода одвела и хонорарног наставника, тј. суплента, Миодрага–Ђорђа М. Бранковића (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 3–2). На основу увида у евиденцију затвореника Бањичког логора уочава се да су Сава Марковић, Никола Бактовић, Стеван Николић и Александар Журжул били међу заточеницима и током 1944. године, те да су Марковић и Журжул успели да побегну „са рада“ (*Logor Banjica: logoraši*, knj. 2, str. 108–109). Исти извор потврђује да је у Завод са Бањице крајем 1943. године враћен Крунислав Пајковић. Исто-

Спомен-парк на месту
стратишта у Јајинцима

Београд. И то одвођење имало је психолошко-пропагандни карактер: од Завода до железничке станице, омладинци су спроведени везани у ланцима, исцепани и испребијани, тако да су се једва кретали.⁴¹⁴ Након краћег боравка у Бањичком логору (10–14. маја), њих деветорица стрељани су на стратишту у Јајинцима: Милован Миловић Ченце, Михаило Казанџић Каза, Драгољуб Митровић,

Милан Милошевић, Бошко Видовић („Бошко без ноге“), Стеван Пејновић, Србољуб Танасић, Драгомир Марковић и Божидар Марјановић. О последњим данима живота стрељаних штићеника емотивно је посведочио београдски скојевац Света Стојановић, који је са њима делио затворску ћелију и преживео рат. Он је Драгану Јефтићу пренео успомене: „Дивни другови, млади комунисти, прави хероји, сви су их волели. Знали су да ће их стрељати, то им је рекао и управник логора Светозар Вујковић. Чекали су да их прозову. Дана 15. маја (sic!, догађај се одиграо 14. маја, прим. А. С.) 1943. године ушао је Вујковић са списком...“⁴¹⁵ Миодраг Зарић, за кога се у литератури често погрешно наводи да је стрељан са осталима предат је немачким органима,⁴¹⁶ а С. Марковић, Журжул, Николић и Бактовић задржани у логору.

Све околности припрема за извођење побуне недвосмислено су утврђене полицијском истрагом, изјавама преживелих штићеника као и на основу извештаја које је Милован Поповић слао просветним и полицијским властима. „Накнадном памећу“ у историографији и публи-

ричар Милан Борковић погрешно наводи да је стрељано 17 ухапшених (Милан Борковић, *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, стр. 223).

⁴¹⁴ ИАБ, МГ-366, стр. 10–11.

⁴¹⁵ Према истом сведочењу, сви су приликом одвођења на стрељање узвикивали паролу „Живео СКОЈ“, „Живела Народноослободилачка војска“, „Живела Црвена армија“ (ИАБ, 2428–К2–2, стр. 60, 61).

⁴¹⁶ Миодраг Зарић у историографији се често наводи као један од стрељаних 14. маја 1943. у Јајинцима. То је, међутим, грешка. Заводски питамац тог имена, рођен 1924. у Гучеву, у Бањицу је доспео тек у јулу 1943. од СС-а, а крајем октобра исте године одведен је из логора од немачке војске. Особа истог имена и презимена заиста је стрељана 14. маја 1943. године, али је реч о младићу рођеном 1922. у Косјерићу, који је на Бањицу доведен од Гестапоа још у децембру 1941. године (упореди: *Logor Banjica: logoraši*, књ. 1, стр. 199 и књ. 2, стр. 181). Ова забуна навела је на погрешан траг бројне ауторе, међу којима и Милоша Крстића, Мају Николову и Александра Стојановића. Милена Пенезић и Милан Јосимовић нису ни били упућени на Бањицу, већ су задржани у Специјалној полицији и потом враћени у Завод, док је Радмила Милошевић са Бањице поново предата у надлежност полицијских органа.

цистици,⁴¹⁷ како у социјалистичкој, тако и у емигрантској, међутим, појавиле су се неосноване тврдње да је „пуч“ био директно мотивисан партијском директивом добијеном споља. Писано је о чак три могућности како је до тога дошло: 1) инструкција је наводно дошла споља преко „питомца“ Драгољуба Митровића; 2) идеја је потекла од „питомца студента“ Божицара Војводића, који је током истраге у Специјалној полицији био у истој ћелији са секретаром једног рејонског комитета КПЈ за Београд; 3) иницијативу је дала нишка партијска организација преко М. Г. Цеткета или Ђиткета.

И у појединим документима насталим у пролеће 1943. године може се повремено наићи на закључак да је „пуч“ био организован споља, директивом КПЈ. И управнику Поповићу и деловима полицијског апарата било је zgodније да се кривица свали на партију, уместо да се покрене озбиљно преиспитивање оправданости постојања Завода и ефикасности васпитних мера. Упркос овим наводима, извори штићеничке и полицијске провенијенције снажно сведоче у прилог тези о самосталној организацији побуне изнутра. Тим пре јер је комуникација са Милицом Миљом Бајазит, првом „партијском везом“ изван Завода, одржавана преко Славке Петровић, која се у тренутку тзв. пуча налазила на лечењу у Крагујевцу.⁴¹⁸ Теорија по којој је КПЈ иницирала побуну убацивањем Драгољуба Митровића делује најмање реалистично, јер је његово понашање у Заводу у свему одступало од партијских инструкција о конспиративном деловању, а и услед чињенице да он због издаје локације партизанског склоништа оружја и хране није могао уживати поверење ни одреда, ни илегалне организације, те је крајње невероватно да би баш њему били поверени животи и судбине великој броја младих заточених комуниста.

*

Откривена побуна дела штићеника отворила је питање оправданости постојања Завода и васпитно-политичког рада који се у установи одигравао. Реагујући импулсивно на вести о тзв. пучу и резултате полицијске истраге, министар унутрашњих послова Танасије Таца Динић упутио је шефу Српске државне безбедности Драгом Јова-

---

⁴¹⁷ Упореди: Милан Борковић, *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, стр. 224–225; Предислав Кубуровић, „Васпитни завод у Смедеревској Паланци“, стр. 83.

⁴¹⁸ Милош Крстић смешта контакте Бајазит и Петровић на почетак 1943. године. Ти контакти су служили за обавештавање о стању на ратиштима и евентуално дотурање илегалне литературе. Према сведочењу више штићеника на округлом столу одржаном у Београду 1990. године, контакт са Миљом Бајазит заправо је успостављен посредством Јелисавете Петровић, Славкине мајке, која је са Миљом заједно боравила у логору на Бањици током августа 1942. године, што потврђује и евиденција бањичких логораша. Упореди: ИАБ, 2428–К2–2, стр. 65 и Милош Крстић, *н. д.*, стр. 219.

новићу допис у коме је предлагао „да се коловође завере и сва лица умешана у заверу ставе под преки суд и најстроже казне“, да се сва лица у Заводу старија од 18 година упуте у Немачку на принудни рад, као и да се, убудуће, у Завод не примају лица старија од 18 година већ да се са њима поступа као са „пунолетним сумњивим елементима“.⁴¹⁹ Драконске мере које је Динић предлагао нису спроведене у дело, изузев кажњавања главних виновника организације побуне, али се из њих јасно може уочити какав је став део колаборационистичких безбедносних структура имао о Заводу и ономе што се у њему дешавало. Оштрицу министра унутрашњих послова највероватније су ублажиле интервенције Божицара Бећаревића и појединих личности из кабинета Министарства просвете и вера и Председништва Министарског савета, а не сме се искључити ни могућност утицаја Димитрија Љотића.

Министарство просвете и вера, али и полицијски органи који су надзирали рад Завода, видели су решење нарастајућих дисциплинских и безбедносних проблема везаних за установу у увођењу полицијског комесара, који би имао изванредна овлашћења. Први је то питање отворио лично министар Јонић, написавши белешку на завршној страници месечног извештаја о раду Завода. У њој је, поред већ чувене инструкције „да се чита Оченаш пре обода!“ записао и да би се у установу могао упутити специјални полицијски комесар. Па ипак, тензије изазване тзв. „пучем“ у Заводу убрзо су се смириле, па се одустало и од ове и од других репресивних мера, а управнику Поповићу пружена је нова подршка.

Иако нису пронађени историјски извори који би о томе непосредно сведочили, изгледа да се управа Завода поводом тзв. „пуча“ нашла на мети озбиљних критика изречених у надлежним министарствима и Специјалној полицији, те да је однос према заточеним младим комунистима критикован као преблаг и неадекватан.⁴²⁰ О томе посредно сведоче додатне дисциплинске и репресивне мере предузете у Заводу, које се нису односиле на елементе политичке кривице и организованог илегалног рада, а о којима ће бити речи у наставку. Велику улогу у опстанку установе одиграло је држање већине заточених штићеника, који су осудили покушај „пуча“, сарађивали у истрази или

⁴¹⁹ ИАБ, УГБ СП, IV-252, Шеф Српске државне безбедности, Стр. пов. I бр. 89/2, Београд, 20. априла 1943. године.

⁴²⁰ Са сигурношћу се може тврдити, с друге стране, да је министар Јонић захтевао слање додатних извештаја од управе, као и да је наложио да се припреме посебни изводи из релевантних извештаја, који ће бити стављени на располагање Председништву владе и Министарству унутрашњих дела. Коначно, својеручно је на закључној страни извештаја о раду Завода за април 1943. године, написао инструкцију „да се чита Оченаш пре обода!“, и отворио питање упућивања посебног комесара у установу (ВА, Нда, кут. 155, ф. 2, 3-20; 3-21).

бар били довољно дистанцирани од виновника побуне.⁴²¹ Чињеница да је цела завера и била откривена искључиво захваљујући информацији која је потекла из редова „заводских питомаца“ давала је управника Поповићу кредибилитет да пред Министарством просвете и вера и полицијским органима заступа тезу да је огромна већина заточених младића и девојака била „исправна“ и да заслужује посебно старање какво је и до тада имала.

Последице тзв. пуча односно покушаја оружане побуне биле су дугорочне и одразиле су се на готово све аспекте живота и рада у Заводу. Ништа више није било исто након априла 1943. године: нестало је поверења управе у штићенике и почетни ентузијазам управника и васпитача сменили су страхом и осећајем угрожености потакнута агресија и осветољубивост.⁴²² Покушај побуне изазвао је трајно пооштравање дисциплинских мера и репресије над штићеницима: Министарство просвете и вера забранило је посете свим „питомцима и питомицама“ који су мање од четири месеца боравили у установи, док је редовно право посете родитеља остављено, и то свега прве недеље у месецу, само за оне омладинце „који то заслуже“.⁴²³ Сprovedена је строга кампања за спречавање пушења свих штићеника, изузев студената и свршених ђака. Коначно, сазивање на зборове и поздрављање заставе, као и одржавање хигијене у баракама, постали су знатно чешћи и формалнији.

Догађаји у вези са пучем, а посебно насиље примењено током истраге, негативно су деловали на један број старијих васпитача. Иако су Јосиф Марушић и Миомир Дубак имали бројна неслагања са Милованом Поповићем и примедбе на рад и прилике у Заводу, изгледа да је премлаћивање штићеника и заостравање репресије значајно допринело њиховом коначном разлазу са управником. Они нису презали од упознавања Димитрија Љотића са разлозима свог незадовољства, што је управник Поповић доживео као личну издају и прекршај радне дисциплине. Тако је Дубак, са супругом Видосавом, формално разрешен дужности већ 1. маја 1943, док је Марушић, након подношења оставке у мају и низа перипетија о којима је детаљно писано у поглављу о заводским васпитачима, дефинитивно напустио Завод половином јула 1943. године.

Неспоразуми са делом незадовољних васпитача, као и денунцијације о личности управника Поповића и његовима методама рада, које су потом стигле до надлежних органа, утицали су да се рад Завода нађе

---

⁴²¹ ВА, Нда, кут. 155, ф. 2, 3–20. Насупрот већини, три девојке су накнадно изложене репресији због „незгодног држања“ поводом питања побуне. Оне су биле претучене, кажњене десетодневним затвором, продужењем трајања казне принудног васпитања и забраном примања посета (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–20).

⁴²² О детаљима Поповићеве психолошке трансформације као последице тзв. „пуча“ упореди: Милош Крстић, *н. д.*, стр. 208–209 и ИАБ, МГ–401.

⁴²³ ВА, Нда, кут. 155, ф. 2, 1–20.

под посебном лупом и строгим надзором просветних власти. У јуну 1943. године министар просвете и вера Велибор Јонић оформио је тро-члану комисију која је упућена у Завод, са циљем провере целокупног економског и књиговодственог пословања, давања препорука и обуке, и општег унапређења овог пословања. У комисију су именовани Милан Терић, шеф Рачуноводства Министарства просвете и вера, Антон Брабл, секретар истог министарства, и инж. Ђорђе Јовановић, хонорарни инжењер Задужбинског одсека.⁴²⁴ Након извршене инспекције комисија није имала значајније примедбе на рад Поповића и његових сарадника, али су одређене препоруке ипак издате.

Због покушаја побуне, истраге и свих немих догађаја који су уследили, трпела је и школска настава у Заводу. Она, у суштини, није одржавана у периоду између 10. и 20. априла (виша и нижа гимназија), тј. 12. и 27. априла (настава на пољопривредном добру), што је представљало велики губитак и удар на планирану динамику извођења наставе.⁴²⁵ Настава је нормализована почетком маја, а у јуну месецу уведена је и посебна стручна настава за ученике трговачких академија.

На превазилажење тешких околности у Заводу, изазваних покушајем побуне, одвођењем и стрељањем једног броја штићеника, неповољно је деловао проблем са исхраном, који се наставио и током маја 1943. године. Ситуација је постала толико лоша да се разматрало чак и привремено распуштање Завода. Ипак, у одсудном тренутку, заводској управи су у помоћ притекли министар Драги Јовановић и Илија Паранос, потпредседник Општине града Београда, чиме је превазиђена криза.⁴²⁶

На самом крају истог месеца један други догађај узнемирио је дукхове управе и штићеника, али и војних и цивилних власти у Србији: партизански одред сукобио се са јединицама СДС и немачким снагама у релативној близини Завода. Управа, највероватније под јаким утиском неуспеле побуне из претходног месеца, протумачила је овај оружани сукоб као покушај НОП и КПЈ да нападну установу у Смедеревској Паланци и ослободе штићенике.⁴²⁷ У размени ватре страдало је неколико припад-

⁴²⁴ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I бр. 8437, 19. јун 1943. године.

⁴²⁵ ВА, Нда, кур. 155, ф. 2, 1–21; 1–22. На заводска дешавања подовом тзв. пуча надовезали су се ускршњи празници, што је додатно пореметило извођење наставе.

⁴²⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–4. Помоћ се састојала у већим количинама различите хране, која је набављена у Београду, посредством или на интервенцију поменутих руковођилаца. При решавању дубоке кризе са исхраном велики допринос дали су и официри стражарског одреда СДС: наредник Кадрија Тимјанички, поднаредник Никола Стан и каплар Љубомир Стојиљковић, који су путовали за Смедерево, Пожаревац и Београд, како би купили и допремили храну у Завод (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–7).

⁴²⁷ Управник је у извештају Министарству просвете истакао да су партизани „изгледа пошли на Завод“, да су „у току борбе тражили и да се пуне њихови другови из Завода“, али да су заустављени на 3–4 км од саме установе (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–20). Насупрот томе, Божидарка Дамњановић Кика, истакнути борац и комесар Космај-

ника СДС, а по свој прилици, дошло је до рањавања или погибиије и мањег броја немачких војника. До локалних органа немачке управе доспеле су (највероватније неистините) информације да су штићеници ликовали поводом страдања припадника окупационе и колаборационистичке оружане силе. Као последица таквих вести у Завод су дошле броје инспекције, како немачке Ортскомандантуре, тако и Окружног начелства Округа београдског, Команде СДС за Београдски округ, Националне службе за обнову Србије.⁴²⁸ Стање појачане приправности и затегнуте дисциплине потрајало је неколико дана, али се ништа значајније није догодило, осим што је управник захтевао подизање заштитних бункера за стражу и њихово опремање митраљеским оружјем.

Након што су се узавреле страсти изазване покушајем побуне стишале и изражена напетост делимично спласла, заводска управа нашла се пред дилемом везаном за начин даљег рада и спровођења свих заводских активности. С једне стране, знатно су пооштрени дисциплина и репресија, што је великим делом било и последица инсистирања просветних и полицијских власти. С друге стране, управа је стала на становиште одржавања привида нормалног стања, тј. интензивирања неполитичких активности, са циљем да штићенике додатно заокупи и постепено потисне из њихове свести сећања на бруталности истраге и судбину несуђених виновника „пуча“. Стога је настављен и проширен рад свих „дружина“ и питомачких секција, а одржане су и две приредбе (25. и 26. априла). Програм приредби није одударао од уобичајеног: хорски је извођена родољубива поезија и музика, играни су скечеви штићеника и Нушићев „Обични човек“, било је сценског садржаја са ускршњом, националном и заводском тематиком.⁴²⁹ Програм су, највећим делом, извели они штићеници који су били најзаслужнији за организацију и извођење и претходних двадесетак заводских приредби: Милутин Дорословац, Михаило Цагић, Милорад Феликс, Вера Крупез, Бранко Јеремић, Михаило Живковић...

Крајем априла одржана је седница Спортске дружине на којој је изабрано ново руководство, на челу са штићеником Луком Сердаром. Већ 2. маја заводски фудбалски тим одиграо је пријатељску утакмицу против СК Јасенице, у којој је поражен резултатом 7 : 2. Опремање тере-

---

ског партизанског одреда, у писму упућеном организаторима округлог стола о Заводу одржаном у Београду 1990. године, објаснила је да није било, нити је могло бити, покушаја напада и ослобађања заточених, због изразито неповољног односа снага и, посебно, јер су се партизани плашили за судбину затворених омладинаца (Писмо Кике Марковић, Београд, 17. мај 1990. године, ИАБ, 2428-K1-8-3).

⁴²⁸ ВА, Нда, к. 155, ф. 2, 5–6. Завод су, између осталог, посетили нови немачки командант места у Смедеревској Паланци, окружни начелник Округа београдског Павле Ђорђевић и врховни инспектор Националне службе рада Владимир Вујић, бивши начелник Министарства просвете.

⁴²⁹ ВА, Нда, к. 155, ф. 2, 1–24.

на за лакоатлетска надметања приводило се крају, а редовно су одржавани тренинзи и међуштићеничке утакмице у фудбалу и одбојци. Шаховска дружина наставила је са праксом одржавања симултанки и заводских турнира. Према могућностима интензивирао је и рад још две штићеничке секције: Одбора за улепшавање Завода, који је предводила Радмила Божић, и Одбора за помоћ заробљеницима.⁴³⁰

Редакција Заводског листа (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Управа је настојала да ниво слободних активности штићеника не само одржи већ и унапреди у поређењу са периодом пре тзв. пуча. Једна од најзначајнијих акција предузетих у том погледу било је покретање „Заводског листа“,⁴³¹ чији је први број изашао из штампе 15. маја 1943. године, у тиражу од 500 примерака који је одмах распродат. Овај лист, за чије су уреднике изабрани Милутин Дорословац, Војислав Пајевић и Даница Ивановић,⁴³² имао је вишеструку улогу: да додатно ангажује штићенике и буде инструмент пацификације и њиховог преваспитавања, да отвори додатни простор за уметничку и јавну афирмацију талентованих омладинаца, али и да повећа углед Завода

⁴³⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–25; 4–26.

⁴³¹ О „Заводском листу“, детаљно: Александар Стојановић, „Слобода иза жице? ‘Заводски лист’ штићеника Завода за принудно васпитање омладине“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 2, Београд: Филип Вишњић, 2017, стр. 253–278.

⁴³² ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–24.

у широј јавности, посебно у светлу чињенице да је он био пољуљан побуну и мерама предузетим против виновника. Половином маја одржана је и седница Литерарне дружине, којој је присуствовало преко сто „питомаца и питомица“, а активно излагало и дискутовало њих десетак.⁴³³ На тој седници обзнањена је одлука везана за објављивање штићеничких литерарних радова: најбољи радови биће публиковани у „Заводском листу“, квалитетни радови чији обим не допушта објављивање у листу биће излагани на седницама Литерарне дружине, а почетнички радови биће дати „Зидним новинама“.

Почетком маја 1943. године у Заводу је основана Огледна станица, којој је убрзо проширен делокруг рада, па је променила и име у Научна станица. Њен рад био је организован кроз четири секције, којима су руководили штићеници. Тако је на челу секције за испитивање флоре и фауне Смедеревске Паланке био Александар Ђелинео (помагао му је Павле Алдан), ветеринарском секцијом руководио је Павле Бекташевић, медицинском Слободан Перишић, а на челу пољопривредне секције налазио се Лука Сердар.⁴³⁴ У циљу испитивања флоре и фауне, али и прикупљања лековитог биља, већ током маја 1943. године изведено је више истраживачких излета на локацијама Водице, Церовац, Попова чесма, Микуља и Топољак. Пољопривредној секцији дато је на располагање мало огледно добро, које се састојало од две парцеле укупне површине 213 м².

Дилетантска дружина, која је била најзаслужнија за одржавање бројних заводских манифестација, у мају 1943. године променила је име и постала Уметничка дружина. Осим припреме, адаптације и извођења различитих позоришних представа и сценских наступа, она је имала и Сликарску секцију, која је, између осталог, радила и на илустровању „Зидних новина“. Већ током маја Уметничка дружина извела је „Избирачицу“ Косте Трифковића и „Снежану“, оригиналну адаптацију популарне бајке према мотивима заводског живота, из пера штићенице Весне Бутјер. Након успеха ових извођења, штићеници-глумци одважили су се на још захтевније подухвате, и почели припрему Шекспировог „Кориолана“ и Веселиновићевог „Ђида“, чије је извођење било планирано за годишњицу Завода.

Тежња управе Завода да обезбеди максималну преокупацију штићеника у недељама и месецима након побуне можда се најјасније уочава на примеру организованих предавања гостујућих предава-

---

⁴³³ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–23, 4–24. На седници су представљене песме „Ноћ“ и „Јавља се нада и мре“ Бранка В. Радичевића, као и приповетка Светолика Митића „Прича о чудном човеку који је волео“. Осим поменутих уметничких прилога, изложени су и радови: „Глишић и село у његовим делима“ Тиосава Велимировића, „Лајбницова монадологија и Декартов став: Мислим, дакле постојим“ Војислава Пајевића, „Обичаји Ђурђевдана“ Милана Марковића.

⁴³⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–23.

ча.⁴³⁵ Др Милица Богдановић је одржала чак 12 предавања о Достојевском и његовим делима, у периоду од 24. до 29. маја 1943. године. У истом месецу предавања штићеницима одржали су и доц. др Жарко Ступар („Светска криза 1929. године“), као и истакнути збораши инж. Симеон Керечки („Масонерија“) и инж. Милосав Васиљевић („О слободи човека и народа“, „О нашем опредељењу у свету“, „О политичкој ситуацији“). Тако интензиван програм гостујућих предавача допуњавао се са редовном политичком наставом.⁴³⁶ Са тзв. првом категоријом штићеника радили су управник Поповић и васпитач Веселин Кесић. Управник је одржао курс посвећен Макијавелијевом „Владаоцу“ и макијавелизму, док је Кесић држао курс из социологије, заснован на монографијама инж. Милосава Васиљевића. Између и након курсева, са овом групом штићеника радио је и васпитач Милачић, који је у мањим групама (15–30) разрађивао питања односа марксизма и словенства, акције генерала Власова, као и теме које је својим предавањима отворио Милосав Васиљевић.

Са другом категоријом штићеника организован је политичко-васпитни рад усмерен кроз курс о економији. Предавања су држали управник Поповић и васпитач Предислав Кубуровић. Изван семинара о економији, Кубуровић је одржао и три групна састанка са штићеницима ове категорије, на којима је било речи о генералу Власову, односу марксизма и словенства, као и односу КПЈ према српском националном питању. Рад са трећом категоријом организовали су васпитачи Кесић и Душан Пејчић. Они су штићеницима одржали мали курс о држави према схватању органске политичке мисли, као и односу појединца и заједнице, друштву, организацији рада, демократији и комунизму. На политичко-васпитном раду са штићеницама биле су ангажоване др Драгојла Поповић и Милена Стојановић. Највећи део програма, за све три категорије штићеница, био је фокусиран на критику Совјетског Савеза, а било је речи и о акцији генерала Власова као и о партизанској акцији у Србији.

Иако се, почетком лета 1943. године, привидно чинило да је ситуација у Заводу трајно стабилизована и да је пронађен *modus operandi* за будући рад, интерна комуникација између управе и Министарства просвете и вера указивала је на другачије стање. У писму које је, поводом 10 месеци рада установе, управник Милован Поповић упутио 7. јула министарству, он је истакао задовољство учињеним, али је практично и поднео бланко оставку на своју функцију. Напомињући да се није штедео и да га је интензиван рад веома исцрпео, Поповић је тражио одобрење 20-дневног одмора, током којег би га могла заменити Драгој-

⁴³⁵ Списак свих одржаних предавања у Заводу, сачињен на основу периодичних извештаја о раду установе, објављен је као један од прилога у последњем одељку ове књиге.

⁴³⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–27. За све три категорије штићеника политичка настава одржавана је сваким даном изузев недеље, у трајању од најмање сат времена.

ла, или друга особа коју делегира министарство. Управник је истакао „да не може дуже времена истрајати на челу Завода“, те да би му „за доцније“ ваљало пронаћи замену. Обраћање начелнику Општег одељења Милојковићу завршио је реченицом: „Ако има некога ко би желио да дође на ово место молим Вас да му се одмах испуни жеља, а мени уважи оставка“.⁴³⁷ Иако су многи бивши штићеници отворили питање искренности, па и манипулативне драматизације, у Поповићевој комуникацији са просветним и полицијским властима, чини се да је ово писмо било искрено и да је прекаљени антикомунистички борац заиста био презасићен свакодневним изазовима управљања Заводом и спреман да одступи са дужности.

Развој безбедносне ситуације у околини Завода, као и у самој установи, током друге половине 1943. године није ишао у прилог Поповићу и његовим сарадницима. Космајски партизански одред знатно се активније кретао и деловао, премда је шира територија у околини Завода и даље била под контролом одреда лојалних генералу Михаиловићу. Ова чињеница, као и свежа траума од покушаја пуча, појачавали су осећај угрожености заводске управе и васпитача. Током лета и јесени 1943. године управник Поповић је, у више наврата, писао надлежним органима указујући да су могућности за одбрану од напада веома скромне и захтевајући да се пошаље додатно наоружање за одбрану Завода. Да његове молбе нису биле плод субјективне узнемирености потврђује и допис који је команда СДС упутила Министарству просвете почетком новембра 1943, у коме истиче: „Сваким даном постаје све извесније да ће партизански елементи, чим се за то укаже прилика, напасти на Завод у С. Паланци са каквом већом формацијом. Оружјем којим се сада располаже, Завод није у могућности да одоли једном таквом нападу. Стога ми је част умолити вас за дејство да се заводској стражи одмах пошаљу још 2 тешка митраљеза“.⁴³⁸

Опечени болним искуством откривања планова за извршење тзв. пуча односно масовног организованог бекства, млади комунисти заточени у жицама заводског комплекса у Смедеревској Паланци решили су да не одустану од намере да се избаве бекством, али су такође постали свесни да је потребно много више тактизирања и методичности у припремама, да би такав подухват успео. Крајем лета 1943. године већ је постојала развијена илегална активност у којој је учествовало око 60 штићеника, са циљем да се изведе организовано бежање и ступање у партизански одред. Научена лекција је гласила: нема успешног бекства без постојања везе за одлазак у одред, па се овај пут акција више пута

---

⁴³⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Милован Поповић Начелнику Општег одељења Министарства просвете, 7. јул 1943.

⁴³⁸ Наведено према: Милан Борковић, *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, стр. 224–225.

одлагала услед немогућности адекватног повезивања са илегалцима изван Завода. Припреме су симултано и координисано спровођене и у мушком и у женском интернату.

Као и случају тзв. пуча, и за наредни покушај масовног бекства катализатор је била информација које је дошла споља. Током полицијске провале илегалне организације у Чачку и спроведене истраге компромитован је положај штићеника Јована Протића. Он је био међу веома ретким „заводским питомцима“ који су већ били чланови КПЈ. Та чињеница, међутим, била је непозната и полицијским властима (до провале) и управи Завода. Када је полиција добила индиције о Протићевом значају, јавила се потреба да он из Смедеревске Паланке буде враћен на додатно испитивање. Преко до данас неутврђених веза, ова информација стигла је до самог Протића и он се одлучио да хитно бежи из Завода, како не би поново пролазио кроз полицијску тортуру. Имао је и среће: 21. новембра 1943. године био је задужен да чува заводске свиње, па се захваљујући том задатку, током дана неопажено искрао из Завода.⁴³⁹

Понукани Протићевим искуством и успехом, и остали штићеници-завереници одлучили су да беже исте вечери, у 18 часова. Према унапред утврђеном плану изведена је саботажа снабдевања електричном енергијом услед чега се цео заводски комплекс нашао у мраку.⁴⁴⁰ У женском интернату знак за почетак бекства стигао је од Неђе Тасковић, из амбуланте. Једна од најмлађих и најхрабријих „питомица“ Милена Аћимовић пресекла је и размакла жице на договореном месту, отворивши пролаз за излазак на слободу. Њен задатак је био да помогне другарицама да се неозлеђене провуку кроз жице, а потом крену ка згради Пољопривредне школе, која се налазила на брду близу Завода. Прва је кроз жице изашла Славка Петровић, која је и била главни покретач иницијативе за бекство међу „питомицама“.⁴⁴¹ Она је била задужена да усмерава девојке које су прошле кроз ограду ка школи, и води их даље до договореног места. Истовремено, на другом крају заводске ограде направљен је отвор кроз који су ка слободи кренули младићи. Читава

⁴³⁹ ИАБ, 2428-К2-2, стр. 61. Према изјави Недељке Тасковић, Протић је по бекству нашао на четнике. Живот му је спасла срећна околност што се у том четничком одреду као један од више рангираних официра налазио његов зет, који му је спасио живот. Како би унели пометњу међу штићенике и покушали да ослабе њихова идеолошка уверења, управник Поповић и васпитачи су једно време „питомицама и питомцима“ причали да је Протић побегао у четнике (ИАБ, БЛ-888, стр. 76).

⁴⁴⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 10-38; ИАБ, МГ-626, стр. 75. Детаљан опис бекства из угла штићеника: ИАБ, 2428-К2-2, стр. 61-63; ИАБ, МГ-434, стр. 13-18. Милош Крстић, у свом делу пак (вероватно погрешно) наводи да је до нестанка електричне енергије дошло случајно у тренуцима када се бекство већ одвијало.

⁴⁴¹ Организацију бекства међу девојкама организовале су Славка Петровић, Неђа Тасковић, Милена Аћимовић, Аница Паскаљевић, Зорка Радуловић и Разуменка Жунић. Према сећањима Паскаљевићеве, Славка Петровић требало је да последња прође кроз жице, али се десило да побегне прва (ИАБ, МГ-434, стр. 14).

акција одвијала се ефикасно, али ипак није могла да остане незапажена. Нестанак струје узнемирио је стражу, и убрзо су припадници одреда СДС задуженог за чување Завода схватили шта се дешава и одмах појурили ка местима где је жица била пресечена.⁴⁴² Чули су се повици, потом и пуцњи. Штићеници који су се већ нашли изван заводских ограда спонтано су се раздвојили и бежали индивидуално, како би онемогућили да сви истовремено буду обухваћени потером.

Успешно су побегли Драгослав Милићевић,⁴⁴³ Драгослав Ђоковић, Витомир Мићић, као и Славка Петровић, Зорка Радуловић и Разуменка Жунић Баџинче.⁴⁴⁴ Након што су се заводским комплексом проломили вика стражара и васпитача, део завереника одустао је од бекства. У женском делу логора је било посебно напето,⁴⁴⁵ јер је управница др Драгојла Поповић утрчала у амбуланту наоружана карабином и дизала на узбуну, мислећи да се догађа партизански напад. Један број девојака успео је да се са пута ка пресеченој жици врати до спаваоница, а неке је сакрила Неђа Тасковић у амбуланти. Милена Аћимовић, која је пресекла жице и омогућила бекство другарицама, ухваћена је од стражара. Она је код себе имала писмо Анице Паскаљевић, написано за заводску „везу“ Миљу Бајазит, што је и једној и другој донело велике неприлике.⁴⁴⁶ За одбеглим младићима и девојкама

---

⁴⁴² Према сећању Анице Паскаљевић, капут који је носила Разуменка Жунић закачио се за бодљикаву жицу ограде Завода, што су стражари приметили и отворили ватру (Исто, стр. 15).

⁴⁴³ И редовни месечни извештај о раду Завода, али и посебни извештај који је управник Поповић послао Специјалној полицији у вези са бекством, помињу и Богољуба Милићевића као и једног од бегунаца. Према уверењу управника, браћа Богољуб и Драгослав Милићевић заједно су побегли, а наводно их је у близини чекао трећи брат са возилом, који их је тог дана посетио у Заводу. Ова претпоставка не одговара околностима бекства које је детаљно описала Славка Петровић Муњас, а у којима истиче да је у Азањи срела Драгослава Милићевића који ју је одвео до своје родне куће, а потом у партизане. Она уопште не спомиње Богољуба, и на основу њених сећања није могуће стећи утисак о томе да су браћа бежала заједно, а посебно не да их је трећи брат колима пребацио у партизански одред. Упореди: ИАБ, УГБ СП, IV-252 – Пов. II бр. 3103 и ИАБ, 2428-K1-14-2.

⁴⁴⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 10–38. У извештају који је управник Поповић упутио Министарству просвете као део групе која је побегла након нестанка струје наведен је и Јован Протић, који се из Завода искрао нешто раније и, према изјавама учесника, поуздано није био део наведеног колективног бекства.

⁴⁴⁵ Поред девојака које су биле ухапшене и саслушаване, спремне на бекство биле су Живка Јанковић Жана, Зора Поповић, Корнелија Анкуџић, Мирослава Мира Поповић, Ангелина Илић Сека, Вера Томић, Милосија Зујић, Злата Вељковић, Радмила Мирчић Мала, Јулијана Јуца Ристић, Вера Обрадовић, Вера Ценић, Добросава Боца Стевчић, Љубомирка Белопавловић, Добрила Чучковић, Мирослава Савић, Драга Цвијовић и Јелена Ђорђевић (Милош Крстић, *н. д.*, стр. 221).

⁴⁴⁶ Писмо је било написано рукописом Паскаљевићеве, што је непобитно утврђено. Њу и Милену Аћимовић брутално су претукли током истраге, али оне нису одале Бајазитову. Аница Паскаљевић доследно је тврдила да је неко успео да фалсификује њен рукопис и да она не зна ништа о садржају писма, које је, иначе, детаљно описивало

одмах је упућена полицијска потера са псима трагачима, али су гониоци успели да пронађу само ствари које су бегунци одбацили са себе приликом бекства.⁴⁴⁷

Након што су страже распоређене на местима бекства, један број омладинаца затечених у бекству је ухапшен.⁴⁴⁸ Управа је решила да одмах спроведе истрагу којим би се утврдиле додатне информације о организацији бекства и илегалном раду међу штићеницима уопште. Претресане су спаваонице и просторије које су користили „питомци и питомице“. Као и у случају тзв. пуча, управник је одмах алармирао Специјалну полицију, а овога пута захтевао је да се у стабилизацију безбедносне ситуације у Заводу укључе и СДК и органи немачке управе. Марисав Петровић, командант II добровољачког батаљона, упутио је појачање заводској стражи. Срески начелник спровео је полицијску истрагу са циљем да утврди да ли су бегунци имали помоћ од мештана Паланке, и ако јесу, од којих. У целокупну истрагу се укључила и Ортс-команда као и органи немачке полиције безбедности. Коначно, Специјална полиција је, на захтев управника Поповића, ухапсила родитеље појединих одбеглих омладинаца и у статусу талаца задржала их у логору на Бањици.

Специјална полиција упутила је хитно у Завод свог иследника Сергеја Голубјева. Он је био један од оних полицајаца какви опстају дуго и потребни су сваком (недемократском) режиму.⁴⁴⁹ За разлику од појединих својих колега, није био садиста, ни психопата. Наношењу бола у току истраге приступао је методично, као што инжењер или технолог прилазе сагледавању проблема који је потребно решити. Посао ислеђивања обављао је професионално и најчешће са великим успехом. Премлаћивање једног броја средњошколаца и студената комуниста осумњичених за организацију бекства из Завода за њега је представљало само још један у низу сличних радних задатака. Могао је да рачуна и на изванредан психолошки ефекат своје појаве, будући да га је један број штићеника Завода познавао још из београдских затвора, и свакако да ту није било речи о лепим успоменама.

прилике у Заводу. Она је била одведена у Специјалну полицију, где ју је саслушавао Божидар Бећаревић, али ни тада није открила ништа. Потом је враћена у Завод. Детаљно: ИАБ, МГ-434, стр. 16–17.

⁴⁴⁷ Милош Крстић, *н. д.*, стр. 221.

⁴⁴⁸ У вези са организацијом бекства саслушаване су Неђа Тасковић, Јелисавета Ђукић, Бранка Кандић, Аница Паскаљевић, Весна Бутјер, Драгица Марковић, Десанка Томић, као и Милена Аћимовић. Оне су се веома добро држале и нису поклекле током ислеђивања, па шира организација подухвата није била проваљена.

⁴⁴⁹ Голубјев је био иследник и у политичким затворима у Билећи и на Голом отоку. Умро је у Београду половином осамдесетих година, у дубокој старости. Оставио је обиман мемоарски запис који се чува у Историјском архиву Београда, а који је од огромне важности за реконструисање историје предратне и ратне полиције и антикомунистичке полицијске активности (ИАБ, МГ-626).

Од младића је током истраге најлошије прошао Михаило Мика Живковић, који је био испребијан до непрепознавања.⁴⁵⁰ Он је означен као вођа илегалних активности међу „питомцима“, чији је циљ био да „саботира рад управе на преваспитавању питомаца“.⁴⁵¹ Није искључено да је током ислеђивања Живковић намерно преузео на себе и више одговорности но што ју је стварно имао, како не би били откривени други. Упркос вишедневној бруталности, Голубјев овог пута није успео да извуче готово ништа из ислеђиваних „питомаца и питомица“. Управник Завода је, закључујући месечни извештај о раду за новембар 1943. и поглавље о дисциплинским мерама везаним за бекство, истакао да је директива за бекство највероватније стигла од КПЈ. И овог пута био је у заблуди, осим у домену чињенице да се Јован Протић одлучио на хитно бекство у светлу информације добијене споља. Посебно код бекства штићеница постојала је и директна одговорност управе, која је на видело изашла тек током полицијске истраге. Наиме, уочи поменутих догађаја, штићеница Оливера Несторовић није се вратила у Завод са одсуства које јој је одобрено ради лечења, већ је прешла у илегалу. Како би застрашили преостале заточене девојке, управница и васпитачи пронели су глас да Специјална полиција тражи репресалије због овога, те да ће, највероватније, један број „питомица“ због чина Несторовићеве бити упућен на Бањицу. Овакве гласине брзо су се шириле и снажно утицале на одлуку појединих девојака да беже.⁴⁵²

Приличан шок у Заводу, након иначе веома бурне ноћи у којој се одиграло бекство, изазвала је појава Витомира Мићића на заводској капији идућег дана, а потом и Драгослава Ђоковића наредног јутра. Они су, наиме, изгубивши оријентацију у хаотичном бежању, наишли на четничке заседе које су једва избегли. Будући да нису познавали терен нити су били наоружани, исправно су проценили да им шансе за преживљавање ван Завода нису велике. Стога су одлучили да се врате у Завод и управнику испричају да су пошли својим родитељима, али су се изгубили и покајали, па се, ето, добровољно враћају. На опште запрепашћење штићеника, који су страховали да би Мићић и Ђоковић могли за казну бити упућени на Бањицу, управник је решио да беспоговорно прихвати њихове изговоре и прими их назад.⁴⁵³ Овом

---

⁴⁵⁰ Голубјев је Живковића првобитно тукао пуна два и по сата, а потом наредног дана до трајнијег губитка свести. Сачувани су и Живковићеви описи те тортуре, као и опис његовог јадног стања по завршетку мучења, забележен од стране сапатника (ИАБ, 2428–К2–1).

⁴⁵¹ ИАБ, УГБ СП, IV–252/Пов. II Бр. 3103.

⁴⁵² ИАБ, УГБ СП, IV–252/Пов. II Бр. 3103, стр. 2.

⁴⁵³ Штићеници су, са временске дистанце, овакву одлуку управника објашњавали његовом израженом сујетом (ИАБ, 2428–К2–2, стр. 63). У тренутку успешно организованог и изведеног бекства Поповић је, и пред собом и пред надлежним органима, могао да „добровољни“ повратак двојице бегунаца представи као нешто позитивно,

поклону није смео да „гледа у зубе“: чињеницу да су се два одбегла штићеника покајала и добровољно вратила у Завод употребиће у извештајима просветним и полицијским органима као још један аргумент о успешности својих метода рада.

Након организованог бекства извршеног 21. новембра 1943. године, лично је председник владе Милан Недић издао инструкцију Министарству унутрашњих послова, везану за постављање комесара и припрему његовог доласка у Смедеревску Паланку.⁴⁵⁴ Управа Завода усмено је обавештена о намерама да се комесар постави и одмах је уложила протест. Упркос томе, 31. децембра 1943. године, у заводски комплекс стигао је Момчило Новковић, који је послат у својству полицијског комесара за Завод, са изванредним овлашћењима.⁴⁵⁵

Управа Завода је одмах по доласку Новковића одржала састанак са васпитачима и поднела колективну оставку. То је био развој ситуације какав није одговарао ни руководиоцима Министарства просвете и вера, ни Специјалне полиције, па је одлука о постављењу суспендована. Милован Поповић позван је да дође у Београд на конференцију са представницима просветних и полицијских власти, на којој ће ово питање бити уређено. Поменута конференција одржана је 17. јануара 1944. године, у просторијама Министарства просвете и вера. На њој су учествовали Божидар Бећаревић, као шеф Антикомунистичког одељења Специјалне полиције, начелник Општег одељења Министарства просвете и вера Душан Милојковић, и управник Завода Милован Поповић. Управа Завода желела је да и даље ужива пуну аутономију у руковођењу установом и контролу над процесом рада са штићеницима. Долазак комесара са широким изванредним овлашћењима индиректно би значео признавање пораза концепта рада са омладином који је осмислио и спроводио Милован Поповић. Присуство таквог лица у Заводу учинило би неодрживим тврдње заводске управе да је установа у Смедеревској Паланци васпитна и образовна, а не полицијска. Управник и васпитачи су таквом аргументацијом образлагали потребу да се одустане од увођења комесара, сматрајући да би присуство полицијског органа додатно отежало преваспитавање и фактички онемогућило развој личног односа и поверења са штићеницима, што је сматрано основом сваког успеха у раду са њима. Захтев Милована Поповића да се полицијски комесар повуче из Завода усвојен је као оправдан, а компромисно решење

као један од резултата свог васпитног рада. Иако се овакав сценарио чини сасвим могућим – посебно узимајући у обзир управникову личност, не смеју се искључити ни другачија тумачења, међу којима је свакако и оно да је примањем двојице младих у Завод спречена њихова предаја Специјалној полицији и поступак који је био спроведен у случају тзв. пуча.

⁴⁵⁴ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 4, МУП, Одељење за државну заштиту, I бр. 35702, од 26. 11. 1943.

⁴⁵⁵ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–5.

пронађено је у одлуци да се такав комесар постави у Јасеничком срезу, са могућношћу доласка у Завод и интервенције у случају потребе.⁴⁵⁶ На тај начин, крајем 1943. и почетком 1944. године, (привремено) је решена највећа криза у дотадашњем функционисању Завода.

Завод за принудно васпитање омладине током 1944. године

На ионако сложену динамику унутрашњих односа у Заводу од краја 1943. године све снажније су утицали спољни фактори, превасходно везани за развој ратне ситуације у свету и окупираној Србији. У месецима током којих су се заводска управа и непокорни штићеници бавили „пучем“, његовим последицама и првим организованим бекствима из установе, на простору НДХ одвијале су се одсудне битке, које ће, што директно а што посредно, имати пресудан утицај на исход грађанског рата у Југославији. Пораз четничких снага на Неретви био је ударац од кога се покрет генерала Драгољуба Михаиловића никада није опоравио и једна од главних ратних прекретница, када је реч о југословенском ратишту. Истовремено, истрајност и жилавост коју су партизани демонстрирали у беспощедној борби против снага окупатора, најзад је преломила западне савезнике да их признају за равноправног учесника у антифашистичкој борби.

Развој ратне и политичке ситуације у свету и на територији Краљевине Југославије крајем 1943. године није обећавао много доброг за колаборационистичке снаге и њихове политичке амбиције у Србији. На Источном фронту Осовина је била потпуно раздијена и у константној дефанзиви и повлачењу. Капитулација Италије почетком септембра 1943. године отворила је простор за прекомпоновање политичких и војних односа на југословенском простору, посебно у НДХ, где су са дојучерашњим италијанским наоружањем и зонама контроле рачунали и Павелић и комунисти и четници.⁴⁵⁷

Милан Недић се надао проширењу територије под контролом његове владе на Црну Гору и источне делове Босне, као и (коначном) добијању стварне аутономије и могућности вођења самосталне политике у односу на окупатора. Крајем лета и почетком јесени 1943. године у Србију је стигао Херман Нојбахер, тзв. „летећи дипломата“ са изванредним овлашћењима, чија је главна мисија била организовање што ширег антикомунистичког фронта. Нојбахер је имао извесне симпатије за Недића, његову позицију и политику, и осуђивао је усташке злочине.

---

⁴⁵⁶ Исто.

⁴⁵⁷ О значају италијанског фактора на развој ратне ситуације у Југославији, детаљније: Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак: Други светски рат у Југославији*, Београд: Клио, 2009, стр. 177–218; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, 2001, p. 293–302.

Подржавао је захтеве за ревизијом ситуације и граница у Југославији, и са таквим ставом отворено иступао и пред својим претпостављенима. Када се, у данима капитулације Италије, одржао састанак Недића и Хитлера, Нојбахер је био на лицу места.

Спремајући се за дуго жељени и очекивани сусрет са Адолфом Хитлером, Милан Недић припремио је и са собом понео низ елабората о потреби проширења Србије и прикључивања Црне Горе и источне Босне територијама под његовом управом, националном питању и верским односима на Балкану, промени државног уређења. Надао се да је коначно дошао час, у којем ће, у име пониженог и напаћеног српског народа, моћи да заступа своје националистичко политичко гледиште пред господаром поробљене Европе, и увери га да би предложене промене биле корисне и за нацистичку Немачку и њене ратне планове.

Супротно очекивањима, Недићев сусрет са вођом немачког Рајха и његовим министром спољних послова био је прави фијаско: председнику српске колаборационистичке владе грубим тоном речено је да о државности Србије и питању њених граница не може бити ни говора пре краја рата. Колаборационистичка штампа и пропаганда безуспешно су се упињале да представе посету Хитлеру као велики успех – чак и између редова таквих, сасвим неистинитих текстова, било је јасно да се Недић са тог састанка вратио потпуно празних руку и без иједног опипљивог, конкретног уступака. Недуго касније, и то углавном Нојбахеровим залагањем, Недићу је било дозвољено да из колаборационистичких структура у Србији уклони оне личности и снаге које му нису биле по вољи или су га потенцијално угрожавале, али је то била премала компензација за све лађе које су потонуле током састанака са Рибентропом и Хитлером.⁴⁵⁸

У јесен 1943. године рационални и иоле упућени савременици већ су јасно могли да назру да ће се рат завршити сломом Немачке и њених савезника. За све антикомунистичке снаге у Југославији кола су се већ кретала низбрдо. Највећу корист од капитулације Италије, демобилизације италијанских снага и чињенице да је већа количина наоружања постала лако доступна убрали су партизани. Психолошки ефекат који је пад Мусолинијевог режима остављао на простору НДХ био је велики: већ у наредним месецима многи Хрвати прећи ће из домобранства у партизанае, а и до тада углавном пасивни цивили почеће активно да подржавају НОП. Коначно, на Техеранској конференцији одржаној крајем новембра и почетком децембра 1943. године, биће донета још једна одлука која ће имати далекосежне последице на ратне прилике у Југославији: Савезници ће, на захтев британског премијера Черчила,

⁴⁵⁸ О Недићевој посети Хитлеру и Фон Рибентропу, као и потоњим променама у колаборационистичкој управи у Србији, детаљно: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji Kvislinška uprava*, knj. II, 151–186.

окренути леђа генералу Михаиловићу и његовим снагама и концентрирати највећи део војне и логистичке подршке на партизански покрет на челу са Јосипом Брозом.⁴⁵⁹ Изгледи на успех антикомунистичких снага у Србији смањивали су се из дана у дан.

У јесен 1943. године и месецима који су следили утицај ових судбоносних историјских догађаја и процеса постепено се преливао и на ситуацију у Заводу за принудно васпитање омладине. Из разговора са родитељима и родбином, као и колаборационистичке штампе која им је свакодневно била доступна у Заводу, штићеници су сазнавали о развоју ситуације на Источном фронту, поразима и повлачењима осовинских армија и „стратешким скраћивањима фронта“,⁴⁶⁰ о капитулацији Италије и искрцавањима савезничких снага, прво у Италији, а потом и у Нормандији. Ове вести крепиле су борбени дух непокорних штићеника, оне малобројне групе која је заиста и упорно на сваки начин покушавала да побегне из Завода и придружи се партизанским одредима. Није нимало случајно што је управо у овом периоду, а посебно од времена када је и централна Србија поново постала поприште оружаних сукоба, у Заводу забележен највећи број дисциплинских казни, покушаја и успешно изведених бекстава, примене до тада неуобичајених репресивних мера од стране управе. Вестима са светских фронтова радовали су се и политички пасивни „заводски питомци“. И они су од срца прижељкивали пропаст нацистичке Немачке и ослобођење земље, иако, за разлику од једног броја својих другова, нису били спремни да ризикују живот и будућност ради учествовања у борби за ослобођење и револуцији.

Развој ратних и политичких дешавања, уз одређене личне сукобе о којима је већ било речи, допринео је и даљем смањењу утицаја НП Збор и Димитрија Љотића на рад Завода. Било би погрешно окарактерисати овај процес као директан, дефинитиван сукоб или дистанцирање од Љотића, посебно у светлу чињенице да су главни васпитачи, и у мушком и у женском делу, тј. интернату, остали збораши. С друге стране, немогуће је не приметити да, међу релативно бројним лицима запосленим у Заводу у том периоду, готово ниједно пре рата није било члан ЈНП Збор, као и да је управник Поповић интензивно посезао за новим сарадницима у круговима српских националиста,

---

⁴⁵⁹ Одлуке Техеранске конференције имале су изузетно значајан утицај на развој ратних и политичких дешавања у Југославији, и у политичком и дипломатском смислу представљају једну од најважнијих прекретница. О догађајима од капитулације Италије до почетка 1944. године и њиховом утицају на коначни ратни исход, детаљније: Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 2, Beograd: Narodna knjiga, 1985, str. 7–69.

⁴⁶⁰ Маријана Мраовић, „Викторија! Немачка побеђује на свим фронтовима'. Немачка војна сила на страницама штампе“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 2, Београд: Филип Вишњић, 2017, стр. 15–46.

ближим равногорском покрету него Љотићу. Када се те чињенице сагледају кроз призму заоштравања односа између Љотића и СДК са једне, а равногорског покрета са друге стране, почетком 1944. године,⁴⁶¹ слика постаје још јаснија.

„Питомци и питомице“ Завода за принудно васпитање омладине дочекали су почетак последње година окупације Србије у Другом светском рату осокољени успесима Савезника и јачањем партизанског покрета у НДХ. Клима се мењала и у самом Заводу. Тога су били свесни и они, али и њихови васпитачи и управа установе. Све већа немогућност управе да успостави дисциплину и ред у Заводу све више је долазила до изражаја. Отпуштања једног броја васпитача током 1943. године, одлазак Владана Бијелића да надзире „преваспитане“ у Националној служби за обнову Србије, све лошији односи између Милована и Драгојле Поповић, као и притисак просветних и полицијских власти да се прилике у Смедеревској Паланци доведу у ред, и те како су се одражавали на атмосферу и рад у заводском комплексу.

У настојању да преокрене ситуацију у своју корист, управа је пошла вијугавим и несигурним путем. С једне стране, прешло се на сасвим отворену репресију и малтретирање штићеника који су били најтврђи у својим комунистичким уверењима и препрека „преваспитавању“ осталих, док се, са друге стране, наставило са масовним отпуштањем оних којима је истекла првобитно одређена казна, чак и онда када се у њихово држање на слободи могло сасвим основано сумњати. Тако је створен својеврсни парадокс: као „успешно преваспитани“ били су ослобођени младићи који су касније постали високи официри ЈНА и истакнути политички и друштвени радници у социјалистичкој Југославији, док су управник Поповић и његови сарадници истовремено, сасвим оправдано, стекли репутацију садиста и мучитеља омладине, због мера примењиваних према тридесетак најнепокорнијих омладинаца.

Нова, 1944. година, у Заводу за принудно васпитање омладине, почела је низом неочекиваних догађаја. На сам дан Нове године, 1. јануара, према одлуци тзв. „Владе народног спаса“, оружане снаге и чиновништво у Србији полагали су заклетву верности. У свечаној поворци која је тим поводом уприличена у Смедеревској Паланци, испред зграде Среског начелства, заклетву је положио и Стражарски одред СДС, као и управа и васпитачи Завода. Том догађају, који се одвијао из-

⁴⁶¹ Током првих месеци 1944. године на територији Смедеревског округа дошло је до значајних сукоба делова Четвртог пука СДК са локалним симпатизерима равногорског покрета и снагама ЈВуО. Извршено је више ликвидација на обе стране, одреди СДК обилазили су села и хапсили симпатизере покрета генерала Михаиловића, а јединице Смедеревског корпуса ЈВуО заузврат нападале добровољачке чете у свакој погодной прилици. Детаљније: Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус*, Београд: Славиша Перић, 2018, стр. 206–209; Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату*, Београд: ИСИ, 2015, стр. 230–234.

ван заводског комплекса, присуствовао је и један број „питомаца и питомица“, док је, истовремено, улогу заводске страже преузело дванаест штићеника под командом васпитача Богдана Ћосића, који су, за ту прилику, задужили пушке и бојеву муницију.⁴⁶² Из Завода су групе штићеника излазиле и поводом сечења и ложења бадњака, као и прославе Бадњег дана и Божића. Појачано присуство добровољаца (припадника СДК) које ће потрајати и наредних месеци наговестила је чињеница да је извесни добровољац Богдановић био положајник Завода за Божић, док је Добровољачком батаљону у узвратну посету као положајник отишао штићеник Димитрије Демић. На свечаној прослави Божића у заводском комплексу присуствовали су гости из СДС и СДК, играла су се кола и изводио програм Дилетантске дружине, махом састављен од духовних и свечарских песама и рецитација. Групе „питомаца и питомица“ одлазиле су у цркву на литургију у пратњи својих васпитача. Наизглед идилична и помало пасторална слика тих дешавања, коју је у редовном месечном извештају о раду описао управник Поповић, није верно представљала стање и атмосферу, већ само један мали део истих.

Почетком јануара 1944. године у Заводу је боравило 417 „питомаца и питомица“, а на крају истог месеца 369. У другој половину месеца одиграли су се значајни догађаји: управник Поповић успео је да издејствује суспензију одлуке о постављању полицијског комесара у Заводу и на слободу је пуштено преко 90 „преваспитаних“ штићеника. Питања дисциплине, спречавања бекстава и повећања ефикасности политичко-васпитаног рада била су први приоритет у наведеном периоду. Управа Завода није се либила да призна постојање широке палете дисциплинских проблема и пропуста, о чему је писано у извештајима Министарству просвете и вера. Повремене крађе, организован политички рад штићеника са циљем спречавања „преваспитавања“, пушење код млађих младића и девојака, бекства из Завода (како она успешна, тако и осујећена) – све је указивало на драстичан пад дисциплине и реалан губитак контроле над дешавањима. Управа је, највероватније притиснута настојањима да се у Заводу постави посебан полицијски комесар са изванредним овлашћењима, решила да сама покуша да заведе репресиван режим. Управник је известио о завођењу „полу-војног стања“ и именовању дисциплинског старешине Бранка Јеремића, иначе „преваспитаног питомца“ који је убрзо прешао у административно особље. Оштрији став према непослушним штићеницима заузели су и васпитачи и „водници“, а чак је и заводска библиотека („књижница“) увела плаћање казне за задржавање књига изван дозвољеног трајања позајмице и за случајеве када је враћена књига оштећена.⁴⁶³

---

⁴⁶² ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–33.

⁴⁶³ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–31.

Проблеми са одржавањем реда у Заводу, али и чињеница да се персонални састав заточених омладинаца значајно променио у протекла три-четири месеца, представљали су додатни мотив за интензивирање политичке наставе и предавања. Тако је Димитрије Љотић са штићеницима провео период од 13. до 16. јануара и одржао им велики број предавања. Говорио је о стању у свету и очекивањима (тобоже великим и позитивним) које су Србија и Недићева влада имале за предстојећу годину. Централни део његових говора било је опредељење за националну и хришћанску државу, што је формулисано као избор „или за Маркса или за Светог Саву“. Такав је био и наслов анкете/писменог рада који су штићеници добили да напишу по Љотићевом одласку. Крајем месеца предавање је одржао још један истакнути ветеран Збора – др Стеван З. Иванић, који је омладинцима говорио о (старој) српској народној уметности, и наводно изазвао велико интересовање штићеника за ову тему.⁴⁶⁴ Политичка настава је одржавана према унапред одређеном распореду и категоријама штићеника, уз наглашено обнављање већ пређеног градива, услед интензивних припрема за бројне празнике и свечане приредбе које су уприличене тим поводом. Управник Поповић је са две категорије штићеника интензивно расправљао о идеалном уређењу Србије и будућем поретку, док је његова супруга одабрала да са првом категоријом штићеница дискутује на теме ставова појединих „питомаца и питомица“, као и да решава унутрашња питања Женског интерната.⁴⁶⁵

Током јануара 1944. године већина неполитичких активности у Заводу била је у стагнацији или потпуном мировању. Школска настава није одржавана, изузев нешто предавања и практичних вежби из педагогије, које је држао васпитач Предислав Кубуровић. „Огледна школа“ није радила, као ни Одбор за улепшавање Завода, Литерарна дружина није одржавала састанке и припремила је само два броја „Зидних новина“,⁴⁶⁶ фудбалски тим одиграо је само један пријатељски меч... Интензивније је радила само Дилетантска/Уметничка дружина, која је током првог месеца 1944. године организовала и извела чак седам приредби.⁴⁶⁷ Посебно свечано су обележени верски празници: Бадњи дан, Божић, Св. Сава, као и дочек Нове године по Јулијанском календару. Поред уобичајеног уметничко-забавног музичког програма, изведени су делови из „Бида“ (Веселиновић–Брзак), као и позоришни комади „Свет-

⁴⁶⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–32.

⁴⁶⁵ Исто. Новост у политичко-васпитном раду представљали су и часови политичке наставе, односно предавања, које је управник Поповић држао припадницима стражарског одреда.

⁴⁶⁶ Први број био је посвећен Божићу, а други прослави Дана Св. Саве и светосавској мисли у „Новој Србији“. Изабрана је и нова редакција тзв. „Усмених новина“, на чијем се челу нашао Младомир Пуриша Ђорђевић (ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–27).

⁴⁶⁷ Комплетан програм свих поменутих приредби: ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–27; 1–28, 1–29.

ски рат – шала у једном чину“ и „Аналфабета“ Бранислава Нушића. Програм је извођен са великим бројем нових учесника, будући да је значајан део најактивнијих чланова Уметничке дружине напустио Завод у другој половини 1943. године. У извођењу музичких тачака истицале су се Викторија Радосављевић и Љиљана Аксентијевић, а у адаптацији и извођењу позоришних представа велики допринос и даље је давао Михаило Цагић, док је, као глумац и организатор, нови елан раду дружине давао Младомир Пуриша Ђорђевић, који је 31. јануара 1944. године изабран и за председника Уметничке дружине.⁴⁶⁸

Илегални рад непокорних штићеника се наставио, па су се 16. јануара и почетком фебруара, одиграла још два бекства из Завода. Након ових догађаја одржан је састанак представника Специјалне полиције, Министарства просвете и управе Завода, на коме је коначно договорено увођење полицијског комесара у Завод за принудно васпитање омладине. Будући да је, услед више успешно организованих бекстава штићеника, било јасно да постоји веза ухапшених омладинаца са организацијом и симпатизерима у самој вароши, договорено је да се у Смедеревску Паланку упути један агент Управе града Београда, који ће за основни задатак имати да надзире ситуацију како у Заводу, тако и у самој Паланци и њеној ближој околини. Функцију заводског комесара са таквим овлашћењима преузео је, у фебруару 1944. године, Момчило Новковић. Његова изванредна овлашћења подразумевала су и право да категоризише штићенике и да оне који су проблематични упућује у Специјалну полицију.⁴⁶⁹

Половином јануара 1944. године Министарство просвете и вера донело је одлуку о пуштању на слободу укупно 43 омладинца заточена у Заводу.⁴⁷⁰ Осим што је била релативно велика, ова група „заводских питомаца и питомица“ била је и хетерогена у погледу узраста и социјалног порекла: већину су чинили ученици гимназија из унутрашњости Србије, али је међу њима било и студената, занатлија и радника. Највећи број отпуштених у Завод је дошао током првих месеци 1943. и у установи је боравио око годину дана. Међу њима су били и Слободан Перишић, студент медицине ангажован у заводској амбуланти, Александар Ђелинео, руководилац заводске Научне станице за испитивање флоре и фауне, као и Михаило Бата Цагић, уредник „Зидних новина“ и руководилац Дилетантске дружине. Међу отпуштенима се истицао Милован Пештерац, ученик 8. разреда гимназије из Краљева, који је у Завод упућен као присталица покрета генерала Драгољуба

⁴⁶⁸ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–29. У новој управи дружине нашла се, између осталих, и Слободанка Стефановић.

⁴⁶⁹ Милан Борковић, *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, стр. 225.

⁴⁷⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I. бр. 390. Документ у заглављу носи датум 18. 1. 1944. године, а поред потписа министра датум 24. 1. 1944. године.

Михаиловића, за кога се у приложеној карактеристици уочи ослобађања наводило да је „увидео бесциљност (недостаје реч – највероватније акције или борбе, прим. А. С.) против окупатора и српске владе коју води Дража Михаиловић“.⁴⁷¹

Поред поменуте групе, крајем јануара 1944. године министар просвете Велибор Јонић одобрио је отпуштање још 19 питомаца и питомица из Завода,⁴⁷² следећи предлог управника Поповића који је те омладинце означио као преваспитане. Три четвртине ове групе штићеника чинили су ученици и ученице гимназије, уз свега неколико занатлија. Готово сви штићеници отпуштени по овој одлуци доспели су у Завод током фебруара и марта 1943. године, и у њему су ефективно боравили краће од годину дана. У одлуци којом одобрава њихово пуштање на слободу, министар Јонић наложио је да сви ослобођени „питомци“, који подлежу обавези служења при Националној служби за обнову Србије, по изласку из Завода буду одмах упућени у ову установу и распоређени на радне задатке.

Готово истовремено, крајем јануара, управник Поповић решио је да максимално заостри односе са непокорним штићеницима – уведена је казна изолације за најпроблематичније младиће. Након што је уведена изолација као најтежи вид казне за оне штићенике који су означени као „непоправљиви“, најтежи случајеви и они који нису уопште били склони преваспитавању, управа је посегнула за једном неочекиваном мером. Највероватније у жељи да са себе скине бар део одговорности за патњу којој су били изложени тзв. „изолирци“, али и у циљу стварања привида демократичности одлучивања и штићеничке иницијативе, управа Завода расписала је анкету у којој је од штићеника тражила да именом и презименом наведу оне своје другове за које верују да би требало да буду подвргнути изолацији.⁴⁷³ Ова мера свакако је била повод за додатно узнемирење духова међу штићеницима и ново пребројавање на „непокорне“ и оне „лојалне управи“. Највећи број гласова за изолацију (165) сакупио је Михаило Живковић, а следили су Милан Марковић Долфус (136), Тиосав Велимировић (124), Миле Марјан (123), Љубиша Маџаревић (114), Божидар Војводић (109), Веселин Весковић (99), Милорад Феликс (81), Драгутин Мокрањац (69), Војислав Косовац (60). Неки од штићеника који су на том списку били позиционирани између 10. и 20. места нису били кажњени изолацијом (на пример, Воја Косовац, Боривоје Стојановић – Бора Штука и други). С друге стране, на захтев васпитача, привремено су у изолатор сврстани Георг-

⁴⁷¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Прилог акту Пов. бр. 14.

⁴⁷² ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I. бр. 394. Документ у заглављу носи датум 17. 1. 1944. године, а поред потписа министра датум 24. 1. 1944. године.

⁴⁷³ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 2–34.

гије Николић, Слободан Димитријевић и Божидар Живковић. Због дисциплинских прекршаја у изолатор је на неодређено упућен Милорад Станишић, на месец дана Александар Грбовић, а на по 15 дана Љубомир Стаменковић, Бранимир Вацић и Стеван Дрндаревић.

Завршавајући месечни извештај о раду Завода за фебруар 1944. године, управник Милован Поповић се хвалио да су се за само месец дана постојања изолатора „унутрашње прилике у Заводу много побољшале“, а „васпитни рад“ осетно унапредовао. Такво виђење, међутим, није било истинито. Изолатор је био изнуђена мера, која је недвосмислено сведочила о немоћи управе да васпитним методама које је сама осмислила држи под контролом установу и један веома ограничен број непослушних штићеника макар само пацификује, уколико већ није била у могућности да их „преваспита“. Даноноћни рад по најтежим временским условима коме су изолирани, често неадекватно обучени и недовољно нахрањени, били излагани, као и видно погоршање њиховог здравственог и општег стања утицали су на повећану солидарност међу штићеницима. Ова мера била је изразито непопуларна и разоткривала је сурову, на мах чак и садистичку нарав управника Поповића. С друге стране, алтернатива изолацији непокорних било је њихово предавање Специјалној полицији, што је собом носило директно угрожавање њиховог живота. Управа и васпитачи били су принуђени да решење за кризу која се непрестано продубљивала траже између два лоша, међу штићеницима веома непопуларна решења. Ситуација се све више отимала контроли, а односи радикализовали.

Још почетком 1944. године Поповић се обратио Министарству просвете и вера са молбом да од Св. Синода СПЦ добије сагласност за долазак у Завод истакнутих, мисионарски оријентисаних, свештеника. Министар Јонић тим поводом писао је епископу злетовско-струмичком Викентију (Проданову), који је вршио и дужност заменика епископа жичког, са молбом да се у Завод упуте протосинђел Јован Рапајић и масти Јелена, игуманија манастира Враћевшница. Сагласност је добијена за Рапајића коме је одобрен боравак од месец дана у Заводу, где је, „као гост“, требало да утиче на васпитање штићеника.⁴⁷⁴

Сачувани историјски извори не бацају довољно светла на узроке и поводе овом чину. У претходној години управник Завода имао је сукобе са свештеним лицима у редовима својих запослених, па су тако установу морали да заувек напусте Јосиф Марушић и Миомир Дубак. Не сме се искључити могућност да је укључивање других свештених лица у васпитни процес била жеља министра Јонића, који је био веома побожан и црквен човек, и који је својевремено послао инструкцију „да се чита Оче наш пре обеда“. Једнако је могуће да је и сам управник, посебно

---

⁴⁷⁴ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Писмо епископа Викентија министру Јонићу, Београд 11. 2. 1944; Министарство просвете, Опште одељење, Пов. бр. 68, 19. 2. 1944.

увиђајући утицај Ане Јазих на преваспитавање појединих штићеница, желео духовника у Заводу, сматрајући да одређена врста верске наставе и праксе позитивно делује на штићенике и корекцију њихових ставова. Није од мање важности била ни сама личност свештеника Рапајића, јер је он био један од водећих духовника богомољачког покрета, близак сарадник и духовни следбеник владике Николаја Велимировића, али и део равногорске организације још од 1942. године и времена када су се у манастиру Враћевшница једно време крили генерал Михаиловић и капетан Звонко Вучковић.⁴⁷⁵

Протосинђел Јован Рапајић највероватније је дошао у Смедеревску Паланку током првих дана фебруара, непосредно после учешћа на Светосавском конгресу у селу Ба. О његовом бораваку међу „питомцима

Протосинђел
Јован Рапајић

и питомицама“ сазнаје се из обимног писма управнику Поповићу, у коме је исказао дубоке импресије које је на њега оставио период проведен у Заводу, и изнео низ конкретних предлога за васпитни и верски рад са штићеницима.⁴⁷⁶ Видевши како изгледа васпитни рад, али и сам заводски живот, имање, секције, Рапајић није крио одушевљење виђеним: „И херојски је тај посао који вршите, не с обзиром на опасности споља или изнутра, већ с обзиром на оне препреке које има да савладате у душама ваших питомаца, на онај отпор који се са толиком упорношћу пружа са њихове стране, али који ви ипак ломите. И

дивна су то деца, поред свега.“ Током боравака у Заводу он је комуницирао чак и са најтврђим питомцима-кажњеницима, покушавајући да се упозна са њиховом аргументацијом и да јој супротстави хришћанске идеале и искуства. У писму Поповићу истакао је: „ниједан од тих питомаца није тако зао да би свесно ишао рђавим путем. А кад је тако, онда се од њих може нешто добро учинити“.

Јован Рапајић предузео је и низ конкретних корака, чији је циљ било унапређење рада са штићеницима и њихово национално освешћивање. Иако се то нигде експлицитно не наводи, највероватније је са управником договорио да редовно одржавају контакт и размењују ис-

⁴⁷⁵ Милован и Драгојла Поповић вероватно су познавали Рапајића још из међуратних дана. На то, сем блискости богомољачком покрету и антикомунистичких иступања овог монаха, указује и чињеница да је један његов текст објављен на насловној страници „Студентских новина“, у пролеће 1936. године. Види: Бранко Рапајић, „Анти-марксисти – О нама и за нас“, *Студентске новине*, Год. 2, бр. 14, 16. април 1936, стр. 1, такође и: Бранко Рапајић, „О нама и за нас“, *Студентске новине*, Год. 1, бр. 5, Православни Божић 1935, стр. 5.

⁴⁷⁶ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 4, Јован Рапајић Миловану Поповићу, Крагујевац 12. 3. 1944. године.

куства у раду, тим пре што је Рапајић постао једна од водећих личности Верско-идеолошког одсека при Врховној команди ЈВуО. При одласку из Паланке оставио је свој примерак књиге „Историја о Христу“ Ђованија Папинија васпитачима, са молбом да је дају Милану Марковићу Долфусу. Предлагао је да се штићеницима читају одломци из „Омилије“ владике Николаја Велимировића и да им се редовно читају и тумаче краћи делови јеванђеља.⁴⁷⁷ Коначно, можда делом и због негативних искустава које је заводска управа у прошлости имала са свештеницима, замолио је Поповића да спроведе анкету о утицају, „добром или рђавом“, свештеника и вероучитеља на питомце и питомице.

Боравак оца Јована Рапајића у Заводу имао је дуг и далек одјек.⁴⁷⁸ Преписка између овог јеромонаха и Милована Поповића настављена је и у наредним месецима. Рапајић је, на ручно илустрованој честитки, честитао Васкрс заводској управи и штићеницима, предлажући нове активности.⁴⁷⁹ Понесен духом празника, препоручио је управнику да се у Заводу редовно организују мале „верске академије“ поводом значајнијих верских празника. На њима би се, у току сата времена, „уметнички и интелектуално продубљивала духовна и религијска тема датог празника“. Академије би се састојале од песама, рецитација и читања кратких одломака из адекватних наратива. У припреми и реализацији учествовали би и васпитачи и штићеници. Рапајић је као корисно штиво за овакве академије препоручио дела владике Николаја „Молитва на језеру“ и „Омилије“, као и Папинијеву књигу „Историја о Христу“.

Иако је био човек ултраконзервативних и антимодернистичких светоназора, Јован Рапајић имао је извесног осећаја за место које би верски садржаји могли да заузимају у концепту принудног васпитања омладине. Предосећајући да би духовне академије могле изазвати отпор код атеистички и антирелигиозно орјентисаних штићеника, он је истицао „да се оне уопште не морају формално звати верским“. Чињеница да је предлагао трајање од свега сат времена такође сведочи у прилог прагматичности и интуитивности његовог промишљања верско-васпитног рада са штићеницима. Свечарски завршавајући своје писмо традицио-

---

⁴⁷⁷ Исто. Рапајић је као подесног тумача означио васпитачицу Ану Јазић. Према његовом виђењу, за поједине штићенике би ова праска била задовољење верске потребе, а за друге „верска наука“.

⁴⁷⁸ Осим дуготрајне преписке и сарадње коју је остварио са Заводом, он је покушао да за сарадњу са управником Поповићем анимира и друге личности из цркве. Тако је, већ у марту, Поповићу писала мати Евгенија, монахиња манастира Раковица, обавештавајући га да јој је Јован Рапајић говорио о Заводу, али да она није у могућности да се укључи у рад на васпитању омладине, између осталог јер не може да добије објаву за путовања, а не верује ни да би добила потребни благослов надлежног епископа (ИАСП, ФАОЗ, Кутија 4, Писмо монахиње Евгеније управнику Поповићу, Раковица, 31. 3. 1944).

⁴⁷⁹ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 4, Писмо Јована Рапајића о Васкрсу, 2. 4. 1944, манастир Враћевшница.

налним поздравом „Христос васкресе – вајстину васкресе“, он се осврнуо и на предстојеће велико отпуштање „преваспитаних питомаца и питомица“, поручујући онима који ће поћи својим кућама: „Срећан пут! Не ишли, дај Боже, никад више, путевима који воде у Завод!“

Фебруар 1944. године био је месец веома динамичних дешавања и важних одлука везаних за Завод, од којих су многе значајем далеко превазилазиле посету протосинђела Јована Рапајића. Бивајући суочен са појачаним отпором и све организованијим деловањем најтврдокорнијих штићеника који су пркосили преваспитавању, управник Поповић затражио је од Министарства просвете и вера одређена изванредна овлашћења, за реаговање у ванредним ситуацијама. Тако је, почетком фебруара, министарство издало одлуку којом се управа Завода овлашћује да Специјалној полицији врати оне „питомце и питомице“ који су се тешко огрешили о прописе и рад ове установе, и без претходно добијене сагласности надлежног министарства.⁴⁸⁰ У одлуци се истиче да је оваквих случајева већ било у прошлости, да ће се управа служити овим инструментом „само у изузетним случајевима који не трпе одлагање“ те да ће детаљно образложење и сву пропратну документацију доставити накнадно у најкраћем року.

Практично истовремено, констатовано је да у Заводу борави један број штићеника чије здравствено стање није могуће поправити лечењем у самом Заводу, нити у надлежним болницама, већ је потребно да они, након специјалистичких прегледа и терапија буду упућени на кућно („домаће“) лечење. И у овом случају управник је од Министарства просвете и вера затражио овлашћење везано за отпуштање из Завода, односно упућивање на кућно лечење. Одлуком министарства се овакво пуштање одобрава, уз ограду да ће штићеници и на лечењу бити под полицијским надзором, да родитељи или старатељи морају дати изјаву о преузимању пуне моралне и кривичне одговорности за поступке омладинаца, као и напомене да ће штићеници који се огреше о ове инструкције бити предати полицији, и да се време проведено на „домаћем лечењу“ не рачуна у рок изречене казне.⁴⁸¹ Одлучивање о потреби упућивања на ову врсту лечења препуштено је посебној комисији, коју су чинили лекар Министарства просвете и вера, лекар Управе града Београда и лекар специјалиста по избору Министарства просвете и вера.⁴⁸²

Током фебруара 1944. године почело је и извођење опште (школске) наставе у Заводу. Услед низа ратних, безбедносних и поли-

⁴⁸⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I пов. бр. 45, 5. фебруар 1944. године.

⁴⁸¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I бр. 63, 5. фебруар 1944. године.

⁴⁸² Да је ова одлука сматрана ванредно важном сведочи и допис министра Јонића председнику владе Недићу, у коме га обавештава о учињеном (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, K I Пов. бр. 84, 23. фебруар 1944. године).

тичких околности, ова последња школска година у Заводу за принудно васпитање омладине биће обележена бројним тешкоћама, импровизацијама, па и контроверзама.⁴⁸³ Услед одсуства наставника Самоуправне гимназије из Паланке, наставу су, током фебруара 1944. поново држали васпитачи и даровитији штићеници, а професионални просветни кадар вратио се својим дужностима тек у марту. Настава је обустављена крајем јуна, како би се ученици припремали за завршне испите.

Изванредна овлашћења која је Милован Поповић добио од Министарства просвете и вера примењена су већ у марту 1944. године. Тада су у Специјалну полицију упућени изолирци Божидар Војводић и Миле Марјан, као и Љиљана Тодоровић, девојка која је тек постала „заводска питомица“.⁴⁸⁴ У случају Војводића и Марјана управа је отворено признала пораз, указујући да је била принуђена да их врати у надлежност полиције „јер смо се уверили да наше речи и наш васпитни поступак на њих не могу деловати“, као и из страха од „какве акције у Заводу“ и политичко-безбедносних прилика у земљи.⁴⁸⁵ Примена најдрастичније дисциплинске мере била је, међутим, само показатељ општег смера у коме су се прилике у Заводу кретале. Током марта 1944. године дешавало се да у изолатор буду упућени штићеници само због пушења, а дисциплинске старешине средњошколских група „питомаца и питомица“ биле су у обавези да управнику реферишу чак два пута дневно о марљивости и дисциплини свог одељења. Уз све наведено, на дневном нивоу дежурни васпитачи обилазили би цео заводски комплекс и све просторије, а велике смотре свих штићеника и свих просторија вршене су и по више пута месечно.

Да ствари не буду једноставне, како је то готово увек по правилу када је реч о Заводу, побринули су се они лојални штићеници који су се, након општег метежа изазваног савезничким бомбардовањем Београда и других градова, самоиницијативно вратили са медицинског одсу-

---

⁴⁸³ У августу 1944. године откривено је да су поједини професори који су држали гимназијску наставу штићеницима Завода компромитовали полагање испита. По свој прилици, штићеницима су унапред дата испитна питања у замену за новац, а постоје индиције да су се сличне ствари, у мањем обиму и без материјалног мотива, догодиле и годину дана раније (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, „Господине Начелнице...“, Београд 14. 8. 1944. године). Због овакве ситуације Министарство је сменило проф. Никиту Саљникова из испитне комисије, и на његово место делегирало проф. Радмилу Ђирић, професорку гимназије у Смедеревској Паланци (ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, Пов. бр. 284, 17. август 1944).

⁴⁸⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 3–1.

⁴⁸⁵ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 3–37. Управник Поповић истакао је да су Војводић и Марјан више пута ухваћени у недозвољеној комуникацији и да су настављали са покушајима илегалног рада чак и када им је отворено запређено „Бањицом“, тј. упућивањем у концентрациони логор. Разлози за упућивање Љиљане Тодоровић у Специјалну полицију нису наведени.

ства или боравка у болници у Завод.⁴⁸⁶ Они нису били једини: управник Завода повремено је током пролећа и лета 1944. године, захтевао одобрење од Министарства просвете и вера да у установу поново прими један број „преваспитаних штићеника“, који су се обраћали молбама за пријем.⁴⁸⁷ Овакве молбе нису биле изолован случај, а поједини „преваспитани штићеници“ чак су се по два пута враћали у Завод, јер су у ванредним околностима у њему имали боље услове за наставак школовања и гарантовану безбедност.

Током маја 1944. године однос управе према штићеницима који су били издвојени у тзв. изолатор добио је нову димензију. Тзв. „изолирци“ нису похађали колективну политичку наставу, али им је дељена лектира⁴⁸⁸ и они који су желели да о својим ставовима и уверењима дискутују са надлежним васпитачима, па и самим управником, имали су ту могућност. Услед веома сложене ратне ситуације у Србији, као и практично непрестаног илегалног рада (припрема и извођења бекстава, политичке агитације) у Заводу, постављен је нови услов који су младих под посебно репресивним режимом имали да испуне у циљу изласка из изолатора. Они су морали да изјаве да нису комунисти, потом напишу и пред свим штићеницима и васпитачима одрже предавање „Зашто нисам и не могу да будем комуниста. Мој став према КПЈ и партизанској акцији“.⁴⁸⁹ Уколико би управа и васпитачи били уверени у искреност одржаног предавања и ревизију политичких ставова, питомац би био пуштан из изолације и враћен у редован заводски режим. Овај поступак односио се на младиће који су у изолатор доспели по линији политичке кривике и ометања преваспитавања других, док су штићеници који су у изолатор били упућени због тежих дисциплинских прекршаја из истог по аутоматизму излазили након истека трајања казне која им је одређена.

Узимајући у обзир развој опште ратне и политичке ситуације у Југославији и Европи, као и чињеницу да су се, у пролеће 1944. године, различити облици пркошења управи свакодневно манифестовали и изван изолатора, јасно је да би давање једне такве изјаве и предавања представљало понижење, компромитацију пред друговима и прелазак

⁴⁸⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 4–37.

⁴⁸⁷ Види нпр.: ДАС, фонд: Министарство просвете и вера 1941–1944 (Г–3), издвојена грађа, I Пов. бр 179/44. Чак 35 отпуштених штићеника затражило је, и добило, право на привремени повратак у Завод у јулу 1944. године (ДАС, Г–3, издвојена грађа, I–3781/44).

⁴⁸⁸ Будући да су се у изолатору налазили и махом најобразованији штићеници – студенти, као и штићеници – радници који су имали чврсто изграђене ставове и искуство у политичком раду, њима је углавном давана филозофска лектира. Забележено је да су изолирци читали преводе Берђајева, Достојевског, Шпана, као и књигу „Исусов живот“ Ђованија Папинија, коју им је оставио протосинђел Јован Рапајић.

⁴⁸⁹ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 5–37.

на ону зараћену страну чији је потпуни пораз био само питање времена. Истовремено, заоштравање војне и политичке ситуације у земљи, парадоксално, најмање је ишло у прилог статусу изолираца: да би остали у животу, они су били приморавани да бирају између оваквог изјашњавања и реалне могућности да, као непоправљиви комунисти, од управе буду упућени Специјалној полицији и затворени у логору на Бањици.

У мају 1944. године оформљен је изолатор и у женском делу Завода. У њега су иницијално затворене три штићенице: Душица Крстић (због покушаја крађе), Милена Пенезић (због увреде српског грба) и Јелисавета Ђукић (јер је знала за припреме бекства, али није упозорила управу).⁴⁹⁰ И девојке су у изолацији биле подвргнуте строгом режиму са готово даноноћном радном обавезом, док су им ускраћене многе погодности које су раније уживале.

Период од средине априла 1944. године до званичног распуштања Завода, почетком септембра, представљао је раздобље деловања у ванредним околностима. Савезничко бомбардовање Београда на Ускрс, али и бомбардовања других српских градова, доводила су до вишедневних прекида комуникација, кашњења поштанских и телеграмских пошиљки, и последично, немогућности управе Завода да свој рад координише са Министарством просвете и вера. Половином године оружане борбе већ су вођене у непосредној близини Смедеревске Паланке, а у септембру је Црвена армија избила на Дунав и укључила се у операције за ослобођење Србије. Услед „ванредних околности“ изазваних оружаним борбама и прекидима комуникација, управа Завода обратила се Министарству просвете и вера за инструкције о поступању и нова овлашћења. Министар Јонић је, са своје стране, овај упит проследио председнику владе Недићу.⁴⁹¹ Завод је тражио дозволу да може да отпусти штићенике „позитивног држања“, као и оне који су озбиљније оболели, и без претходно прибављене дозволе Министарства просвете и вера. Такође, тражио је дозволу да „остале питомце и питомице“ може предати најближој српској управној или војној власти, уз питање којој и на који начин?⁴⁹² Коначно, Завод је тражио дозволу да у случају преке потребе може примити оне омладинце којима је живот угрожен, као и инструкције везане за досијеа питомаца и поверљиву архиву.

Упркос сасвим нередовним приликама, које су у Србији владале у лето 1944. године, управник Милован Поповић настојао је да у Заводу одржи макар привид уобичајеног функционисања установе. Извештај о раду за месец јул 1944 – последњи који је написан и/или сачуван – увер-

---

⁴⁹⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 5–37.

⁴⁹¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, I Пов. бр. 228, 9. јун 1944. године.

⁴⁹² Исто. Иста врста питања односила се на поступање са заводском имовином.

љиво сведочи о томе.⁴⁹³ Тог месеца је у установи боравило преко 400 штићеника, укључујући и више десетина „преваспитаних“ који су тражили да остану у Заводу ради полагања испита и завршетка школске године. Динамика рада у радионицама и заводској пољопривредној производњи и даље је била иста као и раније. Школска настава се практично није одржавала јер су штићеници спремали завршне испите, а исто важи и за политичку наставу. Ипак, и у овом месецу, штићеници су писали „анкете“ и писане задатке на различите теме.⁴⁹⁴ Изашла су два броја „Зидних новина“, фудбалски тим Завода тријумфовао је у мечевима које је као гост играо у Крушевцу и Шапцу,⁴⁹⁵ док је Уметничка дружина одржала две приредбе и један наступ у центру Смедеревске Паланке, чији је приход ишао у корист ратних заробљеника.

Половином 1944. године илегални рад у Заводу достигао је до тада неслућени ниво. Милан Јосимовић, штићеник који је, као електро-техничар, био задужен за одржавање заводског хидрофора и електро-мреже, успео је да ухвати сталну везу са партијском организацијом у Смедеревској Паланци.⁴⁹⁶ До тога је дошло када је, једном приликом, био упућен у Паланку ради набавке материјала неопходног за одржавање заводског електро-снабдевања. Он је успоставио везу за бежање и од партијских другова добио чак и бомбу, коју је успео да унесе у Завод. Истовремено, почео је да одржава контакт са Живком Чупићем (у неким изворима наводи се и као Ћупић), локалним теренским илегалцем, који је постао веза за одлазак у партизански одред. Нешто касније, крајем јуна 1944. године, као „преваспитан“ је из Завода отпуштен Танасије Ђурић, иначе члан КПЈ. Он је остао у Смедеревској Паланци под изговором да жели да се запосли као сарачки радник, а заправо да би ухватио везу за одлазак у партизански одред. Повезао се са Миљом Бајазит и услед стања на терену и партијских инструкција, уместо у одред отишао је у локалну илегалну организацију. Крајем лета успеће да у партизански одред преведе преко двадесет омладинаца који су тада побегли из Завода.

Осим све организованијег политичког рада штићеника и успешних бекстава, дошло је и до отпуштања групе штићеника у јуну, и то

⁴⁹³ ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–1

⁴⁹⁴ Углавном је било речи о провокативним темама намењеним непослушним штићеницима, попут „Чиме оправдавам свој став у Заводу“, „Зашто нисам националиста“, „Ко ће победити у овом рату“, „Шта мислим о свом преваспитавању“ (ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–32)

⁴⁹⁵ ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–30, 6–33. Током јула 1944. године заводски фудбалски тим „С.К. Завод“ одиграо је чак 6 утакмица и победио у свим мечевима. Егзалтирани управник написао је у извештају о раду да је „ово једно од најуспешнијих раздобља постојања заводске Спортске дружине“, као и да је „заводска фудбалска екипа равноправан такмац најбољим данашњим српским клубовима“, свакако „у провинцији најјача“.

⁴⁹⁶ О томе детаљно: ИАБ, 2428–К2–2, стр. 65.

оне за коју су и управник и заводска управа у целини знали да је непреваспитана и да се не може гарантовати за држање тих омладинаца по повратку у родна места. Истовремено, почело је пуцање шавова и на другим местима важним за функционисање установе. Крајем јуна или почетком јула 1944. године група од 15 стражара напустила је Завод, одневши са собом све тешко наоружање и нешто пушака. Заводски комплекс на тај начин остао је незаштићен у случају спољног напада, а недостатак стражара утицао је на немогућност спречавања бекстава из установе, посебно ноћу. Управник Поповић је, извештавајући министра Јонића о овим догађајима и једном од бекстава с почетка августа месеца, истицао да више не може да рачуна ни на помоћ „добровољаца“, односно припадника СДК, који су раније помагали управи Завода.⁴⁹⁷

Крајем јула 1944. године одиграло се још једно организовано бекство штићеника. Како за овај период рада Завода нису сачувани периодични извештаји о раду, околности припреме и извођења бекства реконструисане су на основу послератних изјава и мемоарских записа бивших „питомаца и питомица“, међу којима су и главни протагонисти догађаја.⁴⁹⁸ Половином последње године окупације Србије у Другом светском рату младићи и девојке који су још увек били заточени у Заводу активно су радили на организовању новог масовног бекства. У женском интернату акцијом је руководила Милена Аћимовић, а у мушком Милан Јосимовић. Несрећним стицајем околности,⁴⁹⁹ тајна писана комуникација између мушких и женских завереника је откривена, услед чега је управа затворила Јосимовића у тзв. „Белу кућу“, заводски затвор. Овај догађај послужио је као повод за колективно бекство из Завода, које је изведено из страха да би полицијска истрага која је требало да уследи могла да разоткрије целу организацију и кошта живота већи број заточених омладинаца. Хитно руковођење акцијом преузео је Гојко Капор, у том часу заводски медицинар. Одустало се од масовног бекства и приступило спасавању оних штићеника за које се веровало да су најугроженији. Капор је ослободио Јосимовића из затвора и у ноћи 29. јула 1944. године предводио бекство у коме су, поред њих двојице, учествовали и Риста Трајковић, Крунослав Пајковић, Душан Стамболић и Милош Калинић.⁵⁰⁰ Они су са собом понели и бомбу коју су крили у Заводу, а од Чупића су добили и једну пушку са 270 метака. Након неу-

---

⁴⁹⁷ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 4, Управник Поповић министру Јонићу, 3. 8. 1944.

⁴⁹⁸ Упореди: ИАБ, 2428–К2–2; ИАБ, 2428–К1–8–4, Писмо др Гојка Капора Одбору секције логораша Смедеревске Паланке;

⁴⁹⁹ Једну цедуљу у којој се помиње организација бекства Јосимовић је дао Милени Аћимовић, а она ју је, након читања, бацила у пољски клозет. Игром случаја, убрзо је наишла штићеница Верослава Давидовић, која је пронашла нераспаднуту цедуљу и о њеном садржају одмах обавестила управу. Јосимовић је одмах ухапшен, а Давидовићева је због издаје стрељана након ослобођења (ИАБ, 2428–К2–2).

⁵⁰⁰ ВА, Нда, к. 155, ф. 2, док. 6/2.

спешног хватања везе са Космајским партизанским одредом, упутили су се ка Нишу и тамо придружили партизанским снагама.

У међувремену је подручје Смедеревске Паланке и околине по-стало поприште интензивних кретања и акција антикомунистичких снага. Четници, који су у том крају и иначе били знатно бројнији и боље распоређени од партизана, држали су бројна околна села и постављали заседе на путевима. На том терену оперисали су и „љотићевци“ (СДК), а железничком пругом пребациване су немачке снаге са југа у правцу Београда, Срема и даље на запад. Борци лојални генералу Драгољубу Михаиловићу све чешће су долазили у непосредну близину Завода, а повремено чак и улазили у сам заводски комплекс. Они су, по свој прилици, располагали информацијама да се у Заводу налази и група „непоправљивих“ штићеника. Према сећању једног броја „питомаца и питомица“, половином августа 1944. године један четнички одред ушао је у Завод и тражио од управника да им се предају „непоправљиви“ штићеници, како би их они, за пример, ликвидирали пред осталима.⁵⁰¹ Могућност да један број „питомаца“ страда од руке четника, чак и у самом Заводу, тих дана постала је део сурове реалности.

Овакав развој ратне ситуације у непосредној близини установе и политичке прилике у окупираној Србији коначно су, у септембру 1944. године, приморале управника Милована Поповића да *de facto* распусти Завод и одлучи о судбини свих затечених штићеника. Он се, тобоже на иницијативу појединих „питомаца“, обратио Министарству просвете и вера, са питањем да ли се могу отпустити они младићи који желе да добровољно ступе у „националне одреде“. Као одговор је у Смедеревску Паланку стигао допис којим министар Јонић овлашћује Поповића да из Завода пусти све омладинце који су изразили жељу да ступе у националне оружане одреде.⁵⁰² Почетком септембра из Завода је, на сопствени захтев ради ступања у антикомунистичке оружане снаге, отпуштено стотинак штићеника, о чему је управник одмах обавестио министра просвете и вера.⁵⁰³ Међутим, тек незнатни део тих младића имао је стварну намеру да се прикључи ЈВуО, СДС или СДК – већина је искористила хаотично стање да задужи оружје и опрему, а потом са истим пребегне у најближи партизански одред. Истовремено, Јонић је од

⁵⁰¹ ИАБ, 2428–К1–21, стр. 2.

⁵⁰² ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Мин. просвете и вера, Опште одељење, Стр. пов. бр. 16, 30. август 1944. године. Уз дато одобрење, министар је ипак тражио да му се накнадно доставе спискови и образложења за све појединачне случајеве. У случају малолетних питомаца министар упозорава управника да је неопходно прибавити сагласност родитеља.

⁵⁰³ Према списку похрањеном у Војном архиву, 43 штићеника ступила су у СДК, 34 у СДС а 27 у ЈВуО (ВА, Нда, кут. 155, фасц. 3, док. 8/6). У једном телеграму од 4. септембра Поповић обавештава да је у одреде отпуштено 107 особа, али је на том документу више пута руком интервенисано (ВА, Нда, 155–3–8/7).

Милована Поповића захтевао спискове штићеника који се до тада нису поправили, нити показују склоност ка корекцији ставова. Након нешто мање од две године постојања и рада, тих дана Завод за принудно васпитање омладине ушао је у своју терминалну фазу.

Прва етапа тог процеса одиграла се 2. септембра 1944. у касним вечерњим часовима.⁵⁰⁴ На инструкцију управника, док су се спремали за одлазак на починак, од стране стражара су приведени Михаило Живковић, Милан Марковић Долфус, Велимир Жарковић, Владимир Милутиновић, Бошко Војводић, Чедомир Мишковић, Бошко Живковић, Мирон Савић и Миша Милојевић. Они су доведени у салу са приредбе, где су били окружени наоружаним стражарима и приморани да седе и чекају. Убрзо је у салу, у пратњи целокупне управе и васпитача, као и четворице официра стражарског одреда, ушао управник Поповић. Он је присутним штићеницима прочитао одлуку којом се, као „непоправљиви“, упућују за Београд и предају у надлежност Специјалне полиције, која ће даље одлучивати о њиховој судбини. Управник је наводио бројне аргументе којима је поткрепљивао своју пресуду, посебно истичући њихову неискреност као и ометање политичког преваспитавања других младића и девојака. Појединим штићеницима, који су се осмелили да прокоментаришу или одговоре на изречену одлуку, управник је упутио погрдне речи, а потом се, у великој журби, удаљио, остављајући стражарском одреду да спроведе ухапшене омладинце на железничку станицу и даље за Београд.

Ухапшену деветорицу младића требало је да пут Београда и Специјалне полиције превезе теретни воз, који се у Смедеревској Паланци обично заустављао око 23.30 часова. Случај је хтео, међутим, да поменута теретна композиција буде мета авионског напада који се одиграо раније тог дана, недалеко од Ћуприје. Стражари, ојачани десетином припадника СДК наоружаних пушкомитраљезима и аутоматским пушкама, морали су, због тога, да спроведу омладинце редовним путничким возом, који је у Паланку стизао тек око 1 сат иза поноћи. У међувремену су штићеници били затворени у малој згради станичне благајне. Михаило Живковић и Милан Марковић Долфус, свесни да их највероватније воде у смрт, све време су тајно комуницирали и планирали бекство.

Чињеница да су младићи били сами затворени тако дуго времена дала им је могућност да се детаљно и прецизно организују, и изврше поделу задатака. Првобитна замисао је била да се стражари савладају уколико буде неопходно и да се из воза искочи на успону у близини Раље.⁵⁰⁵

---

⁵⁰⁴ Детаљна реконструкција овог догађаја извршена је на основу извора: Михаило Живковић, „Бекство преко прага смрти“, Београд, 12. мај 1990 (ИАБ, 2428–К1–21) и ИАБ, 2428–К2–3. стр. 68–69, уз поређење са сећањима других бивших штићеника.

⁵⁰⁵ Ухапшени „питомци“ нису знали да ће их превозити путнички воз, већ су правили планове како да извале и изваде даске теретног вагона и потом искоче у слободу.

Од тог плана се морало одустати услед чињенице да су се на воз код Младеновца укрцали четници, као и да се у возу, поред петорице стражара и четири тешко наоружана припадника СДК, налазиле и немачке снаге које су се повлачиле из Грчке и неколико припадника Гестапоа. Вагоном се пронела и гласина да четници у Раљи скидају са воза и кољу комунисте. Нова одлука је била да се искаче између станица Влашко Поље и Ђуринци. Младићи су искористили делимичну непажњу чувара и чињеницу да је командант спровода Левицки заспао. Поломивши стакла својом дрвеном, затвореничком обућом, бивши питомци Завода за принудно васпитање омладине искочили су из воза у пуној брзини.

Те ноћи срећа је пратила младе комунисте. Падала је јака киша и био је потпуни мрак. Стражари су одмах запуцали, али ниједан метак није пронашао своју мету. Далеко од тога да су „непоправљиви“ штићеници остали неозлеђени: од последице искакања Долфус је тешко повредио раме и лакат, Жарковић је поломио лакат, а Мишковић је приликом пада ударио лицем, па је имао прелом носа и изузетно обилно крварење. Најгоре је прошао Бошко Војводић, који је после искакања из воза остао да лежи непомично, недалеко од шина. Живковић није успео да га пробуди ни помери, а будући да се морало наставити са бекством, Војводић је проглашен мртвим и прежаљен од другова. Касније се испоставило да ни њега није заобишла срећна звезда: од последица пада био је у дубокој несвести, али га је одмах пронашао чувар пруге кога је узнемирила пуцњава, и пренео у Влашко Поље. Остали младићи су наредних пет дана трагали за партизанским одредом, крећући се изузетно опасним тереном, углавном ноћу. Коначно су у Марковцу успоставили везу са Среским комитетом КП за Орашачки срез, и тако доспели у II шумадијску бригаду НОВЈ.⁵⁰⁶

До Завода су убрзо стигле вести да је спровод „непокорних“ у Београд био неуспешан. Историјски извори не указују довољно јасно да ли је ова чињеница, посебно током наредних неколико дана, била позната само управи или су о њој сазнали и заточени омладинци. Сам чин упућивања једне веће групе „питомаца“ назад у Специјалну полицију, под окриљем ноћи и у пратњи припадника СДК, унео је дубоко узнемирење код преосталих заточених младића. Прибојавајући се могућности да за Београд ускоро буде упућен још неки сличан транспорт, двадесетак „питомаца“ извршило је последње успешно бекство из Завода. Оно се одиграло 6. септембра 1944. године и за епилог је имало приступање свих одбеглих младића Космајском партизанском одреду. Будући да се бекство одиграло само неколико дана пре фактичког распуштања За-

Избор је пао на дату локацију јер је до ње пут трајао довољно дуго да би се извршиле припреме, а само искакање било је много безбедније при мањој брзини.

⁵⁰⁶ ИАБ, 2428-К1-21, стр. 3-4. Са Војводићем су се поново срили око 20. септембра, након успешних борби за ослобођење Аранђеловца.

вода и у јеку интензивних операција за ослобођење Србије, оно је знатно слабије документовано у историјским изворима.⁵⁰⁷

По сећању учесника, бекство је било мотивисано страхом да управа припрема нове спискове за упућивање у Београд, а постојао је страх и од предаје четницима. Одлука је била да се покуша масовно бекство по принципу „све или ништа“. Очекивали су се губици, улог је био подигнут на највиши ниво. Многи штићеници су са собом носили жилет, како би извршили самоубиство пре него што дође до заробљавања, у случају неповољног развоја ситуације. Акција је почела разбијањем хидрофора, што је изазвало нестанак струје. Један број штићеника, који је био наоружан, држао је одступницу осталима који су бежали. Друга завереничка група, у којој су били Богдан Црногорац и Василије Јанковић Васја напала је заштитни бункер и онеспособила стражара. Бекство се потпуно развило, али су и стражари одмах запуцали, а у помоћ им је прискочило „и специјално обезбеђење Љотићеваца“ (СДК, прим. А. С.), које је отворило митраљеску ватру. Уследило је бежање од потере, сусрет са куриром Космајског партизанског одреда (према изјави једног броја штићеника, заправо Живком Чупићем), и коначно – слобода и ступање у партизанае.⁵⁰⁸

Упркос колоритном опису бекства, нешто поузданије се може тврдити да је пресудну улогу у пријему бегунаца и њиховом спровођењу у партизански одред одиграо Танасије Ђурић,⁵⁰⁹ заводски штићеник ослобођен крајем јуна 1944. године, који је по партијском задатку остао у Смедеревској Паланци. Он је, по свој прилици, у шуми недалеко од Завода сакрио деветорицу младића који су управо побегли из установе. Потом је отишао у варош и тамо се нашао са десеторицом штићеника који су се, следећи добијене директиве и у договору са партијском организацијом, добровољно пријавили за ступање у колаборационистичке снаге, и задужили униформе, наоружање и опрему. Униформисане и наоружане младиће одвео је у Изворску шуму, где је дошло до спајања

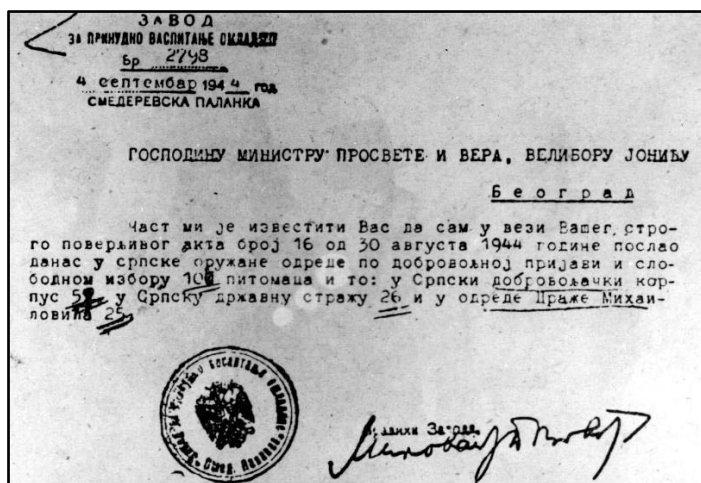
⁵⁰⁷ Упореди: ИАБ, МГ-434, стр. 18, ИАБ, 2428-K2-3, стр. 69–70.

⁵⁰⁸ Иако детаљно описано, забележено како на звучном запису тако и (већим делом) транскрипту са округлог стола одржаног у Београду 1990. године, детаље овог бекства није било могуће проверити поређењем са другим историјским изворима. Због тога је неопходно задржати извесну резерву према томе да ли се све заиста и одиграло на начин на који су га се сећали актери и њихови саборци, готово пола века касније.

⁵⁰⁹ Танасије Ђурић рођен је 1920. године у Трешњевици (Орашачки срез). Био је члан КПЈ и пре доласка у Завод. У међуратном периоду живео је у Сарајеву, а потом Београду (од 1938. године) и радио као седлар и обућар. Након што је отпуштен као „преваспитан“, остао је у Паланци и значајно оснажио локалну партијску организацију, држећи везе са више партизанских одреда. После другог светског рата остао је у униформи и у хијерархији ЈНА стигао до чина пуковника. Упореди: ИАБ, Управа града Београда – Картотека житеља града Београда и Земуна, Ђурић (Живомира) Танасије, ИАБ, 2428-K2-3, стр. 67.

са бегунцима. Одмах затим, двадесеторица младића, бивших штићеника Завода, на челу са Ђурићем, отишла је у партизански одред, доносећи наоружање, муницију и војну опрему.⁵¹⁰

Финални чин распуштања Завода одиграо се крајем прве или почетком друге недеље септембра 1944. године.⁵¹¹ Тога дана четници Драже Михаиловића поново су ушли у заводски комплекс, што је само додало на драматичности читавог догађаја. Управник Милован Поповић последњи пут постројио је штићенике у дворишту између барака. Ту се младићи добили прилику да се изјасне да ли желе да приступе некој од антикомунистичких оружаних формација, и уколико желе – којој. Премда живот и безбедност штићеника нису били условљени „добровољним“ ступањем у неку од колаборационистичких војски, сасвим је извесно да су они морали осећати велики психолошки притисак, свесни потенцијалних последица које би могле да их задесе.

Сачувани историјски извори, уз извесна мања одступања, прилично верно реконструишу број штићеника који су приступили ЈВуО, Српској државној стражи и СДК. У јеку оружаних борби које су се одвијале у близини, и убрзаног напредовања Црвене армије, ни управник, ни команданти оружаних одреда нису имали много избора, осим да штићеницима верују на дату реч.⁵¹² На реч се морало веровати и оним младићима који се

⁵¹⁰ ИАБ, 2428–К2–3, стр. 67–68. Историјски извори, нажалост, бележе само имена тројице учесника овог бекства: Ђурића, Боре Стојановића Штуке, који је предводио групу која је дошла из колаборационистичког одреда, и Миломира Нинчића, који је касније такође постао пуковник ЈНА.

⁵¹¹ Доступни историјски извори, нажалост, не омогућавају сасвим прецизно датовање. Извесно је да се овај догађај одиграо после 5. и пре 10. септембра.

⁵¹² Многи штићеници изјаснили су се за приступање ЈВуО, СДС или СДК, са циљем да буду ослобођени из Завода и да дођу у прилику да нешто од оружја и опреме коју су дужили пренесу партизанима. Стваран број оних који су из уверења приступили по-

нису изјаснили за приступање колаборационистичким одредима. Такви су добили писану потврду управника да су привремено пуштени на слободу, уз напомену да су у обавези да се врате у Завод и наставе са одслужењем изречене казне када се прилике у земљи среде.⁵¹³

Према сведочењу Јулијане Јуце Ристић, једне од штићеница која је била директни очевидац, фактички крај Завода одиграо се отпуштањем и последње групе од десеторо штићеника, у којој се налазила и она.⁵¹⁴ Јулијана Ристић је ту сцену описала фокусирајући се на тмурну слику Милована и Драгојле Поповић, који су седели у заводском дворишту, недалеко од зечињака, свесни да је свему крај. По заводском комплексу већ увелико су се кретали четници, који су, по сећању младе штићенице, брачном пару одузели и делове личне имовине. Поповићево „животно дело“ срушило му се пред очима.⁵¹⁵

Није познато колико је дуго трајало паковање „питомаца и питомица“, управе и васпитача, и њихов одлазак из Смедеревске Паланке. Ипак, поуздано се зна да су велики делови заводске архиве уништени спаљивањем, у последњим данима Завода и непосредно пред његово напуштање. Уследила је ликвидација заводске имовине, којом је, у прво време, руководила др Драгојла Поповић, будући да је њен супруг већ приступио четницима и напустио Паланку.

Ликвидацијом заводске имовине била је обухваћена и целокупна библиотека („књижница“) установе. Укупно 2088 књига предато је, на захтев управе Завода, Државној реалној гимназији у Смедеревској Паланци, 14. септембра 1944. године.⁵¹⁶ Књижни фонд комисијски је прегледан и примљен од трочлане комисије гимназијских професора, коју су чинили професори Александар Богдановић и Јованка Јанковић, као и суплент Десанка Плећаш. За потребе преноса књига комисији су била уступљена општинска кола, а преузети фонд привремено је смештен у зграду Среског суда у Смедеревској Паланци. Тамо је боравио до ослобођења, након чега је књиге преузела омладинска организација Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије и пренела их у своје просторије.⁵¹⁷

менути одредима није познат, али је извесно знатно мањи од броја штићеника који су тог дана обукли униформу и придружили се поменути војскама.

⁵¹³ ИАБ, 2428–К1–8–6.

⁵¹⁴ ИАБ, БЛ–910, стр. 24.

⁵¹⁵ И Јулијана Ристић, као и Марко Крстић у својој монографији, али и један број других штићеника, инсистирали су на томе да управник није желео да се Завод расформира и да се веома тешко помирио са том одлуком, тек у часу када је она постала сасвим неизбежна.

⁵¹⁶ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 1, Држ. реал. гимназија у Паланци, Бр. 1670, 13.9.1944. са повратним актом.

⁵¹⁷ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 1, Извештај о библиотеци бив. Завода за принудно васп. омладине, 3. 4. 1945. године.

„ПИТОМЦИ И ПИТОМИЦЕ“ – ЖИВОТ ПОСЛЕ ЗАВОДА ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ

Ослобађање ђреवासѝиѝаних шѝићеника

Потпуно тачан број лица која су у Завод за принудно васпитање омладине била упућена или примљена у складу са Уредбом о принудном васпитању омладине никада није утврђен, нити ће то бити могуће у будућности. Нису сачувани, а можда чак ни написани, извештаји о раду за последња два месеца постојања и рада Завода. Други историјски извори, иако малобројни, указују да је пријема било и у овом периоду, али су углавном забележена индивидуална одобрења за пријем, која је издавало Министарство просвете и вера.

У старијим наративима о Заводу укупан број омладинаца који су боравили у овој установи процењује се између „мање од хиљаду“ и „преко 1270“.⁵¹⁸ Изузев недостатка историјских извора за поједине периоде, на проблем утврђивања укупног броја утиче чињеница да је било лица (најмање неколико десетина) која су, по ослобађању из Завода, на сопствени захтев била привремено поново примана у установу, као и младѝих малолетника који су у Заводу привремено боравили, чекајући почетак рада Недићевог деѝјег града у Обилићеву. Када се упореде проверени историјски извори: решења о ослобађању, спискови младића који су ступили у колаборационистичке одреде при распуштању установе, спискови стрељаних, погинулих у НОБ-а или преминулих после рата, као и адресари „преживелих логораша“ Завода у Смедеревској Паланци,⁵¹⁹ до-

---

⁵¹⁸ Миодраг Уча Ђорђевић, штићеник Завода, а потом припадник СДК, у својим сећањима проценио је број „питомаца и питомица“ на око 1200 (Бранислав Жорж, *н. д.*, стр. 115), а исту процену објавио је и Бошко Костић, близак сарадник Љотића и Недића, у својој књизи (Бошко Н. Костић, *За историју наших дана*, стр. 92). Историѝари проф. др Јован Марјановић и др Милан Борковић писали су о 1270 штићеника, а Љубомир Недељковић, руководиѝац СУБНОР-а, у свом реферату поднетом на округлом столу одржаном 1990. године, говорио је о „преко 1270 омладинаца и омладинки“. Упореди: Јован Марјановић, *н. д.*, стр. 259, Милан Борковић, *Ској и омладински покрет у Србији 1941–1945*, стр. 220, ИАБ, 2428–К1–20–1, стр. 6.

⁵¹⁹ Списак свих штићеника за које је знао објавио је Милош Крстић у својој монографији, и он садржи укупно 915 имена (Милош Крстић, *н. д.*, стр. 275–293). Приликом припреме округлог стола о Заводу за принудно васпитање омладине, надлежна секција СУБНОР-а доставила је Историјском архиву Београда „Адресар политичких затвореника концентрационог логора у Смедеревској Паланци 1941–1944: женски и

лази се до броја који је извесно значајно мањи од 1250. У периоду од оснивања установе до краја јуна 1944. године укупно је отпуштено око 330 лица, тридесетак је из Завода по разним основама било враћено у Специјалну полицију, између 40 и 50 је успешно побегло, а уочи расформирања бараке су биле полупразне и у њима је највероватније боравило мање од 250 омладинаца. На основу расположивих података, који нажалост нису комплетни, али су довољно егзактни, број омладинаца који су у статусу заточеника боравили у Заводу за принудно васпитање омладине може се грубо проценити на између 900 и 1000, рачунајући ту чак и лица која су привремено или добровољно боравила у установи.

Према одредбама Уредбе о принудном васпитању омладине, иницијално је било предвиђено да трајање казне боравка у Заводу буде од шест месеци до две године. Изменама и допунама ове уредбе, трајање казне било је продужено на три године. Изван ових оквира нормираних правним актом владе Милана Недића постојао је још један фактор који је пресудно утицао на дужину трајања мере „принудног васпитања“, а то је била оцена коју је о сваком штићенику давао управник Завода Милован Поповић. Касније, у ванредним околностима, Министарство просвете и вера овластило је управника да може, и без претходне консултације са просветним и полицијским властима, продужити или скратити казну према сопственој процени.

Иако се у одређеним, већ више пута споменутим, наративима могу прочитати и другачије, па и сасвим супротне тврдње, чињенице говоре о томе да је Завод за принудно васпитање омладине био основан са намером да политички преваспитава и на слободу пушта младиће и девојке комунистичких и уопште левичарских уверења. Он није био „филијални логор Бањичког логора“, нити место где су млади комунисти држани са циљем да буду убијени или потпуно физички изнурени. О томе најбоље сведочи огроман број оних који су отпуштени из Завода као „преваспитани“, као и чињеница да је, од марта 1943, па до расформирања установе, постојао практично непрекинут континуитет ослобађања омладинаца на месечном нивоу. Излазак младића и девојака из бодљикавом жицом опасаног заводског комплекса имао је вишеструку функцију, стварни и симболички значај. Ради увећања пропагандног ефекта, масовна отпуштања често су повезивана са великим црквеним и националним празницима, попут Божића, Ускрса, Савиндана и Видовдана, а сам чин растанка са дојучерашњим „питомцима и питомицама“ попримао је несвакидашње свечан карактер.

Упоредним сагледавањем листа отпуштених штићеника и њихових послератних биографија уочава се да многи од њих нису напусти-

---

мушки део“. Овај документ настао је 1987. и садржи имена, адресе и бројеве телефона у том часу живих бивших „питомаца и питомица“ (ИАБ, 2428–К1–11). Њихов број значајно је мањи од оног наведеног у Крстићевој књизи.

ли своја идеолошка и политичка уверења, те да су и након изласка на слободу одмах хватали партијске везе, ступали у партизанске одреде и органе народних власти током револуције и првих послератних година. Из ове чињенице недвосмислено произилази закључак да је праг „преваспитаности“ био постављен прилично ниско, и да заводска управа у највећем броју случајева није користила могућност да додатно задржи омладинце у Заводу. Коначно, о чему је већ било речи на претходним, а биће и на наредним страницама ове књиге, управа је у појединим тренуцима свесно ослобађала чак и оне младиће и девојке за које се није могло гарантовати да су се политички преобратили, нити се смело очекивати да они неће, чим им прилике то дозволе, наставити илегални рад или отићи у партизански одред. То је чињено, јер је алтернатива било њихово враћање у руке Специјалне полиције или Гестапоа, где су перспективе преживљавања биле далеко неповољније. Било је, међутим, и таквих одлука, о чему је већ писано у претходним поглављима.

Компаративна анализа отпуштања из месеца у месец, а посебно када је реч о истовременом ослобађању већег броја омладинаца, указује да су на одлуку о завршетку служења казне утицали како унутрашњи, тако и бројни спољни фактори. Први и најзначајнији свакако је било питање „преваспитаности“, односно промене идеолошких светоназора и одрицања од припадности комунистичким организацијама. Тај чинилац уједно је и најилустративнији када је реч о постављеним циљевима и очекивањима: управник Поповић није захтевао од штићеника да постану фашисти, љотићевци, па чак ни тврди националисти – једино је било важно да се одрекну својих комунистичких уверења и својим ставовима и држањем увере васпитаче и управу да неће, по изласку на слободу, поново доћи у контакт са комунистима и активирати се у илегалном раду. Други важан фактор, такође „унутрашњи“ по својој природи, било је питање односа штићеника према Заводу, различитим обавезама и слободним активностима у овој установи. Наиме, када се сагледају дуги спискови ослобођених, па и бројна сачувана образложења које је управник прилагао уз предлоге Министарству просвете и вера, уочава се да је управа Завода високо ценила радни ентузијазам и конструктиван однос у активностима које својим карактером претежно нису биле део политичке наставе и програма идеолошког преобраћавања.⁵²⁰

Пожртвовање штићеника у раду на заводском пољопривредном добру, радионицама, али и ентузијастично ангажовање у Дилетантској/Уметничкој дружини или уредништву „Заводског листа“, представљали су велики плус у очима Милована Поповића. Није мали број слу-

⁵²⁰ ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине Пов. бр. 527/1943, Прилог 1; ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Министарство просвете и вера, Опште одељење, Пов. I Бр. 418/1943 са прилозима.

чајева у којима је управник умирио или обмануо своју савест везано за политичко држање штићеника, „доказујући“ и себи и надлежним про-светним и полицијским властима да су поједини „питомци и питомице“ израсли у „исправне и корисне чланове заједнице“ на основу њиховог држања у неполитичким активностима Завода.

У тзв. „спољне факторе“ који су утицали на динамику отпуштања преваспитаних штићеника, али и степен њихове слободе по изласку из Завода, спадају политичка и безбедносна ситуација у окупираној Србији, степен борбених дејстава у одређеном тренутку, као и могућност да се чин ослобађања искористи у пропагандне и дневнополитичке сврхе. Различити примери из праксе, добро документовани примарним историјским изворима, указују да је у појединим случајевима пуштање на слободу појединца могло бити одложено или заустављено због осетљиве безбедносне ситуације у његовом родном крају и повећане могућности да ступи у контакт са партизанима или партијским друговима. Некада би одлуку или препоруку заснивану на таквој процени давао управник Завода – као у случају првих отпуштања у марту 1943. године, а некада локалне полицијске или просветне власти из провинције. Током 1944. године забележено је и више случајева одлагања ослобађања младића и девојака за које је Министарство просвете и вера дало сагласност, услед неизмирених дуговања према Заводу или неположених испита.

У досадашњој историографској продукцији посвећеној Заводу за принудно васпитање омладине питању отпуштања „преваспитаних“ штићеника на слободу била је посвећена извесна пажња. Овој теми најчешће се прилазило са идеолошким предубеђењима када је реч о вредносним судовима.⁵²¹ Истовремено, она је разматрана само фрагментарно: ниједан објављени рад није се бавио свим ослобађањима нити њиховим контекстом. Из наведених разлога у наставку овог поглавља биће наведено и, према значају описано и коментарисано, свако отпуштање „преваспитаних“ из Завода које је забележено у доступним историјским изворима.

Прва пуштања на слободу услед успешно окончаног процеса „принудног васпитања“ одиграла су се у пролеће 1943. године. Крајем марта ослобођена су прва тројица „преваспитаних питомаца“ Завода.⁵²² Током априла и маја, упркос покушају побуне и тешком стању које је

---

⁵²¹ Милош Крстић тврдио је да су отпуштања штићеника вршена како „би се колико-толико видео успех логора“, те да је, „управа логора све чешће почела да отпушта по којег затвореника за кога је веровала да неће смети да продужи са ранијом сарадњом са НОП-ом“ (Милош Крстић, *н. д.*, стр. 154–155). Анализа која се налази на наредним страницама јасно показује да су отпуштања често била масовна, те да су ослобођене чак и поједине групе штићеника, за које је и управи било јасно да нису преваспитане.

⁵²² Тада су на слободу пуштени младићи Зоран Милетић, Душан Ружић и Живорад Јовановић.

истрага изазвала у Заводу, отпушено је још 14 штићеника. Током априла је установу напустило осам бивших „питомаца“ и две „питомице“.⁵²³ У мају су ослобођени Надежда Дедић, Миленко Максимовић, Стеван Исаиловић и Исидор Рајков.⁵²⁴

Током јуна 1943. године истекла је изречена мера принудног васпитања за 17 штићеника и они су пуштени на слободу.⁵²⁵ Ова група ослобођених имала је посебан симболички значај: у њој су били и неки од највећих политичких криваца иницијално упућених у Завод, чије је „преваспитавање“ и ослобађање требало да послужи као узор другима. Међу њима су се нашли Милутин Дорословац, Радмила Живановић и Радован Ломић.⁵²⁶ Специјална полиција није са одушевљењем прихватила ослобађање младих скојеваца, па је и Министарству просвете и вера и Заводу скренула пажњу да стварни процес „преваспитавања“ није трајао дуже од 3-4 месеца, будући да су у прво време штићеници били ангажовани на пословима око оспособљавања заводских просторија. Полицијски органи упозорили су да се, осим оцене о степену преваспитаности појединих омладинаца, при доношењу одлуке о ослобађању морају узети у обзир и други фактори, попут „чињенице да су извесни заводски питомци припремали бекство и терористички напад на управу и стражу Завода“, као и да се „узме у обзир увек и моментална ситуација у земљи“.⁵²⁷ У одговору на поменуте дописе, управа Завода начелно се сагласила са примедбама полиције, али је инсистирала на томе да су конкретна лица заслужила ослобађање, истакавши да се „на учвршћивању преваспитања може још радити“, али да онда не би требало „инсистирати на пријему нових питомаца које треба хитно спасавати“.⁵²⁸

Током августа и септембра 1943. године Завод је напустило троје штићеника. У августу је, по истеку казне, ослобођена Радмила Богдановић,⁵²⁹ док су у септембру Завод напустила двојица штићеника који

⁵²³ Ослобођени су: Богољуб Влајковић, Милева Жарић, Зорка Мишић, Љубиша Мирче-тић, Миодраг Пантовић, Ратомир Рафајловић, Миленко Радуловић, Светомир Станковић, Никола Томановић и Александар Црногорчевић (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 3–1). У извештају о раду Завода за април 1943. године поред њих се као ослобођени наводе и тројица штићеника отпуштених на самом крају марта (исто).

⁵²⁴ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–1.

⁵²⁵ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 5–1.

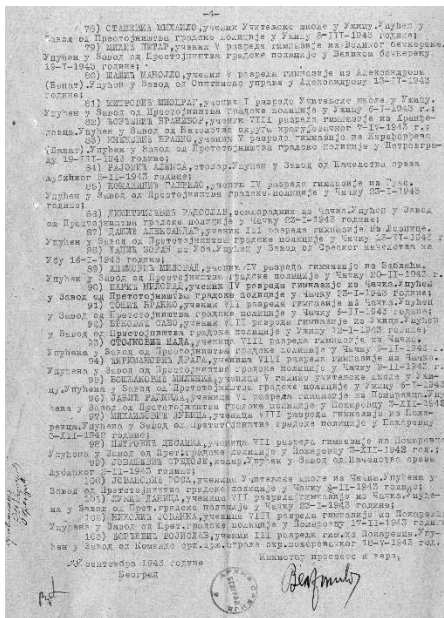
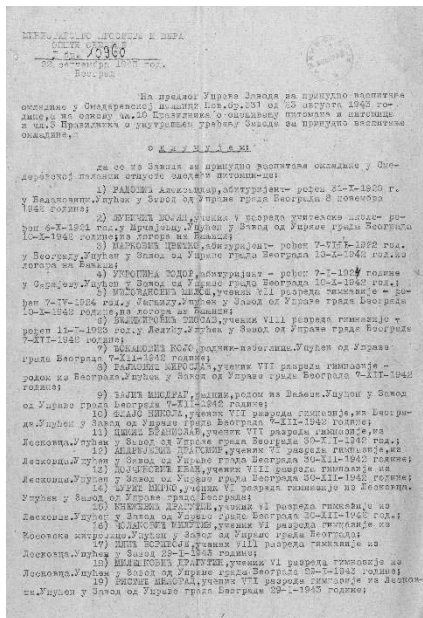
⁵²⁶ Заједно са поменутих троје штићеника, ослобођени су: Драгослав Дамњановић, Зорка Јоксимовић, Бошко Михајловић, Предраг Николић, Вељко Остојић, Вељко Вранац, Радмила Радишић, Радослава Стојановић, Славица Ратеј, Милица Урошевић, Верослава Давидовић, Драган Ковачевић, Момчило Симоновић и Љубодраг Михајловић. Сачувана су кратка образложења одлуке о отпуштању за сваког од наведених младића и девојака (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 205).

⁵²⁷ ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Мин. просвете и вера, Опште одељење, Пов. I бр. 258, од 2. јуна 1943.

⁵²⁸ ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. бр. 207.

⁵²⁹ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 7–2.

су у њега и дошли сопственом вољом. Реч је о земљорадницима Миодрагу Теофиловићу и Владети Марковићу.⁵³⁰

Министар просвете и вера Велибор Јонић одобрава пуштање 103 штићеника (ИАСП, ФАОЗ, кутија 5)

Прво заиста масовно, колективно отпуштање штићеника којима је истекла мера принудног васпитања одиграло се у октобру 1943. године. Углавном су на слободу пуштени младићи и девојке који су у Завод доспели крајем септембра и током октобра 1942. године, и којима је била одређена казна боравка у овој установи у трајању од годину дана. Управник Поповић желео је да њиховим ослобађањем постигне и пропагандни, али и морални и политички ефекат, како пред јавношћу окупиране Србије, тако и пред КПЈ. Због тога је, још крајем августа 1943. Министарству просвете и вера предложио пуштање на слободу чак 103 штићеника, дајући карактеристике политичког држања и степена превапиставања за сваког од њих.⁵³¹

Процес одлучивања потрајао је извесно време, а иако је сагласност добијена за сва предложена лица, нису сви били ослобођени истовремено. Основ за масовно отпуштање које је уследило била је одлука Министарства просвете и вера I бр. 10960, донета 28. септембра 1943.⁵³² На темељу ове одлуке из Завода у Смедеревској Паланци осло-

⁵³⁰ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 8–2.

⁵³¹ ИАСП, ФАОЗ, кутија 5, Завод за принудно васпитање омладине Пов. бр. 331, са прилозима.

⁵³² Фотокопија одлуке налази се у: ИАСП, ФАОЗ, кутија 5.

бођено је 89 штићеника⁵³³, док су посебним одлукама ресорног министарства, од 5. и 6. октобра, на слободу пуштена још тројица „питомаца“, чиме је укупни број достигао 92.⁵³⁴ Међу онима који су завршили свој боравак у васпитној установи били су и Милош Крстић, потоњи официр ЈНА и аутор једне од првих целовитијих монографија о Заводу; Цветко Марковић, младић чији су искази Државној комисији за утврђивање окупатора и њихових помагача у знатној мери утицали на формирање наратива о Заводу, управи и васпитачима; Драгољуб Стојановић Никац, потоњи хаџија и приређивач драгоцених мемоара свога оца, Борислава Бора Мاستиловић, медицинска сестра заводске амбуланте. Истовремено, на слободу су пуштени и поједини младићи и девојке који су, са мање или више основа, доживљавани као „људи управе“ и отпадници од комунистичких идеја и покрета: Миодраг Уча Ђорђевић, који је касније ступио у одред СДК и потом био тешко рањен у борби против партизана; Миладин Ђунисијевић, најодговорнији за провалу и неуспех заводског „пуча“, Радмила Рада Божић, Неда Дивљан и Даница Ивановић⁵³⁵.

⁵³³ Јован Нешић, Живојин Живановић, Милош Крстић, Александар Динчић, Војин Љубичић, Цветко Марковић, Тодор Укропина, Милош Миловановић, Којо Ђокановић, Мирослав Рајковић, Миодраг Ђајић, Бранислав Цекић, Мирко Ђурић, Драгутин Кнежевић, Милутин Чолаковић, Милорад Ристић, Драгољуб Стојановић, Стојан Перић, Мане Глумац, Милић Петровић, Божидар Петровић, Милорад Нецић, Миле Дабић, Миодраг Дамњановић, Остоја Симић, Видоје Недић, Љубомир Петковић, Живота Пантелић, Живомир Томић, Драгољуб Стојановић, Матеја Стојановић, Радослав Миловановић, Драгомир Живковић, Радомир Гоцић, Иван Бранковић, Здравко Бесаровић, Добрило Радоичић, Петар Живковић, Никола Пандуровић, Миладин Ђунисијевић, Драгослав Павловић, Божидар Богдановић, Станиша Станишић, Алекса Недељковић, Милан Станић, Михаило Оташевић, Петар Мухић, Манојло Шашић, Миодраг Митровић, Бранибор Ђорђевић, Бранко Кнежевић, Алекса Рајовић, Славољуб Стевановић, Гаврило Комадинић, Радослав Димитријевић, Александар Дашић, Зоран Хаџић, Милорад Аџековић, Милорад Бараћ, Бранко Тошић, Саво Брковић, Средоје Јовашевић, Миленко Ристић, Драгомир Андрејевић, Милорад Кеџић, Ана Чомић, Радмила Младеновић, Радица Михаиловић, Зорица Стефановић, Љубица Милуновић, Мира Наумовић, Злата Вељковић, Бранислава Филиповић, Радојка Ђорђевић, Роса Јовановић, Нада Стојковић, Јелена Јовичић, Славка Жикић, Роса Радојевић, Рада Божић, Нада Голубовић, Добрила Чучковић, Неда Дивљан, Дринка Петровић, Олга Петровић, Даница Ивановић, Борислава Мاستиловић, Радмила Милојевић, Миленка Бошњаковић (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 9–2).

⁵³⁴ Тада су пуштени: Радомир Затежић, Драгољуб Петковић, Миодраг Ђорђевић (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 9–2). Одлуком Министарства просвете и вера од 28. септембра заправо је била дата сагласност за отпуштање преко сто омладинаца, са чиме се сагласила и Специјална полиција, али је управа Завода била та која је оценила да поједина лица нису заслужила ослобађање, па су неки од њих остали у установи и почетком 1944 (упореди: Милош Крстић, *н. д.*, стр. 168–169; ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–2).

⁵³⁵ У карактеристици приложеној уз име Данице Ивановић истиче се да је она „један од највећих успеха политичког рада у Заводу“ и да њена „идеолошка изградња у антикомунистичком духу“ представља велики губитак за њене дојучерашње другове и политичке саборце.

Ослобађање деведесет и двоје штићеника (68 младића и 24 девојке) у октобру 1943. године није прошло без пажње јавности, пропагандне и политичке (зло)употребе. Ради што снажнијег ефекта, отпуштање преваспитаних штићеника учињено је једним од централних елемената прославе годишњице Завода, која се одиграла 10. и 11. октобра 1943. године.⁵³⁶ Присутни су били, поред осталих, министар Велибор Јонић, представник Специјалне полиције Радан Грујичић, бивши, раније ослобођени „питомци“, проф. Миодраг Марчетић, помоћник управника Националне службе за обнову Србије, делегације зборашке омладине, добровољачких одреда, радне чете Националне службе. Кулминација првог дана прославе био је чин читања и награђивања штићеника који су успешно положили разредне испите и/или матуру, као и читање имена оних „питомаца и питомица“ којима је дозвољено да напусте Завод. Након тога колективно је певана „Заводска песма“,⁵³⁷ химна установе коју су заједно створили Милутин Дорословац (текст песме) и Миодраг Уча Ђорђевић (композиција и аранжман).

Упркос наглашено свечарском карактеру догађаја, стварност је била мање блистава, а слобода отпуштених и даље релативна. Наиме, већ сутрадан, управник Поповић одржао је „преваспитанима“ говор о приликама у Србији и снажно сугерисао да, уместо својим кућама, омладинци оду у Националну службу за обнову Србије, где им је наводно гарантовано да ће бити задржани скупа и распоређени у посебну радну чету која би се формирала само за њих. Не може се са сигурношћу тврдити да ли је овај предлог био спонтан и као такав прихваћен, или је још и пре доношења формалне одлуке о отпуштању штићеницима сугерисано да би требало да се пријаве у Националну службу.⁵³⁸ Тек, након говора Поповића, од 68 „преваспитаних“ младића чак 52 затражило је пријем у ову службу и то је решено, практично на лицу места, док су четворица одлучила да добровољно ступе у СДК, а тројица – да остану у Заводу. Кућама су отишла свега деветорица младића, и то четворица

---

⁵³⁶ ВА, Нда, К. 1, ф. 2, 9–37. Упркос чињеници да је одлука о ослобађању највећег дела групе која је Завод напустила у октобру 1943. донета још током септембра, сам чин је одгођен како би један део штићеника могао да полаже разредне испите 9. октобра, а потом спојен са централном прославом годишњице.

⁵³⁷ Текст песме налази се међу прилозима на крају ове књиге.

⁵³⁸ Милош Крстић у својој монографији нуди противуречне тврдње да је Поповић првобитно вршио притисак да се „преваспитани“ пријаве за ступање у СДК, односно, да је са Националном службом још пре одлуке о отпуштању направљен договор о преузимању штићеника и наставку њиховог преваспитавања под окриљем ове службе (Милош Крстић, *н. д.*, стр. 166–172). Крстић је прву теорију заснивао на чињеници да су на свечано отпуштање и прославу заводске годишњице, дошле и две чете СДК и група зборашких омладинаца на челу са Владимиром Љотићем, сином вође покрета Збор, које су, по Крстићу, имале задатак да штићенике упуте у свој рад, промовишу добровољачку идеологију и службу, и фактички врбују нове борце.

јер им је било потребно лечење и опоравак, а петорица јер су им породице живеље у тешким приликама.

У СДК су ступили Радомир Затежић,⁵³⁹ Зоран Хаџић, Миладин Ђунисијевић и Никола Пандуровић, а да остану у Заводу изразили су жељу Миодраг Ђорђевић, Бранибор Ђорђевић и Остоја Симић. Кући су, ради лечења плућних болести и опоравка, отишли Цветко Марковић, Тодор Укропина, Милош Миловановић и Мане Глумац, док су због тешке породичне ситуације у помоћ родитељима пошли Божидар Петровић, Драгољуб Стојановић, Миодраг Кеџић, Алекса Рајовић и Милорад Аџековић. Наводно је прослава оставила такав утисак на омладинце, да су се неки од преваспитаних након неколико дана добровољно вратили у Завод, а и један број оних који су се определили да ступе у Националну службу за обнову Србије остао је у установи све до распоређивања у своју радну чету. Оно што је извесно, међутим, била је чињеница да су младих већ сутрадан задужили униформе Националне службе и, уз пратњу агената Специјалне полиције и функционера радне службе, недуго затим били отпраћени за Београд.

Управник Поповић настојао је да одржи (редован) контакт са некадашњим штићеницима. Са већином је водио мање или више срдачну преписку,⁵⁴⁰ која је, барем делимично, сачувана и до данас. Иако се, из разумљивих разлога, оправдано може сумњати у искреност и веродостојност онога што су написали ослобођени младићи и девојке, међу писмима је било и оних која садрже извесне изливе носталгије за заводским животом и рутином, као и притужби на свет у који су штићеници крочили по отпуштању на слободу. Изванредан пример оваквог сентимента је писмо Милоша Миловановића из октобра 1943. године. Након два дана путовања он је, после проведених годину дана у установи, желео да управнику посвети једно писмо. У њему обавештава Поповића о путу, као и о дружењу са Тиосавом Велимировићем и Марком Цветковићем, а потом упоређује Завод и Београд. Пише да је током боравка у

⁵³⁹ Радомир Затежић веома брзо се у потпуности поистоветио са идеологијом и пропагандом Љотићевих добровољаца. Постао је горљиви заговорник обрачуна са комунистима и ревносни следбеник Димитрија Љотића. То потврђују и два његова писма управнику Поповићу, написана током новембра и децембра 1943. године. У првом писму Затежић се заветује управнику: „Чика Миловане, ми који смо из завода отишли у добровољце знајте да наш и завода образ морамо осветлити. Што се тиче мене ја ћу све дати да што бољи будем и за пример завода“, док у другом критикује питомце који одбијају да се преваспитају и каже управнику да не би требало да их држи у Заводу и да је превише добар. Осуђује оне који су покушали бекство, и најављује гледање очи у очи са онима који су побегли па се вратили у Завод. Вреди напоменути да је Затежић полеђину писма „украсио“ великим цртежом грба СДК, као и да тон и речник његових писма одаје утисак о екстремној и неуравнотеженој личности. Види: ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, писма Р Затежића управнику Миловану Поповићу од 15. новембра и 28. децембра 1943. године.

⁵⁴⁰ На исти начин је са некадашњим штићеницама комуницирала др Драгојла Поповић.

репресивно-васпитној установи у Смедеревској Паланци Београд замишљао у много светлијим бојама и да се разочарао. Завод му у погледу на остали свет на духовном пољу изгледа као неки велики Дон Кихот. Описује Београђане као хладне и дистанциране, „нико неће у очи да завири“, ако се у трамвају судари са неким добије само хладно „пардон“. У писму пренаглашава неприлагођеност великој средини. „Још увек сам заводски настројен. Стално гледам колико је сати и мислим шта тог тренутка ви тамо радите. Сад видим ред пред задругом; једном ми се учинило да свира труба за ручак, начуљим уши, оно ништа. Заводски да се изразим, устајем и будим се пре трубе“. Писмо закључује питањем; „Можда вам је необично без нас деведесет? И нама је необично без вас“.

Након свечаног отпуштања преко 90 штићеника у октобру 1943. године, у Заводу за принудно васпитање било је последње значајније ослобађање „питомаца и питомица“ у тој години. Током новембра је отпуштено само њих четворо, и то на основу исте одлуке Министарства просвете и вера на којој се заснивало масовно отпуштање свега месец дана раније,⁵⁴¹ а у децембру уопште није ни било излазака на слободу.

Наредно масовно отпуштање „преваспитаних“ штићеника одиграло се у јануару 1944. године. И тада је, као и у октобру 1943, ослобођено укупно преко 90 омладинаца. Највећи број њих ослобођен је на основу три одвојене одлуке Министарства просвете и вера, донете 17. и 18. јануара 1944. године, а неколико штићеника пуштено је на основу одобрења које је министарство дало још у септембру 1943. године.⁵⁴² Дванаест младића и један број девојака пуштено је за Божић, а остали крајем месеца. Имена штићеника, 50 младића и 23 девојке, који су се од тог часа сматрали „преваспитаним“ и слободним прочитана су свечано, на приредби поводом прославе дана Св. Саве. Заточени омладинци ни су знали ко ће од њих бити пуштен на слободу пре приредбе, па је ово читање било тачка програма „која је многим донела изненадну радост, али многим и многим разочарење“.⁵⁴³ Већина отпуштених младића се и овога пута није вратила кућама: 24 је отишло у Националну службу за обнову Србије, 7 се пријавило у батаљон СДК,⁵⁴⁴ петорица су решила да остану у Заводу,⁵⁴⁵ један је отишао на студије у Немачку, док их је ку-

---

⁵⁴¹ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 10–5. На слободу су пуштени Љубица Михаиловић, Радмила Јањић, Десанка Петровић и Никола Флајс.

⁵⁴² ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–2.

⁵⁴³ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 1–33.

⁵⁴⁴ У СДК су ступили: Димитрије Демић, Радомир Вељковић, Сава Ђурчић, Милован Пештерац, Драгољуб Светозаревић, Душан Марјановић и Драгослав Милосављевић.

⁵⁴⁵ Радни однос у Заводу одмах су засновали Бранко Јеремић, Мирко Будимир и Стојан Стишовић. Константин Веселиновић остао је као „руководилац наставе у гимназији“ и радни однос као чиновник засновао почетком фебруара. У поменутом извештају о раду Завода за јануар 1944. међу петорицом „преваспитаних“ штићеника који су одлучили да остану нашло се и име Слободана Перишића, али га у бројном стању,

ћама отишло 26 – шесторица ради лечења, седморица као издржаваоци породице, а 13 јер их није захватала радна обавеза служења у Националној служби.⁵⁴⁶

Поред младића и девојака ослобођених одлукама управе и Министарства просвете и вера, Завод је почетком јануара напустио и Војислав Лукић, који је у установу дошао добровољно услед слабог материјалног стања. Као и у ранијим случајевима, када је након масовног отпуштања следио период са веома ограниченим бројем ослобађања штићеника, у фебруару 1944. године на слободу је изашао само један „питомац“, Марко Петровић,⁵⁴⁷ док су у марту отпуштене четири штићенице: Драгослава Јовичић, Невенка Оклопчић, Вера Михајловић и Викторија Радосављевић.⁵⁴⁸

Последње масовно пуштање на слободу „преваспитаних“ младића и девојака, које се одиграло док је Завод још увек био у редовном режиму рада, било је у априлу 1944. године, када је установу напустило 78 лица.⁵⁴⁹ На основу одлуке Министарства просвете и вера I Пов. Бр. 183 од 1. априла 1944, 16. априла исте године на слободу је пуштено 60 штићеника.⁵⁵⁰ Поред њих, тог дана је из Завода изашло још четворо омладинаца,⁵⁵¹ чије је ослобађање ресорно министарство одобрило својим одлукама из септембра 1943. и јануара 1944. године. На самом крају месеца, 30. априла, ослобођено је још 13 младића и девојака,⁵⁵² чи-

---

распореду по четама и десетинама и на дужностима у амбуланти није било у извештају за фебруар 1944. године, те је извесно да је он ипак напустио Завод.

⁵⁴⁶ ВА, Нда, К. 155, ф- 3, 1-33.

⁵⁴⁷ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 2-2.

⁵⁴⁸ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 3-1.

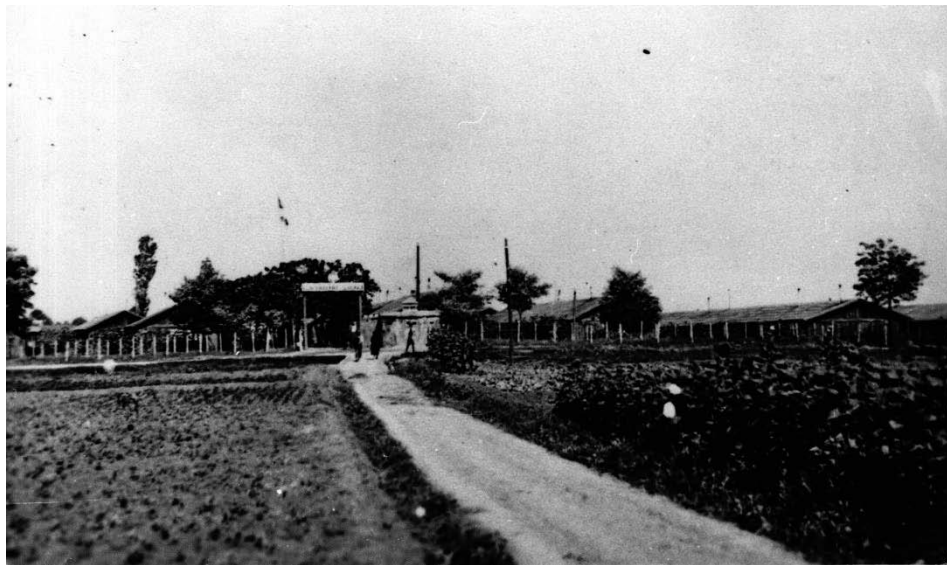
⁵⁴⁹ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 4-1; 4-2.

⁵⁵⁰ Александар Николић, Сретен Маслеша, Јован Петровић, Милован Суботић, Никола Јарић, Милан Здравковић, Борко Вукосављевић, Бранко Радичевић, Боривој Новчић, Бранко Богдановић, Бранко Костић, Златоје Банкерровић, Никола Игњатовић, Војислав Пајевић, Миљивоја Станојевић, Милан Жеравичић, Милан Давидовић, Радован Стојановић, Гојко Гаковић, Владимир Васиљевић, Милорад Чобовић, Мирко Поповић, Војислав Ђекић, Стојимир Ивановић, Витомир Мићић, Милосав Теофиловић, Видоје Жикић, Витомир Перић, Александар Ивановић, Богољуб Влаховић, Мирољуб Пауновић, Владимир Стефановић, Светозар Ђокић, Миљивоје Петровић, Душан Вучинић, Љиљана Аксентијевић, Надежда Бабовић, Мирослава Пешић, Драга Суботић, Радмила Ћосовић, Мирослава Савић, Зорка Кнежевић, Јелена Трајковић, Миланија Мишић, Меланија Игњатовић, Мирослава Ивановић, Оливера Марковић, Љубица Јованчић, Кристина Катић, Мариола Петровић, Десанка Трифуновић, Гордана Јаковљевић, Радмила Петровић, Даница Шевић, Загорка Кркић, Вера Стојковић, Вера Радовановић, Миљана Дамњановић, Душанка Николић и Катарина Ђогатовић.

⁵⁵¹ На основу одлука из септембра 1943. ослобођени су Александар Радовић и Драгутин Миленковић, а према одлукама из јануара 1944. године Александар Белинео и Милица Жикић.

⁵⁵² Димитрије Кулић, Блажо Лазовић, Бранислав Крстић, Драгослав Гроздановић, Вера Томић, Драгомир Јовановић, Милорад Савић, Стеван Николић, Илија Поповић, Вера Јанковић, Магдалена Малдини, Танкосава Јовановић и Боривоје Илић.

је је пуштање било одложено услед материјалних дуговања према Заводу или неположених испита, а 24. априла на слободу је изашла штићеница Невенка Мрваљевић. Отпуштање по истој основи настављено је и у мају, када су ослобођени Владимир Цакић и Никола Прекић, који су у међувремену положили испите.⁵⁵³

Прилаз Заводу за принудно васпитање омладине (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Последње масовно отпуштање штићеника из Завода, не рачунајући моменте уочи расформирања установе, било је везано за јун 1944. године. У тим тренуцима већ су се увелико одвијале операције за ослобођење Србије, а антикомунистичке снаге биле су у дефанзиви. Суочен са могућношћу различитих ескалација ситуације у Заводу (масовна побуна или бекство; четнички напад; партизански напад; наређење да се изврши депортација свих штићеника који не сарађују на сопственом преваспитавању, итд.), управник је донео одлуку да на слободу пусти и већи број младића и девојака за чије „држање“ није било могуће гарантовати. На основу послератних исказа и мемоарских записа појединих штићеника⁵⁵⁴ недвосмислено се може закључити да је управник свесно ослободио и већи број непреваспитаних „питомаца и питомица“. Сачувани историјски извори не расветљавају јасно и довољно управникову мотивацију за овако поступање. Из увида у доступну грађу пак склони смо да поверујемо да је Милован Поповић, бирајући између пуштања штићеника на слободу и депортовања у концентрациони логор, ода-

⁵⁵³ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 5–2. То су, уједно, била и једина два отпуштена „преваспитана“ штићеника у мају 1944.

⁵⁵⁴ ИАБ; МГ-758.

брао прву опцију. Тако су у половином јуна Завод напустили Јованка Николић и Жарко Билбија,⁵⁵⁵ а на Видовдан, 28. јуна 1944. још преко 60 штићеника.⁵⁵⁶ Основ за масовно отпуштање младића и девојака била је одлука Министарства просвете и вера I Пов. Бр. 240, од 20. јуна 1944. године, којом је на слободу упућено 58 омладинаца,⁵⁵⁷ а још четворо⁵⁵⁸ их је ослобођено на основу старијих одлука ресорног министарства.

Последња отпуштања из Завода, забележена у редовним месечним извештајима о раду, одиграла су се током јула 1944. године. Тада је једна група најмлађих „питомаца“, која је у Заводу и иначе боравила привремено, упућена у „Недићев дечји град“ по оснивању и почетку рада те установе. У овој групи били су Страхиња Глишић, Слободан Чолић, Миливоје Јовановић и Божидар Миловановић. Осим њих, Завод је, већ 5. јула, напустио Драгољуб Протић. Он је у установи борадио добровољно и изгледа није био оптимистичан у погледу развоја ратне ситуације, па је решио да напусти Завод не сачекавши одлуку да ли му се одобрава трајни(ји) боравак у паланачкој установи.⁵⁵⁹ Четири дана касније, на слободу је изашао и Александар Стефановић, за чије је ослобађање стигло одобрење још половином јуна, али се чекало да он измири обавезе према Заводу.⁵⁶⁰

Сачувани извештаји о раду Завода за принудно васпитање омладине (месечни и тромесечни) покривају период закључно са јулом 1944. године. Иако се то не може тврдити са пуном сигурношћу, делује

⁵⁵⁵ Николићева је Завод напустила на основу одлуке Министарства просвете и вера из септембра 1943. године, а Билбија својевољно, будући да је у установу и дошао добровољно, као избегли четник, са идејом да му она буде привремено уточиште.

⁵⁵⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 3, 5–1; 5–2 (Месечни извештај о раду за јуни 1944. год, стр. 1–2). Документа имају исту сигнатуру и фолијацију као и месечни извештај о раду Завода за мај месец, што је највероватније последица нехотичне грешке архивисте који је обрађивао фонд.

⁵⁵⁷ По овој одлуци, на слободу су 28. јуна 1944. године пуштени: Ђорђе Грбић, Миодраг Стојадиновић, Бранислав Маринковић, Никола Мамула, Гргур Поповић, Александар Грбовић, Драган Балтић, Александар Керековић, Ратомир Стјепановић, Милорад Станишић, Миодраг Лазић, Милан Будимировић, Звонимир Петровић, Маринко Благојевић, Милан Бешир, Ненад Ристовић, Љубомир Килибарда, Александар Рубеша, Милорад Поповић, Светислав Блажевић, Милета Станић, Петар Станковић, Вукадин Шишаковић, Миле Радосављевић, Никола Ушај, Душан Љујић, Спасоје Љубенко, Драган Јадранин, Милош Калајџић, Васа Радић, Драгослав Мирковић, Бранко Величковић, Петар Радаковић, Димитрије Јеремић, Живојин Димитријевић, Милорад Новаковић, Петар Громика, Танасије Ђурић, Драгољуб Стефановић, Милунка Бошњакловић, Добрила Петровић, Радмила Мијалковић, Борислава Мاستиловић, Даница Дајић, Аница Мркоњић, Миља Станојевић, Ангелина Илић, Станка Миловановић, Милица Грујичић, Лепосава Јовановић, Марија Вулић, Радмила Бранковић, Радмила Мојсиловић, Илинка Млађеновић, Милица Мановић, Дивна Мирковић, Неђељка Тасковић (sic!), Зора Стојановић.

⁵⁵⁸ Никола Нastiћ, Соња Милићевић, Ђорђина Вукчевић, Косан Војић.

⁵⁵⁹ ВА, Нда, К 155, ф. 2, 6–3.

⁵⁶⁰ Исто.

да управа Завода није слала извештаје о раду за последња два пуна месеца функционисања установе (август и септембар), највероватније услед ванредних прилика у земљи и честих прекида у комуникацијама. Управник Милован Поповић још је од првих месеци 1944. располагао овлашћењем да услед ванредних околности може ослободити или полицијским властима упутити штићенике по сопственом нахођењу, чак и без сагласности и обавештавања Министарства просвете и вера. Могуће је, чак и вероватно, да је један број младића и девојака ослобођен и пре одлуке о расформирању Завода, али историјски извори који би о томе сведочили не постоје, или барем нису сачувани до данас. Свеукупан број младића и девојака који су у периоду закључно са јулом 1944. године ослобођени као „преваспитани“ превазилази 330.

Из заводских жица у борбу за слободу, или у смрт

Реконструкција кретања и активности већине омладинаца који су из Завода у Смедеревској Паланци отпуштени као „преваспитани“ изузетно је велики истраживачки изазов, посебно када се у обзир узме њихова бројност, чињеница да су потицали из свих делова Србије, да су се неки током боравака на „принудном васпитању“ потпуно идеолошки преобратили, а други пак остали чврсти у својим уверењима и жељи да се боре за слободу и револуцију. Доступни историјски извори, нажалост, ни изблиза не омогућавају потпуну реконструкцију, али пружају драгоцен увид у кретања и активности једног броја истакнутих појединаца и компактнијих штићеничких група.

Већина младића из прве велике групе отпуштених напустила је Завод половином октобра 1943. године и ступила у Националну службу рада. Они су, заједно са још увек неутврђеним бројем партизана ослобођених из логора на Бањици и Старом сајмишту, чинили посебну радну чету, коју су остали обвезници радне службе називали „партизанска чета“. Нису наишли на поверење, како управе Националне службе, тако и Милована Поповића. За њима је из Завода убрзо упућен васпитач Владан Бијелић, који је добио задужење да ради на организовању ове чете и политичко-васпитном раду у њој. Неповељење релевантних фактора огледало се у чињеници да је „партизанска чета“ по правилу радила одвојено од других чета Националне службе рада, и то, по мишљењу једног од њених припадника, „увек најтеже послове“.⁵⁶¹ Ова радна чета била је ангажована на изградњи пристаништа код Савског моста и рашчишћавању заосталих рушевина из Априлског рата. Осим заиста напорног целодневног физичког рада, припадници чете излагани су и свакодневној политичкој настави, као и војничком егзерциру, а услови њихове исхране и смештаја често су били лошији од оних у Заводу. Овој

---

⁵⁶¹ Милош Крстић, *н. д.*, стр. 169–171.

чети придруживане су и групе младића отпуштене из Смедеревске Паланке у јануару 1944. године, па је током пролећа те године у њој било преко стотину бивших „заводских питомаца“.

Обвезници Националне службе за обнову Србије на дефилеу у Београду 22. јуна 1944.

Према наводима Милоша Крстића, који је био директни учесник и сведок догађаја, међу „преваспитаним штићеницима“ у Националној служби за обнову Србије убрзо се развио организовани илегални рад. Првобитно, вршене су саботаже радних задатака, уништаван алат и грађевински материјал који им је стављан на располагање. Преко оних омладинаца чији су родитељи и рођаци живели у Београду постепено су хватане везе са остацима омладинске и партијске организације, и потом прослеђиване директиве, пропагандни и теоријски материјали, весте о стању на фронтима. Осим саботажа, главни циљ њиховог илегалног рада било је ширење базе за одлазак у партизанске одреде и пропагандно-агитациони рад међу осталим обвезницима Националне службе за обнову Србије.⁵⁶² Одлазак у партизански одред месецима је представљао неоствариву жељу, како услед политичко-безбедносне ситуације у Београду и околини, тако и због чињенице да се веза за одлазак у одред веома тешко налазила, те да су и обвезници радне службе, а посебно „партизанска чета“, били под строгим надзором полицијских органа и немачких власти.

⁵⁶² Милош Крстић, *н. д.*, стр. 173.

Савезничко бомбардовање у априлу 1944. године створило је потпуни хаос у окупираној Србији, а посебно у њеној престоници.⁵⁶³ Паралисаност власти и репресивних органа изазвану бомбардовањем, масовним страдањем цивила, уништавањем инфраструктуре и прекидом бројних комуникација, искористили су и бројни бивши „питомци“ који су, из чете Националне службе за обнову Србије, побегли у партизане или прешли на илегални рад у Београду. Од краја пролећа 1944. године значајан број „преваспитаних штићеника“ поново је био на слободи и активно укључен у борбу против окупатора и колаборациониста.

Најтврдокорнији штићеници Завода за принудно васпитање омладине настојали су, у свакој прилици и на сваки начин, да испоље пркос према делатности управе ове институције, као и да међу осталим, мање „изграђеним“ заточеним омладинцима шире дух побуне и непокорвања. Њихов крајњи циљ био је ослобађање – било путем преврата у Заводу или бекства – и настављање активне антифашистичке борбе у партизанским одредима. Као што је већ истакнуто, спрам свеукупног броја младића и девојака који су прошли кроз систем принудног васпитања, ово тврдо језгро било је малобројно, али јединствено, потпуно бескомпромисно у својим ставовима, готово фанатизовано. Ови млади људи показали су, и у теорији и у пракси, да су били спремни да за своја политичка уверења положе животе, и многи од њих нажалост и јесу то учинили.

Међу првима који су свој млади живот положили у борби са класним и идеолошким непријатељем биле су и две девојке, које су биле део првог успешно изведеног колективног бекства из Завода, 21. новембра 1943. године. Зорица Зорка Радуловић и Разуменка Жунић Баџинче⁵⁶⁴ успешно су стигле до партизанског одреда. Постале су чланови среског МК СКОЈ-а, Радуловићева чак и секретар истог. Потом се судбина сурово поиграла са њима. Жунићеву су у Јасеничком срезу рањену заробили четници. Претукли су је, мучили и сакатили више дана, силовали и потом заклали, а њено тело бацили у реку.⁵⁶⁵ Било јој је тек 17

---

⁵⁶³ Ђоко Трипковић, *Београд под бомбама*, Београд: Скупштина града, 1999, стр. 61–71; Александар Стојановић, „Бомбардовања Београда у Другом светском рату“, *Братство*, бр. 23 (2019), Београд: Друштво Свети Сава, стр. 61–78.

⁵⁶⁴ Разуменка Жунић била је кћи Милорада Жунића Баџе, једног од предводника народног устанка у Левачком (Рековачком) срезу. Рођена је 1926. године у Рековцу. У партизанском одреду налазила се од септембра 1941, а потом је примљена и у СКОЈ. У болници Поморавског партизанског одреда била је болничарка. Почетком новембра 1941. године заробили су је четници Косте Пећанца, који су је предали Специјалној полицији. Била је у Бањичком логору око годину дана, а потом је, 8. новембра 1942. године, упућена у Завод. По бекству из Завода постала је члан КПЈ и партијски руководилац на терену Јасеничког среза. Четници су је заробили рањену, када је упала у њихову клопку у близини села Кленовца.

⁵⁶⁵ Потресне појединости мучења и убиства Разуменке Жунић, која је издахнула у највећим мукама, описане су у: Александар Виторовић, *Централна Србија*, едиција: Ср-

година. Зорка Радуловић се, 15. фебруара 1944. године, током вршења једног задатка нашла потпуно окружена четницима. Немајући излаза из ситуације у коју је запала, она је извршила самоубиство како не би пала у руке непријатељу и била подвргнута тортури.⁵⁶⁶ Од девојака које су биле део тог првог успешног бекства из Завода, само је Славка Петровић (Муњас) преживела Други светски рат.

Штићеници Завода фотографисани 1943. године. Пета слева у горњем реду Зорица Радуловић, која је успешно побегла, али и веома брзо страдала (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)⁵⁶⁷

Судбина актера другог колективног бекства, које је крајем јула 1944. године предводио Гојко Капор, била је још драматичнија. На састанку са „везом“ Живком Ђупићем сазнали су да он тренутно није у контакту са партизанским одредом, и да би требало да се на терену одрже шест дана, док се веза са одредом не успостави. Са собом су имали једну пушку и бомбу, а око себе непознат терен на коме су интензивно оперисале четничке и колаборационистичке оружане формације. Нису имали ни хране ни воде, и у наизглед безнадежној ситуацији, по-

---

бија у НОБ-у, Београд: Нолит: Просвета, 1967, стр. 577–578; Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату*, стр. 208.

⁵⁶⁶ О судбини Жунићеве и Радуловићеве: ИАБ, 2428–К2–2, стр. 62–63; Александар Виторовић, *Централна Србија*, стр. 577–578.

⁵⁶⁷ На фотографији горњи ред: Милунка Бошњаковић, Невенка Оклопчић, Десанка Томић, Јулијана Ристић, Зорица Радуловић, Даринка Јованчић, Николевић Нада и Душанка Николић. У доњем реду седе слева: Рајко Николић и Гргур Поповић.

мишљали су чак и на колективно самоубиство.⁵⁶⁸ Одлучили су се да покушају пробој на југ, у правцу Ниша. Успели су, и након много перипетија и изазова, ступили су у партизанске одреде у околини овог града.

Средином 1944. у Београду се, на слободи, поново обрело неколико скојеваца ухапшених две године раније. Међу првима се у престолицу вратио Бранислав Брана Крстић. Родом из Дервенте, као предратни члан СКОЈ-а у Сарајеву познавао је један број илегалаца који су током окупације Београда успели да остану на слободи, попут Вере Андрић и Влајка Убавића.⁵⁶⁹ Они су га повезали са Арсеном Булутом, руководиоцем технике ПК КПЈ за Србију, родом из Столца у Херцеговини.⁵⁷⁰ Крстић је снажно желео да ступи у партизански одред и обратио се Булуту ради добијања везе. Старији партијац му је, међутим, након консултација са својим претпостављенима, саопштио да је инструкција партије да Крстић оде у илегалу и остане у Београду, јер се са младићима који су познавали илегални рад и Специјалну полицију озбиљно рачунало у борбама за коначно ослобођење.

Иако није био рад да прихвати овакву одлуку, млади Босанац поступио је према добијеним инструкцијама, одмах отишао у илегалу⁵⁷¹ и убрзо постао главна веза за повратак ослобођених, тобоже „преваспитаних“ штићеника, у редове комунистичких илегалаца југословенске престонице. Према Крстићевим сећањима, већ крајем маја и почетком јуна 1944. године његова илегална група бројала је око петнаест омладинаца, а била је успостављена и редовна веза са још увек неослобођеним штићеницима Завода у Смедеревској Паланци. Веза је одржавана преко оних „питомаца и питомица“, који су се у Београду налазили на болничком лечењу, међу којима су били и Јово Боснић и Зора Кулиџан.⁵⁷²

Крајем јуна 1944. године је из Завода отпуштена група тзв. „условно отпуштених“ младића и девојака, за које је и управник Поповић био свестан да нису преваспитани. Неђа Тасковић и Бора Мاستиловић добиле су, на растанку са управом Завода, инструкције да се обаве-

---

⁵⁶⁸ „Где да кружимо и како физички да се одржавамо шест дана, а да нас неко не открије? Потере су за нама послате, свугде су непријатељске заседе, решили смо да се живи ником не предајемо. Измрцварени, гладни, измучени, прљави и запуштени, страшно смо изгледали. Једина нада нам је била наша бомба. Ако дођемо у неповољну ситуацију решили смо да се бомбом убијемо“ (ИАБ, 2428–К2–2, стр. 66).

⁵⁶⁹ ИАБ, МГ–691, стр. 1.

⁵⁷⁰ Булут је био један од руководиоца техничког апарата Покрајинског комитета КПЈ за Србију, један од ретких који је остао активан у Београду након великих провала и пропасти партијске организације. У јулу 1944. године, након хапшења једног броја сарадника, био је принуђен да напусти дужности које је до тада обављао и оде у партизански одред (Милош Крстић, *н. д.*, стр. 174–175).

⁵⁷¹ У конкретном случају, одлазак у илегалу подразумевао је напуштање родитељског дома и прекид комуникације са свим рођацима, као и престанак јављања у Националну службу за обнову Србије.

⁵⁷² ИАБ, МГ–691, стр. 2.

зно пријаве по доласку у Београд, и на дневном нивоу јављају органима Специјалне полиције.⁵⁷³ Знајући да ће остајање под полицијским надзором онемогућити било какво антиокупаторско ангажовање или можда чак резултирати упућивањем на рад у Немачку или у Националну службу за обнову Србије, оне су одлучиле да у Београду живе илегално и покушају да ухвате партијску везу.

Међу бившим штићеницама Завода за принудно васпитање омладине посебно значајну улогу у другој половини 1944. године одиграла је Неђа Тасковић. Након што се илегално настанила у Београду одмах се повезала са Браном Крстићем. У организационом смислу, њих двоје су пресудно утицали на организовање илегалне групе у престоници, која је, на неки начин, представљала неформалну обнову београдског СКОЈ-а, али је истовремено била устројена налик партизанском војном одреду. Тако су формиране чете, водови, диверзантске групе, групе за извиђање, и томе слично. Ради ефикасније координације, оформљено је уже и шире руководство. У оба руководства било је бивших „питомаца и питомица“ Завода за принудно васпитање омладине: у ужем су били Брана Крстић и Недељка Ерваћанин Тасковић, а у ширем Весна Бутијер, Бора Мاستиловић, Бранка Кандић, Данка Каришић, Љубивоје Аћимовић, Вера Ценић и Аница Анка Паскаљевић.⁵⁷⁴ Ова група примала је директиве и усклађивала активности са Арсеном Булутом, и према проценама Милоша Крстића, крајем јула 1944. године око ње је гравитирало близу 450 бораца и око 600 активних симпатизера НОП-а. Држала је везе за слање у партизанске одреде у три правца: Космај, Срем и Пожаревац, и према сећању Бранислава Крстића и Недељке Тасковић, преко ових веза је у партизане отишло најмање 70-ак бораца.⁵⁷⁵ Београдска илегална организација изводила је акције лепљења плаката, окретања или уклањања саобраћајних знакова, писања антифашистичких парола, прикупљања новчане помоћи и санитетског материјала за партизанске одреде. Булут им је дао инструкцију да испитају расположење становништва, те да састављају спискове симпатизера НОП-а, али и спискове „сарадника окупатора“.⁵⁷⁶ Све поменуте акције извођене су са великим успехом: само у готовом новцу сакупљено је преко пола милиона динара, делом захваљујући и чињеници да су поједини грађани, који су током окупације стекли извештан профит кроз трансакције са окупатором, ставили та средства у потпуности на располагање.⁵⁷⁷ Поучени искуством полицијских провала, припадници београдске илегалне орга-

⁵⁷³ ИАБ, МГ-758, стр. 8.

⁵⁷⁴ Милош Крстић, *н. д.*, стр. 176; ИАБ, МГ-691, стр. 7.

⁵⁷⁵ Бранислав Крстић дао је изјаву у слању 74 лица у партизане, док је Недељка (Ерваћанин) Тасковић сведочила о „најмање 70–80“. Упореди: ИАБ, МГ-691 и МГ-758.

⁵⁷⁶ Бранислав Крстић деценијама је држао ове спискове у свом поседу. Приложио их је уз своја ауторизована сећања Историјском архиву Београда (ИАБ, МГ-691).

⁵⁷⁷ ИАБ, МГ-691, стр. 4; ИАБ, МГ-758, стр. 11.

низације предузимали су вишеструке мере предострожности, како не би дошло до откривања њиховог рада, хапшења и „провале“. Посебно је на томе инсистирао Бранислав Крстић, који је истицао да би и провале из 1941. и 1942. године изостале да се од почетка радило по овом принципу и са оваквим мерама предострожности.

Недељка Неђа Тасковић дошла је у Београд и са једном специјалном мисијом, повереном од штићеника који су још увек били у Заводу: она је требало да са релевантним партизанским факторима уреди питање „ликвидације логора“, тј. ослобађања заточеника и уништења Завода у Смедеревској Паланци.⁵⁷⁸ За осмишљавање и координацију ове акције одређен је Арсен Булут. Њему је Недељка више пута детаљно представила све значајне информације о Заводу: број и простирање ограда, локацију стражарских кула и митраљеза, распоред објеката унутар комплекса, бројност и распоред стражара. План за ослобађање преосталих штићеника подразумевао је, између осталог, чак и да партизанска авијација („авиони кукурузари“) митраљира поједине локације у комплексу, са циљем да се изазове општа пометња коју би омладинци искористили да побегну или изнутра нападну чуваре. Иако то није потврђено другим историјским изворима, постоје индикације да је до неке врсте митраљирања Завода у лето 1944. године заиста и дошло, мада се не може тврдити да ли је то било у бази са Булутовим планом. Од акције за ослобађање одустало се након што је Булут погинуо на Космају.

Арсен Булут је откривен у једној полицијској провали, највероватније током јула или августа 1944. године, због чега је морао да напусти руковођење илегалном организацијом у престоници и ступи у Космајски партизански одред. Тамо је убрзо и погинуо, а његову функцију у координисању рада младих београдских комуниста и илегалаца преузео је „Црни“ Папазоглу. Током друге половине лета, када је организација омасовила и доказала се успешним извршењем низа задатака, поверена јој је нова мисија. Искуснији илегалци, међу којима су се налазили и Бране Крстић и Неђа Тасковић, требало је да успостављају контакт са одредима СДС-а и преговарају о предаји оружја и преласку у партизане.⁵⁷⁹ Крајем августа или почетком септембра рад ове организације добио је и званично признање: Тасковићевој се писмом обратио Бора Дреновац, који је одобрио и похвалио досадашње акције и дао инструкције за будући рад. Овај чин су протагонисти поменутих дешавања сматрали уводом у неформалну обнову рада СКОЈ за Београд.⁵⁸⁰

Крајем августа 1944. године, као увод у оперативне активности за ослобођење Београда, по налогу ПК КПЈ за Србију на Космају је формирано партијско повереништво које је упућено у престоницу, са ци-

---

⁵⁷⁸ ИАБ, МГ-758, стр. 8, 9.

⁵⁷⁹ ИАБ, МГ-758, стр. 12.

⁵⁸⁰ ИАБ, МГ-691, стр. 6; ИАБ, МГ-758, стр. 12–13.

љем да повеже различите илегалне и антиокупаторске групе које су деловале и координише њихов рад, како би пропагандно, логистички и кроз специјалне оружане акције помогле ослобођење „изнутра“.⁵⁸¹ За чланове овог повереништва изабрани су Олга Врабич Нада, којој је додељена функција секретара, Живојин Анђелковић Жине, коме је у задужење стављена организација борбених група, као и Рајко Ђаковић, задужен за рад са омладином и Каћа Баложан, којој је поверен рад са женама. Илегална омладинска организација, у чијем су најужем руководству били Бане Крстић и Неђа Тасковић, ступила је у контакт са Жинетом Анђелковићем, који је преузео издавање директива и организацију групе. Омладинци су са великим одушевљењем дочекали Жинета, кога су у шали прогласили својим врховним командантом, и чија су наређења извршавали са нескривеним ентузијазмом.⁵⁸²

Током септембра и октобра 1944. године бивши штићеници Завода, укључени у илегалну организацију у Београду, којом је у то време руководило Повереништво ПК КПЈ за Србију, извели су више акција вредних помена. У сфери пропаганде, они су били директно заслужни за исписивање великог броја антифашистичких и слободарских парола и натписа по зидовима југословенске престонице, као и за преузимање летака и других материјала из илегалних штампарија, и њихово дистрибуирање становништву. У циљу отежавања кретања окупационих снага и одржавања комуникације, млади илегалци пресецали су телефонске и телеграфске везе, онеспособљавали делове инфраструктуре, и стварали забуну окретањем и премештањем саобраћајних знакова. Ипак, посебно ризичне и значајне биле су акције усмерене на обезбеђивање неколико стратешки важних објеката у Београду: зграде Главне телефонске централе у Палмотићевој улици, као и спречавање окупатора у минирању постројења водовода и електричне централе.⁵⁸³ Ове задатке омладинци су добили директно од Жинета Анђелковића, уз напомену да је реч о највишем приоритету.

Акција везана за Телефонску централу припремана је дуго, још од краја августа. Бранислава Крстића контактирала је познаница из Сарајева, која је била у љубавној вези са једним немачким официром, родом из Аустрије. Он се понудио да „учини нешто“ и тражио је контакт, уз услов да му илегалци пошаљу озбиљну и компетентну особу, са од-

⁵⁸¹ О томе детаљније: Александар Виторовић, *Централна Србија*, стр. 666–667.

⁵⁸² ИАБ, МГ–758, стр. 12, 13.

⁵⁸³ Елементи ових акција, након извесне драматизације, постали су део популарног телевизијског серијала „Повратак отписаних“ (Телевизија Београд-ЦФС „Кошутњак, 1977–78). Драган Марковић, аутор „Отписаних“ и „Повратка отписаних“, био је штићеник Завода за принудно васпитање омладине, а потом и истакнути југословенски новинар и публициста. Између осталог, био је главни и одговорни уредник недељника „Нин“ (1975–1981) и дневног листа „Политика“ (1982–1986). Преминуо је 1996. године у Београду.

личним знањем немачког језика.⁵⁸⁴ Крстић и другови определили су се да на састанак пошаљу инжењера Мирослава Милета Марковића, доцента Грађевинског факултета, који је био симпатизер НОП-а и желео је да учествује у таквој акцији. Веза је успостављена и обављана је редовна размена информација. Немачки официр указао је да би за извршење саботаже минирања најбоље решење била мала ударна јединица, састављена од неколико искусних илегалца. У стан који се налазио у близини централе, на адреси Влајковићева бр. 15, смештена је управо таква јединица од укупно 7-8 чланова, на чијем се челу налазио бивши заводски штићеник и медицинар Слободан Бата Перишић. Чекајући тренутак дејства, они су данима боравили илегално у том стану, а једном дневно их је обилазила и храну доносила бивша „питомица“ Неда Дивљан.⁵⁸⁵ Како би могли да се неометано крећу током извршења акције, они су били обучени у униформе СДС, а ради додатне уверљивости, са њима су била и четворица припадника ове формације који су пристали да учествују у целој операцији.

Након више дана чекања и огромне тензије коју је то изазвало, знак за акцију дат је око 8 часова ујутру, 16. октобра. Према утврђеном плану, илегалци су, обучени у униформе СДС, прешли улицу и ушли у зграду Централне. Уследила је краткотрајна борба са Немцима, који су лако побеђени и заробљени. Ту, међутим, није ни изблиза био крај драме.

Већ након сат времена до зграде Главне телефонске централе стигли су партизани и припадници Црвене армије, затичући илегалце још увек у униформама СДС-а и без икаквих легитимација којим би могли доказати припадност НОП-у. Они су преузели заробљенике и почели да их пребацују на непознату локацију, док су омладинци били у незахвалном статусу: није им се веровало да су комунистички илегалци, па су држани под надзором, док се са неким од југословенских старешина не рашчисти ствар. Око 11 часова дошао је Бранислав Крстић, коме су успаничени Перишић и инж. Миле Марковић испричали развој догађаја, а Марковић је вапио за спашавање немачког официра кога је држао на вези. Иако је Крстић у року од свега неколико сати успео да дође до Рата Дугоњића, Благоја Нешковића, а на њихов предлог, чак и до пуковника Жданова, немачки официр већ је био стрељан.⁵⁸⁶ Ипак,

---

⁵⁸⁴ ИАБ, МГ-691, стр. 10.

⁵⁸⁵ Исто, стр. 11–13. Према наводима Б. Крстића, они су у стан ушли 8. октобра, а знак за акцију дат је тек 16. октобра у раним јутарњим часовима.

⁵⁸⁶ „Из његовог (Ждановљевог, прим. А. С.) лица ја сам схватио да ништа не може да каже, јер у моменту кад сам ја успео њега да нађем / то је могло бити негдје око 2-3 сата тога истог дана/, да је вјероватно егзекуција била извршена; није била једина и очигледно да Жданов није ни могао претпоставити гдје се то могло да догоди. Тада ни ми, тако ни Руси, Њемце заробљене нисмо могли штедјети; тако су нас били ‘задужили’.“ (ИАБ, МГ-691, стр. 14).

комплексни и веома опасан задатак који им је био поверен, млади илегалци на челу са Слободаном Перишићем извршили су успешно.

Према сећањима Бранислава Крстића, припадници београдске омладинске илегалне организације учествовали су и у другим значајним акцијама које су биле саставни део тзв. Београдске операције, али су биле мање драматичне од епизоде са Главном телефонском централом. Посебно значајним означене су акције око Главног водовода (на Белим водама), око Електричне централе и телефонске централе у близини Каленић пијаце. Нажалост, Крстић не наводи имена учесника, па стога није могуће утврдити да ли је међу њима било бивших штићеника Завода. Крстић и Неђа Тасковић потом су, на једној конференцији са Бором Дреновцем и Драгим Стаменковићем, добили инструкцију да се одмах укључе у стварање УСАОЈ у Београду, на рејонском принципу.⁵⁸⁷ Многи млади београдски илегалци молили су руководиоце да их пошаљу у одред и на фронт, али је став ПК КПЈ за Србију у то време био да сви омладинци који имају везе („корена“) са Београдом имају да остану у престоници ради учешћа у предстојећем политичком раду. Неђа Тасковић одбијена је за одлазак у одред више пута – Рато Дугоњић јој је, полуозбиљно, пребацио да има амбицију да брзо постане комесар. Бранислав Крстић је ипак, захваљујући предратном познанству, успео да замоли од Дугоњића да коначно буде послат у одред, па се прикључио Петој крајишкој дивизији и отишао на Сремски фронт. Након што је отворено протестовала пред руководиоцима и захтевала да буде послата на неки „врјући терен“, отворивши питање и неповерења које је владало према логорашима (бившим штићеницима Завода, прим. А. С.), Недељка Тасковић упућена је на Косово и Метохију, у Призрен.⁵⁸⁸ Тамо је одмах постављена за секретара СК СКОЈ и члана МК КПЈ за Призрен. У Београд се вратила крајем 1945. да би наставила студије медицине.

Многи од омладинца ослобођених из Завода, било бекством, било као „преваспитани“, било у последњој групи – носећи униформе колаборационистичких формација, настојали су да што пре успоставе контакт са партизанским одредима или партијским везама, и најдиректније се укључе у борбе за ослобођење земље. То је, често, подразумевало подухват скопчан са великим ризицима и опасношћу по живот, али они нису много марили за то. Кретали су се по непознатом терену, скривали по шумама, избегавали четничке и окупаторске формације и носили прикупљено оружје и ратни материјал, са циљем да коначно сретну партизана и придруже им се. О неправди коју су им приредили старији саборци детаљно је писано у посебном поглављу у оквиру ове књиге. Та неправда никога од њих није одбила од НОП-а, већ напротив, чинила их само још више опредељеним да докажу своју правоверност,

⁵⁸⁷ ИАБ, МГ-758, стр. 17.

⁵⁸⁸ ИАБ, МГ-758, стр. 18.

антифашизам и дају конкретан допринос у протеривању окупатора и кажњавању домаћих злочинаца.

Сећања некадашњих припадника најтврђег штићеничког језгра на ове дане истовремено је испуњено стидом, болом и поносом. Многи-ма је веома тешко падало сумњичење другова због држања на полицији и у Заводу, као и честа задиркивања старијих партизана и радника на те теме. Болно је било сећање на оне „заводске питомце“ са којима су пркосили управи, а који су своје животе положили у борби за ослобођење Југославије. У акцијама против окупатора и колаборационистичких снага погинуло је четрдесетак бивших „заводских питомаца и питомица“, од чега бар 13 на Сремском фронту.⁵⁸⁹

Уистину, када се погледају састав групе која је најчешће бора-вила у „изолатору“ и спискови штићеника за које је непобитно утвр-ђено да су страдали у операцијама за ослобођење, поклапања су фра-пантна. Међу њима су перјанице отпора у Заводу: Милан Марковић Долфус, Миле Марјан, Крунослав Пајковић, Јован Велендерић и Алек-сандар Журжул. Једном броју младих људи боравак у Заводу, а посебно у затворима и логорима Специјалне полиције и Гестапоа, трајно је на-рушио здравље и они су преминули убрзо по изласку из Завода или завршетку Другог светског рата. Милош Крстић успео је да идентифи-кује 12 оваквих случајева, а њихова имена и околности смрти наведе-ни су у његовој књизи.⁵⁹⁰

Слобода и револуција однели су животе оних штићеника који су заиста радикално променили своје политичке ставове и са пушком кренули да се боре против партизана, или су од заводских другова би-ли доживљени као денунцијатори, провокатори, шпијуни управе. Прецизан број бивших штићеника Завода чији је живот окончан у бор-бама против партизана или као део револуционарних разрачунавања са идеолошким непријатељима никада није поуздано утврђен. У поје-диним мемоарским исказима, као и на округлом столу „Концентраци-они логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке ре-пресије“, преживели штићеници процењују овај број на „двадесетак“, мада се, поименично, може утврдити тек неколико познатих случаје-ва. Као издајници су, од нових власти, ликвидирани Радован Ломић, Слободанка Стефановић и Верослава Давидовић. У околини Аранђе-ловца, септембра 1944. године, страдали су у борби против партизана Бранибор Ђорђевић и Мирко Будимир, највероватније у четничкој

---

⁵⁸⁹ У својој монографији Милош Крстић објавио је списак погинулих „питомаца и пи-томица“, који укупно броји 37 лица. Поред Сремског фронта, један број младих жи-вота однеле су борбе за ослобођење Београда (4) и других градова Србије, а двојица бивших штићеника страдала су током операција „чишћења терена од банди“. За не-колико омладинаца нису наведена места ни околности погибије. Видети: Милош Крстић, *н. д.*, стр. 290–292.

⁵⁹⁰ Исто, стр. 293.

униформи.⁵⁹¹ Више аутора љотићевске оријентације указивало је на страдање једног броја бивших штићеника у униформама СДК у пролеће 1945. године, током партизанских ликвидација предатих припадника колаборационистичких формација у Кочевју (Кочевски Рог, Општина Ново Место), али без помињања конкретних имена.⁵⁹²

*

Нарочиту пажњу историчара завређује посебна активност, коју је Недељка Тасковић преузела по свом повратку у окупирани Београд. Она се може окарактерисати као веома интригантна и представља једно ново и вредно сведочанство о сложености и хаотичности Другог светског рата на простору Србије.

Упркос напуштању Завода и обнови илегалног рада током лета 1944. године, Неђа Тасковић није у потпуности прекинула контакт са Драгојлом Поповић, и наставила је да га одржава уз знање илегалног одреда и партијске организације.⁵⁹³ Из расположивих историјских извора не може се закључити како је тачно овај контакт одржаван и колико су оне често комуницирале. Оно што се, међутим, поуздано зна, јесте понуда коју је управница женског дела Завода послала бившој „питомици“, односно партизанским властима путем њеног посредовања. Антиципирајући (са ове временске дистанце, може се рећи, исправно) будући развој догађаја, Драгојла је, и пре распуштања Завода, понудила да се преда Неђи и њеним сарадницима, који би је „склонили“ на извесно време и потом предали новим властима када прође први талас револуционарног насиља. Некадашња предводница Љотићеве омладине и истакнута антикомунисткиња обраћала се, крајем лета 1944. године, 24-годишњој студенткињи медицине родом из малог места Рујевца на Банији, позивајући се на њихов однос и тобожње симпатије које је увек гајила према младој комунисткињи, тражећи заштиту од олује која је надлазила!

Колико се може наслутити из оскудних историјских извора који сведоче на ову тему, Драгојла је преговарала само за себе, у њен потенцијални аранжман са ослободиоцима и новом, народном влашћу нису улазили ни Милован Поповић ни друго заводско особље. Недељка Тасковић није ни желела ни могла да сама доноси одлуке по овом питању, нити је то било време када је било ко, осим највиших војних и партијских власти, могао да гарантује живот припадницима окупационе силе или њиховим домаћим сарадницима. Питање је прослеђено релевантним инстанцама на одлучивање, али је др Драгојла Поповић потом на-

⁵⁹¹ Бошко Н. Костић, *За историју наших дана*, стр. 92. Костић је један од аутора који су објавили тезу да је Будимир, још док је био на слободи као млади скојевац, добио задатак да ликвидира будућег управника Завода Милована Поповића.

⁵⁹² Види, нпр.: Marko Pivac, *n. d.*, str. 78–80.

⁵⁹³ ИАБ, МГ-434, стр. 26–27.

пустила Београд, не сачекавши одговор. У тим тренуцима, Милован Поповић већ је био са четницима, а она се, у друштву збораца и/или агената Специјалне полиције, повукла ка Словенији да би се, као део цивилне групе која је пратила СДК, предала западним савезницима у пролеће 1945. године.

Комунистичке власти и шићење „држања“ штићеника

Мисли које су тешко оптерећивале свест многих омладинаца током заточења у Заводу: шта Партија и другови мисле о нама? Зашто нас не ослобађају? Зашто не шаљу директиве? Да ли су се међу друговима и партизанима пронеле гласине да смо се држали лоше пред полицијом? Чека ли нас напољу слобода или казна?... добиле су на актуелности крајем лета и почетком јесени 1944. године. Несумњиво, оне су ноћу држале будним и оне бројне штићенике који су, као „преваспитани“ већ били отпуштени из Завода, али су се под посебним стресом налазили штићеници који су се још увек налазили између бодљикавих жица заводског комплекса у Смедеревској Паланци.⁵⁹⁴

У објављеним историографским и публицистичким делима посвећеним Заводу за принудно васпитање омладине најмање пажње посвећивано је овим темама. Могло би се чак, са пуним правом, истаћи и да је тема односа КПЈ/СКЈ према бившим штићеницима намерно била потиснута, па чак и неформално цензурисана изградњом једног зида ћутања који је трајао готово до самог краја друге Југославије. За ширу јавност успостављен је званични наратив који је у великој мери био уобличен одлукама Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а који је Завод једноставно третирао као фашистичко мучилиште напредне омладине и „филијалу“ Бањичког логора.⁵⁹⁵ Подразумева се да је, барем у једном свом делу, овакав наратив имао за циљ и да додатно инкриминише владу Милана Недића и покрет Збор.⁵⁹⁶ За саме штићенике Завода, међутим, ово званично и у јав-

---

⁵⁹⁴ Феномен неповерења комуниста према својим саборцима који су преживели заробљеништво и боравак у концентрационим логорима био је широко распрострањен. Најдрастичнији, али свакако не и једини, пример јесу тзв. „Дахауски процеси“ – суђење југословенским комунистима – учесницима Шпанског грађанског рата који су били заточени у концлогору Дахау. На њима је у периоду од 1947. до 1949. године осуђено десетак лица на смрт и губитак свих права, а сви су у потпуности рехабилитовани 1986. године. Детаљније: Боро Кривокапић, *Dahauski procesi*, Београд: Prosveta, 1986.

⁵⁹⁵ *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: Саопштење бр. 10*, Ђурица Лабовић, *Да се чита Оченаш пре обода*, Смедеревска Паланка: Хермес, 1972.

⁵⁹⁶ Штавише, у југословенској јавности је, почетком 1945. године, изграђиван привид да су у организацији и управљању Заводом учествовали и четници генерала Михаиловића, што је обично „доказивано“ фотографијама на којима се, у друштву управника Поповића и других лица из Завода, налазе четнички официри. Види на при-

ности хиљадама пута понављано становиште није важило увек и у свакој прилици.

Суочени са последицама бројних полицијских провала партијске организације током претходне године, водећи српски комунисти су, у извештају Централном комитету КПЈ из јуна 1943. године, истакли да се не сме веровати никоме ко је пуштен из затвора, наводећи искуства да су неки бивши комунисти постали провокатори па чак и агенти Специјалне полиције.⁵⁹⁷ Они који су сматрани „сумњивима“ чекали су једну од две могућности: распоређивање у партизанске одреде и слање на прву линију фронта, или ликвидацију од стране другова. Оваква пракса није била непозната чак ни делу шире јавности окупиране Србије, а посебно колаборационистичким структурама. Стога не чуде речи које је управник Милован Поповић упутио штићеницима на састанку одржаном уочи самог распуштања Завода: „Запамтите, први који ћете страдати од комуниста сте ви!“⁵⁹⁸

Према сведочењу једног броја истакнутих преживелих штићеника, још у току самог трајања рата, тачније непосредно уочи ослобођења Београда,⁵⁹⁹ војне и партијске власти окупиле су, и у својеврсном притвору задржале, у једној великој кући на Дедињу, део бивших „заводских питомаца и питомица“.⁶⁰⁰ Тамо су два дана држани без хране, да би потом били подвргнути испитивањима и провокацијама везаним за боравак и држање у Заводу, али и држање пред полицијом приликом провала (пре упућивања у Смедеревску Паланку) и посебних испитивања вршених због покушаја тзв. пуча и организованих бекстава из Завода. Збуњене и уплашене омладинце, међу којима је било пуно младића и девојака који су се до партизанских одреда пробали уз много муке и ризика, посебно је агресивно испитивао Боривоје Бора Дреновац.

Дреновац (Сарајево 1924 – Београд 2016), уочи рата и током окупације руководилац СКОЈ-а и учесник НОБ-а, по природи је био „мрачна личност“.⁶⁰¹ Дипломирао је на Филолошком факултету у Београду 1950.

мер: „Анкета Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Борба*, 16. јануар 1945, стр. 6.

⁵⁹⁷ Ена Мирковић, „Ислеђивање ухапшених комуниста у Специјалној полицији током окупације Београда (1941–1944)“, стр. 345–349.

⁵⁹⁸ Интервју са Мирославом Пепом Ракић, ауторизовани транскрипт, стр. 9.

⁵⁹⁹ Према дискусији Бранислава Крстића на округлом столу „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, одржаном у Београду 18. маја 1990. године, овај догађај се одиграо 18. и 19. октобра 1944. године.

⁶⁰⁰ ИАБ, 2428–К1–8–2. Изјаву о историјату Завода (у оригиналу: логора) и односу према штићеницима саставили су Божидар Богдановић, Бранислав Крстић и Светолик Митић, у Београду, фебруара–маја 1996. године. Према наводима њихове писане изјаве, ово хапшење и испитивање бивших штићеника организовао је ПК СКОЈ.

⁶⁰¹ Тако га је окарактерисао и Младомир Пуриша Ђорђевић (Milan Nikodijević, *Zabranjeni bez zabrane. Zona sumraka jugoslovenskog filma*, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 1995, str. 146).

Бора Дреновац (други здесна) после Другог светског рата

године, у време када је већ годинама био на истакнутим политичким и државним функцијама. На своје младе другове гледао је са висине и хиперкритички, задржавајући такав став и у годинама након ослобођења. Тада је Дреновац био један од цензора у Агитпропу, члан бројних идеолошких комисија и партијских тела, која су чинили комунисти који су се углавном бавили понашањем и одговорношћу других, а да нису и сами подвргавани таквим проверама. Није претерано рећи да је у првих десетак послератних година био међу најистакнутијим личностима нове културе, у којој је, како је то дефинисао академик Љубодраг Димић, имао „специфичну и посредничку улогу“, иступајући „пред Партијом као представник уметника, а пред својим удружењима (уметничким, прим. А. С.) као представник Партије“.⁶⁰² Нашао се међу покретачима и члановима уредништва већег броја часописа и листова, укључујући „Млади борац“, „Нова мисао“, „Културни живот“, „Књижевне новине“, а његово име налази се и међу оснивачима ФК Црвена Звезда. Можда најилустративнија сведочанства о свом и партијском виђењу развоја уметности и културе у новој Југославији оставио је на страницама часописа „Партијска изградња“. На млађе савременике остављао је упечатљив утисак свеприсутног пропагандисте и утемељивача новог поретка у култури: „Од Дреновца се није такорећи ни могло живети, био је на свим фронтима, његов идеолошки бритац језик осетили и многи књижевници, између осталог.“⁶⁰³ Углавном је објављивао књи-

⁶⁰² Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd: Rad, 1985, str. 197.

⁶⁰³ Dušan Bošković, „Formativne godine: sećanja na studentske dane 1970/71“, *Republika*, br. 310–311, jun 2003 (<http://www.republika.co.rs/310-311/20.html>, приступљено 21. 2. 2024).

жевне критике и књижевно-историјске есеје и студије. Касније је напросто нестао са партијских и јавних функција, отприлике у време пада Милована Ђиласа, али је наставио да буде активан у академским круговима, чак и изван граница Југославије.

У јесен 1944. године, у још неослобођеном Београду, Дреновчеве критике нису биле академско-уметничке природе и одзвањале су снажно пространим собама дедињске виле. Његове речи и критике толико су се снажно урезале у свест бивших штићеника Завода да су их они са великом лакоћом и емотивним набојем понављали на скупу одржаном у просторијама СУБНОР-а Београда, чак 45 година касније.⁶⁰⁴

„Зашто ниси бежао из логора?“ било је питање које су Дреновац и остали омладински руководиоци најчешће постављали бившим штићеницима Завода. Њих једноставно није интересовала реалност на коју су испитивани омладинци указивали: индивидуална бекства била су практично немогућа, јер је у Паланци био смештен немачки гарнизон, а у околним селима четници, а није их било ни морално изводити, јер би потоња репресија тешко погађала оне штићенике који остану у Заводу. Као у народној изреци „сит гладном не верује“, Дреновац је једноставно игнорисао аргументацију бивших „питомаца и питомица“, понављајући младим комунистима да је требало „својим акцијама да униште логор (Завод, прим. А. С.) као институцију“.⁶⁰⁵ Једнако оштар и неправичан био је приликом разговора везаних за држање у полицијској истрази. Оптужио је све штићенике Завода да су „опортунисти“, истичући да се класном непријатељу не говори чак ни име и презиме. Подсећање на ове тренутке изазвало је велико узнемирење код бивших „питомаца и питомица“, присутних на округлом столу у мају у Београду 1990. године. Једна од учесница је истакла да се пред Дреновцем осећала „као да ју је Гестапо испитивао“.

У таквим условима није било простора да се расправља о евенуалној одговорности Партије за организацију и пропаст тзв. заводског пуча, стрељање омладинаца које је дошло као последица, нити да се чује објашњење зашто партизански одред никада није покушао да нападом на Завод ослободи заточене омладинце.⁶⁰⁶ Ни руководиоци СКОЈ-а,

⁶⁰⁴ ИАБ, 2428–К2–4, Округли сто „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд, 18. мај 1990. године, интегрални звучни запис, зелена трака, канали 1–2. Дигитализована копија у поседу аутора.

⁶⁰⁵ ИАБ, БЛ-888, стр. 79.

⁶⁰⁶ Ова питања практично нису значајније отварана све до поменутог округлог стола одржаног 1990. године. Позив да учествују у раду конференције добили су и Бора Дреновац и Божидарка Дамњановић Кика. Из предложеног програма и иницијативе организатора, било је јасно да се на том догађају очекују и неки одговори на поменута питања. Ни Дреновац, ни Кика нису могли да присуствују скупу, али су се писмима обратили иницијаторима и учесницима округлог стола. Кикино писмо одисало је једноставношћу, срдечношћу и искреношћу, и на сасвим непретенциозан начин недвосмислено одговорило на питање због чега партизански одред

а ни други партијски органи последично, нису штићеницима признавали репресију преживљену у Заводу као адекватан антифашистички допринос, сматрајући да се она не може поредити са искуством ратовања у партизанским одредима. Дреновац је, као секретар комитета, предводио истрагу која је обимом и трајањем далеко превазилазила испитивање у дедињској вили: готово сви штићеници морали су да пишу реферате о свом боравку у Заводу за принудно васпитање омладине.⁶⁰⁷ Да иронија буде већа, његова потоња супруга постала је Јелица Недић, бивша „заводска питомица“, и то једна од оних коју је пратио глас о посебно лошем држању током полицијске истраге и боравка у Заводу.⁶⁰⁸

Сумњичавост и резервисан, у суштини негативан став КПЈ и СКОЈ-а према боравку и држању младих комуниста у Заводу за принудно васпитање омладине, у првим данима по ослобођењу Београда и док су борбе за ослобођење остатка земље тек предстојале, у великој мери одредио је будући политички, друштвени и социјални третман једног значајног броја бивших штићеника. Ови млади људи, који су се и између жица комплекса у Смедеревској Паланци осећали напуштеним од Партије и препуштеним сами себи и милости идеолошког и класног непријатеља, сада су, и на слободи, директно били суочени са неповерењем другова и сломом бар дела својих идеала. Посматрани су као мање вредни, недостојни народноослободилачке борбе и револуције која им се управо одигравала пред очима, као слабићи којима је одлазак у Завод уместо на стрелиште био награда за сарадњу са полицијом.

Горљиви жељом да докажу своју исправност и рехабилитују се у очима Партије, многи бивши штићеници одмах су ступали у партизанске одреде, често се излажући огромним ризицима како би се пробии до најближих партизанских упоришта. Иако су, након извесног периода, многим штићеницима поверене или понуђене дужности у месту рођења или боравка, они су се масовно пријављивали за одлазак на Срем-

---

никада није покушао напад на Завод нити подржао пробој затвореника. С друге стране, Дреновчево знатно обимније писмо, пуно цитата на латинском и грчком, заправо није говорило ништа: оно је савршен пример софизма и празнословља. Једно поред другог, ова два писма дају изузетну слику о њиховим ауторима, као и огромним разликама у људском квалитету различитих појединаца који су се, током Другог светског рата и у годинама после њега, легитимисали петокраком звездом на својим капама. Упореди: ИАБ, 2428-К1-17, Писмо Боре Дреновца Секцији бораца логора Смедеревска Паланка, и ИАБ, 2428-К1-8-3, Писмо Кике Марковић, Београд, 17. мај 1990. године.

⁶⁰⁷ Горан Милорадовић, „Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем“, стр. 117.

⁶⁰⁸ ИАБ, МГ-366, стр. 7. Јелица Недић је, бар током једног периода боравка у Заводу, заиста настојала да се представи као „преваспитана“. Између осталог, певала је љотићевске песме, имала присан однос са управом, била је постављена и за водника. Према сећањима Радмиле Милошевић, њено држање у затвору у Ђушиној према одређеним другарицама било је некоректно, што је покушавала да релативизује казнијим ширењем гласина о тобожњем лошем држању других.

ски фронт, жељни да до краја одагнају сенку сумње која их је пратила. Многи су у тим борбама погинули. Други су у својим одредима, посебно уколико су били грађанског порекла или били студенти, извржавани подсмеху од стране осталих бораца.⁶⁰⁹ Присећајући се тих дана, Недељка Тасковић, са нескривеном тугом и дозом сарказма у гласу констатовала је „тако су се опходили према нама, као да им је било жао што нисмо сви завршили на Јајинцима“.⁶¹⁰

„Трагедија сваког затвора и трагедија сваког логора јесте – шта је било са тим људима касније“, изјавио је филмски стваралац и бивши „заводски питамац“ Младомир Пуриша Ђорђевић у интервјуу који је дао историчару др Горану Милорадовићу 2013. године, осврћући се на дане проведене у Смедеревској Паланци и судбину појединих омладинаца.⁶¹¹ Било је оних који нису могли да се носе са притиском, оптужбама другова и сумњичавим погледима. Милена Аћимовић, девојка која је са свега 14 година ступила у покрет, била је једна од најогорченијих противника заводске управе и организатор једног од масовних бекстава из Завода.⁶¹² Упркос томе, када је отпуштена из Завода и вратила се у родни Љиг, у својој средини није наишла на адекватан пријем и разумевање. Њена судбина посебно је тешка, будући да су јој готово сви мушки чланови шире породице били у четницима, и због тога ликвидирани током успостављања комунистичке диктатуре.⁶¹³ С једне стране форсирана избором на руководећа места и интензивним укључивањем у изградњу новог друштвеног поретка, а с друге стране бојкотована и сумњичена од појединих другова и другарица, Аћимовићева се нашла под огромним психолошким притиском. Не могавши да издржи такав однос дојучерашњих другова и комшија, била је међу првим бившим штићеницима Завода који су дигли руку на себе. Иако ће неки савреме-

⁶⁰⁹ Када су, пресрећни због коначног поновног сусрета са партијом и могућности ступања у партизански одред, бивши штићеници долазили у контакт са партизанима, наилазили су на резервисан, хладан пријем, оличен у првој реченици коју би чули „Како си ти остао жив?“. Дивна Марковић живо се сећала да су је старији партизани целу ноћ пропитивали о боравку на Бањици и у Заводу, да би јој се потом смејали уз коментар „пази како интелектуалчић зна лепо да прича“ (Реферат Дивне Марковић о траумама и комплексима логораша, Округли сто „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд, 18. мај 1990, Дигитализована копија у поседу аутора).

⁶¹⁰ Исто. Реч је о краткој упадници током излагања Дивне Марковић.

⁶¹¹ Горан Милорадовић, „Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем“, стр. 114.

⁶¹² Пре интернације у Заводу, Милена Аћимовић била је у партизанском одреду до фебруара 1942. године. Због ступања у партизане одрекао је се рођени отац, који је ипак, на притисак своје мајке и супруге, у јуну 1942. молио власти за Миленино ослобађање из логора (Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944*, Београд: Архипелаг: ИСИ, 2020, стр. 413).

⁶¹³ Драгослав Марјановић, *Љиг: фотомонографија*, Београд: ИЦНТ: ЗУОВ, 2007, стр. 155, 278–279.

ници истаћи да се убила „из приватних разлога“, сама чињеница да се самоубиство одиграло у згради Среског комитета КПЈ довољно је индикативна.⁶¹⁴ Њен случај није био усамљен, било је још самоубистава међу бившим штићеницима.⁶¹⁵

Судбина оних штићеника који су се идеолошки преобратили током боравка у Заводу, или су бар постојале довољно снажне индиције да су својим држањем угрозили интересе Партије и појединих руководиоца, практично је била запечаћена чим су доспели у руке партизана или нових револуционарних власти. Тако је, као издајник, стрељан Радован Раца Ломић, коме је замерена блискост са заводском управом, а према сведочењу Пурише Ђорђевића, иста судбина је задесила још десетак омладинаца који су из редова штићеника прешли у заводске васпитаче и старешине.⁶¹⁶ На исти начин скончала је и Слободанка Стефановић, некадашња девојка Слободана Пенезића Крцуна. И поред претрпљене тортуре у каснијим истрагама и чврстог држања против управе Завода, чак је и Михаило Живковић, по ослобођењу земље био је изведен пред суд, јер је, као дежурни питомац на дан 11. априла 1943. године пренео управнику Завода поруку да се припрема побуна.⁶¹⁷

Питање „држања“ током боравка у Заводу представљало је трајан крст који су бивши штићеници носили на својим леђима. Како Партија, тако су их и различити безбедносни органи, после Другог светског рата, повремено позивали да дају исказ о држању појединих младића и

⁶¹⁴ Исто, 114–115; МГ–434. Милош Крстић покушао је да релативизује трагичну судбину Аћимовићеве наводима да је „погинула несрећним случајем 1952. године“, што није било истина (Милош Крстић, *н. д.*, стр. 282). Она је самоубиство извршила 28. септембра 1945. године, што је потврђено и на основу Матичне књиге умрлих за Љиг, и сахрањена је на гробљу у Љигу. Нажалост, породична гробница у којој је Милена Аћимовић сахрањена била је мета вандализма, а њена фотографија, на којој носи партизанску шапку са петокраком, разбијена је. Аутор се најсрдачније захваљује Александру Ђукићу, археологу из Љига и председнику удружења „Челник“, на обављеном теренском истраживању и уступљеним подацима.

⁶¹⁵ ИАБ, 2428–К1–8–5, Драгољуб Јефтовић, „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци“, стр. 7.

⁶¹⁶ Горан Милорадовић, „Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем“, стр. 115. Ђорђевић је, потпуно у складу са својом немирном и несталном природом, у истом пасусу такве штићенике означио као „капое“, истакавши привилегије које су се огледале у бољој храни и мањем обиму радних обавеза, и горко жалио судбину Раце Ломића „сељачића, дивног детета од осамнаест-деветнаест година“ који је био заводска парадигма за ту врсту штићеника.

⁶¹⁷ Историјски извори нажалост не откривају садржај пресуде, али је она вероватно била ослобађајућа, будући да се Живковић већ у првим послератним годинама јавља у изворима као поручник Југословенске армије. Извесно је да штићеници нису сматрали Живковића одговорним, те је он учествовао и у раду тзв. Секције логораша, као и на Округлом столу „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“.

девојака у Смедеревској Паланци.⁶¹⁸ Учествовање у ваннаставним активностима узимано је као отежавајућа околност, најједноставнија комуникација са васпитачима или другим заводским особљем могла је бити интерпретирана као „опортуно држање“ и напуштање партијске линије. Према драгоценом исказу Божицара Богдановића, Бранислава Крстића и Светолика Митића,⁶¹⁹ датом више од пола века након краја рата, међусобно денунцирање некадашњих штићеника⁶²⁰ било је пракса која је трајала годинама и којом су „широм отворена врата патолошких амбиција појединаца“.⁶²¹ Боравак и држање у Заводу били су својеврсни елемент уцене и принуде, који се по потреби могао „извадити из фиоке“ и искористити за спречавање напредовања, па и уништење нечије каријере или обрачун на личној основи. У партократској држави и друштву, што је социјалистичка Југославија свакако била, овакве ствари уопште нису представљале реткост, те су оцене о држању у Заводу као Дамоклов мач трајно стајале над главом готово свих штићеника, изузев малобројне групе оних који су пружали најистрајнији и савсим отворен отпор заводској управи.

Став КПЈ према боравку младих комуниста у Заводу и њиховом држању, међутим, произвео је знатно сложеније последице. Тај утицај не би требало ограничавати само на питање напредовања и изградње каријере, или повременог позивања на саслушање од стране безбедносних служби. На округлом столу „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“ бивша „заводска питомица“ Дивна Марковић поднела је читав реферат на тему тра-

⁶¹⁸ Бивша штићеница Дивна Марковић посведочила је да је чак 1957. године била позвана ради давања изјаве о држању у Заводу, и то од стране „шефа Удбе са којим је седела у истом комитету на Звездари“ (Реферат Дивне Марковић, Округли сто, „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд 18. мај 1990, дигитализована копија у поседу аутора).

⁶¹⁹ ИАБ, 2428–К1–8–2.

⁶²⁰ У септембру 1948. године, по денунцијацији двојице „заводских питомаца“, један бивши штићеник притворен је и у истражном затвору држан девет месеци без подизања оптужнице. Разлог његовог притварања била је „сарадња са управом“, а заправо један једини објављени текст у „Заводском листу“, 12 редова текста који се чак није ни односио на политичке прилике или карактер Завода (Дискусија Бранислава Крстића, Округли сто „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд 18. мај 1990, дигитализована копија у поседу аутора).

⁶²¹ Да је ова појава била распрострањена потврдио је и председник Секције логораша Драгољуб Јевтовић 1996. године: „подстрекнути мрачним силама појединаца, оптуживали су са измишљеним и непоштеним својим чињеницама наше другове. Негде су постизали свој циљ доводећи другове до лудила и дубоке депресије... Увек се питах зашто су то радили? Већина из личних побуда, болесних амбиција, зависти на памети и успеху, раду и стваралаштву, успеху у животу других, бољих од њих. До краја ће ми остати туга и жалост, што су се неки због тога убили или разочарани отпутовали на пут без повратка. Криви су ту и појединци из власти и Партије“ (ИАБ, 2428–К1–8–5, стр. 7).

ума и комплекса које су „логораши“ (штићеници, прим. А. С.) носили кроз живот. Инсистирајући да су они „тужни, а у ствари трагични“ и да их и даље прате, она је недвосмислено означила однос партије према штићеницима као узрок. Први такав комплекс био је везан за чињеницу да се њихово заточеништво одиграло у Заводу, праћен жаљењем што није на Бањици. Други је била „потреба да се неком стално правдамо што смо били у овом, а не неком другом логору“, праћен потребом за стално преиспитивање да ли су исправно поступали. Треће је била сумњичавост, односно неповерење, према свима са којима нису били у ближем контакту. Из њега је произишлаго и четврти комплекс: штићеници су „релативно олако судили о другима, чије случајеве нису познавали“. На основу елаборације коју је Марковићева изложила, јасно је да се ради о трајним последицама, и да су многи „заводски питомци и питомице“ били психички и морално неповратно оштећени.

Како су те трауме и комплекси изгледали у пракси верно сведочи епизода везана за сахрану и комеморацију истакнутог књижевника и публицисте Слободана Марковића (Либеро Маркони), иначе бившег „заводског питомца“, који је преминуо у јануару 1990. године. Другови и другарице са којима је боравио у Смедеревској Паланци молили су да се дозволи опроштајни говор и у име бивших заточеника Завода. Одбијени су, под изговором да сахрану и комеморацију прати стриктан протокол. Међутим, да се обрати у име књижевника Србије делегиран је песник Бранко В. Радичевић Мачиста, који је такође био штићеник Завода. Њега су другови молили да спомене Паланку и догађаје из младости на опроштају са Либеро Марконијем, али их је он хладнокрвно одбио, истакавши да би требало да се стиже Завода.⁶²² Многи од бивших „питомаца“, посебно они који су се „снашли“ и „догурали далеко“ у послератним деценијама, нису радо евоцирали успомене на боравак у њему, и настојали су да се тај део њихове биографије не истиче превише.

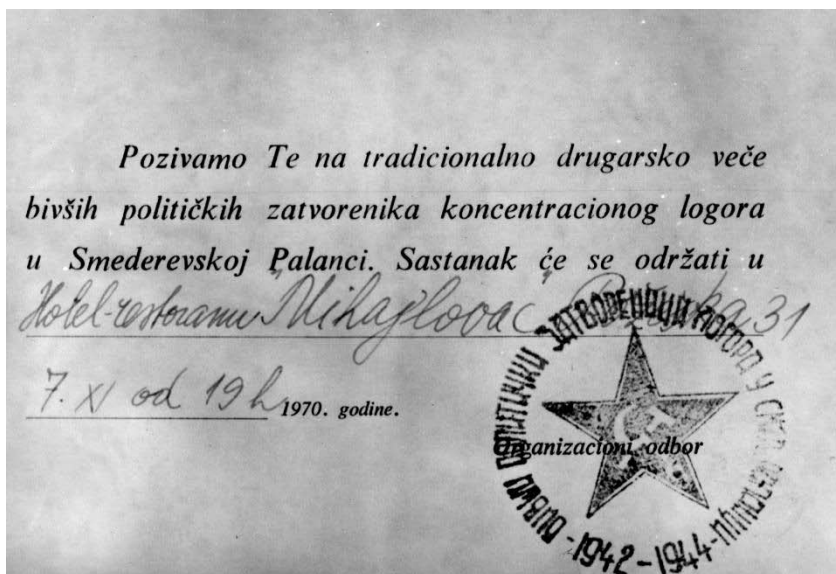
Иако је највећи део преживелих заточеника Завода у Смедеревској Паланци после рата остао чврсто на линији Партије,⁶²³ они су често

⁶²² Интерполација Јеле Ђорђевић, Округли сто „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд 18. мај 1990, дигитализована копија у поседу аутора. Радичевићев негативни однос према Заводу може бити последица негативног става са којим га је дочекао левичарски оријентисан део чачанске чаршије у зиму 1944. године, али и веома оштра критика /практично лични напад/ који је, на једну његову поему која се дотицала Завода, написао 1947. године Добрица Ђосић, тада још увек књижевник у покушају (Пуриша Ђорђевић, „Бранку, уместо крајпуташа“, *Књижевне новине*, год. 53, фебруар–март 2001, стр. 5). С друге стране, Радичевић се и иначе није посебно храбро држао: када је заробљен као партизан, дао је исказ да „никада није носио оружје“ и да је практично силом одведен у одред (ИАБ, УГБ СП, IV–46/6–103).

⁶²³ Драгољуб Драган Јевтовић, председник логорске секције при СУБНОР-у, указао је на чињеницу да су, након 1948. године, и неки бивши штићеници Завода доспели на Голи оток. Он је дао потресно сведочење о тортури коју је тамо преживео Душан

заобилажени и занемаривани у кадровској политици. Многи од њих нису добили „Споменицу 1941“, регулисање питања борачког статуса и права на припадајуће принадлежности такође није увек ишло лако, мада је на округлом столу 1990. године Драгољуб Јевтовић изнео податак да је он са својим сарадницима из СУБНОР-а решио преко 300 таквих захтева за признавање стажа, а да је комисијски одбијен само један случај.

Састанци бивших штићеника редовно су се одржавали деценијама (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Историјски извори посредно сведоче о чињеници да поједини бивши „заводски питомци“, упркос значајном друштвеном доприносу и политичкој исправности, нису постали чланови КПЈ ни након дугог низа година од завршетка рата.⁶²⁴ Кадровска политика, денунцијације, хапшења и саслушавања, која су се понекад одвијала и много година по ослобођењу земље, довели су до дубоких подела међу самим бившим штићеницима. Истакнути лекари, високи официри ЈНА, уметници, дру-

---

Вучинић (Реферат Д. Јевтовића, Округли сто „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд 18. мај 1990, дигитализована копија у поседу аутора). Из изјаве Мирославе Пепе Ракић дате аутору поуздано је утврђено да је и њен брат Милан (Миле) Ракић такође био на Голом отоку. За Резолуцију ИБ-а изјаснио се и Милорад Феликс, који је 1948. препливао Дунав и отишао у емиграцију у Румунију.

⁶²⁴ Изјава Анице Паскаљевић која се односи на случај др Драгољуба Мокрањца, једног од заводских медицинара и некадашњег шефа технике СКОЈ-а у Београду. Његов пријем у КПЈ највероватније су кочиле информације везане за слабо држање током полицијске истраге. Упореди: ИАБ, МГ-434, стр. 27, ИАБ, УГБ СП, IV-192/2; Раде Ристановић, *Београдски комунисти*, стр. 118.

штвени, привредни и политички руководиоци, који су у младости били заточени заједно међу бодљикавим жицама у Смедеревској Паланци, после рата су једни другима били нежељени сведоци непријатности и младалачких слабости. Многи незаштићени бивши заводски заточеници „лишени другарске солидарности годинама су трпели последице људских пакости“.⁶²⁵ „Чувари тековина револуције“, односно званичног наратива који је о Заводу успостављен у јавности, дуги низ година управљали су „Секцијом логораша“ у СУБНОР-у, односно њиховим удружењем, онемогућавајући једно објективније и сложеније сагледавање прошлости и вредновање држања већине својих заводских другова.

Завод за принудно васпитање омладине био је нежељена, аутоцензурирана и цензурирана тема у југословенској историографији. Гласине које су на ту тему деценијама кружиле у јавности потврђене су на Округлом столу о Заводу, који је одржан 1990. године, када је Бранислав Брана Крстић указао да је било притисака на Милоша Крстића, коме је сугерисано да напусти тему о којој је писао. Након што није удовољио оваквим захтевима, њему је сугерисано које би делове наратива о Заводу требало да искључи из рукописа који је припремао за објављивање.⁶²⁶ Милета Станић је истом приликом указао да су му се још два „логораша“ (бивша штићеника) обратила наводећи да је и њима сугерисано да не говоре, односно, шта и како да говоре о Заводу и времену проведеном између бодљикавих жица у Смедеревској Паланци.

Међу утицајнијим некадашњим „заводским питомцима и питомицама“ било је и оних који су, мање или више директно, заговарали још снажније пристајање уз званичну партијску линију и усвојени наратив о Заводу, сматрајући да објављени радови, па и књига Милоша Крстића, не апострофирају довољно карактер саме установе и њене управе, уз изражен протест што се такве књиге уопште пишу на основу историјских извора, а посебно периодичних извештаја о раду Завода и преписке Милована Поповића са различитим инстанцама колаборационистичких власти окупиране Србије.⁶²⁷ Аутори који су се темама везаним за Завод бавили крајем 20. и почетком 21. века, укључујући и аутора ових редова, суочавали су се са узнемиреношћу некадашњих штићеника на сам помен Завода и неспремношћу да говоре о ономе што су

---

⁶²⁵ ИАБ, 2428–К1–8–2, стр. 9.

⁶²⁶ Дискусија Бранислава Крстића на реферат Дивне Марковић, Округли сто „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд 17. мај 1990 (ИАБ, 2428–К2–2, стр. 35).

⁶²⁷ Тако је Аница Анка Паскаљевић, председавајући једном од сесија Округлог стола „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, истицала да су „тамо наведени документи апсолутно произвољна хвалисања Милована Поповића“, завапивши „Ми пишемо историју логора на основу њихових докумената!“ (ИАБ, 2428–К2–2, стр. 29; ИАБ, 2428–К2–4, Звучни запис Округлог стола, трака 2, дигитализована копија у поседу аутора).

радили или видели током боравка у њему. Најчешће би били у могућности да добију или веома штуре или међусобно противуречне информације, а дозволу да и такав исказ интегрално објаве или употребе у научном раду – веома ретко.

Посебно је велика стигма остала на београдском СКОЈ-у и његовим средњошколским активима. Она није била само део званичног политичког дискурса, већ се, на специфичан начин, прелила и у историографију. Када су идеолошке стеге коначно попустиле, уочи распада Југославије и СКЈ, поједини бивши штићеници Завода захтевали су писање нових књига о поправно-васпитној установи у Смедеревској Паланци, али и омладинском покрету у Београду, констатујући да постојећа литература на те теме „не задовољава“.⁶²⁸ И заиста, неколико најзначајнијих монографија посвећених СКОЈ-у, омладинском покрету и отпору током Другог светског рата упадљиво игноришу допринос и судбине омладинаца који су завршили на преваспитавању у Смедеревској Паланци, или се о животима и илегалном раду стотина младих комуниста изражавају критички. Апострофирајући „провале“ и слабо држање појединаца пред иследницима Специјалне полиције, аутори тих књига најчешће не сагледавају објективне околности и контекст дешавања, и не постављају, ни у једном тренутку, легитимно питање одговорности највиших партијских и омладинских руководилаца за масовно страдање скојеваца током 1941. и 1942. године.

У тротомној едицији посвећеној историји СКОЈ-а, објављеној 1979. године, омладински покрет југословенске престонице уочи и током Другог светског рата веома је скромно заступљен, уз очигледну намеру да се неке ствари прећуте и посредно представе као неважне.⁶²⁹

⁶²⁸ У том погледу веома је драгоцен и садржајан реферат Милете Станића Сократа представљен на Округлом столу „Концентрациони логор у Смедеревској Паланци – јединствени облик политичке репресије“, Београд 17. маја 1990 (ИАБ, 2428-K2-2, стр. 7-8). Мишљење да постојећа литература о београдском СКОЈ-у и Заводу није довољно добра и не представља веродостојно све догађаје и актере делила је и Славка Петровић Муњас (ИАБ, 2428-K1-14-1). Бранислав Крстић, с друге стране, посебно је био револтиран због става о дисконтинуитету рада београдског СКОЈ-а, који је преовладавао у делу историографије и јавном дискурсу, покушавајући да докаже да је илегалног рада по партијској линији у престоници било од почетка окупације до ослобођења (ИАБ, МГ-691, стр. 18).

⁶²⁹ Реч је о монографијама: Slavoljub Cvetković, *SKOJ 1919-1929*; Mirosljub Vasić, *SKOJ 1929-1941*; Petar Kačavenda, *SKOJ i omladina u ratu i revoluciji (1941-1948)*; Beograd: Mladost, 1979. Није од мале важности чињеница да су поменута дела објављена 1979. године, пуних 35 година након ослобођења Србије, те да су аутори могли да их пишу са извесне историјске дистанце, ослањајући се на веома бројне и разнородне историјске изворе. Изостанак квалитетне реконструкције дешавања везаних за омладински покрет уочи Априлског рата и у окупираном Београду, упркос постојању адекватне грађе и великом броју живих учесника догађаја, недвосмислено указује да отварање ових тема није било по вољи владајућим номенклатурама, нити се уклапало у званични наратив о рату и револуцији.

Др Мирољуб Васић о дешавањима у београдском СКОЈ-у током последњих година међуратног периода писао је углавном уопштено и у контексту ширих политичких акција које је покретала и спроводила КПЈ. Његов фокус је на Борису Кидричу и Иви Лоли Рибару, док се београдски омладински руководиоци, уз ретке изузетке, ни не спомињу. Изнаједном садржаја посвећених комунистичкој омладини Београда током окупације Србије, а посебно у круцијалним годинама – 1941. и 1942 – још је уочљивији у делу др Петра Качавенде. И он је настојао да догађаје везане за полицијске провале и фактичко уништење омладинске организације представи у најширим цртама, без дубље анализе и евентуалног разматрања питања одговорности.

Два историографска дела у којима је на ове теме највише писано за време социјалистичке Југославије су монографије проф. др Јована Марјановића и др Милана Борковића.⁶³⁰ Марјановићева књига имала је посебну тежину, будући да је он био учесник догађаја – један од омладинских (средњошколских) руководилаца у Београду, вршњак, познаник и саборац многих штићеника Завода. Он је био тај који је, уз Марка Никезића, био задужен за издавање инструкција средњошколским активима, а лично је организовао илегални рад у гимназији коју је похађао.

Јован Марјановић се, међутим, још током трајања рата, у значајној мери издвојио из своје генерације београдских скојеваца и већ у априлу 1941. постао члан КПЈ. Рано је отишао у партизански одред, а потом, одлуком ЦК КПЈ, био упућен у Совјетски Савез на Вишу партијску школу у Москви. Оцене које је о београдском СКОЈ-у и делатности младих илегалца дао Марјановић биле су темељ њихове историографске перцепције готово до самог краја 20. века. Његово дело било је покривено вишеструким ауторитетом: он је био школовани историчар, чија се докторска дисертација, одбрањена 1962. године, сматрала прекретницом у проучавању Другог светског рата на простору Србије. Истовремено, он је био прворазредна политичка личност – чврсто изграђени комуниста, одликовани учесник НОБ-а, полазник престижних совјетских партијских школа, потом члан ЦК СКС, бивши директор Историјског одељења ЦК КПЈ, бивши директор Државног архива ФНРЈ, професор Филозофског факултета у Београду... Није било лако ни опортуну, ни стручно ни политички, доводити у питање оно што је Марјановић написао, иако се многи „заводски питомци и питомице“ свакако нису слагали са оценама свог рада у његовим делима.

Право мерило Марјановићевог утицаја видело се у монографији др Милана Борковића „Ској и омладински покрет у Србији 1941–1945“, објављеној у Београду 1970. године. Иако је Борковић знатно проши-

---

⁶³⁰ Јован Марјановић, *Београд*, едиција „Србија у Народноослободилачкој борби“, Београд: Нолит: Просвета, 1964; Милан Борковић, *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, Београд: Рад, 1970.

рио изворну основу, понудио екстензивнију и потпунију контекстуализацију историјских процеса и догађаја, и посветио више простора бројним појединоствима везаним за СКОЈ у окупираном Београду, он се и даље у огромној мери наслањао на Марјановићево дело и није доводио у питање, па чак ни релативизовао, ниједне од његових закључака и оцена. И један и други писали су детаљно о ударцима које је Специјална полиција задала СКОЈ-у и КПЈ, посебно током 1941. и 1942. године, при чему је страдању средњошколских актива и са њима повезаним лицима било посвећено тек неколико редова. Ако изузмемо помињање Милутина Дорословца у контексту издајника и „провалника“, није било речи о гимназијским руководиоцима, нити о тортури коју је већина штићеника Завода за принудно васпитање омладине преживела у рукама иследника Специјалне полиције. Штавише, успостављен је наратив према коме је, након Блихерове провале и хапшења свих руководиоца МК СКОЈ изузев Боре Дреноваца, комитет у Београду престао да постоји. Управо супротно тврдила је оперативна аналитика Специјалне полиције, па и сами ухапшени омладинци на својим саслушањима, јер је било јасно да је Централни средњошколски актив, чији је рад усмеравао управо Дреновац, био потпуно партијски организован и повезан са одговарајућим структурама КПЈ и СКОЈ. Свесни чињенице да су приликом истраге били подвргнути бестијалном мучењу управо из разлога јер су били омладински руководиоци и сматрани су таквима од полиције, многи бивши штићеници Завода осећали су да је таквим писањем учињена неправда.⁶³¹

Милета Станић Сократ указао је на потискивање Завода као историографске теме и феномена из рата и револуције, чак и током осамдесетих година 20. века. Он је са жаљењем констатовао да о Заводу и његовим штићеницима „нема ни речи ни помена“ у историографским публикацијама о Шумадијском одреду, I и II шумадијској бригади, као ни у „Прегледу народноослободилачке борбе у Шумадији“, нити на великом научном скупу „Београд у рату и револуцији“.⁶³²

Боравак у Заводу био је, за већину бивших штићеника – посебно оних који су изградили значајније каријере, непријатан део прошлости, који су свесно потискивали и замагљивали идеолошки конструисаним наративом и објављивањем полуистина о заводској стварности. Ни Партија није имала значајно другачији однос према Заводу. Она је потискивала и снажно дозирала место Завода у култури сећања на Други светски рат, јер је ова установа представљала подсетник на времена када Партија није била свемоћна, и када је стотине најперспективнијих младих комуниста остављала на милост и немилост класном неприја-

⁶³¹ Посебно је осетљива улога Јована Јоце Марјановића, за кога је инсинуирано да је из личних разлога на овај начин писао о дешавањима из 1942. године.

⁶³² ИАБ, 2428–К2–2, стр. 7–8.

тељу. О оваквом ставу уверљиво сведочи и саботирање настојања да се на месту заводског комплекса (после рата и данас: фудбалском терену у Смедеревској Паланци) подигне адекватан споменик. Уместо споменика за који је решење требало да изради архитекта Богдан Богдановић, на лично инсистирање Драже Марковића у СУБНОР-у је одлучено да се постави само једна неугледна плоча, којој се са протоком времена изгубио траг.⁶³³ Нешто трајнијом успоменом на тзв. „омладинску тамницу“ испоставило се име самог спортског терена, које је, у сећање на штићенике – а посебно оне страдале након неуспеле побуне у априлу 1943. године – назван „Непокорена младост“, а ово име носи и данас.

Споменик Саше Журжулу, заводском штићенику и његовој сестри Тамари, страдалима у НОБ-у (Ново гробље, Београд)

⁶³³ ИАБ, 2428-К1-8-2, стр. 9.

ЗАВОДСКЕ ПАРАДИГМЕ

Заводски лист

Насупрот уобичајеним полицијским репресивним мерама, које су примењивале Специјална полиција и немачке власти, а које су подразумевале драстично сузбијање свих непожељних садржаја, у Заводу за принудно васпитање омладине била је прокламована слобода говора. Макар декларативно, и барем у прво време, замисао управника Милована Поповића била је да се о свим, па и најтежим и најосетљивијим темама разговара, и да се мишљење младих људи мења аргументима, а не батинама. Ова идеја временом се показала као кварљива роба, а слобода мишљења и изражавања постепено је уступала место декламовању идеолошки подобних фраза и парола, којима се доказивало стварно или тобожње „преваспитавање“ заточених омладинаца.

Од првих месеци постојања Завода штићеници су били подстицани и на формално изражавање и извештавање о свом животу и раду у овој установи.⁶³⁴ Тзв. „Зидне новине“ биле су прво (неформално) заводско гласило, покренуто уочи Божића 1943. године. Оне су, у извесној форми и са нередовним излагањем, наставиле да постоје готово до последњих дана рада установе. Временом су развијена и друга штићеничка гласила, која су имала краћи рок трајања, попут тзв. „Усмених новина“, које је једно време уређивао Пуриша Ђорђевић. Ипак, врхунац информативног и литерарног израза који је био дозвољен штићеницима представљао је „Заводски лист“, покренут у пролеће 1943. године. У њему су објављивани информативни прилози, ауторски текстови академског и едукативног карактера, песме, приповетке и други облици уметничког изражавања. Све то долазило је из пера самих штићеника, а и уређивање листа такође су вршили заточени младићи и девојке.

Први број „Заводског листа“ угледао је светлост дана 15. маја 1943. године. Сасвим невелик по обиму, штампан на само једном листу (две странице) папира, био је испуњен садржајем тада актуелног издања „Зидних новина“ и продаван по цени од 3 динара. Као власник листа наведен је Милован Ђ. Поповић, док је одговорни уредник био васпитач Веселин Кесић. Први уредници листа и његових различитих неформалних рубрика били су „питомци“ Милутин Дорословац и Војислав Паје-

---

⁶³⁴ О развоју заводских гласила, како оних неформалних, тако и самог „Заводског листа“, детаљније: Александар Стојановић, „Слобода иза жице? ‘Заводски лист’ штићеника Завода за принудно васпитање омладине“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 2, стр. 253–278.

вић, као и њихова другарица Даница Ивановић. Писање прилога, а посебно уређивање листа, сматрало се, међу тврдокорним и непокорним штићеницима, видом колаборације са управом и стајања на непријатељску страну. Управник Поповић и његови најближи сарадници настojали су да у рад „Заводског листа“ увуку оне „питомце и питомце“ који су имали извешан литерарни и организациони дар, али пре свега оне који су, макар и у прошлости, уживали солидан углед међу осталим заточеницима Завода или би могли имати извесну препознатљивост у широј јавности.⁶³⁵ Ангажовање у редакцији листа истовремено је представљало вид додатног васпитног рада и идеолошког кориговања омладинаца, као и вид њихове компромитације у очима другова – али не у погледу уништавања њихове репутације, већ напротив, као примера који би требало следити по принципу „ако је могао он, могу и ја“. Посебно у случајевима када је долазило до промена уредника услед излазака „преваспитаних“ из Завода, било је и притисака од стране управе на појединце да се те дужности прихвате, а она је „нуђена“ и онима који су били најистакнутији у пркошењу управи.⁶³⁶

Након отпуштања Милутина Дорословца из Завода, његово место у уредништву листа преузео је још један истакнути штићеник, Тиосав Велимировић (од 5. до 15. броја). Драгољуб Попов, који је са великим ентузијазмом писао о спортском животу у установи, био је члан редакције у последњих шест бројева, као и „питомица“ Сава Милинковић. Последња три броја „Заводског листа“ објавила је редакција у којој се налазила и Радмила Мирчић.

---

⁶³⁵ Илустративан пример овакве праксе представља укључивање Тиосава Велимировића у рад различитих „дружина“, редакцију „Заводског листа“, као и посебно задужење које је добио: да на прослави годишњице Завода одржи поздравни говор министру просвете Јонићу. Млади Тиосав, братанац „жичког Златоуста“ владике Николаја Велимировића и рођени брат Јована, будућег епископа шабачко-ваљевског (1960–1989), није се, иначе, посебно истицао чврстином политичких уверења, али није ни био од оних који су у Смедеревској Паланци потпуно „преумили“ и променили страну у рату. Милован Поповић свакако је желео да његови пријатељи националисти примете старање за владикиног братанца, који је уједно био идеална личност за пропагандну експлоатацију и указивање на тобожњи успех концепта „принудног васпитања омладине“, али и Јонићевог концепта „васпитања у националном духу“, па и читаве националне политике Недићеве владе. После Другог светског рата Тиосав Велимировић био је оптуживан по линији Информбироа, али је након тога успео да изгради импресивну каријеру у југословенском правосудју.

⁶³⁶ Различите полуистине и произвољна тумачења везана за приступање редакцији „Заводског листа“ кружиле су у академској и широј јавности деценијама. Како је то заиста изгледало, бар за одређени профил штићеника (непокорне), сазнало се детаљније тек на основу описа Михаила Живковића, датих 1990. године и до данас потпуно непознатих академској јавности. Он је више пута позиван од управника и васпитача да се прихвати уредничке дужности, а како је одбијао и правио се невешт и незаинтересован за литерарни рад, управа га је суочила са доказима о његовом раду у предратној омладинској левичарској штампи. Даље одбијање подразумевало је појачавање репресије. Детаљније: ИАБ, 2428–К2–2.

Редакција Заводског листа у раду (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Редакцијски рад „Заводског листа“ подразумевао је прикупљање текстова за сваки број листа и њихову обраду. У великој мери, он се ослањао на активности Литерарне дружине, која је усвојила принцип да најбоље радове, чији се обим уклапао у ограничења везана за штампање у листу, преда за објављивање. Иако о томе нема писаних трагова, или они још увек нису пронађени, готово је извесно да је један, мањи, део објављених садржаја био „наручен“ од управника и васпитача. То се, превасходно, односи на извештаје о раду различитих дружина или обележавање значајних празника и годишњица.

Сви радови и прилози који су редакцијски били прихваћени за објављивање потом су превођени на немачки језик, у тзв. „преводачкој радионици“ или дружини, и упућивани на анализу немачкој цензури, која је давала одобрење за њихово објављивање. Само штампање вршено је у штампарији Тихомира А. Којића у Смедеревској Паланци. Управник Завода Милован Поповић обраћао се полицијским и просветним властима са молбом да му обезбеде једну мању штампарију за потребе „Заводског листа“, како би се он штампао у самој установи, али до реализације те замисли није дошло. Тираж листа је варирао у зависности од околности и атрактивности прилога у појединим бројевима. Забележено је да су неки бројеви штампани у тиражу од 500, други од 600, а било је и издања која су умножавана у преко 1000 примерака. Лист је био дистрибуиран заинтересованим претплатницима, међу којима је

било личности блиских покрету Збор, родитеља и рођака штићеника, као и појединих угледнијих Паланчана. Примерци „Заводског листа“ стизали су и у кабинет министра просвете и вера, али и на сто шефа Антикомунистичког одсека Специјалне полиције. Комплет свих бројева сачуван је у више примерака, од којих се један налази у Народној библиотеци Србије.

Међу сарадницима „Заводског листа“, тј. ауторима прилога, нашао се и један број штићеника који ће и у послератним деценијама имати значајну улогу у култури и уметности. Поред Милутина Дорословца, коме је посвећено посебно потпоглавље ове књиге, међу њима се свакако истичу песници Бранко В. Радичевић Мачиста и Милорад Феликс, као и истакнути публицисти Светолик Митић (Света, Скале) и Михаило Бата Цагић.

Бранко В. Радичевић

Бранко В. Радичевић (1925–2001), чачански гимназијалац, заробљен је као партизан и у Заводу је провео пола године, након чега је отпуштен као преваспитан. У послератном периоду истакао се као један од водећих српских и југословенских књижевника своје генерације. Његове песме ушле су у школску лектуру и антологије савремене поезије. Написао је и објавио 16 књига за децу, а радио је и као новинар и телевизијски стваралац.⁶³⁷ У званичним биографијама и библиографијама наводе се његова дела објављена од 1945. године.⁶³⁸ Нажалост, ни поред великог уложеног труда, није било могуће утврдити да ли је Радичевић објављивао и пре 1941. године, јер је, према сведочењу савременика, и тада писао.⁶³⁹ Уколико би се испоставило да није, што се тренутно чини прилично вероватним, песме објављене на

⁶³⁷ Радичевић се највише афирмисао као песник, мада је објављивао и разне форме прозе: приповетке, антологије, монографије, есеје. Укупно је објавио око 70 књига. Као новинар и уредник радио је у „Дуги“ и „Вечерњим новостима“, а написао је и сценарио за филм „Узрок смрти не помињати“. Добитник је најзначајнијих признања за рад у култури и уметности: Седмојулске награде, Вукове награде, Награде СКЗ за животно дело и бројних других. Сматра се утемељивачем манифестација „Драгачевска труба“ у Гучи и „Дисово пролеће“ у Чачку („Мачиста за незаборав“, *Борба*, 13–14. јануар 2001, стр. 3). На интернету се доследно преноси погрешна информација да је у „омладинском логору у Смедеревској Паланци провео три године“, иако је Завод постојао само од септембра 1942. до септембра 1944. године. Види нпр.: <https://www.muzejpoezije.rs/sr/author/branko-v-radicevic/>, посећено 30. октобра 2024. године.

⁶³⁸ Тако се, по правилу истиче, да је почео да објављује у „Младом борцу“, „Омладини“, „Двадесетом октобру“ – послератним листовима.

⁶³⁹ Пуриша Ђорђевић, „Бранку уместо крајпуташа“, *Књижевне новине*, год. 53, фебруар–март 2001, стр. 5.

страницама „Заводског листа“ биле би заправо његове прве песме, а овај лист прво јавно гласило у коме је објављивао.

Мачиста се пак стидео (или плашио) Завода и свесно га потишкивао из свести и своје биографије. Један од потенцијалних разлога оваквог односа Радичевића према својим литерарним почецима можда лежи у оштрој критици на коју су његове прве песме наишле у другој половини четрдесетих година, а реч је управо о песмама које су настале у Заводу или су биле инспирисане боравком у њему.⁶⁴⁰

Милорад Феликс (1920–2004) један је од најинтригантнијих штићеника Завода, чији несвакидашњи животни пут верно илуструје сложеност епохе којој је припадао. Рођен у Куманову децембра 1920. године, у Београду је боравио као студент права када је ухапшен у једној од полицијских провала. У Заводу је био међу штићеницима који су активно учествовали у раду Дилетантске дружине, спортских секција и „Заводског листа“. Поред наведеног, од васпитача и управе био је доживљен као један од тврдокорнијих, промени политичких ставова мање склоних „питомаца“. Због оваквог става био је у изолатору и излаган је додатним репресивним мерама. По ослобођењу земље Феликс је одмах укључен у рад агитпропа, и убрзо именован за шефа секретаријата Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом. Ова околност и његово недовољно чврсто опредељивање у време Резолуције Информбироа довели су до смене, искључења из КПЈ, а потом и до његовог бекства у Румунију, након што је препливао Дунав. Тамо је остварио запажену уметничку и публицистичку каријеру, објављујући велики број дела под псеудонимом „Славко Веснић“. Попут Дор(ословц)а, и Феликс је, на

⁶⁴⁰ Душан Поповић, „Година дана часописа ‘Младост’“, *Борба*, 29. јануар 1947, стр. 6–7; Z. M., „Kroz jedan omladinski časopis“, *Književne novine*, god. 1, br. 13, 11. мај 1948, стр. 4. Душан Поповић је, анализирајући десет Радичевићевих песама објављених на страницама „Младости“, истакао да „оне у пуној мери сведоче на какве странпутице може доспети песник почетник који се одвраћа од живе стварности и учаурује у неке убоге субјективне штимунге, те уместо да налази снагу у полету омладине нове државе, завлачи се у своју собу и своју неразвијену ‘душу’“, уз претећи закључак „штета би било да Б. В. Радичевић свој већ примећени знатни таленат упропасти декадентним епигонством“. Да је Мачиста био на странпутици указивала је и критика објављена на страницама „Књижевних новина“. У том периоду, младом Радичевићу највише је замерано што не пише довољно о полету нове генерације у новом друштву, уз истицање да и када пише о „стварности“ своје генерације то чини у неком пасторалном или идеалистичком контексту и стилу. Иако су многи стихови Радичевића и касније, а посебно у тим првим годинама стваралаштва, били напросто банални, фокус критике је увек био идеолошки пре него уметнички, уз обавезно напомињање да би читање његових стихова могло читаоца навести на „странпутицу“, односно помисли да су они настали у међуратном периоду. Посебно је на „превазиђености“ начина на који је Радичевић писао инсистирао Мидораг Ђурђевић, који је нагласио да „Радичевићу намеће као најакутнији проблем његове поезије да се ослободи плитког сентименталног, наздравичарског третирања и решавања поратне тематике“ (Miodrag Đurđević, „Pese B. V. Radičevića“, *Književne novine*, 16. avgust 1948, стр. 4).

известан начин, постао амбасадор југословенске културе и књижевно-сти, организујући и приређујући преводе југословенских аутора на румунски језик и афирмишући културни идентитет Срба у Румунији.⁶⁴¹

Иако су теме и садржаји варирали током излагања „Заводског листа“, ипак се са великом слободом може говорити о постојању једног тематског скупа везаног за дешавања у самој установи, који је представљао неизоставну основу извештавања. Вести о раду Завода, његових секција, задруге, пољопривредног добра и радионица биле су саставни део сваког издања. Исто важи и за политичке, филозофске и прилоге из културе и историје уметности које су писали штићеници Завода, а који су, посебно узимајући у обзир узраст аутора и околности писања, били на прилично високом нивоу. У „Заводском листу“ су редовно објављивани и уметнички прилози штићеника, њихове песме, кратке приче и хумореске, а често се на страницама листа налазила и позоришна критика, односно анализе и извештаји о позоришним представама заводске Дилетантске дружине. Временом се усталила и форма слична спортској рубрици, у којој су објављивани извештаји са спортских надметања заводских екипа, као и мале репортаже о штићеницима надареним за спорт.

Повремено су на страницама „Заводског листа“ објављивани и изводи из предавања која су у Заводу држали гости: Димитрије Љотић, министар Јонић, др Милица Богдановић, Владимир Вујић, др Димитрије Најдановић и други, мада су оваква предавања по правилу била исувише дуга и непрактична за преношење у штампи.⁶⁴²

Поред ауторских прилога штићеника, у сваком броју листа објављиван је и низ кратких порука, поука и максима, којима је попуњаван простор на страницама и уједно истицан поправно-васпитни карактер установе. У овој форми објављене су бројне народне пословице, мисли античких филозофа и истакнутих научника и уметника из целог света, као и поруке које су српској омладини упућивали Милан Недић и Велибор Јонић. Приметно је да је с протоком времена постепено растао број објављених цитата Недића и његових сарадника, којих у првим бројевима „Заводског листа“ готово да уопште није ни било.

На страницама петнаест објављених бројева „Заводског листа“ није се нашла ни једна једина фотографија или илустрација. Иако исто-

---

⁶⁴¹ Живко Милин, *Лексикон поратних Срба посленика писане речи у Румунији*, Темисвар: Савез Срба у Румунији, 2003.

⁶⁴² Видети нпр.: „Модеран поглед на свет и човека. Одломак из предавања Др. Димитрија Најдановића, одржаног питомцима и питомицама на дан 25. априла 1943 год.“, *Заводски лист*, бр. 5, 10. јул 1943, стр. 3; „О Светоме Сави. Одломак из предавања г. Владимира Вујића, књижевника одржаног питомцима и питомицама на дан 27. јуна 1943 г.“, *Заводски лист*, бр. 6, 20. јул 1943, стр. 3; „Никола Бердјајев. Из предавања г-ђе др. Милице Богдановић, проф.“, *Заводски лист*, бр. 7, 1. август 1943, стр. 3; Димитрије Љотић, „О вама и за вас“, *Заводски лист*, бр. 8, 10. август 1943, стр. 3 итд.

ријски извори не нуде разлоге или објашњења за то, могуће је претпоставити да је циљ било одржавање релативно малог обима листа, што је и само штампање, у условима оскудице и мањка хартије, чинило јефтинијим. Због тога су и текстуални прилози били кратки и концизни, а визуелни идентитет листа сасвим сведен и конзервативан.

Као што је већ истакнуто, главне теме „Заводског листа“ биле су живот и рад у установи, а посебно активности штићеника на унапређењу заводске инфраструктуре и раду тзв. „дружина“ и радионица. О њима је писано у афирмативном, готово пропагандистичком тону, са јасним циљем истицања активности „питомаца и питомица“ и корисности њиховог рада, како за процес „преваспитавања“, тако, а и још више, за изградњу „Нове Србије“ на идеолошким основама Недићеве владе.

У сачуваној архивској грађи, а посебно периодичним извештајима које је управник Завода Милован Поповић слао Министарству просвете и вера, одаје се велико признање штићеницима за заслуге приликом обнове и изградње заводског комплекса. Сами штићеници такође су писали о томе, у низу текстова објављених у „Заводском листу“.⁶⁴³ У чланку „Дело наших руку“ описан је процес стварања заводског пољопривредног добра,⁶⁴⁴ односно култивизације утрине бившег аеродрома, коју су немачке власти дале на располагање Заводу. Говорећи о задовољству рада на плодној земљи и срећи због убраних плодова, аутор чланка Радован Раца Ломић поносно истиче: „Али та земља није била таква. Ми смо је створили нашим рукама, ми преврнули црне бразде, ми засејали, окопали, залили. Пуно је напора требало да се од црне утабане утрине створе лепа плодна поља. Ми нисмо жалили труда и напора, нисмо јер ми волимо наше њиве, нисмо јер оне су малени али драги кутак наше Србије.“

Са ништа мање ентузијазма писано је и о раду заводских (занатских) радионица: обућарске, кројачке, столарске, електричарске, меканске, берберске и других, за које су штићеници тврдили да су им знатно олакшале живот. Радионице су имале и практичну и васпитну улогу: „Многи од питомаца су се тек овде упознали са занатом и овде су осетили шта занат значи и шта од човека тражи. Неки су успели да потпуно савладају поједине занате. Питомци радници увежбавају се сваки у својој струци, стичу нова знања и спремају се да помогну себи и својима када једног дана изађу из Завода.“⁶⁴⁵ „Заводски лист“ писао је и о раду Одбора за улепшавање Завода, чија је главна активност била сађење цвећа и уређење заводских вртова и стаза, као и о раду штићеничке на-

⁶⁴³ Уредништво, „После годину дана“, *Заводски лист*, бр. 11, 22. септембар 1943, стр. 1; Радмила Божић, „Наш дом“, *Заводски лист*, бр. 12, 10. октобар 1943, стр. 8.

⁶⁴⁴ Радован Ломић, „Дело наших руку“, *Заводски лист*, бр. 3, 15. јун 1943, стр. 1.

⁶⁴⁵ Бранислав Крстић, „Заводске радионице“, *Заводски лист*, бр. 5, 10. јул 1943, стр. 6; Мирко Будимир, „Радионице“, *Заводски лист*, бр. 12, 10. октобар 1943, стр. 8.

бављачко-потрошачке задруге, док је један мањи број текстова био посвећен раду Научне станице.⁶⁴⁶

Посебан куриозитет у раду штићеничких дружина представљао је Одбор за испоруку пакета ратним заробљеницима. Одбор је организовао низ јавних манифестација на којима су прикупљане донације за заробљенике, а потом, чак и у време највеће несташице хране у Заводу, сопственим одрицањем припремао и слао један број пакета у натури. О раду Одбора за испоруку пакета ратним заробљеницима и његовим достигнућима писао је, у више наврата, и „Заводски лист“. Штићеници су у објављеним прилозима истицали да радом овог одбора подижу „свест о нашим социјалним дужностима према онима који су своје дужности са самопрегором и до краја извршили“.⁶⁴⁷

Странице „Заводског листа“ доносиле су обавештења и о раду заводске књижнице, тј. библиотеке. Након годину дана рада Завода, библиотека је имала 738 наслова и до тада су књиге позајмљиване за читање 2640 пута. Аналитичан и сазнајно драгоцен текст о фонду којим је располагала библиотека написао је Слободан Перишић, заводски медицинар, који је привремено вршио и дужност „књижничара“.⁶⁴⁸ Из објављеног извештаја о њеном раду уочава се ентузијазам штићеника задужених за старање о књигама као и систематичност у раду. У септембру 1943. библиотека је имала азбучни каталог, али су штићеници истицали да „се све више осећа потреба за систематским каталогом“. Као основни циљ заводске библиотеке у поменутом тексту означено је развијање љубави према књизи.

Међу најинтересантније прилоге објављиване у „Заводском листу“ сврставали су се текстови о раду заводске дилетантске дружине и позоришној критици уопште, који су се истицали својом критичношћу и аналитичношћу. Најобимнији текст у првом броју (чији обим износи чак четвртину целокупног садржаја) листа био је посвећен управо анализи позоришног живота у Заводу.⁶⁴⁹ У њему је приказан осврт на ра-

---

⁶⁴⁶ Радмила Божић, „Одбор за улепшавање Завода“, *Заводски лист*, бр. 3, 15. јун 1943, стр. 4; Љубомир Стаменковић, „Рад Задруге“, *Заводски лист*, бр. 6, 20. јул 1943, стр. 6; Исти, „Пола године рада задруге“, *Заводски лист*, бр. 11, 22. септембар 1943, стр. 7; Александар Ђелинео, „Научна станица“, *Заводски лист*, бр. 11, 22. септембар 1943, стр. 7–8.

⁶⁴⁷ Милорад Феликс, „Одбор за испоруку пакета ратним заробљеницима“, *Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 3; Исти, „Ми на делу“, *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 4.

⁶⁴⁸ Слободан Перишић, „Књижница“, *Заводски лист*, бр. 11, 22. септембар 1943, стр. 8. Према објављеној анализи, 41% наслова чинила је лепа књижевност, 20% дела из примењене уметности, 18,5% наслови везани за пољопривреду и 20,5% остало. Посебно су популарне биле књига Бранка Ћопића „Борци и бјегунци“, збирка „Српске народне песме“, као и дела Николаја Берђајева, који су издавани на читање по 3–4 пута месечно.

⁶⁴⁹ М. М. (Милан Марковић Долфус), „Позоришни преглед“, *Заводски лист*, бр. 1, 15. мај 1943, стр. 2. О овом чланку мр Ненад Ј. Ристић написао је: „Рецензент Заводског ли-

звој заводске дилетантске позоришне трупе, те згоде и незгоде које су штићеници имали приликом реализације три представе које су међу првима уврстили на свој репертоар: једночинке „Честитам“ (Коста Трифуновић), „Кир Јање“ (Јован Стерија Поповић) и Нушићевог „Обичног човека“. Иако је текст описно-аналитичког карактера, садржи и јасне обресе критике и самокритике, односно реалног процењивања успешности реализације – посебно глумачког доприноса појединих „питомаца и питомица“. Овакав приступ, који је вероватно зачет још у „Зидним новинама“, остао је трајно обележје текстова о драмским подухватима штићеника.⁶⁵⁰

У наредним текстовима посвећеним раду заводске позоришне трупе, „критичар“ Цветко Марковић анализирао је адаптације и извођења „Избирачице“, „Снежане“, „Кориолана“ и „Циганске крви“.⁶⁵¹ Критички посматрајући извођења ових представа, Марковић се освртао на улоге појединих штићеника-глумаца, сценографију и ефекте, костиме, као и успешност адаптације за коју је углавном био задужен васпитач Предислав Кубуровић. Марковић се посебно похвално изразио о уметничком таленту и глумачким достигнућима штићенице Радмиле Живановић (улога Малчике у „Избирачици“ и Волумније у „Кориолану“), истичући да је „њена глума проживљена и неусиљена“, те да се у подели Кориолана „најбоље уживела у своју улогу“. Да је аутор прилога тежио да буде објективан сведочи и чињеница да је Милутина Дорословца искритиковао за улогу Бранка у „Избирачици“ (оценивши да се није добро уклопио у лик, те да је био „прилично крут и хладан“), док му је за насловну улогу у „Кориолану“ одао велико признање. У Марковићевим приказима донекле је у сенци остала Весна Бутјер, која је поменута као глумица у „Снежани“ (похваљена је за своју улогу вештице), али није било истакнуто да је она заправо осмислила читаву адаптацију ове бајке (тј. Дизнијевог цртаног филма) и написала комплетну сценографију и стихове за Дизнијеве нумере. Могуће је да су ови подаци из Маркови-

---

ста Милан Марковић био је, несумњиво, талентован младић, који је, са приличном сигурношћу, умео да просуђује о позоришном уметничком чину. Овај његов приказ представе, између осталог, има сасвим јасну, готово теоријски постављену композицију: општа оцена дотадашњег рада позоришне дружине, оправданост репертоарског потеза, анализа драмског текста, и најзад, оцене појединих глумачких креација и редитељског приступа“ (Ненад Ј. Ристић, *Разбибрига у бараџи No 8*, стр. 118).

⁶⁵⁰ Цветко Марковић, „Избирачица“ и „Снежана“, *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 4; Исти, „Позоришни преглед“, *Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 6; Сретен Маслеша, „Позоришни преглед – Први пут с оцем на јутрење“, *Заводски лист*, бр. 13–14, 20. октобар 1943, стр. 12. Да су штићеници Завода имали веома развијену свест о позоришној критици и њеној улози сведоче чланци: Милорад Феликс, „Позоришна критика код нас“, *Заводски лист*, бр. 12, 10. октобар 1943, стр. 4 и Милан Марковић, „Младост и глума“, *Заводски лист*, бр. 13–14, 20. октобар 1943, стр. 2.

⁶⁵¹ Цветко Марковић, „Избирачица“ и „Снежана“, *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 4; Исти, „Позоришни преглед“, *Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 6.

ћевог текста изостали због недостатка простора, који је у првим бројевима листа заиста био ограничен, али је познато и да је поменута адаптација била веома смела и имплицитно критички настројена према приликама у окупираној Србији и самом Заводу, те су и то могући разлози за изостанак информација о ауторству над адаптацијом.⁶⁵²

На страницама „Заводског листа“ објављене су и веома афирмативна критика адаптације Веселиновићевог „Ђида“, али и оштра критика мање успешне адаптације приповетке „Први пут с оцем на јутрење“ Лазе К. Лазаревића.⁶⁵³ Похвале за добро одиграну улогу Маринка и целокупну адаптацију побрао је васпитач Предислав Кубуровић, а само извођење овог сложеног, током окупације веома омиљеног комада у Србији, оцењено је као велики успех. Штићеник Радован Ломић, који је тумачио насловну улогу, „дао је добру игру, ма да са недовољно уживљавања“, од глумаца највише похвала добила је Слободанка Стефановић, која је „доказала свој велики уметнички дар и потпуно разумевање улоге“, док је њено извођење народних песама изазвало одушевљење публике.

Насупрот похвалама које је на страницама „Заводског листа“ добило извођење „Ђида“, адаптација приповетке Лазе Лазаревића „Први пут с оцем на јутрење“ подвргнута је строгој и темељној критици. Аутор приказа Сретен Маслеша окарактерисао је заводску адаптацију као извођење комада „на врло пластичан начин“, уз истицање да „снажна приповетка... губи од своје снаге, јер је драма са прилично развученом радњом, са извесним непотребним удаљавањима“, те да „између чиновина постоји јака разлика, приметна, хиперболисана градација која умањавља вредност целини“. Иако се прилично похвално изразио о глумачкој подели (улогу Митра тумачио је Михајло Бата Цагић), Маслеша је истакао да „воља и труд глумаца нису ипак могли да савладају недостатке композиције драматизатора“. Као нека врста компромиса, приказ је закључен освртом на улогу режисера Кубуровића, који је настојао да својим ангажманом изглади „неравнине у самој драматизацији“. Критичност приказа може се оправдати чињеницом да је извођење ове драме одржано на свечаној прослави годишњице рада Завода, пред бројним, утицајним гостима, као и својеврсном мантром о потреби непрестаног усавршавања и напредовања, која је била присутна међу оним „питомцима и питомицама“ који су прихватили и усвојили одређене сегменте концепта „принудног васпитања“, и били активни у раду дружина.

---

⁶⁵² О томе детаљно: Ненад Ј. Ристић, *Разбибрига у бараџи* No 8, стр. 122–125, 130. У прилог тези да је Марковић прећутао адаптацију Бутјерове сведочи и чињеница да је већ у наредном тексту у „Заводском листу“ представио комад „Циганска крв“ као штићенички „први покушај самосталног стварања“ („Позоришни преглед“, *Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 6).

⁶⁵³ Светолик Митић, „Позоришни приказ“, *Заводски лист*, бр. 7, 1. август 1943, стр. 6; Сретен Маслеша, „Позоришни преглед: ‘Први пут с оцем на јутрење’“, *Заводски лист*, бр. 13–14, 20. октобар 1943, стр. 12.

Значајно место у садржају готово свих бројева „Заводског листа“ имали су информативно-едукативни текстови из различитих области, које су писали сами штићеници. Током излагања листа објављено је више биографских осврта на значајне личности из српске (ређе и светске) културе и науке, често приликом обележавања годишњица или сличних пригода.⁶⁵⁴ Слободан Перишић, неспорно даровит младић који је у Заводу обављао дужност медицинара, библиотекара и руководиоца научне станице, објавио је више аналитичних и информативних прилога из природно-математичких наука: „Историјат атомске хипотезе“, „О структури атома“, „О нерешивим проблемима који се јављају у вези са проучавањем структуре атома“, „Грчка медицина пре 2500 година“. Миодраг Уча Ђорђевић, шеф заводског оркестра и руководилац музичке секције Дилетантске (Уметничке) дружине, објавио је неколико текстова посвећених великанима класичне музике, док су штићеници са развијеном акрибијом Милан Марковић, Војислав Пајевић, Михаило Цагић и Цветко Марковић, објавили низ појединачних текстова из историје уметности, филозофије, педагогије, социологије, права и историје српског народа.⁶⁵⁵

Поједини бројеви „Заводског листа“ имали су готово тематски карактер, попут броја 4, који је објављен на Видовдан и у коме је било више текстова посвећених Косовском боју и миту, или броја 11, који је био посвећен годишњици рада Завода. Поред информативних, политичких и едукативних садржаја, на страницама „Заводског листа“ редовно су објављивани и уметнички прилози штићеника. Ограничени простор који је лист нудио ауторима свакако је утицао да се међу најзаступљенијим уметничким формама нађу песме, кратке приповетке и новеле, есеји и хумореске. За неке дуже литерарне огледе није било места, нити је, током излагања листа, у његовом садржају било фељтона или прилога објављиваних у наставцима.

Међу естетски највредније песме објављене на страницама „Заводског листа“ убрајају се „Облаци“ (С. Митић) и „Игра пиерота“ (И. Дудлић),⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ Војислав Пајевић, „Одломак из чланка: Стојан Новаковић – поводом стогодишњице“, *Заводски лист*, бр. 1, 15. мај 1943, стр. 1; М. Дорословац, „Бура Јакшић–сликар“, *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 2; В. Пет., „Комеморација Др. Михајлу Петровићу“, *Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 2; Љубиша Томић, „Никола Коперник“, *Заводски лист*, бр. 5, 10. јул 1943, стр. 4–5.

⁶⁵⁵ М. Ђорђевић, „Јоханес Брамс – поводом 110 годишњице од рођења“, *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 1; Исти, „Бетовен“, *Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 4; Милан Марковић, „О народним обичајима“ и Војислав Љ. Пајевић, „О неким појмовима из филозофије“, *Заводски лист*, бр. 3, 15. јун 1943, стр. 1 и 2; Сава Милинковић, „Трагично у животу и књижевности“ и Јелена Јовичић, „Основ васпитања“, *Заводски лист*, бр. 5, 10. јул 1943, стр. 1 и 2; Милорад Феликс, „Шта знамо о праву?“ и Цветко Марковић, „О тенденцији у књижевности“, *Заводски лист*, бр. 7, 1. август 1943, стр. 2 и 4 итд.

⁶⁵⁶ *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 1 и 3. Дудлић је објавио и песму „Чемпресова сен“ (*Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 5).

као и љубавна „Док гледам тебе“ (М. Скалић).⁶⁵⁷ Михајло Бата Цагић, након рата истакнути новинар, публициста и телевизијски стваралац, објавио је две хуморске у којима се поигравао са темама љубави и свађе међу партнерима.⁶⁵⁸ У овом листу објављен је већи број састава, кратких прича и есеја, али су они најчешће били прилично скромне уметничке вредности и стога не завређују детаљније разматрање.

Анализом целокупног садржаја „Заводског листа“ уочава се да се велики број уметничких прилога штићеника давао мајком, њеним ликом и улогом у животу штићеника, а ређе и мајком као метафором за отаџбину. Кроз највећи број таквих прилога провејавали су бол и осећај патње због раздвојености од мајке, односно рефлексије на живот младих штићеника пре него што су, током рата, напустили родитељски дом и отиснули се у опасну авантуру илегалног рада при СКОЈ-у и покрету отпора.⁶⁵⁹ Истакнути српски и југословенски песник Бранко В. Радичевић исказивао је ова осећања у више објављених песама. Већ у првој песми штампаној у „Заводском листу“, он је писао:

„Не желим неки сјајни провод,
нити пољубац лепе жене,
ја хоћу макар бледе сене
далеког завичаја.
И топал загрљај мајке,
пољубац њених усана
ја желим једно да видим:
спомене прошлих дана“.⁶⁶⁰

Нешто касније, у септембру 1943. године, објавио је и песму „Писмо мајци“, у којој пише да је жељан њеног гласа и да „једнако мисли“ на њу, за коју живи и чија га „скрхана годинама прилика чека“.⁶⁶¹ На сличан начин као и његов сапатник Бранко В. Радичевић, о патњи за мај-

---

⁶⁵⁷ М. Скалић, „Док гледам тебе“, *Заводски лист*, бр. 10, 1. септембар 1943, стр. 4.

⁶⁵⁸ М. Цагић, „Казна“, *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 3; Исти, „Самоубиство“, *Заводски лист*, бр. 4, 28. јун 1943, стр. 5.

⁶⁵⁹ Поред прилога који ће бити подробније анализирани у наставку текста, међу штићеничка дела посвећена мајци спадају и: Злата Вељковић, „Дођи нам...“, *Заводски лист*, бр. 7, 1. август 1943, стр. 4; Зорка Кнежевић, „Јутро“, *Заводски лист*, бр. 10, 1. септембар 1943, стр. 4; Др. П., „Мајци“, *Заводски лист*, бр. 13–14, 20. октобар 1943, стр. 8.

⁶⁶⁰ Бранко Радичевић Мачиста, „Жеља“, *Заводски лист*, бр. 5, 10. јул 1943, стр. 5. Сличну тему обрадио је и Светолик Митић, који је у својој песми описивао мајку како проводи бесане ноћи молећи са да јој се син врати у загрљај (Св. Митић, „Мајци“, *Заводски лист*, бр. 6, 20. јул 1943, стр. 1).

⁶⁶¹ Бранко Радичевић Мачиста, „Писмо мајци“, *Заводски лист*, бр. 11, 22. септембар 1943, стр. 5. Поред већ наведених, Радичевић је објавио и песму „Мајчина прича“ (*Заводски лист*, бр. 15, 1. новембар 1943, стр. 4).

ком писао је Мирко Будимир у прозној форми. Пишући, са извесном дозом патетике, како „плаче иако је човек“, Будимир, вероватно несвесно, доноси и једну филозофску поенту: „Човек сам и тим више патим, јер не могу видети мајку, или осетити њену љубав и милошту, о којој човек никада не мисли када је има.“⁶⁶²

Међу штићеничким прилозима у којима је лик мајке представљао метафору за отаџбину, односно Србију, истиче се текст Тиосава Велимировића „Остависмо те, мајко“.⁶⁶³ Овај прозни прилог, који у себи има елементе уметничког, политичког и филозофског текста, представља један лични осврт на бурне догађаје кроз које је вероватно прошла већина штићеника Завода за принудно васпитање омладине. У уводном делу есеја, Велимировић поетски представља опредељивање за комунизам и НОП као одлазак из мајчиног наручја, вођен „клеветам којима те (мајку/отаџбину, прим. А. С.) непријатељи твоји и наши обасипаше“, сликовито заокружен пљувањем на њен „часни лик“. У заплету есеја, муња сева и пред заблуделим омладинцима јавља се „савловска светлост“, која им је показала „где су зашли“ и да „није добар пут“ којим су ишли. У завршном делу Велимировићевог есеја, блудни синови се враћају мајци/отаџбини, клечећи и молећи за опроштај, заклињући се на верност да ће јој служити, за њу живети и поставити себи идеал, да је виде „велику и моћну“. На готово истоветан начин, али са мање литерарног дара од Велимировића, тему повратка „мајци Србији“ обрадила је Викторија Радосављевић на насловној страници идућег броја „Заводског листа“.⁶⁶⁴ За разлику од ње, прозни прилог Слободанке Тодоровић „Једно вече“ описује природне лепоте Србије и чари патријархалног живота на селу, постављајући реторско питање цитирањем стихова „од своје мајке ко ће наћи бољу?“⁶⁶⁵

Сачувана архивска грађа о раду Завода сведочи о томе да је спорт од првих дана представљао важан део заводског живота и једну од омиљених активности које су штићеници упражњавали у слободно време. Сведочанство о спортским дешавањима у Заводу као и наступима заводских спортских секција ван установе остављено је и на страницама „Заводског листа“.

Први спортски прилог штампан је већ у другом броју листа, када је у форми ретроспективног чланка практично објављен извештај о шаховским надметањима у Заводу, од оснивања установе до јуна 1943. го-

⁶⁶² Мирко Будимир, „Мајка“, *Заводски лист*, бр. 8, 10. август 1943, стр. 4.

⁶⁶³ Тиосав Велимировић, „Остависмо те, мајко“, *Заводски лист*, бр. 9, 20. август 1943, стр. 1.

⁶⁶⁴ Викторија Радосављевић, „Враћамо ти се, мајко Србијо“, *Заводски лист*, бр. 10, 1. септембар 1943, стр. 1. На сличан начин, али у стиху, темом односа отаџбине и њене омладине, бавио се штићеник Драгољуб Крапчевић („Мајка“, *Заводски лист*, бр. 13–14, 20. октобар 1943, стр. 5).

⁶⁶⁵ Слободанка Тодоровић, „Једно вече“, *Заводски лист*, бр. 12, 10. октобар 1943, стр. 3–4.

дине.⁶⁶⁶ Чланак је са поносом истицао да штићеници „имају за собом шаховски живот којим се ретко ко у Србији може похвалити“, а који је подразумевао шаховско првенство Завода, редовне симултанке са управником као и гостовања истакнутих велемајстора Недељковића, Трифуновића и Вуковића.⁶⁶⁷ Сличну прегледну форму имао је и први чланак о спортским активностима у Заводу, који је представљао зачетак будуће незваничне спортске рубрике. У тексту „Спорт у Заводу“ истакнута је огромна популарност фудбала, те чињеница да је заводски тим већ играо пријатељске утакмице ван установе, а било је речи и о популарности одбојке међу штићеницима.⁶⁶⁸ У петом броју „Заводског листа“ објављен је извештај са првог заводског лакоатлетског такмичења – Видовданског митинга. „Извештач“ Драгољуб Попов, иначе студент Правног факултета, текст је написао у форми живог преноса догађаја, описујући скокове и трке, одушевљење публике, те разочарање наступима фаворита у појединим дисциплинама.⁶⁶⁹ Ако је судити према текстовима објављеним на страницама „Заводског листа“, атлетика је била веома омиљена међу заточеним младићима и девојкама, а неки од њих постизали су и резултате којих се не би постидели ни професионални такмичари.⁶⁷⁰

Најпопуларнија спортска активност међу штићеницима ипак је био фудбал. О фудбалским подвизима штићеника већ је много писано и у научној и мемоарској литератури, а архивски извори сведоче да је заводски тим био снажан и конкурентан многим екипама из окупиране Србије. На страницама „Заводског листа“ од 5. броја практично се усталила незванична редовна спортска рубрика. Најчешће се у њој писало управо о наступима заводских фудбалера: објављивани су извештаји са утакмица заводског тима, заводском првенству, утакмицама одиграним између ра-

⁶⁶⁶ Д. Ковачевић, „Шаховски преглед“, *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943, стр. 4.

⁶⁶⁷ О шаховским дешавањима у Заводу писано је и у: Јован Велендерић, „Шаховска дружина“, *Заводски лист*, бр. 8, 10. август 1943, стр. 6; Владимир Рисимовић, „Првенство завода у шаху“, *Заводски лист*, бр. 15, 1. новембар 1943, стр. 6.

⁶⁶⁸ В. Жарковић, „Спорт у Заводу“, *Заводски лист*, бр. 3, 15. јун 1943, стр. 4.

⁶⁶⁹ Драгољуб Попов, „Успео Видовдански митинг“, *Заводски лист*, бр. 5, 10. јул 1943, стр. 5. Попов је писао о томе да је Вуковић скочио у вис 1,65м, од чега је „посматрачима застао дах“; да је у троскоку учествовало 19 такмичара, те да је у бацању кугле „нада Завода Лазовић“ био „у форми“, док је Љубичић „који се сматрао за ривала подбацио“. Лазовићевим наступом „посматрачи су били одушевљени“, а Попов му је наденуо и надимак Грмељ. Дар Попова за спортско новинарство потврђен је и у спортској причи „Нов рекорд“ (*Заводски лист*, бр. 8, 10. август 1943, стр. 5).

⁶⁷⁰ Непотписани прилог, „IV вод на првом месту“ [Извештај са лакоатлетског такмичења штићеничких водова], *Заводски лист*, бр. 6, 20. јул 1943, стр. 6; Драгољуб Попов, „Занимљив лакоатлетски двобој–Постигнути одлични резултати“, *Заводски лист*, бр. 7, 1. август 1943, стр. 5; Д. П., „Јасеница извојевала победу“, *Заводски лист*, бр. 9, 20. август 1943, стр. 5; „Лакоатлетика омиљена!“, *Заводски лист*, бр. 11, 22. септембар 1943, стр. 6; СПОРТИКУС, „Првенство Завода у лакој атлетици задовољило“, *Заводски лист*, бр. 15, 1. новембар 1943, стр. 5.

зличитих тимова штићеника. Заводски фудбалски тим побеђивао је екипе Националне службе за обнову Србије, другог („Б“) тима „Јасенице“, „Железничара“, Гимназије Смедеревска Паланка, док је најчешће губио од првог тима „Јасенице“.⁶⁷¹ Временом се међу штићеницима, али и заводским васпитачима и управом развило (углавном неутемељено и преоптимистично) схватање да је заводски фудбалски тим вероватно најбоља аматерска екипа у земљи, те да „у тиму Завода недостају крила па да буде раван лигашима“.⁶⁷² „Заводски лист“ писао је и о пријатељским утакмицама у којима су снаге одмеравали управа завода и стража, као и различити узрасти штићеника међусобно. Покушано је чак и са одржавањем заводског фудбалског првенства, чији је циљ, између осталог, био да се Српски лоптачки савез помогне у борби против професионализације спорта.⁶⁷³

Посебну форму спортских прилога на страницама „Заводског листа“ представљале су кратке приче или биографске белешке о „заводским звездама“, односно талентованијим и успешнијим спортистима међу штићеницима. Овакви текстови најчешће су настајали из пера Драгољуба Попова, који је описивању спортских, а посебно фудбалских, надметања, давао додатну димензију сликовитим приказом мајсторија појединаца и колоритним епитетима које је додељивао истакнутим заводским спортистима. На тај начин је, између осталих, писао о фудбалским вештинама Милана Јешевића (пре Завода фудбалер „Сартида“), Душана Шанета Љујића и Бранислава Цекића.⁶⁷⁴

Са својим, у много чему, јединственим концептом и садржајем, „Заводски лист“ био је сасвим особена појава у оквирима колаборационистичке штампе у Србији 1941–1944. године. Да ли је он био форма испољавања слободе иза бодљикаве жице која је опасивала заводски комплекс? Уреднике је предлагала управа, која је, у извесном погледу, и усмеравала редакцијски рад, премда не пресудно. Садржаји одређени за објављивање подлежали су провери и одобрењу немачке цензуре, као, уосталом, и сваки вид јавне речи у окупираној Србији. Самим тим, било је сасвим незамисливо објављивање садржаја који би се могли сматрати субверзивним, либералним, демократским, или за које се могло сматрати да на било који начин угрожавају интересе окупатора.

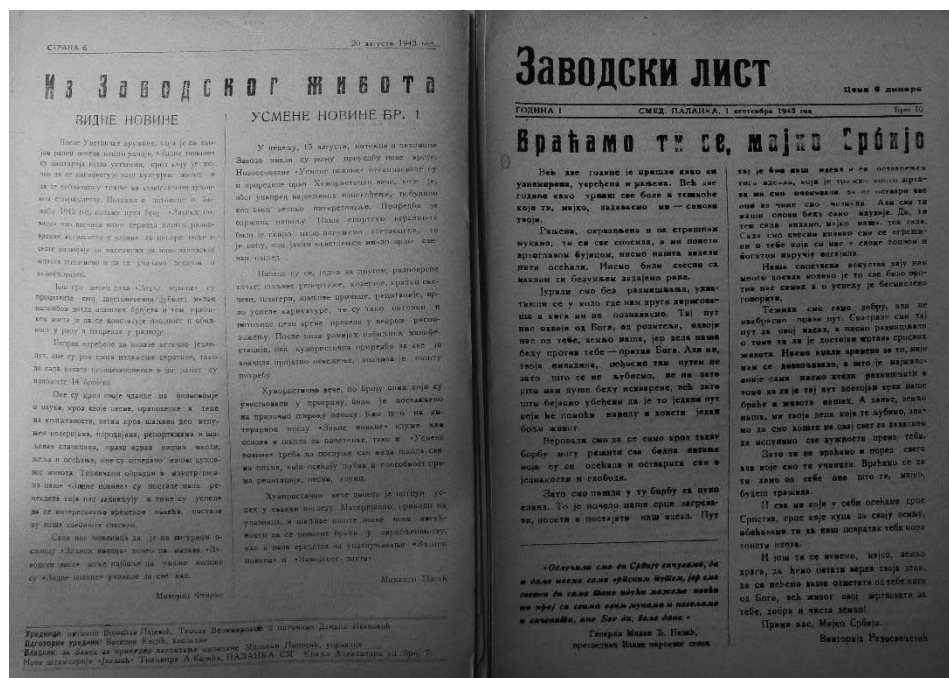
⁶⁷¹ *Заводски лист*, бр. 7, стр. 5; бр. 8, стр. 5; бр. 9, стр. 5; бр. 10, стр. 5; бр. 12, стр. 5; бр. 13–14, стр. 10.

⁶⁷² Д. „Кад Панџа заигра... Завод–Гимназија 8:0 (3:0)“, *Заводски лист*, бр. 12, 10. октобар 1943, стр. 5.

⁶⁷³ СПОРТИКУС, „Значај првенства“, *Заводски лист*, бр. 12, 10. октобар 1943, стр. 5. Подршку развоју аматерског спорта пружио је и најпознатији заводски „спортски коментатор“ Драгољуб Попов („Преко спорта за родну земљу“, *Заводски лист*, бр. 15, 1. новембар 1943, стр. 5).

⁶⁷⁴ Драгољуб Попов, „Милан Јешевић“, *Заводски лист*, бр. 8, 10. август 1943, стр. 5; Исти, „Душан Љујић ‘Шане’“, *Заводски лист*, бр. 9, 20. август 1943, стр. 5; Исти, „Цекић Бранислав“, *Заводски лист*, бр. 10, 1. септембар 1943, стр. 5.

„Заводски лист“ није могао да одигра улогу у ослобођењу Србије и антифашистичкој борби. Он је био парадигма самог Завода. Није много остварено од обећане слободе, али је и репресија била мања него у другим листовима. Аутори нису могли да пишу о својим политичким уверењима, понекада и о осећањима и светоназорима, али је, ипак, развијан њихов литерарни дар и даван им простор за изражавање на теме које су окупатору биле прихватљиве. На његовим страницама своје уметничке прилоге објавили су касније истакнути књижевници попут Мила Дора (Милутина Дорословца) и Бранка В. Радичевића. Попут установе која га је издавала и подарила му име, и „Заводски лист“ служио је за афирмисање оних штићеника који су пошли путем ревизије политичких ставова и (барем делимичне) сарадње са управом. И он је био (зло)употребљаван у пропагандне и дневнополитичке сврхе. Као и сам Завод, и „Заводски лист“ не представља светлу тачку српске и југословенске историје, али се за њега оправдано може рећи: боље је што је постојао, него да није.

Изглед Заводског листа

Чудесна судбина Милутина Дорословца

Ретко се, посебно када је реч о Другом светском рату на простору Србије, пред очима историчара укаже низ примарних историјских извора који, осим сведочења о конкретним догађајима и именима које помињу, снажно осветљавају сву сложеност и нијансираност искуства преживљавања окупације. Такав изузетан случај представљају документи везани за Милутина Дорословца и његову чудесну судбину. Поређани једни поред других, у хронолошком следу, они сами по себи – и без интервенције историчара који их је пронашао, селектовао и анализирао – причају причу која је истовремено и веома парадигматична и веома сукобљена са историографским и популарним наративима везаним за Други светски рат на простору окупираних Србије.

Милутин Дорословац, у раној младости прозван надимком Лута, био је син јединац угледног београдског лекара, хирурга др Милана Дорословца и његове супруге Александре (рођене Бајић). Рођен је марта 1923. године у Будимпешти и најраније детињство провео је у Банату, у Зрењанину и у селу Ђурђеви, ⁶⁷⁵ где је његов отац радио као општински лекар. Тамо је завршио основну школу 1933. године. Будући да је Милутин стасао за полазак у гимназију, а његов отац управо специјализирао пластичну хирургију, породица се у јесен 1933. године преселила у Београд. Милутин је уписао II мушку гимназију. Његов отац уживао је изванредан углед у својој струци, а материјално благостање породице потицало је са мајчине стране: она се и водила као власник куће у улици Милоша Поцерца бр. 26, у којој су Дорословчеви живели. ⁶⁷⁶

Дорословац је још у Ђурђеви развио снажну љубав према књиगाма и највећи део слободног времена проводио је читајући. По доласку у Београд био је прилично повучен и окренут књизи, те је, током прве две године похађања гимназије, имао само једног пријатеља – Живојина Милојевића – који је, као и он, био пасионирани љубитељ књижевности. ⁶⁷⁷ Дорословац и Милојевић истовремено су осетили радост писања и објављивања првих песама, у периоду ране адолесценције и уз-

⁶⁷⁵ Ђурђево се данас налази у саставу општине Жабаљ и Јужнобачког округа Републике Србије, али се историјски налазило на самој граници Баната и Бачке, па се у литератури и перцепцији локалног становништва често сматра банатским местом. Ово велико село данас има претежно српско становништво, уз значајан удео русинске националне мањине, али је до Другог светског рата у њему живело и много Немаца и Мађара. Ђурђево је било и остало мултиконфесионална средина, чијим пејзажом доминирају грађевине православне и унијатске (гркокатоличке) цркве, а својевремено је у месту било и средиште назаренске заједнице.

⁶⁷⁶ ИАБ, УГБ – Картотека житеља Београда и Земуна, подаци за лице: Милутин (Милан) Дорословац, стр. 2.

⁶⁷⁷ ИАБ, УГБ СП, IV-192/3, Записник о саслушању Милутина Дорословца у Специјалној полицији од 22. јула 1942. године.

расту од тек 13–14 година. У петом разреду гимназије Дорословац је, по сопственом признању, постао потпуно опседнут књижевношћу: читао је модернистичке, „боемске“, ауторе Тина Ујевића и Рада Драинца, које је опонашао не само у покушајима књижевног стварања, већ и у начину одевања и физичком изгледу уопште: „носио сам шарене кошуље и био сам чупав као прави ‘песник’“.⁶⁷⁸ Следеће године у његове руке почела су долазити „Нолитова“ издања, у чијем су фокусу била социјална питања, интерпретирана из левичарског угла.

У то време је, посредством друга Бибе Паљића, упознао Исака Едија Давича и почео интензивно да се дружи са њим и Нином Азријел. Убрзо је почео да се креће у кругу „прогресивнијих“ београдских средњошколаца и кроз контакте, који су иницијално били везани за књижевност и уметност, долази у додир са комунистичком идеологијом. Упознао је уреднике и чланове редакција најзначајнијих омладинских листова „Младост“, „Зора“ и „Нови средњошколац“, и као повученом и несигурном адолесценту веома му је годило што је у поменутим круговима препознаван његов литерарни таленат. Све чешће почео је да виђа и студенте Воју Илића и Дражу Марковића, који су се дружили са средњошколцима и давали им савете (а заправо инструкције) на које теме да пишу и како да непрестано шире круг својих истомисленика.

Са избијањем Другог светског рата у јесен 1939. године и писање омладинске штампе постало је оштрије. Текстови су били веома критички интонирани према рату, социјалним и економским неједнакостима у друштву, школском систему, а у школским листовима објављивани су и афирмативни прикази левичарске литературе. Према сведочењу самог Дорословца, многи млади писци тих текстова нису били сасвим свесни да спроводе агенду КПЈ, нити су били формално учлањени у СКОЈ или партију.⁶⁷⁹ Просветне власти, међутим, јасно су прозреле да иза новог правца у писању школске штампе стоји комунистичка агитација. Листови су забрањени, а средњошколци који су против таквих одлука организовали петиције и протесте дисциплински кажњавани, неки чак и искључењем из школе. Милутин Дорословац кажњен је, током школске 1939/1940. године, мером удаљавања из школе.⁶⁸⁰ Како би избегао оштрију казну, Дорословац се исписао из II и уписао у V мушку гимназију. Тамо је затекао Бранислава Крстића, који је већ предано радио на организацији низа акција, које су подразумевале саботаже литерарних секција и пласирање комунистичке пропаганде, антиратне иступе на јавим догађајима. Упознао је и Бору Дреновца, Мишка Миљанића, Јована Јоцу Марјановића. Њихове актив-

---

⁶⁷⁸ Исто, стр. 2.

⁶⁷⁹ Исто, стр. 4–5; Miroljub Vasić, *SKOJ 1929–1941*, str. 113.

⁶⁸⁰ ИАБ, УГБ СП, IV–192/3, Штаб СКД, Обавештајни одсек – Управи града Београда, одељењу Специјалне полиције, Пов. Бр. 129, Београд, 18. 10. 1941. године.

ности све више је усмеравао студент медицине Дража Марковић. Приликом једне антиратне демонстрације која се одиграла на приредби Аеро-клуба у Београду, Дорословца је приметио наставник који је о њему написао реферат надлежним просветним властима и означио га као комунисту. Казна је била искључивање из гимназије, па је ту школску годину ванредно завршио приватним полагањем испита у Сремским Карловцима.

Током пролећа и лета 1940. године Милутин Дорословац доживео је и прва идеолошка размимоилажења у круговима којима се крећао, па и критике од својих левичарски оријентисаних другова. У тзв. „сукобу на књижевној левици“ Дорословац је подржавао Мирослава Крлежу, што је од једног дела београдских младих комуниста доживљено као вид декаденције и дисиденства. Истовремено му је замерено да се понаша „као интелектуалац“, да се „са висине опходи према друговима“, па је његова улога од активног члана (комунистичке средњошколске) дружине привремено сведена на „литерарног сапутника“.⁶⁸¹ Дорословац је потом отпутовао за Зрењанин (Велики Бечкерек/Петровград), где је, боравећи код бабе, провео већи део лета.

По повратку у Београд Дорословца је сачекао нови вид омладинског комунистичког активизма. Према инструкцијама Едија Давича, који је у тим тренуцима давао иницијативе средњошколцима, требало је „превазићи секташтво“ и „напредне кругове средњошколаца“ приближити народним масама. Решење је потражено у „акцији за ћачке кујне“, која је имала социјални и пропагандни карактер, и у суштини је била усмерена ка ширењу базе чланства и симпатизера КПЈ међу школском омладином и њиховим родитељима. Будући да је тема његовог „декадентизма“ сасвим пала у заборав у тим новим околностима, Дорословац се веома ревносно ангажовао у поменутој акцији. Награда, бар у извесном смислу, стигла је у фебруару 1941. године. На корзоу му је пришао Дража Марковић и, похваливши његов допринос у акцији за ћачке кухиње, отворено га упитао да ли је спреман да преузме руковођење акцијама у Петој мушкој гимназији. Дорословац је одговорио потврдно и прешао Рубикон: постао је члан тзв. „средњошколског актива“ МК СКОЈ за Београд. Његова припадност комунистичком покрету више није била везана, нити се пред просветним и полицијским органима могла правдати литерарним интересовањима.

Од фебруара 1941. године Дорословац је и званично био члан „централног школског актива“ СКОЈ-а, на чијем се челу налазио Дража Марковић. Иако му је иницијално била намењена V гимназија, она је ипак остављена на управу Едију Давичу, док је Дорословац преузео на себе координисање акција у својој некадашњој школи: II мушкој гимна-

⁶⁸¹ ИАБ, УГБ СП, IV-192/3, Записник о саслушању Милутина Дорословца у Специјалној полицији од 22. јула 1942. године, стр. 6.

зији. Део актива (укупно 8 школа) којем је припадао Лута састајао се у стану Браце Белића, задуженог за IV мушку гимназију.

Почеци организованог скојевског рада међу београдским средњошколцима⁶⁸² били су обележени неискуством и идеолошком неизграђеношћу руководиоца, који практично нису имали никаквог реалног додира са озбиљним конспиративним радом. Састанци су одржавани по школама, а изузетно, у случају потребе, одређени руководиоци би „на вези“ држао и школу за коју није директно одговоран – Дорословцу је припало привремено старање над VII женском гимназијом. Током првих месеци 1941. године као главни политички противници младих скојеваца били су означени ђачки клубови Српског културног клуба (СКК), док је средњошколска омладина Збора била потпуно неактивна или се бар таквом представљала.

У историјским догађајима с краја марта 1941. године „средњошколски актив“ одиграо је сасвим ефемерну улогу. Омладинци СКК били су знатно активнији у промоцији антифашистичке политике и дочекали су вест о пучу и смени владе славодобитно, украшавајући своје школе енглеским заставама и сликама краља Петра II. Априлски рат потпуно је прекинуо рад актива, јер су се под налетима немачких бомбардера млади комунисти разбежали, напуштајући и своје скојевске дужности. Милутин Дорословац се раздвојио од својих родитеља „и сам пошао у бежанију путем Младеновца, Аранђеловца и Лазаревца“, да би се у Београд вратио тек половином маја.⁶⁸³ Почетне илегалне активности одвијале су се мимо њега, који се определио за учење, а и поново се нашао на удару критике другова. Осећао је анимозитет Марка Никезића и Јована Марјановића, који су га сматрали неозбиљним.

Када је нацистичка Немачка напала Совјетски Савез, настало је неописиво узбуђење међу младим комунистима. Они су били уверени да ће Совјети, о чијој су организационој, привредној и војној супериорности толико слушали, брзо и лако сломоти налет хитлероваца и покренути контраофанзиву. Дошло је до реактивације „средњошколског актива“, на чијем се челу нашао студент Марко Никезић, а Дорословцу је поверена организација рада у V мушкој гимназији. На платформи народноослободилачке борбе требало је да свој допринос дају и београдски средњошколци. Они су укључивани у илегалне акције: паљење новина, бацање ексера под точкове немачких возила, сечење телеграфских каблова, изазивање пожара и друге саботаже.⁶⁸⁴

---

⁶⁸² О њима детаљно: ИАБ, УГБ СП, IV-192/3, Записник о саслушању Милутина Дорословца у Специјалној полицији од 22. јула 1942. године, стр. 7–8.

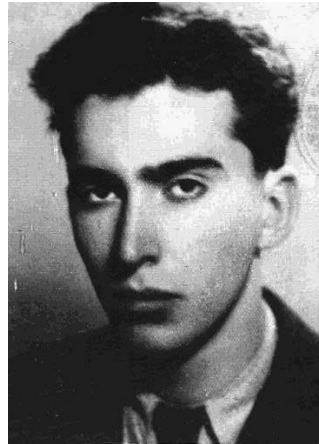
⁶⁸³ Исто, стр. 8–9.

⁶⁸⁴ О томе детаљно: Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, стр. 104–179.

Почетни занос није трајао дуго: колаборационистичка штампа и радио доносили су вести о дубоком пробоју немачких армија у совјетску територију и великим губицима Црвене армије. Већ у септембру одиграле су се прве полицијске провале у СКОЈ-у, па је Бора Дреновац дао инструкцију Дорословцу да обустави илегални рад и седи код куће. Већ у јесен 1941. године Гестапо, Обавештајни одсек СДК, а делимично и Специјална полиција, располагали су солидном количином информација везаном за скојевску организацију у Београду. Спремала су се хапшења. Специјалној полицији је у октобру достављен списак најактивнијих средњошколских руководиоца у Београду, међу којима се на првом месту налазио Милутин Дорословац.⁶⁸⁵

Бора Дреновац

Марко Никетић

Крајем октобра и почетком новембра Дорословцу је поверен нови задатак. Пребачен је на Чукарицу, где је требало обновити рад квартовског актива, будући да је 40-ак омладинаца отишло у партизане и да је рад са омладином практично био обустављен.⁶⁸⁶ Премештај му је, као казну, наместио Бора Дреновац, будући да га је и даље пратио имиџ интелектуалца, бонвивана и неозбиљног активисте. Млади Лута је био свестан ове чињенице и тешко му је пало измештање из средине на коју је навикао. Он се није добро сналазио у раду са радницима бродаре и шећеране на Ади Циганлији, није успевао да их покрене на акцију, а и само подизање морала симпатизера НОП-а тешко је ишло у светлу вести које су редовно пристизале са Источног фронта. Колико су тешки били услови партијског рада на Чукарици сведочи чињеница да је његова виша партијска веза, радник чије је

⁶⁸⁵ ИАБ, УГБ СП, IV-192/3, Штаб СДК, Обавештајни одсек – Управи града Београда, одељењу Специјалне полиције, Пов. Бр. 129, Београд, 18. 10. 1941. године.

⁶⁸⁶ ИАБ, УГБ СП, IV-192/3, Записник о саслушању Милутина Дорословца у Специјалној полицији од 22. јула 1942. године, стр. 11-12.

конспиративно име било Стевица, „са тешком муком изражавао оно што хоће да каже“, а Стевичин претходник уклоњен је са тог места због склоности пијанству и коцки.⁶⁸⁷

У јануару 1942. године, неколико дана после Божића, Бора Дреновац дошао је у контролу Дорословчевог рада са активом који му је био поверен. Критика није изостала ни овај пут, али је Лути наговештено да ће бити враћен у средњошколски актив. Убрзо је предао своје додашње дужности и преузео руковођење II и V мушком гимназијом. Он, по свему судећи, није био сасвим свестан да је повратак у актив био последица извршених хапшења и недостатка руководећег кадра у београдским средњим школама, а не промене става руководства МК СКОЈ према њему. Након сасвим кратког времена, а услед хапшења или премештаја другова, Дорословац је практично постао главни руководилац централног средњошколског актива, који је изнад себе у оперативном смислу имао још само Дреновца. Њих двојица су се састајали у попречним улицама између Његошеве и Крунске, или у улицама у близини болнице и конспирисали. Када је, почетком марта 1942. године кретање Београдом и за Дреновца постало превелики ризик, Дорословац је преузео улогу курира између Дреновца и партијске везе, молерског радника Ђорђа Срдиха.

Током тзв. Мартовске провале и успешног врбовања једног броја илегалца за провокаторе Специјалне полиције, полиција је дошла и до информација о местима и временима састајања партијских веза у Београду. Дана 25. марта ухапшен је Ђорђе Срдих, за кога је истрагом одмах утврђено да је био руководилац IV рејона СКОЈ-а. Он је полицији дао информацију да за прекосутра има заказан састанак са „вишом партијском везом“, дајући локацију и лични опис Милутина Дорословца.⁶⁸⁸ Он је ухапшен 27. марта 1942. године око 45 минута иза поднева, на углу улица Јужни булевар и Војводе Глигора, у тренутку када је требало да се састане са Срдихем.

Дорословац је провео дуже време у притворским јединицама Специјалне полиције. Узимајући у обзир да је полиција била свесна његовог високог положаја у скојевској хијерархији, он није записнички саслушаван све до половине маја, већ само више пута усмено. Извесно је да су саслушања подразумевала и мере физичке изнуде исказа, али архивски историјски извори не садрже прецизне податке кроз колику и какву је тачно тортуру Дорословац прошао. С друге стране, сећања савременика и оно што је сам записао у свом најзначајнијем књижевном делу, указују

---

⁶⁸⁷ Исто, 12–13.

⁶⁸⁸ ИАБ, УГБ СП, IV–192/3, Извештај о предмету кривице Дорословац Милутина, Београд 27. априла 1942. Срдих је одао и бројне друге скојевске везе, које су, према овом извештају, све ухапшене на местима заказаних састанака и у полицији признале илегални рад.

на огромну бруталност и опсег тортуре, током које је био и животно угрожен. У интервјуу датом листу „Данас“ у фебруару 2013. године Младомир Пуриша Ђорђевић изјавио је да је Дорословац „био скоро убијен на саслушањима“ у Специјалној полицији, док је Пепа Ракић, иако га није лично видела у том стању јер је у Завод дошла касније, у интервјуу аутору истакла да је „Дорословац био претучен до непрепознавања“ и „црн од батина“ када је стигао у Смедеревску Паланку, што указује на чињеницу да су последице физичке тортуре биле видљиве и месецима након окончања истраге над њим.⁶⁸⁹ Уколико се странице аутобиографског романа „Мртваци на одсуству“ смеју посматрати као историјски извор – а њихов садржај се великим делом подудара са извештајима Специјалне полиције и исказима датим током истраге – тортура је подразумевала вишеструку тучу корбачем по табанима, потом пендрецима и штаповима по леђима и грудима, и коначно, вишесатно иживљавање бруталних иследника Штерића и Милорадовића, који су ударцима својих песница по његовом лицу буквално трајно изменили Дорословчев лични опис и послали га у болницу полумртвог.⁶⁹⁰

Супротно ономе што и данас често истичу поштоваоци његовог књижевног рада и личности,⁶⁹¹ Дорословац се сломио под физичком тортуром и полицији дао информације о практично свим партијским везама које је имао. Већ крајем априла 1942. године у извештају шефу одељења Специјалне полиције наводи се његово „делимично признање“, и истиче да је до тог тренутка, по линији везе са њим било извршено око 30 хапшења, а да су нова предстојала.⁶⁹² У мају су обављена два записничка саслушања, у којима је Дорословац до танчина описао рад скојевске организације у Београду, дајући имена готово свих некадашњих и тренутних чланова средњошколског актива, као и неких виших веза са којима је био у додиру.⁶⁹³ Масовне провале београдских организација СКОЈ-а и хапшења руководиоца и чланова у лето 1942. године биле су, у великој мери, директна последица његовог исказа иследницима. То је била чињеница позната и његовим саборцима, како оним реткима који су остали на слободи, тако и онима који су били упућени у Завод или логор на Бањици.⁶⁹⁴ У својим писмима и сећањима на илегални рад Славка Петровић Муњас је своје и хапшење других скојеваца

⁶⁸⁹ Упореди: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/ljoticev-san-u-novom-sadu/>, приступљено 9. 4. 2024, и Интервју са Мирославом Пенем Ракић, стр. 6.

⁶⁹⁰ Milo Dor, *Mrtvaci na odsustvu*, стр. 27–41, 108–114.

⁶⁹¹ Види нпр: Andrej Ivanji, „Pisac nade. In memoriam: Milo Dor (1923–2005)“, *Vreme*, 8. 12. 2005, доступно на: <https://vreme.com/kultura/pisac-nade/>, приступљено 27. 3. 2024.

⁶⁹² ИАБ, УГБ СП, IV–192/3, Извештај о предмету кривице Дорословац Милутина, Београд 27. априла 1942.

⁶⁹³ ИАБ, УГБ СП, IV–192/3, Записник о саслушању Дорословац Милутина, рађеног 11. маја 1942; Записник о саслушању Дорословац Милутина, рађеног 12. маја 1942. године.

⁶⁹⁴ ИАБ, БЛ–888, стр. 13.

у пролеће и лето 1942. године називала „Лутина провала“ или „Дорословчева провала“.

Оно што се са Милутином Дорословцем дешавало од хапшења 1942. године до почетка његове блиставе литерарне каријере доказ је да, супротно честим уверавањима, нису сви људи једнаки, односно да су неки од њих у знатно већој мери миљеници Фортуне у односу на друге. Већина његових сабораца задржана је у Бањичком логору, у коме су неки дочекали извођење пред стрељачки вод, други депортовање у концентрационе логоре у Норвешкој и на територији Трећег рајха, а трећи, као и сам Лута, оснивање Завода за принудно васпитање омладине. Нико од њих, бар колико је то за сада познато, изузев младог Дорословца, није био у прилици да се за његов случај заинтересује и лично председник колаборационистичке владе, бивши армијски генерал Милан Недић, као и управник града Београда и потоњи шеф Српске државне безбедности Драгомир Драги Јовановић. Дорословчева породица била је угледна и имућна, а он једини наследник и породична узданица. У разним фазама заточеништва свог јединца, породица је, према речима сведока и породичних пријатеља, дала „силне паре“ разним агентима и руководиоцима не би ли издејствовала његово ослобађање или бар повољнији третман.⁶⁹⁵ Остало је неразјашњено како је концепт једног писма подршке, односно интервенције у његову корист, дошао до самог Недића. У њему се истицало да један од главних скојевских руководиоца у Београду нема никакве везе са комунизмом: „Одличан је и миран младић. Искључено је да се могао бавити комунизмом, јер га родитељи нису могли у том духу васпитати, и јер он потиче из једне од најбољих српских породица. За младог Дорословца преузимају гаранцију у сваком погледу десетине познатих патриота а међу њима и ја сам“.⁶⁹⁶

Час у коме је писана интервенција за Милутина Дорословца веома је индикативан. Већ тада се радило на добијању свих потребних дозвола за оснивање Завода и уобличавао концепт корективног рада са младим комунистима. Недуго по интервенцији у његову корист извршено је последње Дорословчево саслушање у Специјалној полицији. У њему је, чак и детаљније и опширније, сведочио о свом животном путу и комунистичкој активности. Иако је тај документ насловљен као записник са саслушања, форма и структура исказа, као и употребљени језик и стил, више одговарају литерарном раду него полицијском записнику.⁶⁹⁷

---

⁶⁹⁵ У свом аутобиографском роману Дорословац је као пресудну интервенцију означио контакт своје мајке са супругом Драгог Јовановића, као и залагање Јовановића за његово ослобођење (Milo Dor, *Mrtvacima na odsustvu*, стр. 141–147).

⁶⁹⁶ ИАБ, УГБ СП, IV–192/3.

⁶⁹⁷ Дорословац је у свом аутобиографском роману навео да је Радан Грујичић, полицијски агент који је учествовао у његовом ислеђивању и коме је додељена дужност да прими његов доброволни исказ, захтевао управо такво сведочење, те да му се чак обратио следећим речима: „Ти си нека врста књижевника, ти ћеш то већ моћи. Али,

Дорословац је своје „држање на полицији“ закључио следећим речима: „Изнео сам верно не само свој раду у ‘СКОЈУ’, него и цео свој живот. Негде сам, можда, и био мало преопширан у изношењу личног живота, али то је било зато што сам се трудио да што тачније оцртам све утицаје који су били пресудни да се развијем у овакву друштвену јединку. Ја мислим да је моја искреност довољан знак да данас друкчије гледам на мој рад у ‘СКОЈУ’. Данас много веће вредности налазим у науци, него у политичком раду. Данас, најзад, много више волим и ценим сам живот.“⁶⁹⁸

Са ове временске дистанце и у светлу расположивих историјских извора није могуће утврдити да ли је, и у којој мери, Милутин Дорословац заиста ревидирао своје политичке ставове. Чини се да га антифашистички дух није напустио до краја живота, али је сумњи и критика на рачун КПЈ, и посебно, њеног односа према ухапшеној београдској омладини, било и током истраге, и за време боравака у Заводу, али и у његовим послератним литерарним делима. Завршни део његовог последњег исказа у полицији савршена је манифестација „поправљивости“, сигнал надлежнима да интервенције везане за његову „идеолошку заведеност“, породично порекло, васпитање и националну исправност нису биле сасвим без основа. Шта год да је од наведеног било пресудно, исход је био повољан. Лута Дорословац изведен је из притворске јединице Специјалне полиције на Обилићевом венцу у ноћи између 21. и 22. септембра 1942. године, и са првом групом будућих „питомаца“ Завода за принудно васпитање омладине, стражарно спроведен возом у Смедеревску Паланку.

Дорословчево држање у Заводу за принудно васпитање омладине дало би се окарактерисати као конструктивно и примерно. Као део првих група које су дошле у Завод, он је учествовао у свим тешким физичким пословима везаним за оспособљавање заводских објеката и економије за живот и рад. Држао је наставу из француског језика штићеницима који су били ученици нижих разреда гимназије.⁶⁹⁹ Своје уметничке аспирације наставио је да развија уз подршку васпитача и заводске управе. Био је део позоришне секције Дилетантске/Уметничке дружине Завода, која је адаптирала и изводила више представа. У њима је играо као глумац и учествовао на адаптацији текста и режије. Поверено му је да напише текст „Заводске песме“, ⁷⁰⁰ незваничне химне

молим те, никакве поезије, никакве социјалне критике, дај нам само објективну и трезвену прозу“. Исказ који је потписао диктирао је записничарки практично читав дан, изузев паузе за ручак (Milo Dor, *Mrtvacima na odsustvu*, str. 134).

⁶⁹⁸ ИАБ, УГБ СП, IV-192/3, Записник о саслушању Милутина Дорословца у Специјалној полицији од 22. јула 1942. године, стр. 15.

⁶⁹⁹ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4-21.

⁷⁰⁰ Текст песме објављен је у „Заводском листу“ бр. 3, 15. јуна 1943. године. Налази се и на крају ове књиге, међу одабраним песмама насталим у Заводу.

установе, коју су штићеници певали приликом екскурзија или излазака из заводског комплекса. Његов литерарни рад дошао је до изражаја и у „Зидним новинама“ и „Заводском листу“, а нашао се и међу првим уредницима поменутих заводских гласила.

Дорословац је у Смедеревску Паланку доспео носећи крст масовне провале, тј. издаје покрета и другова. Током боравка у притвору имао је прилике да види страшну судбину једног броја скојеваца, који су упућени у логоре изван Србије или стрељани у оквиру репресивних мера окупатора. Неки од њих су у хијерархији покрета заузимали нижа места од њега. Завод и оно што је могла да му понуди заводска управа, било је, у сваком смислу те синтагме, једина тренутно доступна сламка спаса, за коју се Дорословац грчевито ухватио. Током боравка у Заводу истицао је да „материјализму није пришао познавајући га у целости, већ само у појединим тачкама“, да је ишао срцем, а не разумом, са жељом да се помогне онима којима је то било потребно, да је поглед на свет развијао са нестрпљењем и незрелошћу својственим младим људима.⁷⁰¹

Истовремено, он се није развио у денунцијанта и конфидента управе. Афирмисао се ревносим извршавањем различитих задужења везаних за заводске објекте и економију, као и стварном иницијативом у раду уметничких секција. Његово истицање интелигенцијом и уметничким талентом често је употребљавано од управе и васпитача, који су указивали да такав тип личности није потребан партизанском покрету већ да има да послужи за обнову и препород националне Србије. Млади Лута није се заносио оваквим похвалама нити се сукобљавао са управом, настављао је да ради по свом, не угрожавајући ни себе, ни друге.

Особеност Дорословчеве ситуације била је препозната и код дела најчвршће комунистички оријентисаних штићеника. Када се јавила идеја о побуни и покушају ликвидације заводске управе, Милан Јосимовић „Мачак“, један од главних носилаца политичког организовања у Заводу и отпора управи, обратио се Дорословцу, као искуснијем средњошколском руководиоцу, за помоћ у припреми и реализацији. Лута, који је већ стекао солидно поверење и наклоност управника и васпитача, хладнокрвно је одбио било какво учешће у таквим подухватима. Будућим завереницима је рекао: „покушајте, али ћете видети како ћете проћи“, ⁷⁰² потписујући тиме себи смртну пресуду која ипак није стигла на извршење. Наставио је да заузима конструктиван став према управи и програму свог преваспитавања, али никада није открио постојање планова и припреме за извршење пуча. Дорословчево понашање у Смедеревској Паланци можда је најбоље описала Анка (Аница) Паскаљевић, за коју је он био „један веома занимљив случај“: „Може се рећи да је био пријатељ управе, ниједним јединим прстом ништа непоштено није на-

---

⁷⁰¹ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 1, Утисци поводом говора г. министра Велибора Јонића, стр. 2–3.

⁷⁰² ИАБ, МГ–442, стр. 9.

правио према осталим друговима. Што је видео, није видео, што је чуо, није чуо, ништа се није мешао. Он је углавном мирно живео. Масу ствари је видео, масу ствари чуо, али никоме ништа није рекао. Он је уопште био сломљен. Није га сломила управа логора (Завода, прим. А. С.) него полиција. Тотално је био сломљен.⁷⁰³

Иако би се, на основу послератног политичког активизма, могло дискутовати о искренности његове идеолошке трансформације, млади Лута је, према званичном допису Милована Поповића, „раскинуо са комунизмом“ и бранио „свој став пред јучерашњим друговима“.⁷⁰⁴ Због исказане конструктивности у ревизији политичких ставова и извршавању различитих заводских задужења, Дорословац је промовисан у водника питамаца и „помоћног васпитача“ (заправо – руководиоца културно-уметничких секција и активности). Између осталог, током боровка у овој установи, остварио је емотивну везу са штићеницом Даницом Манчић. И васпитачима и штићеницима је било познато да су се они током боровка у Заводу и верили, као и да планирају заједнички живот изван Србије, чим Дорословчева породица успе да издејствује њихово ослобађање.⁷⁰⁵ Овакво његово држање, уз објективну одговорност за хапшење великог броја скојеваца, изазвало је презир код оних штићеника који су се и даље чврсто држали својих политичких ставова, посебно бивших београдских скојеваца. Приликом побуне („пуча“) у априлу 1943. године, Дорословчево име нашло се на списку за ликвидацију који је пронађен током истраге, и то као прво иза имена чланова заводске управе.⁷⁰⁶

Доктор Милан Дорословац није се лако мирио са заточеништвом сина јединца, оправдано страхујући да би он могао страдати како због својих (некадашњих) политичких ставова, тако и због држања на полицији које је произвело несагледиву штету по скојевску организацију у Београду. Самостално или на нечију сугестију, тек, др Дорословац се пријавио за одлазак на рад у Немачку, којој је са одмицањем рата све више недостајала квалификована радна снага у готово свим професијама. Будући да тренутак пријаве коинцидира са завршетком истраге везане за побуну у Заводу, не сме се искључити могућност да је главни мотив пријављивања за рад у Немачкој заправо представљало спасавање сина одласком из земље.

Почетком маја 1943. године др Милан Дорословац написао је молбу министру просвете Велибору Јонићу у којој је хвалио „владање и

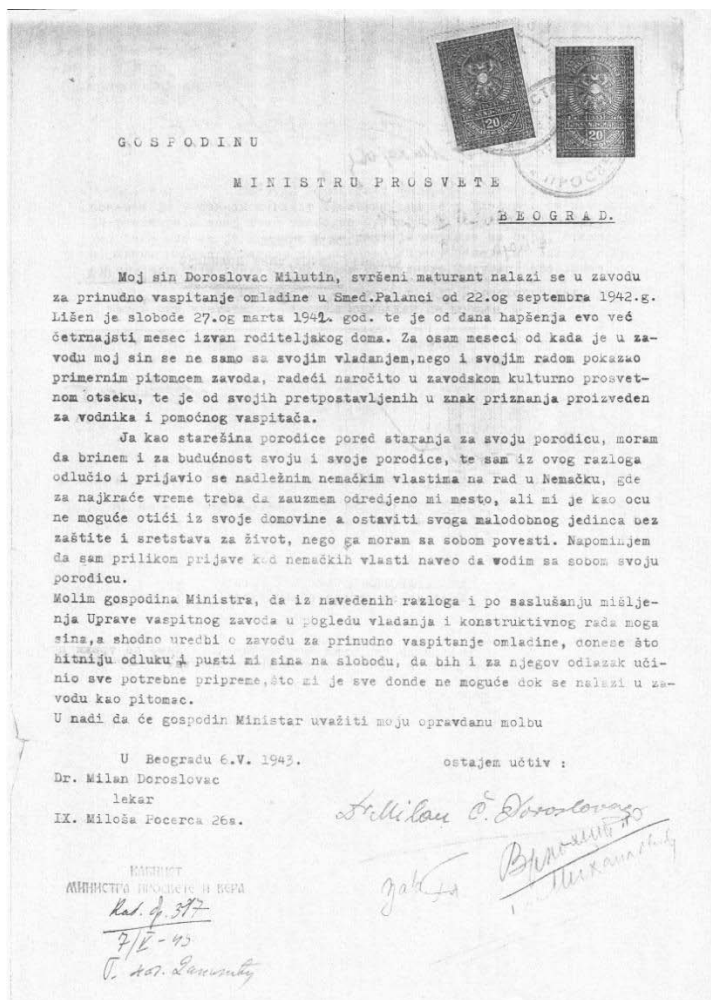
⁷⁰³ ИАБ, МГ-434, стр. 28. Слично држање у Заводу имала је и Слободанка Стефановић (Љубинка Шкодрић, Слободанка Цветковић, *н. д.*).

⁷⁰⁴ ДАС, Г-25, ф. 34, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. Бр. 186, 22. мај 1943. године.

⁷⁰⁵ ИАСП, ФАОЗ, кутија 4, Јосиф Марушић Министарству просвете и вера, Смедеревска Паланка 12. јула 1943. године.

⁷⁰⁶ ДАС, Г-25, ф. 34, Завод за принудно васпитање омладине, Пов. Бр. 186, 22. мај 1943. године.

конструктиван рад“ свог сина у Заводу, молећи за његово ослобађање, а са циљем заједничког одласка целе породице у Немачку.⁷⁰⁷ До почетка јуна своју сагласност за пуштање на слободу дали су управник Завода, Специјална полиција и Опште одељење Министарства просвете и вера.⁷⁰⁸ У извештају о раду Завода за јун 1943. године, међу именима 17 отпуштених штићеника којима је истекла мера „принудног васпитања“, под редним бројем 15. нашло се име Милутина Дорословца, отпуштеног на основу одлуке Министарства просвете и вера од 12. јуна.⁷⁰⁹

Писмо др Милана Дорословца у коме интервенише за пуштање сина
(ДАС, Г-25, ф. 34)

⁷⁰⁷ ДАС, Г-25, ф. 34, Писмо Милана Ч Дорословца Министру просвете, Београд, 6. мај 1943. године.

⁷⁰⁸ ДАС, Г-25, ф. 34.

⁷⁰⁹ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 5-1.

У историографији, публицистици и широј јавности влада извесна конфузија везана за начин како је Милутин Дорословац напустио окупирану Србију и доспео на територију Трећег рајха.⁷¹⁰ Не постоје конкретни историјски извори који директно сведоче о томе. Изгледа, међутим, да се, упркос добијеним одобрењима о којима је било речи, поново појавио неки актер на политичкој и безбедносној сцени који је спречио Дорословчево ослобађање. Његов излазак из Завода није био и излазак на слободу. Према појединим ауторима, др Милан Дорословац успео је, везама и подмићивањем, да издејствује премештај свог си-на из Смедеревске Паланке у затвор Гестапоа у Београду, где је третман наводно био блажи и хуманији.⁷¹¹ Оно што је сигурно да је пут младог Дорословца даље одвео у Беч,⁷¹² а да се непосредно пре одласка верио са својом девојком Десанком Манчић, такође штићеницом Завода, која се у његовим романима јавља под именом „Лепа“. Према неким наводи-ма, он је упућен на принудни рад,⁷¹³ а поуздано је утврђено да је поново хапшен и извесно време (од септембра 1944. до априла 1945. године) задржан у притвору Гестапоа. Након тога се у аустријској престоници настанио трајно и у њој проживео наредних шест деценија живота.

Милутин Дорословац после хапшења у Бечу 1944.

⁷¹⁰ У којој мери су дезинформације везане за Дорословчев живот током Другог светског рата присутне у јавности сведочи и одредница „Мило Дор“ *Хрватске енциклопедије*, у којој се истиче да је „као антифашист ухићен и затворен у Њемачкој и Аустрији 1942–1945“! (Dor, Milo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 27. 3. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/dor-milo>).

⁷¹¹ Mihajlo Ristić, In memoriam: Milo Dor (1923–2005), *Republika*, br. 372–373, januar 2006. Доступно и на: <http://www.republika.co.rs/372-373/19.html>, приступљено 27. 3. 2024.

⁷¹² Milo Dor, *Beli grad*, Beograd: Vreme knjige, 1995, str. 46.

⁷¹³ Уколико се „Мртвацима на одсуству“ сме поклонити поверење, Дорословац је на рад у Трећи рајх ипак отишао добровољно и тамо имао статус страног радника по уговору. О томе и сам сведочи, описујући подстанарски живот у аустријској престоници, рад у фабрици и друге околности. Слобода кретања му није била ограничена, нити је имао третман радника ангажованих по основи изречене казнене мере принудног рада. Међутим, у своја друга два романа говори о „депортовању“ и „протеривању“ у Беч, не разјаснивши детаљније шта се под тим појмовима подразумева. Упореди: Milo Dor, *Beli grad*, str. 64–65 и Мило Дор, *На погрешном колосеку: фрагменти једне аутобиографије*, Београд: Просвета, Нови Сад: Књижевна заједница, 1991, стр. 80.

Живот Милутина Дорословца у послератној Аустрији наликује на сценарио најбољих холивудских биографских остварења. Чим је рат завршен, његов литерални таленат препознаје и снажно га протежира Ото Базил, аустријски књижевник, преводилац и новинар, антифашиста који је 1938. године хапшен због увреде личности Адолфа Хитлера.⁷¹⁴ Већ 1945. године Дорословац објављује своју прву причу на немачком језику: „Worte, auf die graue Wand geschrieben“ (Речи написане на сивом зиду), наводно насталу током боравка у затвору Гестапоа 1944/45. године. То је, уједно, и последње дело које је објавио под својим крштеним именом. Одабира уметничко име Мило Дор којим ће се служити до краја живота, иако до службене промене имена никада није дошло. Већ 1947. године Базил му објављује прву збирку приповедака и Дорословац постаје део динамичне послератне бечке књижевне и уметничке сцене. Статус велике звезде у успону потврђује првим романом „Мртваци на одсуству“ (Tote auf Urlaub), који ће постати и део његове (аутобиографске) триологије „Сага о Рајковима“.⁷¹⁵ Као и већини аустријских писаца тих година, његове књиге објављују се и штампају у (Западној) Немачкој, а потом у Аустрији. Завод за принудно васпитање омладине и поједине личности везане за установу, под стварним или фиктивним именима, наћи ће се у многим његовим делима, а сам Дорословац у њима ће се јављати под именом Младена Рајкова.

„Мртваци на одсуству“ учинили су Мила Дора књижевном звездом и широм отворили врата западноевропских установа културе. У тренутку објављивања ове књиге њему је било једва тридесет година. Иако је поменути роман заиста верно сведочанство великог књижевног талента, он заправо представља Дорословчеву аутобиографију из периода 1940-их година, уобличену и представљену на уметнички вешт и широким круговима публике пријемчив начин. Описи поступка Специјалне полиције према ухапшеним комунистима, али и самом раду скојевске организације, типовима личности, међусобним зађевицама и суревњивостима – у целини одговарају историјским изворима сачуваним у архивским фондовима Историјског архива Београда.

Није тајна да је Дорословац остао у емиграцији због страха од последица које би га могле задесити у вези са полицијском провалом из пролећа и лета 1942. године. У годинама револуционарног врења и учвршћивања комунистичког режима глава се губила и за далеко мање

---

⁷¹⁴ Гордана Илић Марковић, „На погрешном колосеку осећам се добро: Милутин Дорословац – Мило Дор“, *Етноантрополошки проблеми*, нова серија, год. 15, св. 1 (2020), 49–50.

⁷¹⁵ Други и трећи део триологије на немачком језику објављени су 1959. и 1969. године. Три романа која чине поменути триологију објављена су у Србији почетком 21. века, у преводу Ивана Ивањија: *Сећање само* (2001), *Мртваци на одсуству* (2002) и *Бели град* (2003).

кривице. Утолико је занимљивији, мада и даље највећим делом обави-
јен велом тајне, пут његове неформалне рехабилитације. Први пут је Ју-
гославију и свој породични дом у Београду након Другог светског рата
посетио 1953. године. Годину дана раније објавио је свој први превод
Мирослава Крлеже на немачки језик (приповетку „Сусрет са нечисти-
вим“) и посредовао при даљим преводима Крлеже на тржишту немач-
ког говорног подручја.⁷¹⁶ Да ли је ово тек случајност или је сујетни, а
веома утицајни хрватски књижевник имао удела у рехабилитацији До-
рословца и добијању дозволе да посети Југославију, није познато.⁷¹⁷

Но, било је и других кандидата који су могли помоћи бечку књи-
жевну звезду у успону. Његов школски друг Богдан Богдановић, архи-
текта и потоњи аутор најпознатијих споменика посвећених жртвама
Другог светског рата у Југославији, такође је отпочео свој уметнички и
политички успон, и није био без утицаја. Коначно, почетком педесетих
година друштвена и политичка клима у Београду у знатној мери се ра-
зликовала од оне с краја 1944. и 1945. године. Будући да је Дорословче-
ва мајка и даље живела у породичном дому, те да он ни у чему није ис-
пољавао антирежимско деловање у емиграцији, већ је, напротив, на-
стојао да промовише југословенске уметнике у Аустрији, могуће је да је
на „одговорном месту“ процењено да не представља опасност по поре-
дак, те да би могао и користити комунистичком режиму. Потенцијална
репресија над њим свакако би веома негативно одјекнула у међународ-
ним књижевним круговима и одразила се на перцепцију социјалистич-
ке Југославије у међународној јавности.

Како год да се комуникација везана за Дорословчев први после-
ратни долазак у Југославију одиграла и какве је све противуслуге под-
разумевала, тек, он је од тада долазио редовно, а на себе преузео улогу
правог амбасадора југословенске књижевности на немачком говорном
подручју. У наредним годинама и деценијама преводио је бројне ауторе,
између осталих, Васка Попу, Станислава Винавера, Крлежу, Душана Ко-
вачевића, фрагментарно превео, посредовао у преводима и објављива-
њу Андрића, Црњанског, Тишме, Бугарчића. Већ 1954. саставио је тури-
стички водич за путовање кроз Југославију на немачком језику.

Са протоком времена књижевна слава Мила Дора, али и његов
друштвени и политички утицај, само су расли. Био је међу оснивачима
аустријског удружења професионалних писаца 1971. године, и прак-

⁷¹⁶ Гордана Илић Марковић, „На погрешном колосеку осећам се добро: Милутин Дорословац – Мило Дор“, стр. 51–52.

⁷¹⁷ Да су се проблеми „политичке прошлости“ одређених личности у Југославији педесетих и шездесетих година решавали управо на тај начин посведочено је низом примера. Будући да је поменути Крлежа могао да рехабилитује једног Савића Марковића Штедимлију, истакнутог усташког пропагандисту и србомрса, опрост грехова једном младићу који је у 19. години живота попустио под немилосрдним батинама иследника Специјалне полиције није представљао нешто незамисливо.

тично се сматра заслужним за то што је књижевност постала професија од које је могуће издржавати се у тој земљи. Председник поменутог удружења био је дуже од 20 година, бивајући реизабран огромним бројем гласова на изборима који су се редовно одржавали сваке друге године. Универзално је био признат као један од најзначајнијих аустријских послератних књижевника, као личност која спаја културе и различита поднебља и књижевне традиције.

За разлику од Милутина Дорословца, српског ученика, младог жовијалног бонвивана, писца у покушају, комунисте у покушају и сањара, Мило Дор био је космополитска личност, хедониста, остварени политичар, књижевна и медијска звезда, особа са знатним утицајем на

културну политику земље у којој је живео. Политички се активирао у аустријској Социјалдемократској партији, припадајући, вредносно, њеном левом крилу. Његови биографи углавном истичу да је Дор био противник сваког тоталитаризма, што, када се узме у обзир његов аранжман са Брозовим режимом у Југославији, не одговара пуној истини. С друге стране, заиста је ревносно иступао против политичке деснице и национализма, како у Аустрији, тако и у међународним односима. Већ загазивши у осму деценију живота, доживео је распад Југославије и крваве ратове деведесетих година. Осуђивао је бујање национализма на Балкану и критички се односио према Сло-

бодану Милошевићу и његовој политици. Остало је забележено да је организовао низ хуманитарних активности за помоћ уметницима са простора бивше Југославије, као и да је био иницијатор и покровитељ дијалога међу културним делатницима некадашњих југословенских народа, још у време док је рат и даље трајао.

Са протоком времена Мило Дор се у доброј мери одрекао Милутина Дорословца. Напустио је свој иницијални национални (и верски) идентитет. Није користио лично ни породично име, већ уметнички псеудоним који је сам смислио. Колико је познато, до краја живота објављивао је искључиво на немачком језику. Југословенска и српска издања његових књига су преводи, она нису била написана на његовом матерњем језику. Идентитетски се осећао Аустријанцем, уз истицање да није реч о националном идентитету или пореклу, већ о скупу вредности и животних пракси у које верује и које дели са својим сународницима Аустријанцима. У практично свим значајнијим лексиконима и енциклопедијама води се као аустријски књижевник српског порекла.

Увек на линији Парџије – Славка Пејровић Муњас

Међу штићеницима Завода за принудно васпитање омладине, посебно оним који су тамо упућени као ученици београдских гимназија, углавном су преовладавали издаци утицајнијих, добро ситуираних и етаблираних породица. У немалом броју случајева, бунтовни синови и кћери нису делили политичка гледишта нити систем вредности својих родитеља, већ су се често налазили и на потпуно супротним странама. Редак изузетак представљао је случај гимназијалке Славке Петровић (удато: Муњас), чији је отац Живадин Жижа био познати комуниста.

Славка Петровић рођена је у Аранђеловцу, 5. фебруара 1923. године, од оца Живадина и мајке Јелисавете.⁷¹⁸ Основну школу и два разреда гимназије завршила је у родном граду, а потом је две године похађала гимназију у Београду, где је и матурирала. По окупацији земље остала је у престоници. Отац Живадин је ухапшен, а мајка и сестра Бранка остале су у Аранђеловцу без извора прихода. Славка је, стога, осим бављења политичким и илегалним активностима, морала да зарађује, како за себе, тако и у циљу помагања егзистенције своје породице. Други светски рат био је суров према Петровићима: због комунистичке активности својих ћерки, Јелисавета је значајан део окупације провела у логору на Бањици као талац, а Бранка, Славкина сестра, погинула је у децембру 1942. године.

Због свог порекла и раног додира са комунистичким идејама и праксом илегалног рада, Славка Петровић се од самих почетака организованог скојевског рада међу београдским гимназијалцима истицала иницијативом, познавањем материје и чврстином ставова. Са великом слободом се може рећи да је била једна од ретких припадника своје генерације који су и пре Априлског рата и потоњег напада Немачке на СССР горели истинским револуционарним жаром. Док је већина београдских скојеваца познавала лично само другове из својих школа и евентуално мањи број оних који су живели у близини или са којима су се успутно упознали, Славка је знала скоро сваког члана омладинске организације, и са многима се присно дружила.⁷¹⁹ Одликовала ју је бес-

⁷¹⁸ ИАБ, УГБ СП, IV – 3/98, к.171/24, досије Славке Ж. Петровић; ИАБ, Картотека житеља Београда и Земуна, Петровић Славка.

⁷¹⁹ Да је заиста било тако сведочи њено ангажовање половином осамдесетих година, на састављању списка свих београдских скојеваца уочи Другог светског рата. Поред тога, она је Историјском архиву Београда оставила сећања на један број бивших скојеваца, посебно оних страдалих током рата. Њено сећање на Милована Миловића Ченцета и њихова предратна дружења дискретно указује на могућност да је њихов однос, у неком тренутку, можда превазишао политичку сарадњу и пријатељство (ИАБ, 2428–K1–14–2).

компромисност, отворена мржња према класном непријатељу, као и спремност да због својих уверења сноси различите последице.

По успостави окупационог режима у Србији и њеној престоници Славка Петровић није калкулисала, већ се одмах укључила у активно организовање отпора окупатору. Иако јој ентузијазма и самопожртвовања није недостајало, јесте искуства. Први пут је ухапшена, заједно са једним бројем другарица, већ у мају 1941. године. Тада су их полицајци пронашли непријављене у једном стану и током истраге добрано испребијали. Но, у том часу комунисти још увек нису сматрани тако опасним непријатељем, па је Славка брзо пуштена на слободу. Други пут је ухапшена у пролеће 1942. године, као део „провале Луте Дорословца“. Пре ње већ су пали многи скојевски руководиоци и полиција је располагала значајном количином материјала о њеној улози у омладинском покрету и акцијама комунистичких илгалаца. Овог пута перспективе боравка у затвору биле су знатно мрачније. Славка Петровић је описала изванредно тешке услове боравка у затворима Специјалне полиције, лошу исхрану и њене последице („ноге су ми биле танке као и руке“), пренасељеност нехигијенских соба, безнађе које је лебдело свуда око заточених младих комуниста.

Као и већина њених ухапшених другарица и другова, Славка је прошла кроз бруталну тортуру у рукама иследника Специјалне полиције. Тучена је по табанима, леђима, бубрезима, онесвешћивана од батина и враћана у ћелију, а потом поново саслушавана. Иако је у послератним исказима често инсистирала да се већина ухапшених држала добро, заправо је умањивала сопствено херојство и релативизовала чињеницу да су многи младићи и девојке под батинама рекли (скоро) све што знају. Да се држала веома снажно и пркосно сведочи чињеница да није постојао записник са саслушања, односно, да је она подносила тортуру не одајући ништа. По пребацивању у затвор у Ђушиној стално се питала зашто се са ухапшенима већ недељама не дешава ништа и шта репресивни органи намеравају да ураде са њима. Негде у лето 1942. године чула је гласине да се за децу грађанских породица, чији су имућни и утицајни родитељи интервенисали и притискали органе Недићеве управе, оснива неки Завод за принудно васпитање омладине. Када су и иследници и стражари потврдили ту гласину, а уз то и објаснили да „непоправљиви“ неће моћи да буду упућивани тамо, решила је да прихвати сугестију једне раднице, чланице КПЈ са којом је делила ћелију, и да призна понешто, тј. иследницима да податке за другове који су већ били у партизанима и погинули. Истовремено је, веома опширно, иследницима говорила о наводно великом утицају оца на њу, како би изазвала сажаљење и показала се „поправљивом“. Захваљујући томе је, практично полужива, стекла место у првом возу који ће будуће „питомце и питомце“ одвести у Смедеревску Паланку.

Славка је у послератним мемоарским записима и писмима које је слала Историјском архиву Београда и свом другу, бившем „заводском питомцу“ Милети Станићу Сократу, истицала да је у Завод пошла са намером да одатле бежи. Наводно је још од првог дана имала сасвим јасну слику о правој природи установе, као и договор са другарицама како да се држе. Иако се свакако убраја у најборбеније заточенике установе у Смедеревској Паланци, Славка Петровић ипак претерује или пројектује осећање и догађаје каснијег периода у прве дане рада Завода. Осећајући (макар и подсвесно) да свом другу Сократу ипак саопштава унеколико идеализовану причу о својим првим данима и недељама у заводском комплексу, она је и сама морала да истакне да бекство тада није било могуће ни реално, јер је била измрцварена од мучења у Специјалној полицији, није познавала терен, нити је имала поуздану везу са друге стране бодљикаве жице. Супротно ономе што је желела да истакне о првим недељама свог боравка, из њених писама јасно се уочава да је добровољно учествовала у малтерисању заводских барака и бројним радовима на којима су се посебно истакле прве групе штићеника. Иако је мрзела Драгојлу Поповић, ипак је повремено играла одбојку са њом и другим девојкама, и у суштини, није покушавала да се отворено сукобљава са управом и васпитачима. Уместо тога, ходала је танком линијом „тихе саботаже“, бирајући битке и покушавајући да подрије васпитни концепт што дискретније.

Политичкој настави и процесу политичког преваспитавања у Смедеревској Паланци Славка Петровић одупирала се на бројне начине и истрајно, водећи рачуна и о чињеници да њено „држање“ утиче на однос осталих штићеница према преваспитавању, али и Заводу уопште. Ретко је заузимала прагматичну линију у односу према заводској управи, а чак и тада, настојала је да изрази сумњу у вредности које су у Заводу промовисане. Добар пример овакве праксе представљао је њен писмени задатак о утисцима поводом говора министра просвете Велибора Јонића. Иако је, индиректно, похвалила Јонићеве реторичке способности, истичући да није знала да се „мишљење, једно читаво гледање на свет може изнети у тако кратком времену, тако заокругљено и у целини“, она је истакла да је министров говор, усредсређен на постојање Божије промисли, у њој пробудио „стару сумњу и колебања“, будући да таква промисао неке кажњава одмах, неке после дуго времена, а неки остану некажњени, што је, према њеном уверењу, ипак било неправедно.⁷²⁰ Чак и када је била принуђена да „тактизира“ у односу са васпитачима и управом Завода и изрази се афирмативно о вредностима у које није веровала, она је проналазила начин да остане искрена и према себи и према другима, и да на дискретан начин истакне сумњу у исправности и вредност садржајима са којима су је суочавали.

⁷²⁰ ИАСП, ФАОЗ, Кутија 1, Утисци поводом говора г. министра Велибора Јонића, стр. 1.

Славка Петровић била је међу „питомицама“ највише укљученим у политички рад и пружање отпора заводској управи и васпитачима. Од почетка организованијег илегалног рада била је део најужег круга најтврђих штићеника, оних који су и својим личним примером, и кроз договорене акције, константно ометали васпитни рад у установи и били коловозе свих озбиљнијих акција. Уз Недељку Тасковић била је главни покретач и координатор свих субверзивних акција које су девојке заточене у Заводу организовале и реализовале. Њено истрајно подривање агенде коју су Милован и Драгојла Поповић спроводили повремено је било отупљивано само здравственим стањем. Наиме, од последица батинања у Специјалној полицији, током боравка у Заводу отварале су јој се ране на кожи и плућима, имала је воду у оба плућна крила, а ударци које је примила у рејону бубрега ослабили су јој рад ових виталних органа. Због тога је више пута упућивана на стационарна лечења ван Смедеревске Паланке.

Посебно важну улогу у успостави и одржавању илегалне активности у Заводу имало је тзв. „хватање везе“ са комунистичком организацијом у Смедеревској Паланци. До њега је дошло посредством Славкине мајке Јелисавете Петровић. Она је, током августа 1942. године, провела двадесетак дана у Бањичком логору са Милицом Миљом Бајазит, фризерком из Смедеревске Паланке.⁷²¹ Када је формиран Завод и Славка упућена у њега, Јелисавета Петровић замолила је Бајазитову да повремено одлази у посету. Комуникација по политичкој линији између Славке и Миље највероватније је започета почетком 1943. године. Са протоком времена све више је добијала на значају и Бајазитова је практично постала главни ослонац штићеника-завереника који је деловао изван бодљикавом жицом ограђене установе. Њен идентитет знао је веома узак круг штићеница и он је био изванредно брижљиво штићен, па је „питомице“ никада нису одале, ни након бројних мучења и батинања током истрага у Заводу. Петровићева је повремено ову везу „предавала“ Аници Паскаљевић, а за Бајазитову су поуздано знале још и Милена Аћимовић и Недељка Тасковић.⁷²² Ова „веза“ одиграла је драгоцену улогу у размени информација са партијом и Космајским партизанским одредом, планирању бекстава и збрињавању одбеглих штићеница.

Славку Петровић је истраге поводом тзв. пуча спасила околност да је у времену откривања завере и ислеђивања штићеника била ван Завода, јер је боравила у Државној болници у Крагујевцу, на лече-

---

⁷²¹ Милица Бајазит рођена је октобра 1917. године у Смедеревској Паланци. Била је домаћица и мајка троје деце. Када су јој мужа стрељали због комунизма почела је да се више радно ангажује као фризерка. У логор на Бањици доспела је као талац за свог мужа и у њему је боравила од 24. априла до 16. августа 1942. године (*Logor Banjica: logoraši*, Knj. 1, str. 389).

⁷²² ИАБ, МГ-434, стр. 16–18.

њу воде у плућима.⁷²³ Успаничени развојем догађаја, управник и његови сарадници форсирали су брзо спровођење истраге, којом су били обухваћени само они младићи који су имали конкретна задужења у вези са извођењем побуне и организованог бекства. Шира база подухвата, у којој је своје место имала и Славка Петровић, остала је ван до-машаја истраге, и постала заметком за будуће акције „заводских пито-маца и питомица“.

Полицијска истрага спроведена у Чачку током новембра 1943. године довела је до још једне „провале“ партијске организације. Завод-ски штићеник и члан КПЈ Јован Протић нашао се у опасности јер су ко-лаборационистичке власти увиделе да је његова улога у комунистич-ком покрету била већа и много значајнија него што се претпостављало приликом његовог упућивања у Смедеревску Паланку. Чињеница да се један од другова заиста нашао у реалној опасности од поновног упућивања у Специјалну полицију искоришћена је за ширење гласина и по-кретање првог колективног бекства. Није искључено да је Славка заи-ста и могла помислити да се спрема хапшење и упућивање непокорних назад у београдску полицију, тим пре јер је управа непрестано поо-штравала репресију, а посебно у светлу гласина које је управа потурила због случаја Оливере Несторовић и њеног одласка у илегалу током бо-равка на лечењу ван Завода.⁷²⁴ Било како било, она је снажно подгрева-ла такве страхове код једног броја својих другарица, у знатној мери до-приневши да се оне одваже на покушај колективног бекства.⁷²⁵

У првом успешно изведеном колективном бекству из Завода, које се одиграло у ноћи 21. новембра 1943. године, међу шесторо шти-ћеника који су на овај начин освојили слободу наша се и Славка Пе-тровић.⁷²⁶ Недељама, а можда и месецима, пре извршеног бекства, она је дуго кроз бодљикаву жицу посматрала зграду Пољопривредне шко-ле, која се налазила у близини Завода ситуирана на једном брду. Плано-ви за организовани бег у слободу дали су овој школи посебан значај: у-тами школске зграде и њеног дворишта требало је да се окупе они који са успехом и неопажени прођу кроз бодљикаве жице. Славки је била до-дељена истакнута улога: она је одбегле девојке требало да доведе до

⁷²³ У Завод је са лечења враћена током маја 1943. године (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 4–15).

⁷²⁴ ИАБ, УГБ СП, IV-252/Пов. II Бр. 3103.

⁷²⁵ Истрага која је спроведена поводом бекства из Завода открила је постојање коор-динисаног илегалног рада, чији је циљ био да парира покушају идеолошког прева-спитавања и константно подрива акције управе и васпитача. Од свих „заводских пи-томица“ управо је Петровићева имала најистакнутију улогу у томе и означена је као коловођа, која је остварила утицај на већи број девојака и успела да их мотивише на покушај бекства. Она је ширила гласине да се спрема велико хапшење и депор-тација штићеника у Бањички логор, и успела је да убеди један број штићеница да ће управо оне бити међу ухапшенима, те да би требало да покушају бекство (ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 10–38).

⁷²⁶ ВА, Нда, К. 155, ф. 2, 10–5.

овог места, одакле би их потом повела у бег ка Селевцу. Није се плашила потенцијалног неуспеха: политичку наставу и „преваспитавање“ у Заводу доживљавала је као такав вид психичке тортуре да је била спремна да покуша све како би се што пре нашла изван Смедеревске Паланке.

Славка Петровић (у доњем реду прва здесна)
са „непокорним“ штићеницама у лето 1943.⁷²⁷

Када је, према утврђеном плану, у 18 часова 21. новембра 1943. године оглашен почетак акције и размакнуте бодљикаве жице на страни Завода која се простирала уз реку Јасеницу, Славка Петровић била је прва девојка која ће кроз њих проћи и повести остале ка слободи. Она је успела да прихвати и на договорено место спроведе још две „питомице“, и кренула је по Милену Аћимовић у тренуцима када су стражари открили бекство на мушкој страни Завода и почели са виком и пуцањем. У новонасталим околностима Петровићева је бежала и није се освртала за собом. У хладној, мрачној и кишној ноћи, прегазила је Јасеницу чија јој је вода дошла до нивоа груди и као махната наставила бекство. Знала је пут за Селевац, али су околности бега утицале на њену оријентацију. Тако се нашла у Азањи, избегавајући, уз

⁷²⁷ На фотографији (одозго надоле, слева надесно): Неђа Тасковић, Бора Мاستиловић, Разуменка Жунић, Сава Милинковић, Славица Ратај, Невенка Оклопчић, Радосава Јовановић, Зора Кулиџан, Вука Митић, Јулијана Ристић, Боца Стевчић и Славка Петровић (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6).

пут, бројне четнике који су одлазили својим кућама или рођацима, или се из њих враћали са крсне славе Св. Архангела Михаила. Међу мештанима Азање покушавала је да нађе некога ко би је превезао или испратио до Селевца. Тамо је срела једног младића кога није познавала и који јој је понудио да заједно крену пешице. Кроз бојажљиво вођен разговор они су се упознали и схватили да су обоје управо побегли из „концентрационог логора“.

Младић на кога је Славка случајно набасала био је Драгослав Милићевић из Водња, заводски штићеник. Они су, крећући се опрезно, стигли до његовог родног села, у коме је управо боравио партизански одред. Преноћили су у Милићевићевој родној кући и ујутру се постројили са партизанским одредом. Примљени су од другова топло и срдечно, без предрасуда и неповерења. На ту чињеницу свакако је утицало њихово психофизичко стање и изглед, који су недвосмислено сведочили о бекству. Након извесног времена разговарали су и са Душаном Петровићем Шанетом и Бором Дреновцем, којима су детаљно описали околности бекства и ситуацију у Заводу.

Управник Поповић послао је брзе депеше Специјалној полицији, захтевајући хапшење родитеља одбеглих „питомаца и питомица“. Јелисавета Петровић, Славкина мајка, ухапшена је и потом интернирана у Бањичком логору, као талац због држања своје ћерке.⁷²⁸ Тамо је провела период од 5. фебруара 1944. године до ослобођења Београда.⁷²⁹

Ступањем у партизански одред и активним учешћем у ослобођењу Србије и Југославије, Славка Петровић остварила је свој младалачки сан. За животног сапутника одабрала је Петра Муњаса (1922–1978), истакнутог револуционара и комунисту. Он је, у послератним деценијама, био веома политички и друштвено ангажован.⁷³⁰ Са извесном слободом може се закључити да је Славка живела у његовој сенци, често мењајући послове и места боравка, пратећи каријеру свог супруга.

На страницама „Борбе“ њено име помиње се свега неколико пута, кроз репортаже о раду установа социјалног старања и у вези са смрћу и сахраном њеног супруга Петра. Први помен Славке у листу „Борба“ био је у вези са учешћем у раду Општинског одбора Социјалистичког савеза

⁷²⁸ ИАБ, 2428–К2–2, стр. 64–65.

⁷²⁹ *Logor Banjica: logoraši*, knj. 2, str. 414.

⁷³⁰ Петар Муњас био је, након Другог светског рата, инструктор ПК СКОЈ-а за Србију, секретар ОК СКОЈ-а за Ваљево, члан ОК КП за Београд, секретар среског комитета у Лазаревцу, Младеновцу и Крагујевцу, а потом и члан ЦК СК Србије и савезни народни посланик. Последње године живота провео је као синдикални руководилац: био је секретар Већа Савеза синдиката Србије, председник Централног одбора Синдиката грађевинских радника Југославије. Смрт га је затекла на дужностима члана Председништва Већа Савеза синдиката Србије и председника Комисије Већа за животне и радне услове. Преминуо је на Неурохируршкој клиници у Београду, 9. октобра 1978. године (Танјуг, „Преминуо Петар Муњас“, *Борба*, 10. 10. 1978, стр. 6).

радног народа у Крагујевцу 1962. године, када је критиковала рад и високе цене сервиса стамбене заједнице.⁷³¹ Већ идуће године „Борба“ је налази на месту начелника Одељења за друштвене службе, у београдској општини Савски Венац.⁷³² Уследио је период од готово 15 година без неког значајнијег присуства у јавности и медијима, све до преране смрти њеног утицајног супруга. Када је Петар Муњас преминуо у октобру 1978. године, Славки су, између осталих, телеграме саучешћа упутили највиши српски руководиоци Душан Чкребић, Иван Стамболић, Тихомир Влашкалић, као и председник СУБНОР-а СР Србије Драгољуб Петровић.

Размену писама са Милетом Станићем Сократом током 1990. и почетком 1991. године Славка (Петровић) Муњас обављала је из Београда, из породичног стана у Таковској улици бр. 33. Она у тим писмима – индиректно – открива драгоцене информације о себи: жали се да нема писаћу машину и да за потребу дописивања користи машину на свом некадашњем радном месту, са неповерењем приступа идеји новог истраживања о београдском СКОЈ-у,⁷³³ као и преиспитивању улоге појединаца. Њена политичка уверења нису се променила са протоком времена и она је и тада, када се југословенски социјализам већ сасвим јасно налазио на издисају, била искрени комуниста и антифашиста. На крају седме деценије живота, њеном свешћу и даље су доминирале идеје о значају партијских форума и друштвених организација и институција. Иако је према Сократу осећала генерацијску блискост и поштовала његову упорност да се тада, почетком деведесетих, што детаљније информише о раду СКОЈ-а у Београду уочи и за време Другог светског рата, као и да допринесе једном потпунијем сагледавању Завода и његове историјске улоге, Славка Муњас чврсто је и искрено веровала да тај посао није за појединца, већ да он, ако се већ обавља, мора ићи преко званичних институција. Стога је копије својих писама упутила Историјском архиву Београда,⁷³⁴ а Сократа је више пута упућивала да за потребним подацима и историјском истином трага у архиву, а не кроз разговоре са некадашњим скојевцима и штићеницима Завода.

---

⁷³¹ Радоје Ранковић, „Уместо грађане – сервис услужују предузећа“, *Борба*, 26. јануар 1962, стр. 6.

⁷³² Д. Жегарац, „Централне или појединачне ћачке кухиње“, *Борба*, 30. септембар 1963, стр. 11.

⁷³³ Иако је Милету Станића познавала деценијама и уважавала и лично и професионално, из њених писама сасвим је очигледно да му његова истраживања и најављено писање монографије нису били по вољи. Она је, мање-више, одбијала да Станићу пружи информације које је знала, осим у вези са бекством из Завода које је предводила. Поједине реченице откривају извесну сумњу у добронамерност Сократа, па чак и способност да он тај посао уради ваљано.

⁷³⁴ Реч је о писмима од 24. децембра 1990, 31. јануара 1991. и 11. фебруара 1991. године. ИАБ, 2428-К1-14-1; 2428-К1-14-2; 2428-К1-14-3.

Милета Станић Сократ рецитије у Заводу маја 1943.
Управник Милован Поповић стоји први здесна (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Славка Муњас се са великим пијететом односила према већ написаним и објављеним наративима о београдским илегалцима и заводским штићеницима, а посебно према слици која је у јавности створена о оним омладинцима који су погинули током рата или преминули у првим годинама слободе. Замерила је, али очигледно само у приватној преписци, што су неке „другарице и другови“ били изостављени из по-

менутих наратива.⁷³⁵ Била је свесна материјалних грешака у књизи Милоша Крстића, али је више пута Сократу указала да може да претпостави зашто је нешто нетачно написано, као и да не жели да исправљањем наружи успомену на неке другове и другарице. Једноставно и сасвим отворено, она је признавала да није историчар и да јој утврђивање стварних детаља дешавања није важно, или бар свакако није важније од чувања (у извесном степену митологизованих) успомена и наратива о некадашњим саборцима и сапатницима, па и НОБ-у у целини. Најосетљивија је била на питању средњошколског актива београдског СКОЈ-а, подвлачећи да онај ко у томе није директно учествовао и није био саживљен са том борбом не може веродостојно писати о томе, па макар то био и проверени бивши скојевац, штићеник Завода и њен лични пријатељ Милета Станић Сократ. Због тога је њен живот парадигма чврстине ставова „тврдокорних“ младића и девојака из Завода за принудно васпитање омладине, који се нису мењали до краја живота.

---

⁷³⁵ „Дужна сам да напоменем ради толико дивних омладинаца, да је Јоца Марјановић у својој монографији осакатио београдски Ској, и мислим да знам и због чега, јер га је приказао крајње уско и непотпуно, обухватајући само неколико посебно истакнутих ударника и великих акција, а изостављајући свакодневне акције стотинама омладинаца од 4. до 8. разреда (гимназије, прим. А. С.) – паљења немачких камиона и кола /само Мица Радовановић је упалила 7 камиона / паљење плаката и окупаторских новина, сечење телефонских жица и бандера, и низ других, које су толико отежале живот Немцима у Београду“ (ИАБ, 2428–К1–14–1).

ЗАКЉУЧАК

Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци био је јединствена појава у окупираној Србији, али и читавој Европи током Другог светског рата. Иако се не сме сасвим искључити могућност да су поједине методе и организациона решења примењена у Заводу евентуално била у употреби и у некој другој држави, историјски извори уверљиво сведоче да су концепт „принудног васпитања омладине“ и сам рад установе били оглед без директног узора који би се могао следити.

Завод је настао из хуманих намера подстакнутих реалполитичким прагматизмом тренутка: са циљем да се спасу животи великог броја младих комуниста, за које је процењено да би се у будућности могли преваспитати у националисте, као и оних чије су породице успеле са интервенцијама код представника колаборационистичких власти. Једнако је погрешно доживљавати га као „мучилиште и полигон за фашизацију омладине“, као и „колеџ за комунисте“. У погледу стварног карактера ове установе, оцену која је најприближнија реалном стању дала је Маклинова комисија након Другог светског рата, означивши га као једну врсту поправног дома. Ипак, идеолошка компонента концепта „принудног васпитања омладине“ не сме се занемаривати ни у једном тренутку. Иако то можда није био случај у тренутку оснивања Завода, временом је он постао интегрални део просветне и националне политике „васпитања у националном духу“, које је осмислило и спроводило Министарство просвете и вера на челу са Велибором Јонићем и Владимиром Велмар-Јанковићем. Ништа мањи идеолошки уплив на функционисање Завода и политички рад са штићеницима није имао ни Збор Димитрија Љотића, чије се присуство и те како осећало између бодљикавих жица комплекса у Смедеревској Паланци.

Једнако важно као спасавање живота младих комуниста било је њихово идеолошко преобраћавање у антикомунисте или националисте, или бар неутралисање чврстих левичарских уверења које би их одвратило од учешћа у покрету отпора и политичком активизму КПЈ. За творце, управу и васпитаче Завода за принудно васпитање омладине спасавање живота младића и девојака који су доспели у установу било је нераскидиво условљено напуштањем левичарских уверења и „националним освешћивањем“. Недвосмислено је речено, и више пута поновљено, да би она омладина која није спремна да пође тим путем и не заслужује спасавање, требало, као коров и извор контаминације

својих вршњака, у најмању руку да буде изолована у концентрационим логорима попут Бањице и тамо сачека своју судбину.

У светлу свих расположивих историјских извора и са ове временске дистанце, може се закључити да је упућивање у Завод, посебно током 1942. године, представљало извесну врсту награде за ухапшене комунистичке омладинце који су, током полицијске истраге, открили информације везане за илегални рад и партијску организацију. Њихови другови и саборци, чија је политичка одговорност била већа, као и они који су директно учествовали у озбиљнијим илегалним акцијама усмереним против окупатора или колаборациониста, упућивани су у концентрационе логоре у Београду и Нишу. Тамо су многи од њих завршили трагичном смрћу, а поједини су били премештени и у концентрационе и радне логоре који су се налазили под директном контролом Трећег рајха. Завод је, чак и током својих најрепресивнијих епизода, био далеко мање репресивна и безбеднија средина, у којој млади комунисти нису били животно угрожени – осим у случајевима када су и сами покушали да угрозе животе заводске управе и васпитача. То не значи да је боравак у овој установи био лагодан и пријатан за заточене омладинце, који су често бивали суочени са лошим условима исхране, идеолошким и психолошким притисцима, па и различитим облицима репресије, која је подразумевала и повремено физичко кажњавање. Но, у контексту Другог светског рата и свих ужаса који су се дешавали по концентрационим логорима широм Европе и Југославије, Завод за принудно васпитање омладине ипак је био нешто друго.

Упркос бодљикавим жицама и стражарским кулама, као и другим видовима настојања да се ограничи кретање и проток информација, Завод никада није био херметички затворен. Поред готово редовних излазака у Паланку и излета у оближњу бању Кисељак бројних група „питомаца и питомица“, штићеници у које је управа имала поверење да се неће одметнути повремено су могли рачунати на краткорочан отпуст услед породичних прилика или упућивање у набавку. Повремено се одлазило, у пратњи васпитача, и на литургије у оближњу цркву. Заводске уметничке секције и спортски тимови наступали су за грађанство, понекад и изван Смедеревске Паланке. Штићеници којима је било потребно стационарно лечење или дијагностика, упућивани су, самостално или уз пратњу особља Завода, у болницу у вароши, али и у удаљеније медицинске установе: државне болнице у Крагујевцу, Нишу, Београду. Сачувани су бројни документи у којима управа Завода пред надлежним полицијским и просветним властима подржава молбе родитеља или самих омладинаца, како би им било одобрено дуже лечење код куће, у условима када ни болнице нису могле да пруже адекватну негу. Заинтересовани омладинци били су у прилици да редовно читају колаборационистичку штампу, а

информације о дешавањима у земљи и свету добијали су и приликом посета родитеља и родбине.

Временом су заточени штићеници, посредством родитеља, локалних мештана и својих ослобођених другова, успоставили везу са скојевском и партијском организацијом, али и Космајским партизанским одредом. Вести о стању на фронтovima и информације везане за илегални рад достављане су штићеницима кроз тајне писане пошиљке, које су најчешће сакриване у пакетима са храном, или предаване приликом сусрета са родитељима и најближим рођацима. Заводска управа, осим у изузетним ситуацијама, није строго контролисала пакете нити надзирала посете, у том погледу није могуће поредити ову установу са концентрационим логорима, па чак ни са затворима. О томе довољно сведочи чињеница да су штићеници, у једном тренутку, успели да у Завод унесу и чувају сакривене чак и бомбу и ватрено оружје.

Концепт „принудног васпитања омладине“, теоријски и формално-правно уобличен од стране руководиоца Антикомунистичког одсека Специјалне полиције и Министарства просвете и вера, доживео је бројне измене и допуне током своје практичне реализације. Насупрот слици коју пружају старија историографија и публицистика – у суштини статичној представи интензивне идеолошке индоктринације омладинаца уз физички рад и обиље слободних активности, у Заводу су се и односи и методе рада са штићеницима изузетно динамично мењали. На њих су утицале бројне околности, између осталих и стање на светским фронтovima и југословенском ратишту, политичке прилике у окупираној Србији, проблеми у снабдевању најважнијим животним намирницама, а посебно покушај тзв. пуча и организована бекства штићеника. Милован Поповић и његови сарадници често су бивали принуђени да се прилагођавају новонасталим околностима, због чега је палета васпитних метода обухватала и сасвим либералне приступе, попут екскурзија, рада уметничких и спортских секција, затим конвенционалне мере идеолошке индоктринације попут писања састава, писаних радова или изјашњавања о „свом случају“, али и оштре репресивне мере, какве су биле упућивање у изолатор, физичко кажњавање штићеника, и, у крајњем случају, враћање младића или девојака у надлежност Специјалне полиције. Ипак, не може се говорити о томе да је било ко од штићеника, укључујући и оне који су се више-струко огрешили о дисциплинске норме, као и оне који су ухваћени у покушају бекства, био подвргнут тешким облицима систематске, трајне тортуре од стране управе Завода. У оним ретким случајевима када је долазило до бруталнијег батинања штићеника овај незахвални посао обављали су иследници Специјалне полиције, упућени у Завод ради истрага у вези са тзв. пучем и организованим покушајима бекства.

Управо су поменути „пуч“ из априла 1943. године, као и два потоња организована колективна бекства, пресудно утицали на промену односа између штићеника и заводског руководства. Чини се да је Милован Поповић са превише ентузијазма посматрао напредак превапитавања првих група штићеника, те да му је блискост са њима помутила расуђивање и довела до „спуштања гарда“. Утолико је покушај побуне, тј. „пуч“ у априлу 1943. године, представљао већи шок и изазвао бурнију реакцију. На основу расположивих разнородних историјских извора, данас се без резерве може тврдити да је циљ планиране акције било онеспособљавање заводске управе, масовно бекство младих и девојака и оружани пробој до најближег партизанског одреда. Полицијски извештај о ислеђивању виновника овог догађаја донедавно није био доступан истраживачима који су се бавили Заводом, осим можда Милошу Крстићу. Оно што су иследници бруталним премлаћивањем „извукли“ из ухапшених „питомаца“ леди крв у венама и открива жалосну чињеницу да је неколико узорних младих људи страдало због авантуризма и непромишљености двојице штићеника који су у Заводу провели сасвим кратко време, али који су својим лажима и информацијама које су донели у установу, помутили расуђивање других и практично их гурнули у вртлог из кога није било безбедног изласка.

Упркос чињеници да је планирана побуна откривена управо захваљујући дојави управи лојалних штићеника, однос управника и васпитача према штићеницима више није могао бити исти. Заведен је знатно строжи дисциплински режим, нестало је релаксираности и неформалности у комуникацији између управе и штићеника, а главни виновници уклоњени су из Завода и драконски кажњени. Као последице тзв. пуча и каснијих (што успешних, што неуспешних) покушаја организованог масовног бекства, јавили су се појачана репресија над штићеницима, али и покушаји да се они анимирају новим активностима и васпитним методама – преокупација на дневном нивоу требало је да смањи њихову жељу и могућност за организованим отпором.

Интензивирани рад позоришне (дилетантске) секције, спортских и уметничких секција, као и издавање „Заводског листа“, одражавају настојање управе да, након пропалог „пуча“ и таласа репресије, отвори могућност конструктивног, неполитичког, ангажовања штићеника и тиме их анимира и пацификује. Учествовање у овим активностима, иако само по себи није имало никакав предзнак колаборације и није било везано за политичку наставу, различито је тумачено и у самом Заводу, и у послератним сећањима и публицистичким освртима. Иако су многи штићеници у раду поменутих секција налазили душевни мир, раздобије, прилику за конспиративни рад и комуникацију, а повремено и одмор и поштеду од других заводских обавеза, припадници „тврдог језгра“ имали су отпор и према овој врсти

активности, будући да је и она долазила од управе. Увек је над сваким, па и најбезазленијом, акцијом секција и њихових чланова, стајао знак питања – шта управа жели тиме да постигне? Овакав утисак само се појачавао у ситуацијама у којима су штићеници на сопственим јавним наступима имали прилике да у првим редовима публике уоче униформисане високе дужноснике немачке окупационе силе, или Димитрија Љотића и њему блиске личности.

Кључни аспект за боље и потпуније разумевања Завода за принудно васпитање омладине јесу међуљудски односи, којима је у старијој историографији и публицистици било посвећено веома мало пажње. Тек се деведесетих година прошлог века, захваљујући мемоарским записима и округлом столу одржаном у Београду, проговорило о томе да су сами штићеници једни на друге гледали са великим неповерењем, те да су дуго времена преовлађивала дружења и контакти искључиво „унутар колектива“, тј. само са омладинцима из сопственог завичаја. Заводским комплексом непрестано су кружила шаптања и гласине ко се како држао на полицији, и ко је био одговоран за значајније полицијске провале. У страху, након тортуре претрпљене током полицијске истраге, већина штићеника оптерећивала је психу дилемама како ће бити третирани од партије и другова по стицању слободе, али и претпоставкама ко би од штићеника са којима су делили свакодневицу могао бити полицијски провокатор.

Готово потпуно изван фокуса старијих истраживања остали су лични односи између штићеника, као и односи штићеника са млађим васпитачима. Потпуно је пренебрегнута чињеница да су млади штићеници оба пола живели и радили заједно месецима, без много могућности да своју пажњу и емоције усмере ка нечему другом до себе самих и својих сапатника супротног пола. Као да је реч о својеврсној табу-теми, деценијама је прећуткивана чињеница да је у Заводу било пуно љубавних односа међу штићеницима, упркос строгим забранама и казнама, па чак и односа те врсте између штићеница и млађих васпитача. Ни рат, ни идеолошке разлике понекад нису могли да спутају адолесцентске емоције и нагоне, а компаративна анализа са искуствима из других европских затвора и логора намеће закључак да су неизвесност, глад и ограничена слобода кретања заправо само подстицајно деловали на развој оваквих односа.

Однос управника Поповића и његове супруге према штићеницима мора се окарактерисати као изузетно комплексан и диверзификован. Најтврђи штићеници, који су испољавали највише пркоса и потпуно одбијали да ревидирају политичке ставове у складу са жељама управе и националном политиком Недићеве владе уопште, описали су Поповића и његову супругу Драгојлу као хладнокрвне фашисте и садистичке мучитеље утамничене омладине. Уистину, управник је та-

кве штићенике знатно чешће подвргавао провокацијама и компромитацијама пред друговима, а уз то их је распоређивао на рад у најтежим условима и на физички најзахтевнијим пословима. Од увођења изолатора почетком 1944. године, управо су такви најчешће и упућивани у изолацију. Мржња ове групе младих комуниста према брачном пару Поповић била је јасно изражена и кроз покушај да се у Заводу организује оружани преврат, као и константно наоружавање и планирање њихове ликвидације.

Управо је поменута група штићеника значајно утицала на уобличавање наратива о међуљудским односима у Заводу – кроз изјаве дате Државној и Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, али и путем јавних иступа у послератним деценијама, па чак и у забележеним сећањима која се данас чувају у Историјском архиву Београда. Будући да се такав наратив сасвим уклапао у општу идеолошку матрицу везану за Други светски рат и улоге комуниста и њихових противника у истом, нико се у социјалистичкој Југославији није трудио да овакве ставове оспори или бар релативизује/нијансира указивањем на постојање низа драстично другачијих искустава.

Насупрот релативно малобројним штићеницима који су истрајавали у пркошењу управи и комунистичким ставовима стоји још малобројнија група њихових бивших сабораца која је у потпуности „променила страну“ у рату током боравка у Заводу. Један веома мали број омладинаца упућених у Смедеревску Паланку у складу са Уредбом о принудном васпитању омладине (свеукупно не више од 30 њих) развио је такав однос са управом и васпитачима да се у потпуности одрекао левичарских погледа на свет и свесрдно прихватио сарадњу са управником Поповићем, али и политичке ставове и светоназоре које је он заговарао. И заводска управа и такви штићеници били су свесни опасности које су их вребале изван бодљикавом жицом ограђеног заводског комплекса, те су, након издржавања одређене казне они често постајали део администрације ове установе, а неки су ступили у СДК. Међу њима су се истицали Миодраг Уча Ђорђевић, Радован Раца Ломић, Радмила Божић.

Расположиви историјски извори не нуде одговор на питање да ли су, и у којој мери, на овако драстичну промену става утицале карактерне особине штићеника, прагматични и конформистички мотиви, или можда осећај да су од стране КПЈ и НОП били препуштени на милост и немилост некадашњем класном непријатељу. Свакако је утицао огроман психофизички притисак који је на њих извршен током полицијског ислеђивања, али и константан психолошки притисак који су у Заводу осећали сваког дана. „Правоверни“ штићеници одмах су, међу собом, оне који су променили страну или се једноставно потпуно сло-

мили под притиском, окарактерисали као издајнике и означили за ликвидацију, што је и била судбина која је сустигла појединце по изласку из Завода.

У којој мери су ти односи били замршени и динамични, међутим, уверљиво сведочи случај Радована Раце Ломића, који је, учи распуштања Завода, својим бившим друговима предао извесну количину оружја како би се лакше пробили до партизанских одреда, што га ипак није спасило стрељања. Стигла га је „партизанска правда“ и његов млади живот окончан је, суштински, због тога што је у Заводу одржавао пољопривредно добро, био конфидент управе и повремено учествовао у дисциплиновању заточених младића и девојака. Поједини штићеници су, деценијама после ослобођења и револуције, смогли снаге да ликвидацију Ломића означе као престрогу и неправедну, па и да „између редова“ јавно ожале свог некадашњег друга који је у рату променио страну. Насупрот доминантном наративу који је о односима између различитих група штићеника, а посебно између штићеника и управе, постојао у социјалистичкој Југославији, у емигрантској публицистици често су као парадигма Завода, али и револуционарне суровости комуниста, истицани примери Ломића и других. Ово је, аналогно процесу који се одигравао у земљи, такође било затомљивање историјске истине идеолошком интерпретацијом, и, у најбољем случају, представљало само једнострано тумачење догађаја.

Драстичан превид старије историографије и публицистике био је у томе што су доминантни наративи о Заводу и односима у њему, како у Југославији, тако и у емиграцији, били готово искључиво засновани на искуству малих, снажно профилисаних група штићеника, које су представљале сасвим незнатан део укупног броја омладинаца који су кроз установу прошли за две године њеног постојања. Насупрот овим групама, којима је припадало тек неколико процената штићеника, стајало је огромно мноштво оних који су, донедавно, били сасвим невидљиви у литератури о Заводу. То су били бројни омладинци и омладинке, који се, било због природе сопствене личности, прагматичних мотива или недовољне идеолошке изграђености, једноставно нису ни у чему истицали и који су свој „заводски стаж“ одрађивали са циљем да се врате родитељима и породицама, а да се својим држањем не компромитују као непријатељи партије и НОП-а. Да је управо ова група штићеника била најбројнија сведоче и мемоарски искази истакнутих београдских скојевки, да се практично „на половину није ни рачунало“, те да су то биле „безбојне личности“ из унутрашњости Србије, неинформисане, неизграђене. Однос управе и васпитача према овој, далеко најбројнијој, групи штићеника, био је коректан, о чему сведочи чињеница да је преко 330 младића и девојака отпуштено као „превапитано“ закључно са јуном 1944. године, као и да је било више случа-

јева да су се „преваспитани“ самоиницијативно обраћали управнику или Министарству просвете са молбом да поново буду примљени у Завод, ради наставка школовања или услед безбедносне ситуације у земљи.

Када се сагледају бројна писма, разгледнице и честитке које су бивши штићеници Завода упућивали управнику и његовој супрузи, па још и упореде са архивским документима која сведоче о упућивању штићеника на стационарно лечење или у мисије набавке хране и других потрепштина изван Смедеревске Паланке, не може се пре небрегнути осећај узајамног поверења и поштовања који је постојао између управе Завода и великог броја „заводских питомаца и питомица“. Педагошки метод Милована Поповића, који је сам назвао „благим режимом али увек под знаком мача“, успевао је да омекша многе штићенике и удаљи их, бар у извесној мери, од политичких ставова који су довели до њиховог хапшења и потоњег упућивања у Завод. Он је напросто умео да се приближи тој омладини, задобије и очува њено поверење и симпатије, и тај се однос изнова градио и утврђивао из дана у дан. Стога и не чуди да су поједини омладинци, који су издржали страховиту тортуру у Специјалној полицији не издавши никога и ништа, након извесног времена почели да се „отварају“ Поповићу, и то без примене репресивних мера.

Објективно сагледано, и поред изражене идеолошке нетрпељивости, Милован и Драгојла Поповић заиста су бринули о већини младих комуниста који су им поверени на преваспитавање. Настојали су да их опораве од тортуре претрпљене у Специјалној полицији, заштите од других облика репресије, егзистенцијално и материјално збрину у складу са могућностима које је одређивала сурова окупациона свакодневица. Старали су се о наставку њиховог школовања, здрављу и развоју талената и личних афинитета кроз многобројне „заводске секције“ и друге рекреативне активности. Иако се, сасвим оправдано, може ставити примедба да је све наведено чињено у функцији њиховог политичког преваспитавања и удаљавања од комунистичке идеологије, чињеница је да су заточени омладинци имали одређене користи од таквог третмана. Да је тако било, бар у извесној мери, сведоче и они бројни захтеви родитеља и старатеља министру Јонићу, да се њиховој деци, отпуштеној из Завода као „преваспитаној“, омогући повратак у ову установу, као и, истина нешто мање бројне, молбе родитеља и штићеника за добровољно ступање у њу. Овакви захтеви сведоче и о томе да је између већине родитеља и управе постојао висок степен поверења и разумевања, али је нужно истаћи да је било и супротних случајева, попут Марије Ракић, мајке Пепе и Милета Ракића, којој је управник Поповића забранио посећивање Завода.

Штићеници који су активно радили на развијању отпора управы и покушавали да организују партијски рад и бекства из установе, њих до 50 на броју, нису могли да рачунају на овако повољан однос управника и његових сарадника. Уместо „благосрећног режима“ они су осетили „режим мача“: физичко дисциплиновање, даноноћни тежак физички рад, изолацију, забрану посета и пријема пакета, закидање хране и медицинске помоћи. У часовима револуционарног врења, Државна комисија је, путем „Саопштења бр. 10“, стварала слику да су овакви облици репресије били масовно примењивани на све штићенике, са циљем њиховог потпуног изнуривања и уништења, што не одговара истини. Чак су и најтврђи „заводски питомци“, који су поживели довољно дуго да током послератних деценија предају своја сећања на дане у Заводу Историјском архиву Београда, истицали да је циљ управника Поповића био да ову групу штићеника „сломи“ и отргне од фанатичног односа према комунистичкој идеологији, или бар умањи или неутралише негативан утицај који је њихово деловање имало на преваспитавање осталих штићеника. У светлу развоја политичке и ратне ситуације, овакве мере управе, међутим, само су учвршћивале младе комунисте у њиховим уверењима и утицале да се и мање „идеолошки изграђени“ омладинци солидаришу са њима. Управникова бруталност и све чешће губљење контроле над бесом и емоцијама заправо су производиле потпуно супротне ефекте од жељених. Са сваком грубошћу и додатним обликом репресије управа Завода и њен васпитни концепт губили су легитимитет, како у очима већине штићеника, тако и код појединих васпитача. Ни живот у Заводу, ни примењивани васпитни методи током последњих пола године рада установе нису били ни приближно исти онима из првих месеци рада.

Веома велики број штићеника Завода за принудно васпитавање омладине отпуштен је из ове установе као успешно преваспитан. Многи од њих су и били и остали комунисти по уверењу, а неки су чак вршили и значајне партијске и друштвене дужности у послератној Југославији. Било је међу њима, додуше у малом броју, и оних који су се поново нашли унутар бодљикавих жица, након Резолуције Информбироа. Једноставно сагледавање ових чињеница упућује на закључак да је заводска управа, која је по том питању имала задњу реч, релативно ниско поставила праг „преваспитаности“, те да је, уз мало добре воље у извршавању заводских задужења и прикривање изразито борбених комунистичких ставова, било могуће зарадити одлуку о пуштању из Завода. Поповићи су држали до односа са заробљеном омладином и какве-такве репутације коју су имали међу штићеницима, те стога нису дозвољавали постављање полицијског комесара у установи, нити мешање немачких и других колаборационистичких институција у рад

Завода на начин који би могао произвести штетне последице по заточене младиће и девојке.

Колаборационисти који су били заслужни за оснивање и функционисање Завода недвосмислено су били уверени у хуманост ове установе и свог ангажовања по том питању. Неки од њих, попут Велибора Јонића и Божидача Бећаревића, током судског и жалбеног процеса су истицали (повремено и пренаглашавали) своје заслуге везане за Завод и „спашавање живота младих комуниста“, уверени да би нове власти требало да им исте признају као олакшавајућу околност. Специфичан однос који су Димитрије Љотић и Збор имали са Заводом и концептом „принудног васпитања омладине“ такође је инструментализован у послератној љотићевској публицистици и сродним наративима. Уз збрињавање српских избеглица из НДХ, оснивање и рад Завода постали су једна од централних тема колаборационистичке апологије, инструмент за доказивање тобожњег дубоког родољубља и бриге за српски народ и његову будућност. Иако се аргумент спасавања младих живота реално не може оспорити, важно је имати на уму да то спасавање није било плод чистог алтруизма, већ комбинације ултраконзервативних, националистичких светоназора и горуће жеље да се комунисти победе на идеолошком терену, преобраћањем њиховог подмлатка.

Тврдња да „револуција једе своју децу“ показала се истинитом у случају младића и девојака који су један део Другог светског рата провели заточени у Заводу у Смедеревској Паланци. Напуштени од партије, без икаквих инструкција везаних за држање у овој установи, коначно – у једном дужем периоду и без икаквог контакта са партијском организацијом – они су се сналазили како су најбоље знали и умели. Мемоарски извори сведоче да већина штићеника није напуштала своја уверења и да је са великом радошћу дочекивала сваку вест о напредовању Црвене армије или успесима партизанских одреда у борби против окупатора. Иако су се многи младићи и девојке претварали да усвајају вредности које су им наметали управник Завода, васпитачи и гостујући предавачи, заправо су само маштали о повратку својим породицама или поновном укључивању у антифашистичке активности. Утолико је третман којим су неки од њих били изложени од „својих“ представљао већи шок и ломио душу ових младих људи.

Посебно у првим данима и недељама, старији партизани са неповерењем су посматрали бивше штићенике Завода за принудно васпитање омладине, извргавајући подсмеху њихов боравак у овој установи и одричући им право да се сматрају правим комунистима и борцима против окупатора. Понекад би кроз овакав однос провејавала и класна мржња сељака и експлоатисаних радника према изданима буржоаских фамилија и младим интелектуалцима у настајању. Подјед-

нако негативан став заузели су и партијски и скојевски руководиоци, који су очекивали да заточени омладинци, без адекватних инструкција, искуства, али и потребног наоружања, побегну или изврше пробој из Завода и придруже се партизанским одредима. Сенка сумње у поузданост и идеолошку исправности бивших штићеника надвијала се и у вези са питањем њиховог држања на полицији.

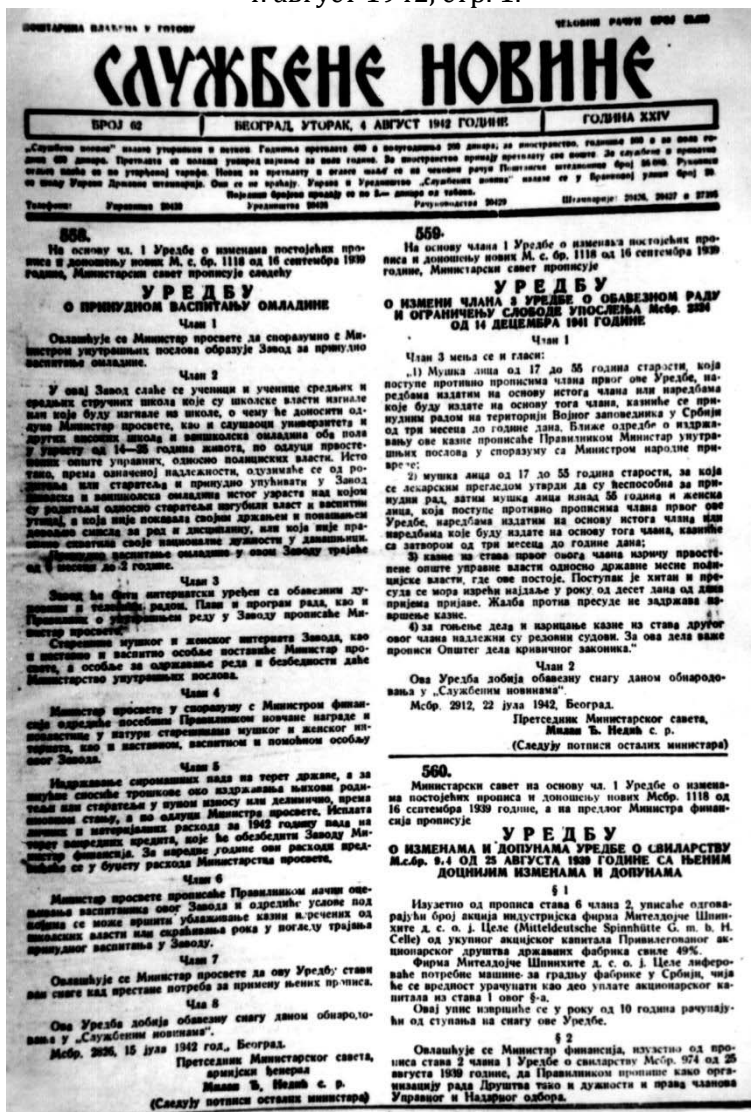
Кумулативно, овакав став допринео је веома хладној рецепцији бивших штићеника по распуштању Завода која је трајала извесно време. То је изазвало душевне ломове многим од њих. Неки су спас од срамоте изазване подозривим погледима и коментарима потражили у самоубиству, а други у инсистирању да буду распоређени на Сремском фронту. Многе бивше штићенике ова траума обележила је за цео живот. Док је већина страховала шта би им се све везано за боравак и држање у Заводу могло узети за зло и „извући из фиоке“ у неком непријатном тренутку, бескрупулознији међу њима каријере су управо и градили на денунцирању бивших сапатника и ширењу (често сасвим неистинитих) гласина о њиховом држању. Управо је тај страх био једна од главних препрека да се о Заводу напише једна целовита и слојевита, објективна историографска монографија у прошлим деценијама, када је велики број штићеника још био у животу и могућности да лично посведочи о ономе што се догађало између бодљикавих жица у Смедеревској Паланци. Да су многи од њих били изложени непријатностима, попут хапшења, ислеђивања, спречавања напредовања у каријери, посведочило је више штићеника у дописима послатим Историјском архиву Београда током деведесетих година. Размјере тог страха да би неки догађај из Смедеревске Паланке могао да им направи проблеме у животу постају евидентне када се узме у обзир да се и Мирослава Пепа Ракић, која је аутору дала опширну изјаву о Заводу у марту 2018. године, очигледно и даље плашила и уздржавала од помињања појединих имена и догађаја, а веома узнемирено је реаговала када јој је предата фотокопија њеног досијеа из Специјалне полиције.

Ова књига имала је за циљ да прошири границе сазнања и количину поузданих информација о Заводу за принудно васпитање омладине, као и да (коначно) разјасни и демистификује један број неистинитих и спорних тврдњи о овој установи, које су деценијама понављане у историографији, публицистици и јавном дискурсу Србије и Југославије. Намера аутора била је да Завод прикаже у свој сложености и противречности које га карактеришу, приближавајући читаоцу оно што се у овој установи заиста догађало од септембра 1942. до септембра 1944. године, са снажним ослоном на примарне, поуздане историјске изворе и уз максимално побијање дуги низ година присутних ненаучних наратива о њему. Колико се у томе успело пресудиће стручна и научна јавност.

ДОКУМЕНТИ О ОСНИВАЊУ И РАДУ
ЗАВОДА ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ

Уредба о принудном васпитању омладине, *Службене новине*,
4. август 1942, стр. 1.

План и програм рада Завода за принудно васпитање омладине⁷³³

План и програм рада

I

Завод за принудно васпитање омладине треба да одгоји дисциплинованог и национално свесног оmlадинца, прожетог осећањем дубоке одговорности према своме народу и спремног да се одазове позиву своје отаџбине.

II

Да би се постигао тај циљ испитаће се настојање и знање питомаца, деловаће се на развијање позитивних настројења и на попуњавање празнина у знању, исправљаће се левичарске идејне заблуде и пружиће се исправна политичка оријентација у духу програма Нове Србије.

III

То ће се постићи овим путевима:

- Испостављањем што сношљивијег режима у Заводу;
- пријатељским ставом васпитача према потомцима;
- успостављањем личног и групног тесног додира с питомцима због стицања поверења, упознавања питомаца, развијања позитивних особина и подстрекивања на самостално критичко расуђивање;
- прикупљањем података од полицијских и школских власти, родитеља, васпитача и питомаца о кривицама и држању питомаца;
- анкетама о разним питањима и догађајима;
- спонтаним и планским приредбама (позоришним, певачким, музичким, књижевним, спортским и филмским, зидним новинама и листом);
- предавањима васпитача, наставника, јавних радника и научника;
- гостовањима (предавача, уметника, хорова, оркестара);
- стручним курсевима из разних области;
- семинарима са дискусијама о разним питањима;
- гајењем народних обичаја;
- активним учествовањем питомаца у свим приредбама Завода

IV

Да би се успех што пре постигао питомци ће бити подељени на категорије.

Ова подела извешће се не према физичкој старости и степену образовања, него с обзиром на интелектуалне способности и познавање политичко–социјалних питања.

---

⁷³³ ИАСП, ФАОЗ, кутија 1.

У прву категорију спадаће они који познају комунизам у теорији и пракси или показују изузетно занимање за политичко-социјалне и филозофске идеје.

У другу категорију доћи ће они који слабо познају комунизам и не показују веће занимање за политичко-социјалне и филозофске идеје.

У трећу категорију ући ће они који не познају комунизам, него су несвесно обухваћени вештом комунистичком тактиком и пропагандом.

V ПРОГРАМ ЗА I КАТЕГОРИЈУ

Питомци одређени у I категорију треба да стекну темељније опште, стручно и национално образовање.

Ради постизавања темељнијег општег образовања одржаће се и образовати:

- 1) курс и семинар из увода у филозофију (са давањем основа логике, психологије, теорије сазнања и етике, а читањем пробраних погодних текстова великих филозофа);
- 2) курс и семинар из увода у економске и социјалне науке (са давањем основа из познавања економске структуре друштва и социјалних проблема, а читањем пробраних погодних текстова који се тичу економских и социјалних питања);
- 3) курс и семинар из увода у књижевност (са давањем основа књижевне културе и читањем најзначајнијих одломака из светске књижевности везаних уз културне, социјалне, моралне, религијске и политичке идеје).

У сваком семинару водиће се дискусија под вођством вође курса.

Ради стуцања темељније стручне спреме питомци ће под надзором наставника и васпитача обрађивати предмете својих школских студија, али темељније и обимније оне који ће чинити њихову структуру.

Ради стицања темељнијег политичког образовања одржаће се и образовати:

- 1) курс и семинар из увода у политику (са упознавањем основа политике и разних политичких доктрина, а читањем подесних пробраних политичких текстова);
- 2) курс и семинар о циљевима и тактици комунизма (са упознавањем праве суштине комунизма и читањем карактеристичних одломака из марксистичке и антимарксистичке литературе);
- 3) курс и семинар о Комунистичкој партији Југославије, Комунистичкој интернационали и Совјетској Унији (са упознавањем

њихових слабих страна и читањем одабраних текстова бивших комуниста и истакнутих антикомуниста);

- 4) курс и семинар о јеврејству (са прегледом јеврејске историје, религије, морала и политике, а нарочитим обзиром на улогу Јевреја у Совјетској Унији, а читањем пробраних јеврејских и антијеврејских текстова);
- 5) курс и семинар о масонству (са прегледом историје, циљева и садашњег положаја слободног зидарства, нарочито с обзиром на његову улогу у Југославији, и читањем одабраних масонских и антимасонских текстова);
- 6) курс и семинар о Новој Србији (са прегледом догађаја од пропасти земље, излагањем циљева и напора Владе народног спаса, и читањем текстова и изјава и говора најистакнутијих бораца за Нову Србију).

И у овим семинарима водиће се дискусија под вођством вође курса.

VI

ПРОГРАМ ЗА II КАТЕГОРИЈУ

Питомци одређени у II категорију треба да стекну средње опште, стручно и национално образовање.

Ради стицања средњег општег и стручног образовања савладаће се скраћени програм за одговарајући разред средње или средње стручне школе, а занатлије ће се усавршавати у једном од заната који се буде обављао у Заводу.

Поред тога за питомце ове категорије одржаће се курс из националне историје и курс из књижевности и уметности.

Ради стицања националног образовања њима ће се држати:

- 1) курс о капитализму, демократији, комунизму, национал-социјализму, фашизму и слободном зидарству;
- 2) курс о тактици Комунистичке интернационале;
- 3) курс о Совјетској Унији;
- 4) курс о партизанској акцији;
- 5) курс о Новој Србији.

VII

ПРОГРАМ ЗА III КАТЕГОРИЈУ

Питомци одређени у III категорију треба да добију основе општег, стручног и националног образовања.

Ради стицања основа општег образовања они ће савладати основну писменост, познавање природе, земљопис и историју Србије.

Ради стицања основа стручног образовања занатлије ће научити основна знања једног од заната који се обавља у Заводу, а пољопривредници ће савладати теоретске и практичне основе сточарства (ко-

њарства, говедарства, свињарства, пчеларства, живинарства, млекарства и куничарства), ратарства (општег ратарства и градинарства, са спремањем зимнице), воћарства (општег воћарства, калемарства и прераде воћа), виноградарства и грнчарства

Ради стицања основа националног образовања савладаће политичку азбуку:

- шта су то народ, отаџбина, држава, раса, сталеж, вера, морал;
- шта је то комунизам, национализам, национал-социјализам, фашизам и демократија;
- како и зашто је пропала Југославија;
- ко су и шта су чинили партизани;
- шта хоће генерал Недић и Нова Србија;
- комунизам као рушилац вере, породице, морала, нације, државе, села;
- Совјетска Унија није Русија.

VIII

Сви питомци обавезно ће учити неки занат и радити пољопривредне радове.

Све питомице обавезно ће учити кување, шивење, прање рубља и све остале кућне послове.

Правилник о оцењивању питомаца (ДАС, Г-25, ф. 34)

842
Drž. komisija za utvrđivanje
stepena njihovog napredovanja
Inv. br. ....

На основу чл.6 Уредбе о принудном васпитању омладине
М.с.бр.2826/42 г.,прописујем овај

П Р А В И Л Н И К О О Ц Е Њ И В А Њ У

ПИТОМАЦА И ПИТОМИЦА ЗАВОДА ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ

Чл.1

Старешине интерната док не упознају своје питомце и питомице
црпеће податке о дотадашњем њиховом држању и владању из извештаја
и решења дпуњених од стране школских и полицијских власти.

Чл.2

Целокупан рад и држање питомаца у Заводу утиче на оцењивање
њиховог поправљања.

Чл.3

У дневној заповести читаће се свакога дана имена оних пи-
томаца који се истичу радом или држањем,као и оних који су заслу-
жили неку казну.

Све казне улазе у Књигу казни,а све похвале у Књигу похвала.

Чл.4

Васпитачи ће за теже прекршаје питомце и питомице слати
на рапорт старешини интерната.Свако извођење на рапорт уноси се
у књигу рапората.

Чл.5

Крајем сваког месеца васпитачи ће подносити старешини интер-
ната писмен извештај о своме раду и о владању и понашању својих
васпитаника.

Чл.6

Наставници ће крајем сваког месеца,а вође курсева крајем сва-
ког курса подносити старешини интерната писмени извештај о владању
и напредовању својих слушаца.

Чл.7

Сваки писмени извештај васпитача-наставника и вођа курсева о
добром и лошем држању васпитаника мора бити образложен.Нарочита
пажња мора бити посвећена реакцијама питомаца-ица на све мере које
се у Заводу предузимају за њихово спасење и оздрављење.

Чл.8

Ради добијања тачне слике о сваком васпитанику установиће се
посебни досије за сваког питомца и сваку питомицу.У досије треба да
уђу: Фотографија,лични подаци,извештаји школских и полицијских власти,
подаци из Књиге казни,Књиге похвала и Књиге рапората,запжања из
извештаја васпитача,наставника и вођа курсева,примедбе старешина и др.

Чл.9

На крају свакога месеца,на основу свих података,саставиће
старешина интерната ранглисту свих питомаца-ица: посебну о владању и
држању,посебну о напредовању у националном погледу,посебну о рангу
појединаца,а посебну о рангу група.

-2-

Drž. komisija za utv. zloč.
okup. i pripov. pomagala
Inv. br.

843

Уколико нађе за целисходно старешина може неку или ове ранглисте саопштити питомцима преко дневне заповести.

Чл.10

Питомци-ице који су показали добру вољу да се у сваком погледу поправе,и који су својим држањем и понашањем заслужили пуно поверење својих старешина и васпитача,тако да ови могу за њих јамчити,биће предложени да им се смањи рок боравка у Заводу и да им се ублаже или укину казне изречене од школских власти.

Ова ублажавања и укидања казни на предлог надлежног старешине изриче Министар просвете.

Чл.11

Питомци-це који ни после свих напора уложених у њихово спасавање и оздрављење не покажу добру вољу да постану достојни чланови Нове Србије,или покушају да својим држањем и владањем обмалу своје старешине и васпитаче,или чак продуже са разорним комунистичким деловањем,биће кажњени продужењем боравка у Заводу,или предложени за изгнање из свих школа или да се ставе у концентрациони логор.

Ове казне на предлог надлежног старешине интерната изриче Министар просвете.

Овај Правилник ступа на снагу са даном потписа.

1 фебруара 1943 године
Београд

Министар просвете,

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ

Опште послове

I Посл. бр. 68

1 фебруара 1943
у БЕОГРАДУ

Правилник о Фонду Завода за принудно васпитање омладине

822

На основу § 28 Финансијске уредбе за 1943 годину, а у сагласности са Министром финансија прописујем

П Р А В И Л Н И К

о Фонду Завода за принудно васпитање омладине

Члан 1

Фонд Завода за принудно васпитање омладине има ове приходе:

- а) месечне уплате родитеља, односно старатеља за издржавање питомца-ца,
- б) приноси Пољопривредног добра Завода,
- в) приходи од радионица Завода,
- г) добровољни приноси,
- д) сви други приходи које Завод буде имао.

Члан 2

Уколико буџетом одобрени расходи не буду довољни приходи Фонда трошине се на ове заводске потребе:

- а) на побољшање хране,
- б) на набавку одела и обуће за питомце-це,
- в) на одржавање и унапређење Пољопривредног добра и радионица Завода,
- г) на уређење Завода,
- д) на хонораре за разне приредбе и предавања,
- е) на додељивање помоћи сиромашним питомцима-цама,
- ж) на помагање културних и спортских дружина питомца-ца,
- з) на подмирење свих осталих потреба Завода.

Члан 3

Фондом управља Управни одбор од 3 члана, које одређује министар просвете и вера. Управник Завода за принудно васпитање омладине је по свом положају члан Управног одбора.

Управни одбор је непосредно подређен министру просвете и вера као врховном управљачу.

Члан 4

Чланови Управног одбора не могу се уздржати од гласања, односно од учествовања у доношењу одлука, предлога и мишљења. Они одговарају солидарно за штету која би настала вршењем њихове дужности. Ову одговорност не сноси онај члан Управног одбора који је писмено издвојно мишљење и гласао против дотичне одлуке или предлога.

Члан 5

Управни одбор, као помоћни наредбодавац, доноси одлуке о ангажовању расхода до износа 500.000.- динара, а преко тога износа министар просвете и вера по предлогу Управног одбора. Уколико министар у својој одлуци отступи од предлога или мишљења Управног одбора чланови Управног одбора су ослобођени одговорности.

Члан 6

Све набавке на терет Фонда врше се путем непосредне погодбе. Закључење непосредне погодбе до 3.000.- динара може се поверити једном чиновнику, а остале непосредне погодбе могу се закључити само путем комисије од 3 члана које из реда административног, наставног и васпитног особља одређује Управни одбор.

Члан 7

Фонд има посебну рачуноводствену и благајничку службу.

./.

Пословна година поклапа се са буџетском годином.
 Рачуноводствена и благајничка служба врши се по упутствима
 обрасцима и рачунским књигама, које су за ту сврху прописане од министра
 финансија.
 Рачунопологачи и руковођаи имовином Фонда одговорни су за
 свој рад материјално и дисциплински.

Члан 8

Сходно § 3 Уредбе о државном рачуноводству Управни одбор је
 дужан, да о раду и стању Фонда извештава министра финансија по упутстви-
 ма и наређењима, која он у том погледу буде издавао.

Члан 9

Саобразно пропису § 215 ст. 3 Уредбе о државном рачуноводству
 рачуноводствена и благајничка служба Фонда не подлеже претходној
 контроли органа Главне контроле. По истеку пословне године министар
 просвете и вера подноси само годишњи завршни рачун Главној контроли
 на преглед и одобрење.

Члан 10

Кад Завод за принудно васпитање омладине буде престао са
 радом, целокупна имовина Фонда припада Фонду за народно просвећивање
 при Министарству просвете и вера.

Члан 11

Овај Правилник ступа на снагу на дан његовог доношења.

29. фебруара 1944 године

Министар просвете и вера,

Београд

Век. Јонин, с.р.

(М.П.)

Министар финансија,

Д. Ђорђевић, с.р.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ВЕРА

ОПШТЕ ОДЕЉЕЊЕ

ЛБв. 1851

17 марта 1944 године

Београд

Да је препис веран своје оригиналу, тврди:

Министар
[Signature]

„Карактеристике“ штићеника приложене уз предлог за отпуштање
(ДАС, Г-25, ф. 34)

1. Слободанка Тодосијевић, кројачица из Крушевца, упућена у Завод 9 јуна 1943. године од стране Претстојништва градске полиције у Крушевцу с тим да остане шест месеци. У Заводу је провела седам месеци и за то време се показала вољна и врло вредна да своје грешке у политичком смислу редом поправи. Исте је последњих месеци и успела. С обзиром на лоше здравствене стање Управа сматра да може бити пуштена кући.
2. Милица Жикић, кројачица из Пожареваца, у Заводу је упућена од стране Изаоланника Управе града Београда Одељења специјалне полиције у Пожаревцу 5 априла 1943. године без одређеног рока боравка. У Заводу је провела десет месеци и за то време показала се вредна и послушна и с обзиром на њене слабе интелектуалне способности и слабе интересовање за политичке проблеме, Управа Завода верује да се у будуће неће бавити никаквом пропагандом и да може бити пуштена из Завода.
3. Милица Стафановић, кројачица из Крушевца, упућена у Завод од стране Претстојништва градске полиције у Крушевцу 9 јуна 1943. године са роком боравка од шест месеци. За време боравка у Заводу била је искрена и отворена према Управи и показала је доста интересовања да сазна ствари у које није била упућена, и пошто је утврђено да се за време боравка у Заводу способила да се одупре комунистичкој пропаганди, Управа је решала да се може пустити на пуну слободу.
4. Јелена Рабрковић, радница из Чачка, упућена у Завод од стране града Београда Одељења специјалне полиције 5 маја 1943. године, с тим да остане годину дана. У Заводу је дашла потпуно неупућена у комунизам, и за време боравка примећено је да је стекла довољно знања да би се убудуће могла одупрети комунистичкој пропаганди. С обзиром на laku кривицу Управа сматра да је треба пустити из Завода.
5. Бранка Митић, кројачица из Крушевца, упућена 9 јуна 1943. године од стране Претстојништва градске полиције у Крушевцу са роком боравка од шест месеци. Провела је у Заводу седам месеци и за сво време заузимала је отворен и енергичан антикомунистички став. Према Управи Завода је била искрена и отворена, а у раду савесна. У знак поверења које Управа Завода гаји према њој, поверено јој је вођство једног вода. Према томе Управа мисли да може бити пуштена на слободу.
6. Мирка Јанковић, кројачица из Ниша, упућена је у Завод од стране Управе полиције у Нишу 5 марта 1943. године, са роком боравка од годину дана. С обзиром на њену интелектуалну окупеност није могла показивати неко велико интересовање за политичке проблеме, и остала је увек неутрална. Имајући све то у виду, а с обзиром на њену малу кривицу, предложено је да буде отпуштена из Завода.
7. Лепосава Симић, кројачица из Крушевца, упућена је у Завод од стране Претстојништва градске полиције у Крушевцу 9 јуна 1943. године са роком боравка од шест месеци. За сво време боравка у Заводу била је искрена и отворена и заузимала отворен антикомунистички став. Седмимесечним радом са њом стигли смо убуђене да је Симићева постала потпуно национално исправна и да се као таква може пустити на пуну слободу.
8. Драгана Милевановић, кројачица са Уба, упућена у Завод 28 марта 1943. године од стране Управе града Београда са роком боравка од годину дана.

ну дана.

Патомица Милозаноновићева не претставља у политичком погледу ништа и не постоји икаква могућност да ће бити евентуално заинтересована политиком, јер је јој то веома тешко здравствено стање не би могло дозволити.

Даница Грујић, ученица VIII разреда гимназије из Ниша, упућена у Завод од стране Управе полиције у Нишу 10. јануара 1943. године без одређеног рока боравка.

Искрена и доборомамерна у Заводу је стекла толико политичког знања да убудуће неће похлећи ни највештије камуфлираној комунистичкој пропаганди.

Јелица Илић, ученица VII разреда гимназије из Лесковца, упућена у Завод од стране Управе полиције од стране Управе града Београда Одељења специјалне полиције са роком боравка од годину дана.

Активно је учествовала у партизанској акцији. Већ приликом рада на терену поштомички била "ликвидатор", јер рад партизана није оговарао њеним идеалима. У васпитном раду увек отворено говорила о негативностима партизанске акције.

Драгиња Кузмановић, ученица Трговачке Академије из Ваљева, упућена је у Завод од стране Управе града Београда Одељења специјалне полиције 7. децембра 1942. године, с тим да има остати годину дана.

Врло брзо постала отворена и поверљива. Може се тврдити да је искључена могућност њеног новог увлачења у политички комунистички рад.

Милена Марковић, студенткиња медицине из Крагујевца, упућена је у Завод од стране Одељења специјалне полиције Управе града Београда из конц-логора на Бањици 11. октобра 1942. године, без одређеног рока боравка.

Спада међу уско ограниченим број девојака изванредне племенитости, несесибиности и способности да заступа вољу људи. Своје мишљење увек износи отворено. Изграђена морална личност која се ни како не може сложити са перфидним методама комунистичке борбе. У Заводу је добила потребно политичко знање.

Радмила Мирчић, учитељица, упућена у Завод од стране Управе града Београда 11. октобра 1942. године без одређеног рока боравка. Активно учествовала у партизанској акцији. Није била способна за подземни комунистички рад, њеној природи више је одговарала отворена борба. У Заводу се увидело да претставља најјачу интелектуалну снагу женског интеранета. Задивљује лепота њене моралне личности. Но мерилима, која се примењују за пуштање из Завода, могла је бити на слободи још у месецу септембру, али је из тактичких разлога задржана. Њено јошупање из редова "непрезаспитаних" много је помогло васпитним настојањима Управе, а нанело ударац угледу "правоверних" заводских марксиста. Предлажемо је за пуштање са задовољењем и потпуно неспособни да замислимо политичке часове без њеног присуства. Додир са њом оплеменеује

Драгица Недић, ученица VII разреда гимназије из Лесковца, упућена у Завод од стране Управе града Београда Одељења специјалне полиције 30. децембра 1942. с тим да остане шест месеци. Чинтелигентна и без интересовања. Немогуће је постићи са њом већи резултат од досадашњег, па нема смисла да заузима једно место у Заводу.

Цвета Станисављевић, ученица VII разреда гимназије из Лесковца упућена у Завод од стране Управе града Београда 30. децембра 1942. године са роком од годину дана.

Запажена. Видела разлику између својих личних идеала и марксизма. Скромна и искрена, заслужује да се пусти и да на слободи

- ди продужи школовање.
16. Слободанка Стефановић, студенткиња агрономије из Пожаревца, упућена у Завод од стране Управе града Београда 19. јануара 1943. године са роком од годину дана. По доласку у Завод била изложена политичком бојкоту од стране "ортодоксних", јер је била озлоглашена као "проваљница" на полицији. Идеолошки потпуно изграђена, али ипак са живим моралним осећањем што јој је сметало да постане бескрупулозан борац. Може се пустити без бојазни да ће се на слободи бавити политиком. Сарађивала у "Заводском листу", и у позорној дружини заузимала једно од првих места.
17. Милостина Богђевић, савршена матуранткиња из Чачка, упућена у Завод од стране Претстојништва градске полиције у Чачку 24. јануара 1943. године без одређеног рока боравка. Без нарочитих способности, али и без претензија да игра значајне улоге. Стекла потребно политичко знање тако да нема опасности да поново западне међу заведене.
18. Надежда Јефтовић, савршена матуранткиња, упућена у Завод од стране Претстојништва градске полиције у Крагујевцу 26. јануара 1943. године без рока боравка. Нема политичких амбиција. У Завод упућена због комунистичког рада њеног брата, под сумњом да је обухваћена пропагандом. Васпитном утицају подлегла без отпора.
19. Бранислава Љубичић, савршена матуранткиња упућена одлуком Начелства срза прокупачког 30. јануара 1943. године без одлуке о висини рока боравка. Доведена због незнатног СКОЈ-евског рада. Заузима отворен антикомунистички став и потпуно заслужује да буде ослобођена.
20. Марија Јелић, савршена матуранткиња, упућена од стране Претстојништва градске полиције у Чачку 28. фебруара 1943. године без одлуке о року. Показала од самог почетка жељу да потпуно упозна марксизам као теорију и методе марксистичког рада у политици. Није ни при доласку била комунистичка, па је брзо увидела погрешност марксистичког гледања на свет. Искрена у свом држању и пред Управом и пред питомицама.
21. Драгослава Јовичић, савршена матуранткиња, упућена у Завод одлуком Управе града Београда 5. маја 1943. године с тим да остане годину дана. Симпатизер. Васпитни рад са њом текао је без тешкоћа. Уживала је пуно поверење. Управе па је вршила дужност воднице. Могла је Завод напустити и пре више месеци, али је желела да стекне веће политичко образовање.
22. Мирослава Поповић, ученица из Нитве, упућена 5. марта 1943. године од стране Управе полиције у Нитви са роком од годину дана. Није могла бити подаргута систематском раду због тешког туберкулозног обољења плућа, али се ипак може тврдити да је излечена од симпатије према комунизму. Њено здравствено стање само за себе довољно је гаранција њене будуће политичке пасивности.
23. Невањка Оклопчић, савршена ученица Средње техничке школе из Београда упућена је у Завод од стране Управе града Београда 28. марта 1943. године са роком од годину дана. Показивала је до самог почетка живо интересовање за политичке проблеме данашњице и у разматрање уносила здрав критицизам. Утицај на њу извршен је спорије, али сигурно. Потпуно способна за самостално расуђивање.

24. Адрауна Тодоровић, ученица VI разреда гимназије из Београда, упућена је у Завод од стране Управе града Београда 5 маја 1943 године са роком боравка од две године.

Један од најлепших примера за успех заводског рада. Родитељи су јеј страдали као учесници у партизанској акцији, па ипак се у њеном чврстом срцу није уврежила мржња. Била у будућем животу активна антикомунисткиња. Заслужује сваку похвалу у суперлативима.

25. Викторија Радосављевић, кројачица из Ваљева, упућена од стране Управе града Београда 9 марта 1943 године с тим да остане две године.

Учествовала активно у партизанској акцији. Интелигентна и самостална. Већ на терену увидела разлику између лажи и пропаганде и стараности, а у Заводу спада међу најискреније питомце. Може се гарантовати да је њен антикомунистички став дефинитиван, јер се, изузев утицаја Завода, базира и на личном искуству. Својим третирањем партизанске акције много је помогла васпитни рад Управе.

26. Вера Михаиловић, учитељица из Лазареваца, упућена од стране Управе града Београда 15 јула 1943 године на шест месеци. Упућена на кратковремени боравак у Заводу. По убеђењу је

далеко од комунизма. Интелигентна, али се највише интересује својом сопственом личношћу. Празнине у свом политичком знању брзо је попунила. Може бити пуштена на слободу.

27. Милојко Нешковић, савршени матурант, упућен у Завод од стране Начелства среза таковог у Горњем Милановцу 21 марта 1943 без одлуке о висини рока боравка.

Дошао је у Завод због пасивног учешћа у партизанској акцији. Комуниста никада није нижио, ни по убеђењу ни по својој карактеру, будући да је син села патријархално васпитан, послушан и скроман.

Рад са Нешковићем у Заводу био је врло лак. Својим држањем увек је показивао како ничега нема заједничког са комунизмом. Истакао се својим учешћем на књижевном конкурс за средњешкошце, где је послао приповетку директно антикомунистичке садржине. Мотив из партизанске акције, коју је јавно читао на заводској литерарној седници. Убеђени смо да ће исправан став имати према слободи и да ће његово пуштање бити корисно.

28. Миливоје Јаковљевић, ученик II године Трговачке Академије из Крушевца у Завод је упућен од стране Претстојништва градске полиције у Крушевцу 12 јуна 1943 године са роком боравка од годину дана.

Комунизам непознаје већ је ушао у рад силом прилика. У Заводу је провео седам месеци и за све време показивао се врло позиван младих да га можемо пустити на слободу. Политички данас претставља младина израђеног који ће дати све од себе да користи Српској народној заједници.

29. Јован Петровић, ученик Уметничке школе у Београду, упућен у Завод од стране Управе града Београда 7 фебруара 1943 године стим да има остати две године.

У Завод дошао као симпатизер СКОЈА. За све време боравка у Заводу показвао се врло вредним радником. Учествовао је врло активно у раду пртачке, радионице где долази до изражаја његов уметнички таленат. Поред тога Петровић је политички врло позитиван. Он овуда јавно, отворене манифестује свој антикомунистички став међу друговима тако да би његово даље задржавање у Заводу у циљу политичког преваспитавања било непотребно и сувишно.

*ПОСЕБНА ПРЕДАВАЊА КОЈА СУ ОДРЖАЛИ ПРЕДАВАЧИ У ЗАВОДУ
– њима сачуваним извештајима о раду установе –*

1942. година:

Октобар и Новембар:

Живорад Васић: „О интелигенцији и њеном испитивању“;
др Милица Богдановић: „О суштини религиозног“, „О Толстоју и Достојевском“ и „О утисцима са путовања у стару Русију“;
др Манојловић, срески лекар: „О чувању здравља“;
проф. Василије Милојевић: „О појму народ и испитивању народа“.

Децембар:

Велибор Јонић: Материјалистичко и идеалистичко схватање света и живота;

1943. година:

Јануар-фебруар:

Милица Богдановић: О речи као стваралачкој и разаралачкој снази; О истинској и лажној култури; О темељима етике; О марксистичкој етици; Кратак увод у светску књижевност (циклус од четири предавања)
др Стеван З. Иванић: О социјалном раду под разним политичким режимима;
инж. Милосав Васиљевић: О површности код Срба;⁷³⁴

Март:

Милица Богдановић: циклус од четири предавања о Гетеу;
доц. др Ђура Филиповић: О хигијени животних намирница.

Мај:

доц. др Жарко Ступар: „Светска криза 1929. године“;
инж. Симеона Керечки: „О масонерији“;
инж. Милосав Васиљевић: „О слободи човека и народа“, „О нашем опредељењу у свету“, као и још неколико предавања непознатог наслова, о политичкој ситуацији у земљи и свету;
проф. др Милица Богдановић: циклус од 12 предавања о животу, лику и делу Достојевског;

---

⁷³⁴ Поред наведених одржаних предавања, штићеницима су прочитана и следећа предавања (без присуства аутора): Никола Радојичић: „О средњевековној српској држави“; Ђорђе Мано-Зиси: „Српска средњевековна уметност“ и Светомир Ристић: „Српско народно песништво“.

Јун:

проф. др Вјачеслав Жардецки: „О структури материје“ (два предавања);
Хрвоје Магазиновић: „Како треба приступити решавању радничког питања“;

инж. Симеон Керечки: „О масонерији“ (наставак предавања из маја);
др Владимир Вујић: „Три Србије“.

Август:

инж. Милосав Васиљевић: „О биолошком стању појединих народа“, „Хришћанство и демократија“, „Хришћанство и комунизам“ и „О политичкој ситуацији“;

Милован Поповић: „О нашим у Лондону“;

инж. Симеон Керечки: „О женском питању“.

Септембар:

др Миодраг Грбић: „О српској уметности“;

Милован Поповић: „О узроцима скретања наше омладине у лево, пре и после рата“ (предавање намењено припадницима СДС који су били заводска стража);

Милован Поповић: „О борбама националиста са комунистима на Универзитету“ (предавање намењено припадницима СДС који су били заводска стража);

Ратко Парезанин: „О видљивим и невидљивим силама у садашњем светском сукобу и положају Србије“

Милован Поповић: „О годишњици Завода, његовим тешкоћама и успесима“;

Милован Поповић: „О комунистичкој теорији“ (предавање намењено припадницима СДС који су били заводска стража).

Октобар:

Димитрије Љотић: „О политичкој ситуацији у свету и код нас“;

Велибор Јонић: „О оснивању Завода за принудно васпитање омладине“;
проф. др Милица Богдановић: „О историји Русије“ (циклус од седам предавања);

инж. Симеон Керечки: „О Дражи Михаиловићу“;

инж. Милосав Васиљевић: „О научном раду“, „О основама за политичке идеологије“;

инж. Тихомир Дожудић: „О анализи појма једнакост“;

инж. Милосав Васиљевић: „О основним претпоставкама владајућих идеологија у свету“, „О данашњим идеологијама“, и „О политичкој ситуацији“.

1944. година:

Март:

Јован Рапајић: „О српском погледу на свет и живот“, „О духовним богатствима српског народа“, „Од чега нас је Христос спасио и спасава“, „О марксизму као религији“;

Радослав Узелац: „О злоделима усташа и партизана у Лици“;

Милован Барјактаревић (гуслар): „О значају наше народне песме“;

Павле Никитовић: „О Пучу од 27. марта и његовим последицама“;

отац Мирон Јанићијевић: „Моја генерација и вера“.

Април:

отац Мирон Јанићијевић: „Моја генерација и вера“ (наставак претходног предавања);

проф. др Милица Богдановић: „Зашто се људи не разумеју“, „О хигијени душе“, „Однос између старих и младих“, „Женско питање“, „О филозофији неједнакости Бердјајева“;

Милован Поповић: „О заблудама и судбинама пучиста“;⁷³⁵

инж. Ратибор Ђурђевић: „Браћа Карамазови“, „Васкрсење Христово“, „Стара и нова омладина“.

Мај:

инж. Ратибор Ђурђевић: „О метапсихичким појавама“, „Пол Бурже: Ученик – анализа“, „Зашто сте ви овде у Заводу?“, „О схватању света код једног модерног научника“, „Зашто људи не верују у Бога“

Јул:

др Стеван З. Иванић: „Потреба нашег изграђивања на основу нашег оригиналног српског лика“

Војислав Цветковић (председник општине из Котора): „Напори српског елемента у Црној Гори и Боци за опстанак и његова борба против партизана“.

---

⁷³⁵ Предавање одржано 11. априла, на годишњицу покушане побуне, тј. „пуча“ у Заводу. Појам „пучисти“ се односи на штићенике-заверенике, а не на пучисте од 27. марта 1941. године.

*ПРИРЕДБЕ И КУЛТРНО-УМЕТНИЧКЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ У ОРГАНИЗАЦИЈИ
ШТИЋЕНИКА ЗАВОДА ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ⁷³⁶
– реконструисане на основу извештаја о раду устланове –*

Прва приредба у Заводу, одржана 4. октобра 1942. године, програм:

1. Моја отаџбина – песма од А. Шантића, рецитовала питомица Неда Дивљан;
2. Отаџбина – песма Душана Васиљева, рецитовала питомица Неда Дивљан;
3. Претпразничко вече – песма А. Шантића, рецитовала питомица Даница Манчић;
4. Мисао – песма Милана Ракића, рецитовао питамац Војислав Пајевић, и
5. Честитам – комедија у једном чину од Косте Трифковића.

Програм 2. приредбе, одржане у Заводу, 11. октобра 1942. године:

1. Честитам – комедија у једном чину од Косте Трифковића;
2. Рапорт о животу у Заводу;
3. Музика – свира оркестар Националне службе /3 њих/ из Смедеревске Паланке;
4. Свирка и песма – изводе 2 гимназиста из овд. Гимназије.

Програм 3. приредбе, одржане у Заводу, 18. октобра 1942. године:

1. Ој Србијо – хор Националне службе са питомцима;
2. Ој, Мораво – хор Националне службе и питомица Радисава Јовановић;
3. Каплар Мића – скеч, изводила група Националне службе;
4. Циганин на суду – скеч, изводила група Националне службе;
5. Поноћ – песма Ђуре Јакшића, изводила група Националне службе;
6. Плава Гробница – песма Милутина Бојића, рецитовао један гимназијалац;
7. Менует – од Моцарта, и Серенада – од Шуберта, свирао на виолини питамац Миодраг Ђорђевић;
8. О класје моје – пародија на песму Ал. Шантића, рецитовао питамац Милан Марковић;
9. Цветков испит, скеч, извела група Националне службе;
10. Народне песме – певале питомица Рада Јовановић и Рада Божић;
11. Музика – свира оркестар Националне службе, и
12. Песма новог покољења – од А. Шантића, рецитовао један гимназијалац.

⁷³⁶ Називи уметничких дела које су штићеници интерпретирали, као и сва лична имена, пренети су из историјских извора без интервенције аутора монографије.

Програм 4. приредбе, одржане у Заводу, 19. октобра 1942. године:

1. Камени сватови – рецитација,
2. Скеч, и
3. Рапорт – све изводила група Националне службе из Београда; и
4. Лем Едим – од Змаја Јована Јовановића, отпевао васпитач Ђуро Залад.

Програм 5. приредбе, одржане у Заводу, 8. новембра 1942. године:

1. Рапорт о животу у Заводу;
2. Вече на шкољу – од А. Шантића, рецитовала питомица Вера Крупеш;
3. Народне песме – певала питомица Рада Божић;
4. Сунце – од Јована Дучића, рецитовала питомица Вера Крупеш;
5. Рибарчета сан – од Бранка Радичевића, рецитовао питамац Георгије Николић;
6. Народне песме – певала питомица Рада Јовановић;
7. Ода киселој чорби – од Змаја Јована Јовановића, рецитовао Милорад Феликс;
8. Лака музика – свирао на виолини питамац Љубомир Михаиловић;
9. Народна кола – свирао оркестар; и
10. Народне песме – певала питомица Зора Мишић.

Програм 6. приредбе, одржане у Заводу, 15. новембра 1942. године:

1. Песник и песма – од Милете Јакшића, рецитовао питамац Милорад Феликс;
2. Народне песме – певале у дуету питомице Рада Јовановић и Недељка Тасковић;
3. Отац и син – од Ђуре Јакшића, рецитовао питамац Георгије Николић;
4. Краљ Лир, скеч – изводиле питомице;
5. Шлагери – певали у дуету питомци Вуковић и Вранац;
6. Повратак – од Велимира Живојиновића, рецитовао питамац Војислав Пајевић;
7. Народно коло „Виче Мома низ планина“ – изводиле питомице, а после тога су свирана народна кола.

Програм 7. приредбе, одржане 29. новембра 1942. године:

1. Војничко писмо – од Војислава Илића – Млађег, рецитовала питомица Вера Крупеш;
2. Шлагери – певао дует Вуковић-Вранац;
3. Код нашег доктора, скеч – изводили питомци;
4. Две лирске песме – рецитовао питамац Милорад Феликс;

5. Народне песме – певала питомица Рада Божић;
6. Јутарње буђење – скеч из живота у Заводу, изводили питомци;
7. Из около – скеч, изводили питомци;
8. Лака музика – на виолини свирао питамац Љубодраг Михаиловић;
9. Циганин Мика – монолог, изводио питамац Милорад Феликс; и
10. Народна кола – свирао оркестар питамаца.

Програм 8. приредбе, одржане 13. децембра 1942. године:

1. Садила Вела, народна песма – певао хор питамаца под вођством г. Јеленеца
2. Рапорт питомица-певала група питомица
3. На Газиместану, од Милана Ракића, рецитовала питомица Радмила Милошевић
4. Савремени шлагери – певао дует питамаца Вранац-Вуковић
5. Јесења кишна песма, од Луковића, рецитовао питамац Војислав Пајевић
6. Врабац-штабац, рапорт, певали питомци
7. Моравка, комад из народног живота, у првом чину, од Мих. Сретеновића, изводили питомци и питомице под вођством васпитача Кубуровића

Програм 9. приредбе, одржане у Заводу, 19. децембра 1942. године;

1. Врабац-штабац, рапорт, певали питомци
2. Савремени шлагери – певао дует питамаца Вранац-Вуковић
3. Вечером каткад читам своју стару ђачку библију – од Лесковца, рецитовао питамац Дорословац М.
4. Лака музика, на хармоници свирао питамац Олег Иванов
5. Народне песме, певала питомица Рада Божић
6. Циганин хвали свога коња, од Змаја, изводио питамац Милорад Феликс
7. Народна кола, свирали питомци

Програм 10. приредбе, одржане 20. децембра 1942. године:

1. Рапорт питомица-певала група питомица
2. Одломци о "прекивању" из књиге Ивана Солоњевича: Бијег од Совјетске Русије, читао један питамац
3. Народна кола, свирали питомци

Програм 11. приредбе, одржане 6. јануара 1943. године

1. Претпразничко вече, од Шантића, рецитовала питомица Неда Дивљан
2. Народне песме, соло виолина, питамац Љ. Михаиловић
3. Зимска идила, од В. Илића, рецитовао питамац В. Пајевић

4. Народне песме, дует питомица Р. Јовановић и Н. Тасковић
5. Тешко ногама под мехнитом главом, од Љубише, читао питамац Бранислав Крстић
6. Народне песме, певала питомица Рада Божић
7. О народним обичајима, из Вуковог речника, читао питамац Милан Марковић
8. Народне песме, певао дует питомца Грбића и питомице Недељке Тасковић
9. Игуман Стефан, из Горског Вијенца, одломак читала питомица Радмила Богдановић
10. Равајло, шаливи монолог о животу у Заводу, изводио питамац Милорад Феликс
11. Рожденство Твоје, певао хор питомица

Програм 12. приредбе, одржане 7. јануара 1943. године (прослава Божића, први дан):

1. Рожденство Твоје, певао хор питомица
2. О Боже наш – хор питомица
3. Симонида, од Милана Ракића, рецитовала питомица Наумовић
4. Хај, загрљени слогом братском – певао хор питамаца
5. Војничко писмо од Војислава Илића Млађег – рецитовао питамац Војислав Кулић
6. Што ми је мило ем драго – певао квартет питамаца
7. Песме на хавајским гитарама свирали питомци
8. О Кир Јањи и Старији Поповићу, говорио питамац Милан Марковић
9. Кир Јања од Стерије, изводили питомци и питомице

Програм 13. приредбе, одржане 8. јануара 1943. године (прослава Божића, други дан):

1. Добровољачки марш, свирао дувачки оркестар петог одреда
2. Већ куца час – хор добровољаца
3. Домовина од Душана Васиљева, изводи хор питомица
4. Песма сужњева, певао хор добровољаца
5. Три јунака, од Змаја Јовановића, рецитовао питамац Аца Николић
6. Народне песме, певао мешовити квартет питамаца и питомица
7. На Дрину, марш, свирао дувачки оркестар петог одреда
8. Баба Краса, од Јелене Димитријевић, монолог, изводила питомица Рада Живановић
9. Генерал Терзић, марш, свирао дувачки оркестар добровољаца
10. Песме на хавајским гитарама свирали питомци
11. Последњи гостнод Војислава Илића, рецитовала питомица Вера Крупеш
12. Алте камарад, дувачки оркестар добровољаца

13. Народне песме, певао дует Грбић–Тасковић
14. Ој, Србијо, дувачки оркестар добровољаца
15. Пред матуrom, монолог, изводио питамац Феликс М.
16. Дует Вранац–Вуковић, певали песме
17. Три фантазије (Шуберт, Бетовен) свирао на виолини диригент оркестра добровољаца
18. Марш српске чете – певали добровољци

14. приредба 13. јануар 1943. године – Дочек Нове године

1. Ој Србијо, оркестар Националне службе из Београда
2. Рајнеке 8 свирао оркестар Националне службе
3. Жеља, од Милана Ракића, рецитовала Вера Крупеш
4. Народне песме, певао Михаило Живковић
5. Остајте овде, од Шантића, рецитовао п. Ристовић
6. Песме на хавајским гитарама свирали Остојић и др.
7. Билдунг, од Змаја, рецитовао п. Живковић Михаило
8. Албиниони, концерт за виолину, оркестар Националне службе
9. Скарлати, концерт за виолину, оркестар Националне службе
10. Абакo, концерт за виолину, оркестар Националне службе
11. Моцарт: мала ноћна музика, оркестар Националне службе
12. Слике из Лесковца, изводе питомци
13. Радио-збрка, изводили питомци

15. приредба (27. јануар 1943. године): Прослава Светог Саве

1. Химна Светоме Сави, певао хор питамаца
2. Светосавска беседа Управника Завода, о раду Светог Саве, о стварању српске нације и о томе да ли радник има отаџбину
3. Плава гробница, Милутина Бојића, рецитовао Милетић
4. Свети Сава и Бог Створитељ, народна песма, рецитовала питомица Неда Дивљан
5. Кепосанг, од В. А. Моцарта, дует виолина питамаца Миодрага Ђорђевића и Љубодрага Михаиловића
6. Баба Краса, од Јелене Димитријевић, монолог, изводила питомица Радмила Живановић
7. Ој Србијо, хор питамаца
8. Вјерују стегнута Срца, од Светислава Стефановића, рецитовала питомица Мирјана Наумовић

Интимна прослава иза вечере:

1. Врабац-штабац – певали питомци Милетић, Феликс и Ружић
2. Славенска липа, од Силвија Крањчевића, рецитовао питамац Милорад Феликс

3. Лака музика, хармоника и гитара Љиљане Аксентијевић и Предрага Николића
4. Свети Сава, од Војислава Илића, рецитовао питомац Димитрије Кулић
5. Народне мелодије, дует виолина питомаца М. Ђорђевића и Љ. Михаиловића
6. Шопенхауер, једночинка од Бранислава Нушића, изводили питомци и питомице
7. Савремене песме – пева дует питомаца Вранац – Вуковић
8. Песме на хавај-гитари, свирали питомци Николић, Остојић и Михаиловић
9. Вјерују стегнута срца од Светислава Стефановића, рецитовао квартет Ружић, Милетић, Пајевић и Феликс
10. Аналфабета, једночинка од Бранислава Нушића, изводили питомци и питомице
11. Равајло – монолог, изводио питомац Милорад Феликс

16. приредба, одржана 7. фебруар 1943. године (Велика забавна приредба у граду):

1. Вјерују стегнута срца, од Светислава Стефановића, рецитовао питомац Зоран Милетић
2. Звонар: О, Боже наш, пева хор питомаца
3. Хеј, загрљени слогом братском, И. Бајић, певао хор питомаца
4. Сплет народних песама, дует виолина М.Ђорђевић и Љ. Михаиловић
5. Народне песме – певала питомица Радослава Јовановић
6. Баба Краса – Ј. Димитријевић, монолог, изводила питомица Радмила Живановић
7. Потпури савремених песама на хавај гитарама свирали питомци П. Николић и В. Остојић
8. Народне песме, певале питомице Р. Јовановић и Н. Тасковић
9. Ариф*иле Зариф, В. Ђорђевић, Садила Вела и Што ми је мило ем драго, народне песме, певао октет питомаца
10. Ој Србијо, од Шистека, певао хор питомаца
11. Кир Јања, од Стерије, изводили питомци и питомице

Програм 17. приредбе, одржане 14. фебруара 1943. године:

1. Бока, од Алексе Шантића, рецитовала питомица Љиљана Аксентијевић
2. На Вардару, од Војислава Илића, рецитовала питомица Вера Милисављевић
3. Народне песме, свирали на хармоници и виолини Љиљана Аксентијевић и Љубомир Килибарда

4. Вјерују стегнута срца, од Св. Стефановића, рецитовао Зоран Милетић
5. Народне песме, певао питомац Ненад Ристовић
6. Хавај гитаре, лака музика, Нико Предраг, Остојић Велимир и Михаиловић Љубодраг
7. Народне песме, певао питомац Милан Ракић уз пратњу гитаре Љубомира Килибарде
8. Сплет народних песама, дует виолина Миодрага Ђорђевића и Љубодрага Михаиловића
9. Народне песме, певао дует Ана Чомић и Милорад Феликс
10. Соло виолина – Љубомир Килибарда
11. Савремене песме, певао дует Вранац–Вуковић

18. приредба 20. фебруар 1943. године

Друга забавна приредба у граду (програм исти као и на 16. приредби)

Програм 19. приредбе, одржане 21. фебруара 1943. године:

1. Остајте овде, од А. Шантића, рецитовао питомац Михаило Цагић
2. О. Боже наш – певао женски хор
3. Хеј, загрљени – певап мушки хор
4. Напуштена црква од М. Ракића, рецитовала питомица Љиљана Аксентијевић
5. Савремене песме, певали у дуету Вуковић–Вранац
6. На ранилу, певао женски хор
7. Лака музика, свирала на хармоници питомица Љиљана Аксентијевић
8. Ој Србијо, мушки хор

Програм 20. приредбе, одржане 27. фебруара 1943. године:

1. Срђа Злопоглеђа, од Драг. Филиповића, рецитовао питомац
2. Народне песме, певала питомица Радослава Јовановић
3. Ноћ на Косову, од Милорада Петровића, рецитовала питомица Љиљана Аксентијевић
4. Сплет народних песама, извели на виолини Миодраг Ђорђевић и Љубодраг Михаиловић
5. Сијачи, од А. Шантића, рецитовао питомац Зоран Милетић
6. Савремене песме, певали у дуету питомци Вранац и Вуковић
7. Народне песме, певао октет питамаца
8. Баба Краса, од Ј. Димитријевића, изводила питомица Радмила Живановић
9. Народне песме, певале у дуету Радосава Јовановић и Недељка Тасковић
10. На ранилу, певао хор питамаца

11. Циганин хвали свога коња, од Змаја, платична рецитација, изводио питомац Милорад Феликс
12. Рапорт – певали питомци Милетић, Феликс и Живковић
13. Путник, пародија на песму Петра Прерадовића, рецитовао питомац Милорад Феликс
14. Ој Србијо, певао хор питомаца

Програм 21. приредбе, одржане 28. фебруара 1943. године:

1. Народне песме, певао питомац Банкеровић Златко
2. Из књиге проф. Миленковића – "Кроз васиону и векове" читао управник Завода
3. Песме на хавајским гитарама свирали Предраг Николић и Велимир Остојић
4. Конвоји, пародија од Михаила Цагића, изводио Михаи Цагић
5. Народне песме, певао питомац Ненад Ристовић
6. Писмо једног медицинара, изводио питомац Здравко
7. Соло виолина – Мађарске песме, свирао Љубодраг Михаиловић
8. Тајна, скеч, изводила Рада Живановић уз суделовање питомаца
9. Рапорт Антиталената, изводили питомци и питомице

Програм 22. приредбе, одржане 7. марта 1943. године:

1. Рапорт питомаца
2. Изјаве љубави, изводили Цагић и Љиљана Аксентијевић
3. Максим, шалив рецитација, изводио Феликс Милорад
4. Народне песме, певао Недељко Ристовић
5. артиљеријска паљба, изводио Бора Стојановић
6. соло песма, Златко Банкеровић
7. Завртањ, рецитовао Радован Ломић – пародија
8. хавајска гитара, Николић и Остојић
9. шлагери, певали Вранац и Вуковић

Програм 23. приредбе, одржане 21. марта 1943. године:

1. рапорт питомаца
2. Боеми-скеч, изводили питомци: Ломић, Цагић, Феликс, Дорословац и Живковић
3. хавајска гитара, Предраг Николић
4. „Др. Стевник“ скеч. изводили питомци: Р. Николић, С. Николић, Илић и Гавриловић
5. Заробљеничка песма, певала Викторија Радосављевић
6. Суђење, скеч, изводили питомци: Цагић, Ломић, Феликс, Настић, П. Николић и Митић
7. Народне песме, певао Недељко Ристовић
8. Илустровани виц, изводио С. Николић

9. Дует песама, Вера Крупеш и Викторија Радосављевић
10. Соло виолина, свира Љ. Килибарда
11. Једна суза, рецитација, Љиљана Аксентијевић
12. Аналфабета, једночинка од Б. Нушића, изводили питомци и питомице

Програм 24. приредбе, одржане 28. марта 1943. године:

1. рапорт питамаца
2. Баба Краса, пародија, изводио Феликс Милорад
3. Соло песма – певала Викторија Радосављевић
4. Соло хармоника, Олег Иванов
5. Самоубица, скеч, изводили питомци Цагић и Дорословац
6. Соло песма, певао Златко Банкеровић

Програм 25. приредбе, одржане 25. априла 1943:

1. Шистек: "Хеј Србијо", певао хор питамаца
2. Милутин Јакшић: "Голгота", рецитовала Љиљана Аксентијевић
3. Романса Кампањели, дует виолина Ушај–Ђорђевић
4. Рајић: "Отаџбина", рецитовао Бранко Јеремић
5. Тари–Бари, певао октет питамаца
6. Нушић: "Обичан човек", комад у три чина
Лица: Арса Милићевић–Бранибор Ђорђевић, Вићентије–Радован Ломић, Душан–Милорад Феликс, Зорка– Љиљана Аксентијевић, Марија–Рада Живановић, Перса–Љубица Михајловић, Жарко Дамњановић–Михаило Цагић, Јованче Мицић–Милутин Добрословац, Софија Дамњановић–Викторија Радосављевић, Никола–Блажо Лазовић.
Режирао г. Предислав Кубуровић

Програм 26. приредбе, одржане 26. априла 1943. године:

1. "Ускршња јаја", рапорт, певали Феликс Милорад, Живковић Михаило и Велимир Остојић
2. "Млади Срби", певао октет питамаца
3. Мажуранић: "Чета", рецитовао Мих. Живковић
4. Народне песме, дует виолина Ђорђевић– Дорословац
5. Ракић: "Серенада", рецитовао Михаило Цагић
6. Радио збрка, изводили Стојановић, Феликс, Пајевић, Станишић, Живковић, Цагић, Жарковић, Дорословац, Вуковић и Вранац
7. Дорословац: "Немир", рецитовао Пајвић Војислав
8. Модерне песме, свирао квартет Ђорђевић, Дорословац, Николић и Иванов
9. Петковић: "Међу својима", рецитовала Вера Крупеш
10. Соло песме, певао Златко Банкеровић

11. Баџи Ђаволи, изводили Феликс, Дорословац, Џагић, Станишић, Поповић и Ђорђевић Бран.
12. Модерна лака музика, свирали на хавајским гитарама Михаиловић и Николић
13. Рапорт, певали Дорословац, Феликс и Џагић
14. Народне песме, певао Станишић
15. Морнар на узбурканом мору, певао октет питомаца

Програм 27. приредбе:

1. Шистек: „Хеј Србијо“, певао хор питомаца
2. Дучић, „Химна победника“, рецитовало питомац Бранко Јеремић
3. рапорт певао квартет питомаца
4. „Тари бари“ певао октет питомаца
5. Модерне песме, свирали на хавајским гитарама питомци Предраг Николић и Љ. Михаиловић
6. Народне песме, певао питомац Милорад Савић
7. „У Стамболу на Босфору“ певала група питомаца
8. „Текла вода Моравица“ певала група питомаца
9. „Ој Ужичанко“, певала група питомаца
10. Дует модерних песама, певали питомци Вранац и Вуковић
11. Дует народних песама, певале питомице Тасковић и Радослава Јовановића
12. Народна кола, свирали питомци Вуковић, Килибарда и Глишић

Програм 28. приредбе:

Први део:

1. „Песма Србији“, од Шантића, рецитовала Вера Крупез
2. „Морнар на узбурканом мору“ певао октет питомаца
3. Шуберт, „Серенада“, свирао на виолини питомац Ушај Никола
4. Бешевић „Инвалид“, рецитовала Бранислава Филиповић
5. Дует далматинских песама, певале Викторија Радосављевић и Радмила Радишић
6. Шуберт: „Анданте“ дует виолина Ђорђевић-Ушај

Други део:

1. Избирачица комедија у три чина од Косте Трифковића Соколовић – питомац Радован Ломич, Соколовићка-питомица Слободанка Стефановић, Маличка, њихова кћи– питомица Радмила Живановић, Савета-питомица Викторија Радосављевић, Бранко-питомац Милутин Дорословац, Тошица-питомац Михаило Џагић, Штанџика-питомац Феликс Милорад, Тимић-питомац Владимир

- Рисимовић, Тимићка–питомица Љубица Михаиловић, Милица–питомица Оливера Марковић, Јован–питомац Боривоје Стојановић
2. Снежана, чаробна игра у једном чину, од Весне Бутјер
Снежана–питомица Станка Миловановић, Краљевић–питомац Михаило Живковић, Маћеха–питомица весна Бутјер, патуљци–питомице Ана Чомић, Разуменка Бошњаковић, Зорица Стефановић, Јелисавета Марковић, Вера Стојковић, Зорица Радуловић

Програм 29. приредбе:

1. „Заводска песма“ певао хор питомаца и питомица
2. „Аве Србија“ од Дучића, рецитовао Бранко Јеремић
3. „Кориолан“ шекспирова драма, изводили питомци и питомице
лица: Кориолан–Милутин Дорословац, Коминије–Гргур Поповић, Ауфидије–Божидар Војводић, Мененије–Михаило Цагић, Тит Ларције–Миладин Ђунисијевић, Волумнија–Радмила Живановић, Вергилија–Слободанка Стефановић, Кориоланова жена–Станка Миловановић, Кориоланов син–Војислав Ђорђевић, Први грађанин–Владимир Рисимовић, други грађанин–Милорад Феликс, Римски грађани и војници: Бранко Јеремић, Војислав Страхињић, Божидар Богдановић, Боривоје Илић, Ђорђе Кнежевић, Саво Брковић, Радомир Николић, Димитрије Кулић, Александар Николић и Војин Љубичић, Хорус–Војислав Пајевић, Интерпретација–Милитина Дорословца, Режија–Предислава Кубуровића

Програм 30. приредбе, одржане 13. јуна 1943. године:

1. „Заводска песма“ – певао хор питомаца
2. „Ариозо“ од Хумеле – дует виолина Ушај – Ђорђевић
3. Дует нар. песама – Викторија Радосављевић – Брана Љубичић
4. Модерне песме – певао Милорад Савић
5. „Циганска крв“ – романтична игра у два чина, у интерпретацији Милене Стојановић, Љиљане Аксентијевић и Јелене Јовичић
лица: Ђока циганин –Радован Ломић, Ленка му жена–Јованка Николић, Маринко син им–Милан Благојевић, Цанка жена му –Милостина Богићевић, Глиша други син Ђокин – Душан Љујић, Мица жена м – Марија Мутић, Митке млади циганин – Милорад Станишић, Ђурђа девојка – Миленка Бошњаковић, Зејма кћи Ђокина – Викторија Радосављевић, Ружа – Љиљана Аксентијевић, Гута – Јелисавета Марковић, Ђуша – Нада Голубовић, Гроф – Љуба Вуковић

Програм 31. приредбе (Видовданска приредба):

1. „Ој Србију“, од Шистека, певао хор питомаца
2. „Песма за Србију“, од Филиповића, са конкурса Српски народ – рецитовао Радован Ломић

3. „Заводска песма“ од Милутина Дорословца – М. Ђорђевића, певао хор питомаца и питомица
4. „Видовданско знамење“ од Вукадина Кеџана рецитовао питамац Бранко Јеремић
5. „Снежана“ пародија на романтичну игру, од питомице Весне Бутјер, реприза
лица: Снежана–Станка Миловановић, вештица– Весна Бутјер, принц–Живковић Михаило, патуљци: Розуменка Жуњић, Зорица Стефановић, Зорица Радуловић, Вера Стојковић, Ана Чомић, Јелисавета Марковић, Миленка Бошњаковић

после кратке паузе : други

1. На Газиместану од Милана Ракића, рецитовао питамац Стојан Стишовић
2. Пета руковет од Мокрањца, певао хор питомаца и питомица
3. „Срђа Злопоглеђа“, од Д. Филиповића, рецитовао Александар Николић
4. „Косовка девојка“ народна песма, рецитовала питомица Вера Крупеж
5. „Писмо заробљеника“ од Светолика Митића, питомца, рецитовао Војислав Пајевић, уз певачку пратњу неколико чланова хора
6. „Осу се небо звездама“ народна песма из „Биса“ певао квинтет питомица (В. Радосављевић, Б. Љубичић, В. Крупеж и Н. Тасковић)
7. „На гробу Кнеза Иве од Семберије“ од Ивановића, рецитовао Бор. Михаиловић
8. „Кнез Иво од Семберије“ драма од Б. Нушића извели питомци и питомице
лица: Кнез Иво од Семберије – Михаило Цагић, Боја, мајка му –Станка Миловановић, Петроније– Сава Брковић, Милић–слуга Ивов–Блажи Лазовић, Кулин – Бранибор Ђорђевић, први кмет – Момчило Станковић, други кмет – Бранко Јеремић, трећи кмет –Стишовић Стојан, први старац –Никола Настић, други старац –Александар Николић, први турчин–Дшан Вучинић, други турчин–Здравко Бесаровић, Станча, прва робинја–Бранислава Љубичић, друга робинја – Јелена Марковић, први роб–Гргур Поповић, други роб–Ђорђе Кнежевић, трећи роб– Владимир Васиљевић

Програм 36. приредбе (август 1943):

1. Заводска песма – певао мешовити хор
2. Заробљеничка песма – певао мешовити хор
3. Константин Веселиновић, питамац: „Пиши ми“ рецитовао Михаило Цагић

4. Савремене песме – певала Вера Михаиловић, питомица
5. Ритмичке вежбе – изводили питомци, спремио Остоја Симић, пита-мац
6. Народне песме – певале Викторија Радосављевић и Брана Љубичић
7. Змај : "Циганка" рецитовала Јованка Николић
8. Народне песме – певао Ненад Ристовић
9. Модерни шлагери – свирао квартет Иванов, Ђорђевић, Костић и Ушај
10. "Снежана" – пародија од Милорада Феликса
Лица:
Снежана - Михаило Цагић, Краљевић - Милорад Феликс, вештица – Владимир Рисимовић, патуљци – Лазовић, Војводић, Станишић, Будимир, Живковић, Вучинић и Бесаровић

Програм 37. приредбе, одржане 22. септембра, на дан годишњице дола-ска прве групе питамаца у Завод.:

1. Оче наш, певао мушки хор
2. Ој Србијо, певао мушки хор
3. Аве Србија, од Дучића, рецитовао питамац Бранко Јеремић
4. Наш кршни доме - певао мушки хор
5. Заробљеној браћи – рецитовала питомица вера Крупез
6. Народне песме – певале питомице Бранислава Љубичић и Виктори-ја Радосављевић
7. Домовина, од Васиљева – рецитовао питамац Михаило Цагић
8. Заводска песма, певао мешовити мушки хор
9. Једна суза, од Шантића, рецитовао Војислав Пајевић
10. Лулела је Јана - певао мешовити мушки хор
11. Рапорт – певали питомци Феликс, Банкеровић и Костић
12. Народне песме – певале питомице Вера Крупез о Недељка Тасковић
13. Мађарске мелодије, соло виолина – свирао питамац Никола Ушај
14. Савремене песме – свирао квартет питамаца: Иванов, Килибарда, Банкеровић и Костић
15. Скеч из војничког живота – изводили питомци Никола Настић, Гр-гур Поповић и Здравко Бесаровић
16. Народне песме – певала питомица Миља Станојевић
17. Отац и син, од Јакшића – рецитовао питамац Георгије Николић
18. Црноберзијанац у селу, скеч – извидили питомци Брако Јеремић и Бора Вујић
19. Писмо Ковиљки, шаљиви монолог – изводио Никола Настић, пита-мац
20. Народна кола – свирао квартет Иванов, Килибарда, Банкеровић и Костић

Програм 38. приредбе, одржане у склопу обележавања годишњице рада Завода. Свечаности је присуствовао Велибор Јонић, као и велики број гостију из Београда и Смедерева. Свечаност је почела у 11 часова пре подне поздравним говором управника, поздравним говором питомца Тиосава Велимировића, и говором министра просвете и вера Г. Јонића. Затим су питомци извели програм:

1. Оче наш, певао хор питомаца
2. Шистек: "Ој Србијо" - певао хор питомаца
3. Велимир Рајић: "Отаџбини" – рецитовао питомец Б. Јеремић
4. М. Милојевић: "Ноћ" - певао мешовити хор
5. Светолик Митић: "Зарибљеничко писмо" – рецитовао Војислав Пајевић уз пратњу мешовитог хора
6. Ј. Маринковић: "Хеј трубачу" - певао хор питомаца
7. Д. Филиповић: "Косовка девојка" рецитовала питомица Слободанка Стефановић
8. Чесноков: "Господи сахрани" - певао хор питомаца
9. Реч инспектора Министарства просвете и вера г. Драгољуба Давидовића о резултатима школских испита, подела сведочанстава свршених матурантима и подела награђених књига најбољим ученицима
10. Саопштење имена питомаца и питомица, који се пуштају из Завода

Истог дана је одржана 39. приредба од 7–11 часова увече:

Програм се састојао од ових тачака:

1. Светислав Стефановић: "Вјерују" рецитовао питомец Бранибор Ђорђевић
2. М. Дорословац и М. Ђорђевић, "Заводске песме" певао мешовити хор
3. Алекса Шантић: "Моја отаџбина" – рецитовала питомица Радмила Божић
4. Војислав Илић "Наш кршни доме" певао мешовити хор
5. Глинка: Елегија, Шуберт: Серенада – свирао на виолини Никола Ушај
6. Народна кола – изводиле питомице
7. Народне песме – свирају на виолини Миодраг Ђорђевић, Љубомир Килибарда уз пратњу на гитари Златоја Банкерковића
8. Богдан Цвејић, "Лулела је Јана" - певао мешовити хор
9. Славка Вуковић: "Жетва" – ритмичка вежба са песмом изводиле питомице
10. Лазаревић С. Павловић: "Први пут с оцем на јутрење" – позоришни комад у три чина, извели питомци и питомице.

Лица: Митар Трговац - Михаило Цагић, Марица, жена му - Станка Миловановић, Љубица, кћи - Викторија Радосављевић, Илија, њихов кум - Бранко Јеремић, пера Зелембаћ - Миладин Ђунисијевић, Олбрехт, апотекар Драгутин Ђорђевић, коцкар - Борислав Вујић, Стојан, момак Митров - Стишовић Стојан, Прокопије, млађи момак

– Милан Будимировић, први рабаџија - Сава Брковић, други рабаџија - Ђорђе Кнежевић, Ђокица и Лаза, синови Митрови – Војислав Ђорђевић и Војислав Лукић.

Другог дана прославе од 9 до после поноћ одржана је 40. редовна приредба. Имала је следећи програм:

1. Рапорт – певали питомци Милорад Феликс и Ђорђе Грбић
  2. "Загрљени слогом братском" – певао хор питомаца
  3. Змај Ј. Јовановић "Српска мајка" – хорска рецитација изводиле питомце
  4. Милутин Бојић, "Плава гробница" рецитовао питамац –Александар Николић
  5. Народне песме – певала питомица Миља Станојевић
  6. Вој. Илић – Млађи : "Војничко писмо" – рецитовао питамац Бранко Јеремић
  7. Лака музика – свирао квинтет: килибарда, Иванов, Ђорђевић и Банкерковић
  8. Модерни шлагери – певали бивши питомци Вранац и Вуковић
  9. Радио зборка – изводили питамац Милорад Феликс уз пратњу хора
  10. "Чуј морнару мој" и "плетем мрежу своју" – певао трио питомица: Викторија Радосављевић, Вера Михаиловић и Бранислава Љубичић
  11. "Тари Бари" – певао октет питомаца
  12. Скеч из заводског живота: написао Милорад Феликс, извели питомци Феликс, Цагић, Ђунисијевић, Брковић, Вујић, Жеравичевић, Цекић, Стјепановић, Настић, Ал. Николић, Лазовић, Крстић, Крапчевић, Голубовићева, В. Ђорђевић, Радовић, Ракић, Љубичићева и Михаиловићева.
  13. Народне песме – певали Вуковић и Јарић
  14. Бокс меч, скеч, извели питомци Бранко Јеремић, Борислав Вујић и Миладин Ђунисијевић
  15. Општајна реч у име питомаца и питомица који одлазе кућама, одржала питомца Радмила Божић.
  16. Одговор на општајну реч у име питомаца и питомица који остају, држао питамац Милорад Феликс
- Приредба је завршена народним колима после пола ноћи.

Програм 41. приредбе, одржане 17. октобра 1943:

1. Поздравна реч – говорио Веселин Весковић
2. Милан Ракић : "На Гази Местану" - рецитовао Бранко Јеремић
3. Матурантски рапорт – певали Ђорђе Грбић и Никола Бекташевић
4. Ј. Гете: "Баук" драмска слика извели Зорица Радуловић, Владимир Рисимовић, Војислав Пајевић и Михаило Цагић

5. Соло Песме (народне и шлагери) певао Милорад Савић уз пратњу Ђорђа Грдића
  6. Соло хармоника – свирао добровољац матурант Иван Матковић
  7. Неколико песама – певао дует Грдић и Бекташевић
  8. Милан Ракић : "Јефимија" – рецитовао Сердар Лука
  9. Матура – скеч са прологом од Милорада Феликса, извели Вера Обрадовић, Нада Бабовић, Љиљана Аксентијевић, Милан Давидовић, Никола Настић, Младомир Ђорђевић, Бранко Јеремић, Ђорђе Кнежевић, Слободан Димитријевић и Михаило Цагић.
  10. "Ратникова вереница" – од Јована Мокрањца, драмска слика у једном чину.
Лица: Г. Морис - Бранко Јеремић, Г-ђа – Дивна Марковић, Жаклина, њихова кћи – Љубица Михаиловић, Жорж, њен вереник - Младомир Ђорђевић, доктор - Никола Настић, Петар, српски војник - Михаило Цагић
  11. "Заводска песма" певао хор матураната
- Приредба је завршена игранком народних кола од 12 часова.
Програм 42. приредбе не наводи се у извештајима.

Програм 43. приредбе, одржане 4. новембра 1943:

1. Заводске песме, певао мешовити заводски хор
2. Рајић, "Отаџбина" рецитовао питамац Бранко Јеремић
3. Маринковић: "Хеј трубачу" певао хор питамаца
4. Филиповић "Косовка девојка" рецитовала питомица Слободанка Стефановић
5. Јовашевић: "На прозору" певао октет питамаца
6. Глинка "Елегија" и Шуберт "Серенада" свирао на виолини Никола Ушај
7. Милојевић: "Ноћ", певао мешовити заводски хор
8. Митић "Заробљеничко писмо" рецитовао Војислав Пајевић уз пратњу мешовитог хора
9. Моцарт : "Кребсанг" дует Миодраг Ђорђевић и Никола Ушај
10. Цвејић: "Луле је Јана" - певао мешовити хор
11. Дует народних песама – певале питомице Бранислава Љубичић и Викторија Радосављевић.
12. Војислав Илић: "Наш кршни доме" певао мешовити хор
13. Народне песме – певао питамац Васа Радић
14. Чесноков: "Господи сохрани" – певао хор питамаца
15. Нушић: "Кнез Иво од Семберије" драма у једном чуну изводили питомци и питомице
Лица: Кнез Иво - Михаило Цагић, Боја, мајка му - Станка Миловановић, први кмет – Бранко Јеремић, други кмет – Боривоје Михаиловић, трећи кмет - Стојан Стишовић, први старац – Никола Настић,

други старац Александар Николић, Петроније – Гргур Поповић, Милић – Блажо Лазовић, Кулин – Бранибор Ђорђевић, чин. Завода, Станка – Бранислава Љубичић, први роб – Милан Жеравичић, други роб – Ђорђе Кнежевић.

Програм 44. приредбе (5. новембра 1943. године), одржане у граду за ђаке Паланачке гимназије :

1. Заводске песме, певао мешовити хор
2. В. Рајић: "Отаџбина" – рецитовао Бранко Јеремић
3. Маринковић: "Хеј трубачу" певао хор питомаца
4. Филиповић "Косовка девојка" рецитовала питомица Слободанка Стефановић
5. Глинка "Елегија" и Шуберт "Серенада" свирао на виолини Никола Ушај
6. Милојевић: "Ноћ", певао мешовити заводски хор
7. Митић "Заробљеничко писмо" рецитовао Војислав Пајевић уз пратњу мешовитог хора
8. Дует народних песама – певале питомице Бранислава Љубичић и Викторија Радосављевић.
9. Народне песме – певао питамац Васа Радић
10. Чесноков: "Господи сохрани" – певао мушки хор
11. Модерни шлагери – певали Златоје Банкеровић и Бранко Костић
12. Нушић: "Кнез Иво од Семберије", драма у 1 чину – изводили питомци у истој подели улога као и претходне приредбе

Програм 45. приредбе 5. децембра 1943. године одржана у Заводу. Уметничка дружина приказала је драму из сеоског живота "Кумова клетва" од Синише Равасија, по приповетци Јанка Веселиновића. Подела улога: Станојло, кмет – Предислав Кубуровић, Степанија, жена му – Станка Милановић, Радоје, син му - Михаило Цагић, Милосав- Владимир Рисимовић, Ђурађ, и Петар, браћа му – Лука Сердар, Георгије Николић, Срећко, кум Станојлов – Бранко Јеремић, Јован, имућан сељак – Бранибор Ђорђевић, Мирко, имућан сељак - Стишовић Стојан, Сима, побратим Радојев – Младомир Ђорђевић, Стана, девојка Радојева – Слободанка Стефановић, Слепац Радован – Никола Настић, Тиосав, Станојлов момак – Ђорђе Кнежевић, Мара, жена му - Викторија Радосављевић, Иван, млад сељак – Душан Љујић, Ћата општински – Гргур Поповић, Радојица, матор момак – Борислав Вујић, Вељко, биров сеоски – Блажа Лазовић, први момак – Александар Николић, други момак – Михаило Гавриловић, Трећи момак - Мирко Будимир, четврти момак – Милан Жеравичић, пети момак - Васа Радић, Прва девојка – Даница Лукић, друга девојка – Соња Милићевић, трећа девојка – Нада Бабовић, четврта девојка – Дра-

га Суботић, прва жена – Вера Михаиловић, друга жена Бранислава Љубичић, први свирач Миодраг Глишић, други свирач – Мирослав Ђорђевић.

Од улазница је био око 3.000 динара прихода, а та сума је предата среском референту за заштиту заробљеничких породица.

Програм 46. приредбе, одржане 12. децембра 1943. у граду, у сали хотела "Централ":

1. Заводске песме, певао мешовити хор
2. Народна кола – изводила фолклорна група питомица под вођством питомице Добриле Петровић
3. Змај – "Српска мајка" – хорска рецитација изводиле питомице
4. Народне песме – певао питамац Васа Радић
5. Веселиновић – Равеси "Кумова клетва" – драма у три чина из сеоског живота извели питомци и питомице у истој подели улога. Улазнице су стајале 80 и 60 динара. На каси је било 20.600 динара. Ова сума је употребљена за пакете ратних заробљеника. Приредба је почела у 6 часова а завршена је око 9 часова.

Програм 47. приредбе одржане на дан годишњице почетка рада дилетантске дружине:

1. Развој дилетантске секције – говорио Милорад Феликс, пит
2. Рапорт –певале питомице Бранислава Љубичић и Викторија Радосављевић.
3. Соло виолина – свирао Никола Ушај питамац
4. Шаљиве рецитације – рецитовоао Милорад Кинкел пит
5. Један сан – монолог извео Милорад Феликс пит
6. "Узео унук.." пародија на Змајеву песму рецитовоао Душан Мутавцић питамац
7. Народне песме – певао питамац Васа Радић
8. Народне песме – певале питомице Брана Љубичић и Викторија Радосављевић
9. Народна кола и шлагери – свирао оркестар питамаца Банкеровић, Костић, Килибарда и Ђорђевић
10. М. Сретеновић "Моравке" народни комад са певањем у 1 чину.
Лица: Родољуб, учитељ - Михаило Цагић, Јовица - Стишовић Стојан, Панта - Николић, Живота - Борислав Вујић, Мага - Бранислава Љубичић, Анока – Јелена Трајковић, Јелица - Слободанка Стефановић, Кмет - Никола Настић, Ганцо – Милорад Феликс, Момци – Милан Жеравчић, Александар Николић, Гргур Поповић, Младомир Ђорђевић, Девојке – Соња Милићевић, Драга Суботић, Нада Бабовић, Даница Лукић и Викторија Радосављевић

Програм 48. приредбе, одржане 14. децембра 1943. за ђаке:

1. Заводске песме, певао мешовити хор
2. Народна кола – изводила фолклорна група питомица под вођством питомице Добриле Петровић
3. Змај – "Српска мајка" – хорска рецитација изводиле питомице
4. Веселиновић : " Равеси "Кумова клетва" – драма у три чина из сеоског живота извели питомци и питомице у истој подели улога.
Приход 10.000 динара у корист ратних заробљеника. Завршена у 8 часова

Програм 49. приредбе, одржане 16. децембра 1943. у граду, у сали хотела "Централ":

1. Заводске песме, певао мешовити хор
2. Народна кола – изводила фолклорна група питомица под вођством питомице Добриле Петровић
3. Народне песме – певао питамац Васа Радић
4. Веселиновић – Равеси "Кумова клетва" – драма у три чина из сеоског живота извели питомци и питомице. Подела улога се разликовала од раније утолико што је уместо Боре Вујића улогу Радојице тумачио Милорад Феликс

Улазнице су стајале 80 и 60 динара. Било је 18.000 динара прихода, који је дониран за ратне заробљенике.

Програм 50. приредбе, одржане 31. децембра 1943. у сали хотела "Централ", у заједници са војницима Четвртог добровољачког батаљона:

1. Заводске песме, певао мешовити хор
2. Змај – "Српска мајка" – хорска рецитација изводиле питомице
3. Шубертова серенада – свирао на виолини Никола Ушај,
4. Светолик Митић "Заробљеничко писмо" – рецитовао Војислав Пајевић, питамац уз пратњу мешовитог хора
5. Тари-Бари певао октет питамаца
6. Филиповић: "Косовка девојка", рецитовала Слободанка Стефановић
7. Шлагери – певали питомци Банкеровић Златоје и Костић Бранко
8. Веселиновић – Равеси "Кумова клетва" – драма у три чина из сеоског живота извели питомци и питомице. Подела улога је иста, Улогу Радојице играо Бора Вујић.
9. Модерне песме – певао трио питомица Брана Љубичић, Викторија Радосављевић и Вера Михаиловић
10. Народна кола – изводила фолклорна група питомица под вођством питомице Добриле Петровић
11. Рајић : "Отаџбина" – рецитовао питамац Бранко Јеремић
12. "Ми пут свој знамо" марш певао хор добровољаца

13. "Окреченим гробовима" – рецитовао аутор Добровољац Божидар Андрејевић
14. "Златно класје" – певао хор добровољаца
15. Војислав Илић "Војничко писмо" – рецитовао добровољац Павловић Миливоје.

Програм 51. приредбе, одржане 2. јануара 1944. године за родитеље и сроднике питомаца и питомица:

1. "Заводска песма" – певао хор питомаца и питомица
2. Шубертова серенада – свирао на виолини питамац Никола Ушај
3. „Тари – бари“ певао октет питомаца
4. Народна кола – изводила фолклорна група питомица под вођством питомице Добриле Петровић
5. Св. Митић: „Писмо заробљеника“ рецитовао питаоц Војислав Пајевевић уз пратњу хора
6. Народне песме – певао питамац Васа Радић уз пратњу оркестра
7. Шлагера – певао трио питомица Вера Михаиловић, Брана Љубичић и Викторија Радосављевић уз пратњу гитариста: Бранка Костића, Банкеровића
8. Шансони и шлагери певао дует питомаца Златка Банкеровић и Бранко Костић
9. Народна кола и шлагери – свирао оркестар

Програм 52. приредбе, одржане 6. јануара 1944. у Заводу:

1. „Оче наш“ - певао хор питомаца
2. В. Илић: „Зимска идила“ – рецитовао питамац Милорад Феликс
3. „О Боже наш“ певао хор питомица
4. Његош: „Бадње вече“ сцена је из „Горског вијенца“ – изводили питомци Стојан Стишовић, Михаило Цагић, Жеравичић, А. Николић и Вукашин Ћирковић
5. „Господи сахрани“ – певао хор питомаца
6. Шантић: „Бока“ – рецитовала питомица Љиљана Аксентијевић
7. „Равајло“ – монолог изводио питамац Милорад Феликс
8. Дует народних песама – певале Викторија Радосављевић и Брана Љубичић
9. Народна кола и шлагери – свирао оркестар
10. Песме – певала Вера Михаиловић
11. „Рождество твоје“ – певао хор питомаца и питомица

Програм 53. приредбе, одржане за први дан Божића:

1. А. Пашић: „Отаџбина“ – рецитовао питамац Стојан Стишовић
2. „Што ћутиш Србине тужни“ – певао хор питомаца

3. Народна кола – изводила фолклорна група питомица под вођством питомице Добриле Петровић
4. Т. Манојловић: „Витлејемска молитва“ – рецитовала питомица Кристина Катић
5. „Српкиња“ – певао хор питомаца и питомица
6. Ђурковић: „Два наредника“ драма из војичког живота са предигром у три чина
Лица:
непознати – Пред. Кубуровић, васпитач, марић – Б. Ђорђевић, чиновник, Мајор – Мирко Будимир, чиновник, Поручник – Милан Жеравичић, питамац, Ђорђе - Михаило Цагић, Софија, жена му – Слободанка Стефановић, Ранко – Драг. Поповић, питамац, Светозар - В. Ђорђевић, Љубомир - М. Ђорђевић, Ружица – В. Љубичић, Петар - Милорад Феликс, Тома – Никола Настић, Стара жена – Вера Михаиловић, питомица, Наредник – А. Николић, Војници – Васа Радић, Б. Ђорђевић, Вукашин Ћирковић, Д. Кулић, Д. Љујић, . Стјепановић, питомци

Програм 54. приредбе, одржане 7. јануара 1944. године:

1. Рапорт – Изводили питомци Феликс и Грбић
2. Песме – певап питамац Васа Радић
3. Игранка – у међувремену шаљива пошта

Програм 55. приредбе, одржане 8. јануара 1944:

1. Петровић : „Ноћ на Косову“ – рецитовала питомица Љиљана Аксентијевић
2. „Аве Марија“ – соло виолина Никола Ушај питамац
3. Песме – певала Вера Михаиловић
4. Филиповић : „Југовића Мајка“ – рецитовала питомица Невенка Мрваљевић
5. Модерне песме – дует Банкеровић и Костић, питомци
6. Народне песме – на фрули свирао Миодраг Марић бивши питамац
7. Народне песме – певао Ненад Ристовић уз пратњу оркестра
8. Народна кола – на фрули свирао Драгољуб Светозаревић, бив. пит.
9. Веселиновић Брзак : Прело из „Ђиде“.
Лица: Максим – Милорад Феликс, Ђорђе - Михаило Цагић, Љубица - Слободанка Стефановић, Милић - Младомир Ђорђевић, Петра – Бранислава Љубичић, Живана – Вера Михаиловић, Момци - Милан Жеравичић, Гргур, Поповић, Вукашин Ћирковић, Љиљана Аксентијевић, Ангелина Илић, Соња Милићевић
10. Песме - Бранислава Љубичић
11. Бранислав Нушић : „ Светски рат“ шала у једном чину.

лица:

Арса – Бора Вујић, Теших – Стојан Стишовић, Мита „Бомарше“ - Душан Љујић, Марија – Викторија Радосављевић, Милица – Вера Ђокић, Милан – Аца Ивановић, Ката – Даница Лукић

Програм 56. приредбе, одржане јануара 1944:

1. Башић "Ој Српкињо" певао мешовити хор
2. А. Пашић : "Отаџбина" рецитовоа питамац С. Стишовић
3. "Шта ћутиш Србине тужни" певао хор питамаца
4. Шантић: "Бока" рецитовала питомица Љиљана Аксентијевић
5. Народна кола изводи фолклорна група питамаца
6. Једна карикатура, цртеж Боре Стојановића
7. Народне песме, пева питамац Васа Радић
8. Народне песме, свира на фрули Драгољуб Светозаревић, бивши питамац
9. Дует гитара: Богдановић и Костић
10. Соло песме, певала питомица Вера Ђокић
11. Народна кола и шлагери, свирао оркестар
12. Шлагери, певали дует Банкеровић-Костић
13. Соло песме, певао питамац Неђа Ристовић уз пратњу оркестра .

Програм 57. приредбе, одржане 27. јануара 1944:

1. Химна св Сави, певао мешовити хор
2. Вој. Илић "Растко" рецитовала питомица Вера Ђокић
3. "Св Сава и Бог Створитељ" – рецитовоа Бранко Јеремић
4. Светосавска беседа Управника Завода
5. "Заводска химна", певао мешовити хор
6. Ј. Јовановић Змај "Успаванка" ритмичке игре изводиле питомице
7. Григ: "Серенада" певала питомица Вера Михаиловић
8. В. Влајић "Свраћање", Јенко: ""Шта ћутиш Србине тужни" певао хор питамаца
9. Саопштење имена отпуштених питамаца
10. Чесников: "Господи сохрани" - певао хор питамаца

Програм 58. приредбе, одржане 27. јануара 1944:

1. Заводска песма, певао хор питамаца и питомица
2. В. Илић: "на Вардару", рецитовоа Бранко Јеремић чиновник
3. Ј. Димитројевић: "Баба Краса" – изводили Радмила Живановић бивша питомица
4. Словенске песме – свирао на виолини Б. Јеленец чиновник
5. "Жетва" изводиле питомице
6. В. Илић: "Хероји крста" рецитовала питомица Б. Маринковић

7. А. Чехов : "Лабудова песма" – драмска етида. Изводили питомци Михаило Цагић и Никола Настић
8. Рапорт – певале питомице Брана Љубичић и Викторија Радосављевић
9. Скеч из столарске радионице
10. Радио збрка
11. Соло виолина – свирао Никола Ушај
12. Дует певање – Мирко Будимир и Вера Михаиловић
13. Шлагери, певали дует Банкерровић-Костић
14. Бранислав Нушић: "Аналфабета"

Лица:

Начелник – Михаило Цагић, Мика – Младомир Ђорђевић, Света - Никола Настић, Жена- Викторија Радосављевић, Мица – Бранислава Љубичић, Пандур – Гргур Поповић.

Програм 59. приредбе (6. фебруар 1944.):

1. Модерне песме – певао дует питамаца Златко Банкерровић и Бранко Костић
  2. Народне песме – певала питомица Душанка Анђелковић
  3. Народне песме – дуер питомица Катарина Мирић и Душанка Анђелковић
  4. Песме – певао Брана Банкерровић, гост
- Затим се прешло на играње народних игара, приредба је почела у 19 а завршила се у 23 часа.

Програм 60. приредбе 13. фебруар 1944. у сали хотела "Централ". Приредба је почела у 18 часова са програмом:

1. Заводска песма, певао хор питамаца
2. А Шантић: "Бока" рецитовала питомица Љиљана Аксентијевић
3. Д. Јенко, "Шта ћутиш Србине тужни" певао хор питамаца
4. Народна кола изводи фолклорна група питамаца
5. В. Илић: "Хероји крста" – рецитовала питомица Б. Маринковић
6. В. Влајић "Свраћање" певао хор питамаца
7. Григ: "Серенада" певала питомица Вера Михаиловић
8. "Аве Марија" соло виолина Никола Ушај
9. Бранислав Нушић: "Аналфабета"

Лица:

Начелник – Владимир Рисимовић, Мика – Младомир Ђорђевић, Света - Никола Настић, Пандур- Живослав Ристић, Жена - Вера Михаиловић, Мица – Биљана Маринковић

10. Народне песме – певале питомице К. Мирић и Д. Анђелковић
11. Народне песме – певао соло Васа Радић

12. Ј. Јовановић Змај "Успаванка" ритмичке игре изводиле питомице

13. Шлагери, певали дует Банкеровић-Костић

14. Б. Нушић: "Светски рат" – позоришни комад у чину

Лица:

Арса – Драгослав Гроздановић, Марија, жена му - Викторија Радосављевић, Милица, ћерка – Вера Ђокић, Милан - Младомир Ђорђевић, Мита "домарше" – Душан Љујић, Г. Тешић- Никола Настић, Ката, служавка - Љиљана Аксентијевић

61. приредба 15. фебруар 1944, десета приредба у граду. Поновљен је програм од 13. фебруара са малим изменама.

62. приредба 16. фебруар 1944, десета приредба у граду за ђаке и добровољце другог батаљона СДК, поновљена приредба од 13. и 15. фебруара. Приредба је почела у 18 часова а завршена у 20:30

Програм 63. приредбе, одржане 26. фебруара 1944. у Заводу, поводом двадесетогодишњице смрти Алексе Шантића.

Дилетантска секција је приказала комад "Под Маглом", од Шантића, остали део програма је дала Литерална дружина.

Лица: Станко, учитељ- Предислав Кубуровић, васпитал, Мргуд, кмет – Милан Жеравичић, питомац, Роган, кмет - Никола Настић, Јоксим, кнез – Брана Ђорђевић, Глигор - Младомир Ђорђевић, Вучић, сељак – Душан Љујић, Техир бег – Владимир рисимовић, Бећир бег – Сретен Маслеша. Бојана – Слободанка Стефановић, Јања – Душанка Анђелковић.

Недостаје програм 64. приредбе

Програм 65. приредбе одржане 16. априла 1944. на Ускрс:

1. Драган Јовашевић: Христос воскрес, пева мешовити хор
2. Милета Јакшић "Голгота" рецитије Вера Крупеш
3. Драган Јовашевић, Придите Христу, пева хор
4. Вељко Сушић, Молитва Христу, рецитије Биљана Маринковић
5. На виолини свира соло бив.пит Љуб. Михаиловић
6. На рогљу нар.песме и кола изводи фолклорна група
7. Милован Глишић, Два цванцика изводе питомци и питомице

Програм 66. приредбе, одржане 17. априла 1944:

1. Миодраг Ђорђевић: "Хајд на Босну", пева ужи хор питаца
2. Св. Стефановић : "Писмо мајци, рецитије питомица Биљана Маринковић
3. Народне песме, пева Ненад Ристовић уз пратњу оркестра
4. А. Шантић: "Мајка" рецитије Биљана Маринковић

5. Народне песме, пева Васа Радић уз пратњу оркестра
6. Поточни "Звонови" пева квартет питомаца
7. Народне песме и кола свира оркестар питомаца
8. "Бородино" пева хор питомаца
9. Скеч, изводе питомице Малдини и Тепавац

67. приредба је реализована у оквиру "Усмених новина".

Програм 68. приредбе одржане 6. мај 1944:

1. "О Ђурђев дане", певао хор питомаца
2. Народне песме, пева Васа Радић
3. Југославка Николић: "Србија" – рецитовала питомица Биљана Маринковић
4. Соло виолина – свирао питамац Никола Ушај
5. Народне песме, певала Радмила Божић
6. "Карикатура" – скеч – извео цртањем питамац Боривоје Стојановић
7. Народне песме, певао дует питомица Катарина Мирић и Душанка Анђелковић
8. "Код доктора" – скеч, изводили питомци
9. Песме на хармоници – изводио питамац Мирослав Ђорђевић
10. "Наставничка соба" – шала у једном чину – изводили питомци и питомице

Програм 69. приредбе, одржане 25. маја 1944:

1. Драг. Јовашевић : "Придите" - певао хор питомаца
2. Народне песме – свирао оркестар
3. Соло виолина – свирао питамац Петар Микић
4. Шлагере – свирао трио питомаца
5. Виолина и гитара – дует питомаца Петра Микића и Љубомира Килибарде
6. Бранислав Нушић: "Власт" – позоришни комад у једном чину.
Лица: Арса – Гргур Поповић, Милоје – Живослав Ристић, Министар – Живко Тодоровић, Добросав Николић – Василије Јанковић, Кума Сава – Милан Пандуровић, Служитељ – Петар Живковић, Лепосава – Љ. Темелковић, Госпа Мица – В. Крупеж, Кума – Р. Исидоровић, Мара – М. Перић

Програм 70. приредбе одржане 4. јуна 1944:

1. Народна песма и њен значај – Жив. Тодоровић пит
2. Омер и Мерима, народна песма рецитује Вера Крупеж пит
3. Старац Вујадин – пева уз гусле пит Милорад Станишић
4. Народне песме пева Миља Станојевић уз пратњу оркестра
5. Народне песме певају у дуету Мил. Станишић и Вера Ђокић

6. Хасанагиница рецитије Оливера Стефановић пит
7. Народне песме пева трио: Васа Радић, Михаило Живковић и Ђорђе Грбић
8. Фолклорна група изводе питомци и питомице

Програм 71. приредбе 5. јуна 1944:

1. Звонови – пева кварте питомаца: Ушај, Костић, Стојановић, Кулић
2. Радио збрка -с кеч
3. Народне песме свира оркестар питомаца
4. Б. Нушић: Шопенхауер, шала у 1. чину изводе питомци
5. Народне песме пева Миља Станојевић уз пратњу оркестра
6. Шлагери – свира оркестар питомаца

Програм 72. приредбе 28. јуна 1944: пре подне

1. Оче наш – пева хор питомаца
2. Видовданска беседа Управника Завода
3. Прве жртве крвавога дана Миљко Савић рецитије Реља Васић
4. Ој Србијо, Шистек пева хор питомаца
5. Смрт мајке Југовића пева уз гусле Милорад Станишић
6. Д. Јовашевић, : "Придите Христу" пева хор питомаца
7. Вук **** : Видовданско знамење – рецитије Лука Сердар
8. Д. Јовашевић : Спаси Христе пева хор
9. Саопштење имена пуштених питомаца и питомица
10. Заводска песма – пева хор питомаца

Програм 73. приредбе, одржане 28. јуна 1944:

1. Хеј загрљени слогем братском – пева хор питомаца
2. Милан Ракић : Симонида – рецитије Љубица Радовановић
3. Косовска девојка драмски приказ лица:
Орловић Павле - М. Живковић, Косовка девојка – сл Стефановић
4. Пит Никола Ушај: Вече на шкољу пева хор питомаца
5. Пит Милан Будимировић: Србији рецитије пит Милан Будимировић
6. Народне песме пева Рада Божић уз пратњу оркестра
7. Избор песама – певају бивши питомци Вранац, Вуковић
8. М. Сретеновић: Ђакон Авакум историјска драма у 2 чина:
Сулејман Скопљак – Брана Ђорђевић, службеник, Ђаја паша – Гргур Поповић, Латиф ага – Влад. Рисимовић, Пајсије, игуман – Никола Настић, Стева, његов брат – В. Боберић, Димитрије његов брат – Блажо Лазовић, бивши питамац, Ђакон Авакум – Живојин Тодоровић, Смиља, његова мајка – Стана Миловановић, Ибро, слуга Сулејманов – Илија *остовић, Први Турчин – Милорад Станишић, Други Турчин – Лазар Еремић, Трећи Турчин – д. Гламочлија, Први стражар – Михаило Живковић, Други стражар – Душан Љујић

74. по реду а 12. приредба у граду (13. јул 1944) са следећим програмом:

1. Заводска химна – пева мешовити хор питомаца и питомица
2. Миљко Савић, Прва жртва крвавог дана – рецитује питамац Реља Васић
3. Д. Јовашевић: Приђите Христу – пева хор питомаца
4. Вукадин Кеџан: Видовданско знамење – рецитује питамац Лука Сердар
5. Косовка девојка, драмски приказ – изводе питомци и питомице
6. Д. Јовашевић: Спаси христе – пева хор питомаца
7. Стеван Бешевић: Инвалид, драмски приказ : изводе питомци и питомице
8. Ј.Ј. Змај – Миш, рецитује питамац Георгије Николић
9. Народне игре – изводи фолклорна група питомаца и питомица
10. Песме – певају питомци З. Банкеровић и Б. Костић
11. Народне песме – пева б. пит Ненад Ристовић уз пратњу оркестра
12. М. Сретеновић: Ђакон Авакум, историјска драма у два чина
изводе:

Сулејман Скопљак, паша – Бран. Ђорђевић, служб
 Ђалаш паша – Гргур Поповић, б.пит
 Латаф ага – В. Рисимовић, питамац
 игуман Пајсије – Н.Настаћ, б. питамац
 Стева, његов брат – В.Боберић, питамац
 Димитрије, његов рат – Блажо Лазовић, б. питамац
 Ђакон Авакум – Ж. Тодоровић, питамац
 Смиља, његова мајка – Станка Миловановић
 Ибро, Сулејманов слуга – И. Гостовић, питамац
 Први Турчин – Ж. Ристовић, питамац
 Други Турчин – Л. Еремић, питамац
 Трећи Турчин – Д. Гламочлија, питамац
 Први стражар – М.Их. Живковић, питамац
 Други стражар – Д. Љујић. бив. питамац

Програм 75. приредбе одржане јула 1944. у оквиру „Усмених новина“:

1. Рапорт – питамац Феликс
2. Рапорт – питамац Феликс
3. Соло виолина – питамац Микић
4. „Кристифор Колумбо“ – илустровани виц
5. Ј.Ј. Змај – Миш, рецитује питамац Георгије Николић
6. Песме, руске народне – певају к.г. проф. Саљников са сином
7. Народне песме –пева питамац Васа Радић
8. Питомачки оркестар свира народне песме
9. Народне песме уз пратњу оркестра пева Рада Божић
10. Рапорт сељака Равајла – питамац Феликс

ПЕСМЕ НАСТАЛЕ У ЗАВОДУ ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ

„Заводска песма“ (Милутин Дорословац)⁷³⁷

Ми смело ходимо уздигнута чела,
у нама леже безмерне снаге,
наше су руке за велика дела,
за радост и срећу земље нам драге,
за живот и славу Србије драге.

Од миле песме из наших груди,
нека се младост сада пробуди,
од братске слоге свих српских људи
нека нам нова зора заруди.
Градови, поља, села далека –
родна нас земља већ давно чека,
родна нас земља чека.

Откријмо снаге што у нама леже,
нек љубав зрачи из наших зена,
за рођену дајмо жар младости свеже,
будимо сунчана будућност њена,
будимо жуђена поносна смена.

---

⁷³⁷ *Заводски лист*, бр. 3, 15. јун 1943. године.

„Свитање“ (Милена Аћимовић)⁷³⁸

Ноћ. Скоро да сване
то петли кроз јутарњу свежину наговештавају.
У барацаи је тихо.
Чујем уједначено дисање другарице поред себе.
Светлост допире кроз врата и прозор
и пада на моје узглавље.

У овим тренутцима осећам се сама, потпуно,
не прати ме више ни црнило барака,
ни лица ни све добро познате слике,
суморно и дубоко урезане у моју душу...

Тргнем се, погледам,
кроз таму се блистају стубови кревета
А...ја – опет видим све...
свака тачка ми је позната,
сваки шум, сваки глас, све... све...
Уморна од јучерашњег дана,
бежим од њега,
бежим од свега,
како је лепо бити сам,
бити сам у овим тренутцима свитања...

Бат корака са стазе одјекује у мени,
ветар се игра завесом,
и лепршање преноси на моју душу,
трепери и освежава ме.

Али... умор мој више самоћа не лечи.
О кад би тренутци свитања
били сати,
можда би лечили мој замор,
О, кад би свежина свитања,
враћала и свежину живота...

---

⁷³⁸ ИАБ, К-904. За разлику од осталих песма приложених на страницама ове књиге, поезија Милене Аћимовић никада није била намењена за објављивање. Ова и наредних пет песама настале су у Заводу за принудно васпитање омладине, а Милена их је записала у свеску штићенице Бранке Кандић 23. и 24. јуна 1944. године, уз коментар: „Сигурна сам да моје песме не заслужују чување, али ти их бележим да би ме се сећала...“ Песме једне од најмлађих штићеница Завода откривају њен литерарни таленат, иначе брижљиво скриван од заводске управе, али и висок степен емоционалног развоја, док поједини стихови као да наслућују њену потоњу трагичну судбину.

„Мајци“ (Милена Аћимовић)⁷³⁹

Волела сам Те као мала
чудном детињом љубављу
и хтела увек бити
у твом нежном загрљају.

И нисам никад мислила о томе
да жртве подносиш за мене
јер оне су биле твој живот,
потребе свакодневне.

Никад Ти нисам помогла
ничим одужила
била си задовољна што постојим
и ниси то ни тражила.

Сада се питам откуд ми право
да будем дете твоје
користим жртве
и не дам помоћи своје.

Ја нисам достојна
твоје велике и светле љубави
и осећам се пред тобом као кривац
док му се дело не појави.

И не смем опроштај да молим
јер Ти не осећаш да грешим
теби све што чиним, млада сам
тим треба да се тешим.

И све што си Ти боља
мени све теже пада
и увек се заричем
не смем да будем млада.

Нисам ја достојна Твоје љубави
ни бола, ни патње
ни свих нанесених зала
јер то је борба
то је пут до идеала.

---

⁷³⁹ ИАБ, К-904.

„Ноћи“ (Милена Аћимовић)⁷⁴⁰

Ја мрзим ноћи језиве страшне
кад се тмурно небо спушта
муње севају
облаци уз громове пролевају...

То су ноћи снаге неба
а страха људи...
то су ноћи кретања свега што ћути
снаге која спава...

То су часови тренутних очајања
то су часови мојих болних
нежељених сазнања...
јер...волим снагу људи,
полет, ведрину,
побеђене облаке,
сложне, челичне, макар и на лажном
напретку кораке.

То су часови снаге неба
а страха људи...
тад видим,
осећам колико мрзим
бледа застрашена лица
молбе и стрепњу,
сазнање слабости и јада
часове безнадног пада
наге, без маске,
немоћне људе.

Пламен светла по мрачном небу
блистав осмех...
гмизавим људима...
а тутњава у даљини
громак смех победника.

Сутра-дан враћа ми се снага
и опет видим смисао свог пута
јер разбијени облаци
по ведром небу
сваки за себе лута.

---

⁷⁴⁰ ИАБ, К-904.

„Неизвесност“ (Милена Аћимовић)⁷⁴¹

Неизвесност,
луде раздија ми снове...
свесно бих да мирно сачекам крај свему
питајућ се често зашто све и чему.

Снови су мој одмор,
њима се предајем потпуно и дуго,
без мало поноса лутам ја у њима
желим што никад свесно,
пожелела не бих.

Исти и без смисла
дани ми пролазе
смех, радост и сета
нижу се без реда,
без реда се нижу
и брзо одлазе.

„Теби“ (Милена Аћимовић)⁷⁴²

Бежим од свега, бежим од себе
далеко, мислима од тебе.
Радост ми лажна испуња дане
живот пролази ван мене саме.
А кад са собом останем сама
лишена жеља, умора дана
Ноћ тих сумор и туга,
ноћ тиха бескрајно дуга
Као никада вихор ме вија
жеље разлиће, мисли раздија.
Ох боље лажне радости и смеха,
живота без смисла, патње и јада,
лаког површног летења без пада.

---

⁷⁴¹ ИАБ, К-904.

⁷⁴² Исто.

„Снови“ (Милена Аћимовић)⁷⁴³

У самоћу душе моје,
кутку,
смрвљеном од света
где не допире ништа,
допрла је сета...

Бар нећу сневати празне снове,
ни опијати се њима...

Суштину душе моје,
кутак,
скривен од света,
где не допире ништа,
полако, савладава сета.

„Игра пиерота“ (И. Дудлић)⁷⁴⁴

Сви ми сањамо један незнани свет
судних контраста
и тражимо сунчани лет
без баласта
и играмо на цветним пољима нада
игру малих, наивних пиерота.

Сањамо, жудимо и играмо,
на пољима нада
без баласта
свет чудних контраста
и голих, нелажних топлота.
Ми, уз симфонију балада
наивних пиерота.

---

⁷⁴³ ИАБ, К–904.

⁷⁴⁴ *Заводски лист*, бр. 2, 1. јун 1943. године. Пиерот је често присутан лик у пантомими и тзв. италијанској комедији (17. век), који се може идентификовати са ликом тужног клоуна у савременијој уметности и популарној култури.

„Писмо заробљеника“ (Светолик Митић)⁷⁴⁵

Ноћ је већ гавранска наднела крила
над нашим мирним широким логором,
слузава црнина уз бараке се припила,
док чешња расте са ружа бокором.

Земљо драга,
већ давно те не видех; не осетих
сочни дах твој ни слад летњих зрења,
ал тугом својом ја те посетих
у ноћима силне чежње и тешких бдења.

У души, у тами
осећам мирис твојих поља;
тада ми тиха радост натапа очи
и срећа трепти ко звезде наше ноћи.

Жељно чезнем
за спокојним миром мојих равница,
за нежним загрљајем жене и пољупцима,
за детиње тепање и нежна миловања
и за плаве дане срећног радовања.

О радости, среће дивно благо,
јачај Домовино, јачај наша снаго!
Чекај нас ко најбоље синове своје
у недра мајке, у груди твоје.

Чекај ме земљо, жено, сине,
надам се – скоро
Шаљем вам поздрав из неме туђине,
падају ево ко сухо лишће јесење
пољупци врели на писма бело прамење

⁷⁴⁵ Заводски лист, бр. 4, 28. јун 1943. године. Штићеници Завода за принудно васпитање омладине имали су посебан однос према српским ратним заробљеницима, који су боравили у официрским и војничким заробљеничким логорима у Немачкој. Питању ратних заробљеника посвећивана је велика пажња у пропаганди Недићеве владе и колаборационистичкој штампи, и ка њима је било усмерено више значајних хуманитарних акција. Штићеници Завода за принудно васпитање омладине, међу којима је било и оних чији су очеви и блиски рођаци били у заробљеништву, одвајали су од своје, иначе веома скромне, исхране и слали пакете заробљеницима. Такође, приход остварен наступима Дилетантске/Уметничке групе и спортских секција ван Завода често је намењиван за помоћ ратним заробљеницима.

„Мајци“ (Светолик Митић)⁷⁴⁶

Мајко,
знам да су ти ноћи дуге
без мене
и да сву ноћ од туге
ти не склапаш зене.

Знам мајко, с вечери
у соби је
кандила сјај.
Ти клечиш
и молитве уздишеш кроз тмину
надајући се своме сину
да ће ти скоро пасти у загрљај.

Спавај мирно, мајко
не брини, не чезни, не плачи.
Проћи ће једном и вихор тај,
набујаће радост као силна река,
потећи ће силна срећа из далека.
Реци, нека мирно спава
и нека ме чека –
драги завичај.

„Једно вече“ (Светолик Митић)⁷⁴⁷

Тихо, спокојно вече
спава на планинама.
Док звона ридају, звоне
и звуци трепере по пустари
сунце као лађа у шуме тоне.

Заспало је вече
над селом и градом.
Сутра ће нова зора
да се пробуди.
Поћи ће за њом сутра нови људи
ношени бољим стваралачким радом.

---

⁷⁴⁶ *Заводски лист*, бр. 6, 20. јул 1943. године.

⁷⁴⁷ *Заводски лист*, бр. 13–14, 20. октобар 1943. године.

„Писмо мајци“ (Бранко В. Радичевић, Мачиста)⁷⁴⁸

Мајко,
знај да сам жељан твога гласа,
сам сам, само шапће удаљена река
и са хуком лети
ноћна птица нека.

Једнако мислим на тебе;
и кад се надвије на мене туга и сета
чујем твој зов: Бране мој!
како слета
меко као твоја блага, усахла рука.

Тада се сетим да живим за тебе
и да ме скрхана годинама твоја прилика чека,
згурена крај замагљеног окна
и гледа брда далека
која је деле од сина.

Добра мајко моја
доћи ћу...
а сада збогом! остани здраво!
и не очајавај кад се тушти небо гараво,
син ће ти доћи.

Поздрави све...
и реци свима да се обуку у пролеће,
нека ме чекају румени и зелени пропланци, долине и шуме
и Морава моја, весело ко цвеће.
Довиђења, мајко моја!

---

⁷⁴⁸ *Заводски лист*, бр. 11, 22. септембар 1943. године.

ФОТОГРАФИЈЕ НАСТАЛЕ У ЗАВОДУ ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ

Жабљи батаци често су били допуна заводске исхране.
Заводски штићеници у хватању жаба (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Заливање дворишта као дисциплинска казна за штићенице.
Стоје (слева надесно): Боца Стевчић, Танкосава Јовановић, Даница Лукић, Мица
Цвијовић, Милосија Зајић, Даница Ивановић и Пепи Ракић. Клеће: Нада Мајсторовић,
Десанка Петровић и Десанка Томић

Лесковачка група штићеница, снимљена одмах по доласку из нишке Специјалне полиције. На фотографији: Јелица Илић, Цоца Миленковић, Радмила Младеновић, Драгица Недић, Мирјана Пешић, Зорица Стефановић, Олга Малдини, Љубица Милуновић, Бела Балдини, Олга Ђокић, Цвета Станисављевић и Мирјана Наумовић

Штићеници са заводским животињама, јул 1944.
На фотографији: Милош Радовановић, Петар Маринковић, Радован Рајчевић и Добривоје Илић (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Штићеници на раду у пољопривреди (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Штићенице снимљене 1944. године. На фотографији: Јелица Илић, Марија Јелић, Мица Никић, Милица Грујић, Јелена Јовић, Радојка Ђорђевић, Мира Ивановић, Злата Вељковић и М. Марковић (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

На фотографији: Перо Матић, Боровоје Стојановић, Љубиша Мацаревић, нечитко, Милан Будимировић, Драгиња Кузмановић, Оливера Давидовић, Бранка Перишић (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

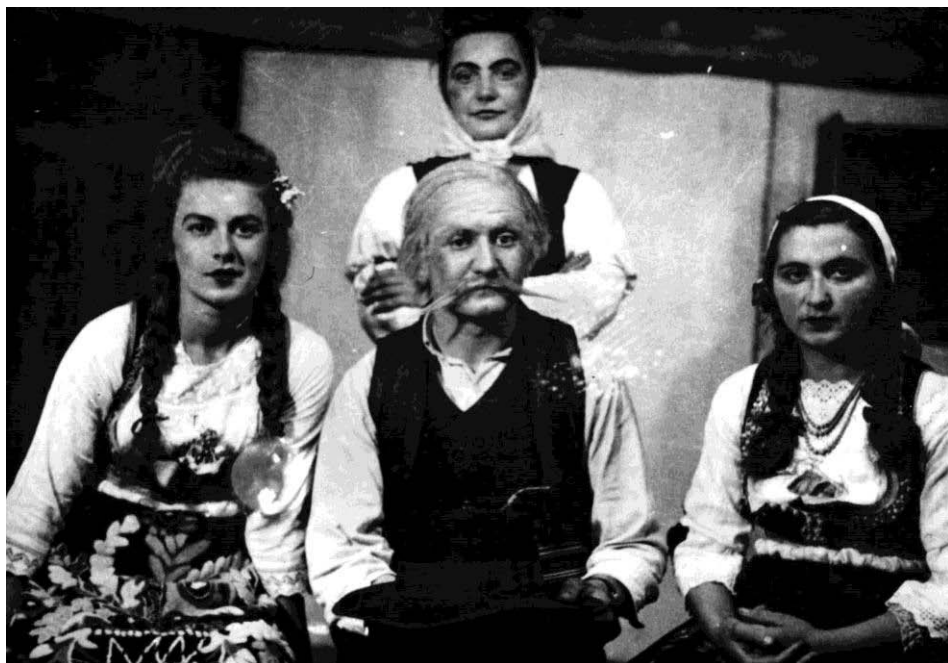
Јулијана Ристић и Милена Пенезић Пиња, август 1944.
(ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Младомир Пуриша Ђорђевић (први слева), ведета заводског фудбалског тима и уметничке дружине (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

У часовима одмора читала се колаборационистичка штампа (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Дилетантска/уметничка дружина Завода организовала је и извела преко 70 приредби. На слици доле (други слева) Михаило Бата Цагић, председник дружине (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

На дан Ускрса 1944. године (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Управник Милован Поповић (први здесна) са васпитачима (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Милосава Пепа Ракић (лево) и Јулијана Ристић (десно) (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Родитељи и породице штићеника у посети заточеним омладинцима
(ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

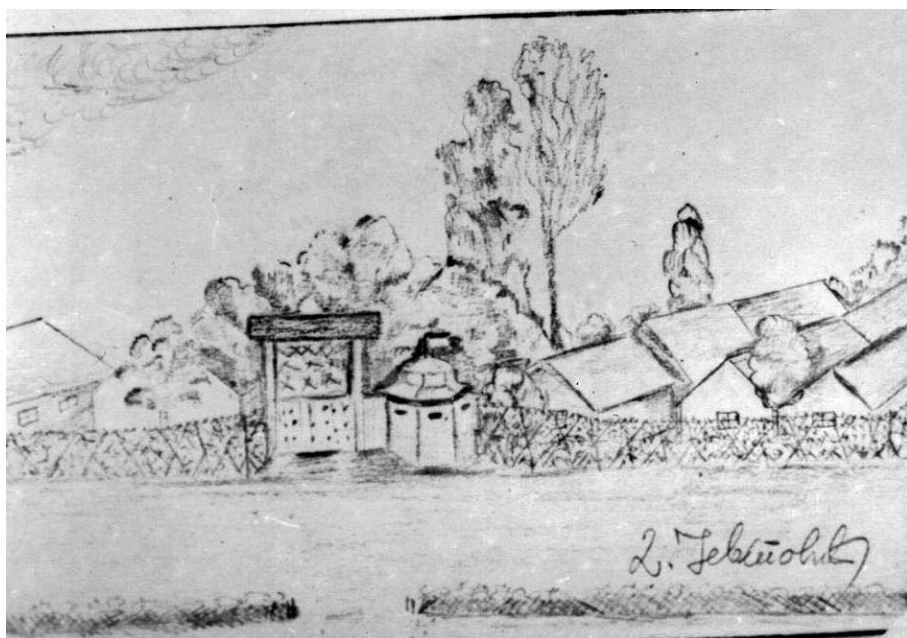

Заводске штићенице на излету у околини Смедеревске Паланке, у пратњи
припадника заводског одреда СДС (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Рапорт на зборном месту, по свим атмосферским условима (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

Драгољуб Драган Јевтовић – цртеж улаза у Завод за принудно васпитање омладине, десно је утврђено стражарско место (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

На крају школске године и уочи распуштања Завода: штићеници са управником Поповићем и професорима, 20. август 1944. (ИАСП, ФАОЗ, кутија 6)

КОРИШЋЕНИ ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије

- Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)
- Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)

Војни архив, Београд

- Недићева архива
- Четничка архива

Државни архив Србије

- Безбедносно-информативна агенција (БИА)
- Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Г-25)
- Министарство просвете и вера 1941–1944. (Г-3)
- Председништво министарског савета 1941–1944. (Г-1)

Историјски архив Београда

- Бањички логор (БЛ)
- Безбедносно-информативна агенција (БИА)
- Збирка Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци (2428)
- Збирка досијеа револуционара, радничког покрета и НОП-а (К)
- Мемоарска грађа (МГ)
- Окружни суд за град Београд (ОСБ)
- Управа града Београда – Картотека житеља Београда и Земуне
- Управа града Београда – Специјална полиција (УГБ СП)

Историјски архив Верослава Вељашевић, Смедеревска Паланка

- Фотокопирана грађа о Заводу за принудно васпитање омладине

Јеврејски историјски музеј

- Збирка: Антисемитизам

ОБЈАВЉЕНИ ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

- Вуксић, Стојан. *Ијсилонски дневник*, Минхен, 1987.
- Ђурић Мишина, Вељко. *Саслушања српских издејлица*, књ. 1–7, Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске: Архив Републике Српске, Нови Сад: Архив Војводине, 2023
- Карапанџић, Боровоје М. *Под знаком ијсилона. Тишо - Мак Линов сјоразум о ликвидацији југословенске националне емиграције*, Београд: Образ, 1997.
- Костић, Бошко Н. *За историју наших дана*, Београд 2011 (прво издање; Лил, 1949).
- Кубуровић, Предислав. „Васпитни Завод у Смедеревској Паланци“, *Српски Добровољци 1941–1981*, ур. Боровоје М. Карапанџић, Кливленд, 1981.
- Милорадовић, Горан. „Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/2013, стр. 107–131.
- Micković, Evica i Milena Radojčić (prir.), *Logor Banjica: logoraši*, knj. 1–2, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.
- Pivac, Marko. *Koraci u noći*, s. I: izdanje autora, 2002.
- Ранковић, Драгутин Ј. *Свакодневни животи под окупацијом 1941–1944. Искусство једног Београђанина*, приредили Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, Београд: ИНИС, 2011.
- „Саопштење број 10“, *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помајача*, бр. 7–33, ДФРЈ, Београд 1945.
- Стамболија Небојша, Раде Ристановић и Радосав Туцовић, *Колаборационисти пред судом Озне II: Саслушања Божидара Бећаревића, Свејозара Вујковића, Велибора Јонића и Николаја Губарева*, Београд: ИСИ, Друштво за урбану историју, 2022.
- Стојановић, Александар. *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд: ИНИС, 2012.
- Стојановић, Драгољуб Никац (прир.), *Прошлости и размишљања. Записи Василија Стојановића о себи и породици*, Лесковац: Народни музеј, 2008.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

- Билтен Југословенској антимарксистичкој комитети (1937–1940)
- Борба (1948–1987)
- Глас: Орган јединственој народноослободилачкој фронти Србије (1942–1945)
- Дуја (1974–2003)

- Заводски лисћ (1943)
- Идеје (1934–1935)
- Искра (2012)
- Књижевне новине (1948–)
- Лисћ уредаба Војној зајоведника у Србији (1941–1944)
- Наша борба (1941–1942)
- Ново време (1941–1944)
- Обнова (1941–1944)
- Пролетер, орган Централној комисији Комунистичке партије Југославије (1929–1942)
- Службене новине (1941–1944)
- Студентске новине (1934–1937)

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, Драган. „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права“, у: Момчило Исић (ур.), *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, Београд: ИНИС, 2007, стр. 45–60.
- Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд: ИНИС, 2002.
- Begović, Sima. *Logor Banjica, 1941–1944*, knj. 1–2, Beograd: ISI, 1989.
- Бејатовић, Виктор. *Лейеза смрти: вишегисциплинарни приступ и уопште међодологије у реконструкцији моштва и обима ратној злочина у Крајевцу октобра 1941*, Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2017.
- Бејатовић, Виктор. „Ратни злочин у зони Дрежничке Градине 18. августа 1941. са форензичком анализом извештаја и структуром 1. батаљона 724. пука 704. пешадијске дивизије“, *Res publica: ужички крај у рату 1941–1945; нова истраживања*, Ужице: Историјски архив, Београд: ИСИ, 2024. стр. 55–88.
- Beevor, Antony. *The Second World War*, London: W&N, 2012.
- Биографије дугогодишњих чланова Академије медицинских наука Српској лекарској друштва, Београд: Академија медицинских наука СЛД, 2016.
- Бјелајац, Миле. „Делатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, бр. 1/1990, стр. 227–246.
- Бјелајац, Миле. „Милан Недић“, у: *100 најзнаменијих Срба*, прир.: Звонимир Костић, друго издање, Београд: Принцип, 2001, стр. 489–494.
- Божовић, Бранислав. *Београд између два светска рата. Управа прада Београда 1918–1941*, Београд: Историјски архив Београда, 1995.
- Божовић, Бранислав. *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд: ИСИ, 1998.

- Божовић, Бранислав. *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Божовић, Бранислав. *Стрпање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, 2. издање, Београд: Музеј жртава геноцида, 2012.
- Bojić, Mirko. *Jugoslavenski narodni pokret 'Zbor' 1935–1945 – jedan kritički prikaz*, Beograd: Narodna knjiga, 1996.
- Bojković, Dušan. „The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević“, *Tokovi istorije*, No. 3/2015, str. 65–87.
- Бонџић, Драгомир и Раде Ристановић, „Београдски студенти и политичке организације 1935–1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, L (2), 2020, стр. 187–214.
- Борковић, Милан. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, *Историјски гласник*, бр. 1/1966, стр. 97–116.
- Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1–2, Beograd: Sloboda, 1979.
- Borković, Milan. *Milan Nedić*, Zagreb: CIP, 1985.
- Борковић, Милан. *СКОЈ и Омладински покрет у Србији 1941–1945*, Београд: Рад, 1970.
- Боројевић, Милица. „Мода наших дана: мода и одевање на страницама колаборационистичке штампе“, у: Александар Стојановић (прир), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 3, Београд: Филип Вишњић – ИНИС, 2023, стр. 295–320.
- Бркић, Станиша. *Име и број. Крајњевачка шрапнелуца 1941*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.
- Vasić, Mirosljub. *SKOJ 1929–1941*, Beograd: Mladost, 1979.
- Виторовић, Александар. *Централна Србија*, едиција: *Србија у НОБ-у*, Београд: Нолит: Просвета, 1967.
- Vučetić, Radina. *Nevidljivi neprijatelji. Variola vera 1972*, Beograd: Službeni glasnik, 2022.
- Глигоријевић, Бранислав. Демократска и Радикална странка према револуционарним покретима у Југославији“, *Историјски гласник*, Vol. II, 1969, стр. 95–106.
- Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд: Рад, 1970.
- Давидов, Динко. *Тошални геноцид: Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Дамјановић, Милица. *Најпредни покрет сугената Београдској универзитету*, Књ. 2: *од 1929. до 1941. године*, Београд: Нолит, 1974.
- Девић, Немања. *Смедеревски крај у Другом светском рату*, Београд: ИСИ, 2015.
- Денда, Далибор. „Прилози за биографију генерала Милана Недића до априлског рата 1941. године“, у: Вељко Ђурић Мишина (ур.), *Генерал*

Милан Негућ и домаћа ујрава у Србији 1941–1944. *Ћогине: научни ѿѿле-ди*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2017, стр. 11–30.

– Димитријевић, Бојан. *Војска Негућеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд: ИСИ, 2011.

– Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura*, Beograd: Rad, 1985.

– Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1925–1934*, Beograd: ISI, 2005.

– Dor, Milo. *Bel grad*, Beograd: Vreme knjige, 1995.

– Dor, Milo. *Mrtvaci na odsustvu*, Novi Sad: Književna zajednica NS, 1987.

– Дор, Мило. *На ѿѿрешном колосеку: фразименѿи једне ауѿобиѿграфије*, Београд: Просвета, Нови Сад: Књижевна заједница, 1991.

– Драгосављевић, Василије. *Друѿа Евроѿа и Краљевина Јуѿославија: ЈНП Збор (1934–1941)*, Нови Сад: Прометеј, 2021.

– Ђорђевић, Бојан. *Кулѿурни живоѿ у Србији од 1941. до 1944. ѿогине*, Београд: Народна књига, 2006.

– Ђорђевић, Бојан. *Српска кулѿура ѿод окуѿацијом*, Београд: Службени гласник, 2008.

– Đuretić, Veselin. *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 2, Beograd: Narodna knjiga, 1985.

– Ђурић Мишина, Вељко. *Меморандуми Свеѿѿѿ Архијерејскоѿ Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. ѿогине војно-ујравним команданѿи-ма Србије*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2020.

– Živanović, Milana. „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, u: Darko Gavrilović (ur.), *Srpsko–hrvatski odnosi u 20. veku. Ekstremizam kao faktor destabilizacije odnosa u regionu*, Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2020, str. 53–72.

– Жорж, Бранислав А. *Завод у Смедеревској Паланци: осѿрво сѿаса или робијашница*, Београд, 2006.

– Ivanković Mladenka and Aleksandar Stojanović, „Anti-Semitic propaganda and legislation in Serbia 1939–1942: content, scale, aims and the role of German factor“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2019, str. 85–104.

– Ивановић, Предраг Д. *Ко су Љѿѿићевци?*, Чикаго: Српско књижевно удружење, 1954.

– Илић Марковић, Гордана. „На погрешном колосеку осећам се добро: Милутин Дорословац – Мило Дор“, *Еѿѿноанѿроѿолошки ѿроблеми*, нова серија, год. 15, св. 1 (2020), стр. 45–59.

– Janjetović, Zoran. *Collaboration and Fascism under the Nedić regime*, Belgrade: INIS, 2018.

– Јовановић, Надежда. „Антимасонска и антикомунистичка изложба у Београду 1941. године“, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд: Институт за историју радничког покрета, 1972, стр. 201–213.

– Kalvokarezi, Piter i Gaj Vint, *Totalni rat*, Beograd: Rad, 1987.

- Карапанџић, Боровоје М. *Српски Добровољачки Корпус био је српска војска у служби Српског народа и Отаџбине*, Београд: Светосавска књижевна заједница, 2002.
- Карапанџић Боровоје М. (ур.), *Српски добровољци 1941–1981*, Кливленд: без издавача, 1981.
- Kačavenda Petar. *SKOJ u ratu i revoluciji (1941–1948)*, Beograd: Mladost, 1979.
- Керкез, Слободан. *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш: Центар за балканске студије, 2004.
- Керкез, Слободан Ђ. *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш: Центар за балканске студије, 2008.
- Koljanin, Dragica. „U službi ‘novog poretka’. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)“, *Istraživanja*, br. 21, str. 395–415.
- Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd: ISI, 1992.
- Косић, Никола А. *Љотићевци и крајујевачка шрапнелуца*, Винзор: Авала, 1968.
- Костић, Лазо М. *Армијски генерал Милан Недић*, Мелбурн, 1976.
- Краков, Станислав. *Генерал Милан Недић*, I–II, Београд: Нова Искра, 2008 (прво издање: Минхен, 1956).
- Крејаковић, Силвија. *Идентификација жртава стираних у Краљеву оклопу 1941*, 2. издање, Београд: Музеј жртава геноцида, 2020.
- Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
- Krivokapić, Boro. *Dahauski procesi*, Beograd: Prosveta, 1986.
- Крстић, Милош. *Непокорена младост: концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 1981.
- Лабовић, Ђурица. *Да се чита Оче наш пре обела*, Смедеревска Паланка 1972.
- Ломпар, Растко. *Димитрије Љотић – Учитељ или фарисеј*, Београд: Катена мунди, 2021.
- Mazover, Mark. *Hitlerovo carstvo*, Beograd: Arhipelag, 2019.
- Мајданац, Боро. *Позориште у окупираној Србији*, Београд: Алтера, 2011.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd: Službeni list SRJ, 2007.
- Марјановић, Јован. *Београд*, едиција „Србија у Народноослободилачкој борби“, Београд 1964.
- Марковић, Горан. *Три приче о самоубицама*, Београд: Архипелаг, 2015.
- Мартиновић Бајица, Петар. *Милан Недић*, Београд: Нова Искра, 2003 (прво издање: Чикаго 1956).

- Матијашевић, Мартин. „Организација и методе рада одељења Специјалне полиције Управе града Београда 1941–1945“, *Култура ђолиса*, бр. 32 (2017), стр. 65–81.
- Милин, Живко. *Лексикон ђорайних Срба ђосленика ђисане речи у Румунији*, Тимишвар: Савез Срба у Румунији, 2003.
- Milićević, Nataša. „‘Osveta sela’. Seljaci i građani u okupiranoj Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2019, str. 121–136.
- Милорадовић, Горан. *Карантин за идеје. Лојори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца 1919–1922*, Београд: ИСИ, 2004.
- Мирковић, Ена. „Бивши комунистички илегалци-иследници Специјалне полиције у окупираном Београду (1941–1944)“, *Баштина*, Св. 53 (2021), стр. 415–418.
- Мирковић, Ена. *Између свастике и ђејоокраке: сарадници НОП-а у Специјалној ђолицији у окупираном Београду*, Лепосавић: Институт за српску културу, 2021.
- Мирковић, Ена. „Ислеђивања ухапшених комуниста у специјалној полицији током окупације Београда (1941–1944)“, *Баштина*, св. 57 (2022), стр. 335–352.
- Мирковић, Јован. *Сипрадање Српске ђравославне цркве у Независној Држави Хрватској: фотомонографија*, Београд: Свет књиге, 2016.
- Младеновић, Станко. *Сипасенија Цана Бабовић*, Београд: Рад–Крагујевац: Светлост, 1980.
- Мраовић, Маријана. „‘Викторија! Немачка побеђује на свим фронтовима’. Немачка војна сила на страницама штампе“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 2, Београд: Филип Вишњић, 2017, стр. 15–46.
- Мраовић, Маријана. *Ог сурове сипварносипи до алиернашивне реалносипи: ђројаанда владе Милана Негипа 1941–1944*, Београд: МЦ Одбрана, 2019
- Nikodijević, Milan. *Zabranjeni bez zabrane. Zona sumraka jugoslovenskog filma*, Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 1995.
- Николић, Коста. *Бољшевизација КПЈ 1919–1929*, Београд: ИСИ, 1994.
- Николић, Коста. *Сипрах и нага у Србији 1941–1944. ђодине: свакодневни живој ђог окупиацијом*, Београд: Завод за уџбенике, 2002
- Ort, Thomas. *Art and Life in Modernist Prague: Karel Chapek and His Generation, 1911–1938*, Palgrave Macmillan, 2013.
- Павловић, Илија М., *Ђенерал Милан Ђ. Негип и ђејово доба*, књига 1, отаџбинско издање, Београд: Нова Искра, 1994.
- Павловић, Стеван К. *Хиплеров нови аншипоредак: Друпи свейски раип у Јујославији*, Београд: Клио, 2009.
- Парезанин, Ратко. *Друпи свейски раип и Димиприје Ђоипић*, Минхен: Искра, 1971.

- Перић, Славиша. *Српски добровољачки корпус*, Београд: Славиша Перић, 2018.
- Petranović, Branko. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Београд: Rad, 1983.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд: VINC, 1992,
- *Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije*, Београд: Institut za radnički pokret, 1963.
- Радојевић, Мира. „Милан Недић у српској историографији“, у: Михајло Војводић (ур.), *Конспирерзе у српској историографији*, Београд: САНУ, 2018, стр. 83–100.
- Radojević, Mira. „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1–2/1990, str. 39–58.
- Rädle, Rena i Milovan Pissari (ur), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944: priručnik za čitanje grada*, Београд: M. Radanović: Rosa Luxemburg Stiftung, 2013.
- Ribar, Ivan. *Stara Jugoslavija i komunizam: Zakoni, sudovi i zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*, Zagreb: Stvarnost, 1967.
- Ристановић, Раде. *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд: Филип Вишњић, 2013.
- Ристановић, Раде. *Београдски комунисти. Комунистички покрет општина у окупираном Београду 1941–1944. године*, Београд: Катена мунди, 2023.
- Ристановић, Раде. „Деловање одељења специјалне полиције на територији Лесковачког округа 1941–1944“, *Лесковачки зборник*, Бр. 60 (2020), стр. 339–364.
- Ристић, Ненад Ј. *Раздобија у бараца Но. 8: њозоришни живој у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*. Смедеревска Паланка: Бен Акиба, 2000.
- Ристовић, Милан. *Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, 2. издање, Београд: Чигоја штампа, 2016.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Симић, Бојан. „Посете клуба студената Југословенске радикалне заједнице ‘Словенски југ’ Италији 1938. године“, *Токови историје*, 2/2011, стр. 81–92.
- Slijepčević, Đoko. *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen: izdanje autora, 1978.
- Стамболија, Небојша. *Српска државна слиража 1942–1944*, Београд: ИСИ, 2021.
- Стефановић. Младен. *Збор Димитрија Љошића 1934–1945*, Београд: Народна књига, 1984.

- Стојановић, Александар. „Антимасонска изложба у Београду 1941. у контексту нацистичке антимасонске активности у окупираној Европи 1939–1945“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1/2015, 93–122.
- Стојановић, Александар. „Бомбардовања Београда у Другом светском рату“, *Брајсво*, бр. 23 (2019), Београд: Друштво Свети Сава, стр. 61–78.
- Стојановић, Александар. „Градација колаборације. Различити облици и интензитети сарадње са окупатором у Србији 1941–1944“, у: *Друђи свейски рај 75 јодина касније*. Том 1, Београд: Институт за стратегијска истраживања, ИНИС, ИСИ, 2021, стр. 385–405.
- Стојановић, Александар. „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, у: *Трибина: исјраживања младих сарадника ИНИС-а*, Београд: ИНИС, 2013, стр. 111–134.
- Стојановић, Александар. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, у: Вељко Ђурић Мишина (ур.), *Генерал Милан Недић и домаћа ујрава у Србији 1941–1944. јодине – научни јојлеги*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2017, стр. 86–88.
- Стојановић, Александар. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења“, у: Зоран Јањетовић (ур.), *Исјраживање младих сарадника Инсјишјуа за новију исјорију Србије: исјоријска штрибина. 2*, Београд: ИНИС, 2016, стр. 39–69.
- Стојановић, Александар. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци у светлу нових историјских извора и сазнања“, *Смедеревски крај и Подунавље кроз исјорију: зборник радова*, Нови Сад: Филозофски факултет; Смедерево: Историјски архив, 2019.
- Стојановић, Александар. *Идеје, јолишчки јројекши и јракса Владе Милана Недића*, Београд: ИНИС, 2015.
- Стојановић, Александар. „Ишчекивање судбине и нови почечи: прилози истраживању историје српске колаборационистичке емиграције у првим годинама после Другог светског рата“, у: Зоран Јањетовић (ур.), *1945. Крај или нови јочешак?*, Београд: ИНИС, 2016, стр. 339–374.
- Стојановић, Александар и Душан Р. Бајагић, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у: Софија Божић (ур.), *Исјорија и јеојрафија: сусреши и јрожи-мања*, Београд: ГИ „Јован Цвијић“, ИНИС, ИС РАН, 2014, стр. 53–88.
- Стојановић, Алексадар. „Нови човек у перцепцији српских колаборациониста током Другог светског рата“, у: Александар Стојановић (ур.), *Нови човек. Консјишјуисање срјској и јујословенској друшјва у 20. веку кроз идеологије и јавне јолишике*, Београд: ИНИС, 2023, стр. 123–168.
- Стојановић, Александар. „Сива еминенција колаборације? Димитрије Љотић и Збор у Другом светском рату“, *Осамдесет јодина од Пејојунске*

експлозије у Смедеревској шврђави: зборник радова, Смедерево: Историјски архив 2022, стр. 121–151.

– Стојановић, Александар. „Слобода иза жице? ‘Заводски лист’ штићеника Завода за принудно васпитање омладине“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 2, Београд: Филип Вишњић, 2017, стр. 253–278.

– Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, 2001.

– Тимотијевић, Милош, „Дунули су вихорни ветрови: ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат“, *Наша прошлост*, бр. 8, 2007, стр. 97–11.

– Томић, Никола Н. *Генерал Милан Недић као карактер*, Београд: Нова Искра, 2016.

– Трипковић, Ђоко. *Београд под бомбама*, Београд: Скупштина града, 1999.

– Туцовић, Радосав. „Агенти Специјалне полиције и начини њиховог деловања у окупираној Србији (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1/2017, стр. 25–46.

– Туцовић, Радосав. *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији*, Београд: ИСИ, Чигоја, 2022.

– Cvetković, Slavoljub. *SKOJ 1919–1919*, Beograd: Mladost, 1979.

– Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.

– Шепард, Бен. *Терор на Балкану*, Београд: Магелан прес, 2014.

– Šehić, Nusret. „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“, *Prilozi*, Vol. V (1969), str. 27–60.

– Шкодрић, Љубинка. *Жена у окупираној Србији 1941–1944*, Београд: Архипелаг: ИСИ, 2020.

– Шкодрић, Љубинка. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина инстинкције под окупацијом*, Београд: Архив Србије, 2009.

– Шкодрић, Љубинка и Слободанка Цветковић, „Слободанка Стефановић – живот једне илегалке“, *Војноисторијски гласник*, 1/2022, стр. 125–154.

– Škodrić, Ljubinka and Nemanja Dević, „Suicide among members of the People's Liberation Movement in occupied Serbia“, *Istraživanja*, No. 35 (2024), str. 216–235.

– Шкодрић, Љубинка. „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војно-историјски гласник*, 1/2009, стр. 172–183.

НЕОБЈАВЉЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

- Зеџ, Дејан. *Свакодневни животи у окупираном Београду (1941–1944)*, не-објављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2019.
- Ломпар, Растко. *Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934–1941*, не-објављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2023.
- Милићевић, Наташа. *Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944*, не-објављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2016.

ИНТЕРВЈУИ АУТОРА

- Интервју са Мирославом Пепом Ракић
- Телефонски интервју са Гораном Марковићем
- Телефонски интервју са др Љељом Слијепчевић

ИЗВОРИ СА ИНТЕРНЕТА:

- N. S. Preradović, „Stari Čačak: spasio me Ljoticevac“, OzonPress, 2. april 2019. godine (<https://www.ozonpress.net/zivotni-stil/stari-cacak-spasio-me-ljoticevac/>), посећено 20. октобра 2024.
- <http://www.crkva.at/parohije/svajcarska/bern/>, приступљено 13. априла 2024. године.
- Dušan Bošković, „Formativne godine: sećanja na studentske dane 1970/71“, *Republika*, br. 310–311, jun 2003 (<http://www.republika.co.rs/310-311/20.html>), приступљено 21. 2. 2024).
- <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/ljoticev-san-u-novom-sadu/>, приступљено 9. 4. 2024.
- <https://vreme.com/kultura/pisac-nade/>, приступљено 27. 3. 2024.
- <https://www.enciklopedija.hr/clanak/dor-milo>

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Адлер, Алфред 77.
Азриел, Нина 260.
Аксентијевић, Љиљана 186, 213,
318, 319, 320, 321, 322, 323,
328, 333–336.
Алдан, Павле 172.
Алексић, Драган 29, 59.
Андрејевић, Божидар 332.
Андрејевић, Драгомир 209
Андријашевић, Немања 94.
Андрић, Вера 220.
Андрић, И. 273.
Анђелковић, Живојин Жине 223.
Анкуцић, Корнелија 176.
Аћимовић, Љубивоје 221.
Аћимовић, Милан, 30, 34, 39, 40,
44, 81.
Аћимовић, Милена 90, 142, 175,
176, 177, 196, 233, 234, 278,
280, 342–346.
Аџемовић, Милорад 209, 211.

Б

Бабовић, Надежда Нада 213, 328,
330.
Бабовић, Спасенија Цана, 27, 28.
Базил Ото 272.
Бајагић, Душан 31.
Бајазит, Милица Миља 166, 176,
195, 278.
Бајић, И. 318.
Бакташевић, Никола 149, 327.
Бакташевић, Павле 172.
Бактовић, Никола 164, 165.
Балдини, Бела 351.
Баложан, Каћа 223.
Балтић, Драган 215.

Банкеровић, Златоје Златко 213,
320, 321, 325, 326, 327, 329,
330, 331, 332, 333.
Бараћ, Милорад 209.
Барјактаревевић, Милован 312.
Бауер, Антон 18.
Беговић, Сима 37.
Бејатовић, Виктор 36.
Белић Браца 262.
Белопавловић, Љубомирка 176.
Беме, Франц 36.
Бенцлер, Феликс 83.
Берђајев (Бердјајев), Николај 193,
248, 250.
Бесаровић, Здравко 209, 324, 325.
Бетовен, Лудвиг ван 317.
Бећаревић, Божидар, 22, 24, 25,
26, 27, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 56,
57, 58, 59, 60, 123, 125, 167,
177, 179, 293
Бешир, Милан 215.
Бивор, Ентони 33.
Бијелић, Владан 99, 183, 216.
Билбија, Жарко 215.
Бјелајац, Миле 18, 34.
Благојевић, Маринко 215.
Блажевић, Светислав 215.
Богдановић Богдан 242, 273.
Богдановић, Александар 202.
Богдановић, Божидар 209, 229,
235, 323.
Богдановић, Бранко 213.
Богдановић, Милица 130, 149,
173, 248, 310, 311, 312.
Богдановић, Радмила 207, 316.
Богићевић, Милостина 308, 323.
Богићевић, Света 93.
Божић, Брана, 23.

- Божих, Радмила Рада 111, 134, 161, 171, 209, 249, 250, 290, 313, 314, 315, 327.
Божих, Софија 31.
Божовић, Бранислав 21, 22, 32, 44.
Бојић, Милутин 129, 313, 317, 327.
Бојић, Мирко 37.
Бојковић, Душан 19.
Бокан, Драгослав 13, 93, 97, 100.
Бонџић, Драгомир 18.
Борковић, Милан 10, 21, 34, 35, 40, 48, 136, 165, 166, 174, 181, 186, 203, 240.
Боројевић, Милица 126.
Боснић, Јово 220.
Бошковић, Душан 230.
Бошњаковић, Миланка (Миленка, Милунка) 209, 215, 219, 323, 324.
Брабл, Антон 169.
Брамс. Јоханес 253.
Бранковић, Иван 209.
Бранковић, Миодраг-Ђорђе, 164.
Бранковић, Радмила 215.
Брзак, Драгомир 185, 333.
Бркић, Станиша 36.
Брковић, Саво 209, 323, 324, 327.
Броз, Јосип „Тито“ 8, 20, 182.
Бугарчић 273.
Будимир, Мирко 113, 212, 226, 235, 249, 254, 255, 330, 333, 335.
Будимировић, Милан 215, 327, 353.
Булат, Бранко 50.
Булић, Драгутин, 62.
Булут, Арсен 220, 221, 222.
Бутијер, Весна 132, 172, 177, 221, 251, 252, 323, 324.
В
Варнава (Росић), Патријарх српски 18.
Васиљев, Душан 313, 316.
Васиљевић, Владимир 213, 324.
Васиљевић, Милосав, 42, 85, 144, 149, 173, 310, 311.
Васиљевић, Чедомир В 108, 109.
Васић, Живорад 129, 310.
Васић, Мирољуб 18, 21, 132, 239, 240.
Вацић, Бранимир 188.
Велендерић, Јован 226, 256.
Велимировић Н 244.
Велимировић, Николај 18, 98, 189, 190.
Велимировић, Тиосав 172, 187, 211, 244, 255, 326.
Велиновић, Стеван 161.
Величковић, Бранко 215.
Величковић, лекар у Смедеревској Паланци 118.
Вељковић, Злата 176, 209, 254, 353.
Вељковић, Радомир 212.
Веселиновић, Јанко 185, 329, 331, 333.
Веселиновић, Константин 113, 212.
Веселиновић, Чедомир 108, 109.
Весковић, Веселин 187, 327.
Видовић, Бошко „Бошко без ногу“ 164, 165.
Викентије, епископ (Проданов) 188.
Винавер Станислав 273.
Винт, Гај 33.
Виторовић, Александар 218, 219.
Влајић, В. 334, 335.
Влајковић, Богољуб 207, 213.
Влаховић, Станиша 10.
Влашкалић Тихомир 282.
Војводић, Божидар Бошко 166, 187, 192, 198, 199, 323, 325.
Војић, Косан 215.
Врабич, Олга „Нада“ 223.

- Вранац, Вељко 207, 317–322, 327.
 Вујић Владимир 248, 311.
 Вујић, Борислав Бора 163, 325–327, 329–331, 334.
 Вујић, Владимир, 42, 170.
 Вујковић, Светозар, 22–25, 27, 28, 45, 48, 58, 165.
 Вукић, Драган 100.
 Вуковић 256, 315, 317–323, 327.
 Вуковић, Сава 145.
 Вуковић, Славка, 326.
 Вукосављевић, Борко 213
 Вукосављевић, Сретен, 78.
 Вуксић, Стојан 93.
 Вукчевић, Дијана, 62.
 Вукчевић, Ђорђина „Ђина“ 215.
 Вулић, Марија 215.
 Вучетић, Радина 122.
 Вучинић, Душан, 113, 149, 213, 237, 324, 325.
 Вучковић, Звонко 189.
- Г
- Гавриловић, 320, 329.
 Гаковић, Гојко 213.
 Герман, (Ђорић), Патријарх српски 100.
 Глигоријевић, Бранислав 17.
 Глинка, 326, 328, 329.
 Глишић, Венцеслав 33.
 Глишић, Миодраг, 330.
 Глишић, Страхиња 215, 322.
 Глумац, Мане 209, 211.
 Голубјев Сергеј 18, 21, 47, 177, 178.
 Голубовић, Нада 209, 323, 327.
 Горкић, Милан, 20.
 Гоцић, Радомир 209.
 Грђић, Ђорђе 215, 316, 317, 327, 328, 333.
 Грбовић, Александар 188, 215.
 Грег. 334, 335.
 Гроздановић, Драгослав 110, 213.
- Громика, Петар 215.
 Грујић, Даница 307.
 Грујићић, Милица 215, 353.
 Грујићић, Радан 18, 59, 160, 163, 164, 210, 266.
 Губарев, Никола, 22, 25, 26, 27, 28, 44, 45, 47, 60, 140.
- Д
- Дабић, Миле 209.
 Давидов, Динко 32.
 Давидовић, Верослава 196, 207, 226.
 Давидовић, Драгољуб 326.
 Давидовић, Милан 213, 328.
 Давидовић, Оливера 353.
 Давичо, Исак Еди 260, 261.
 Дајић, Даница 215.
 Дамјановић, Милица 18.
 Дамњановић (удато Марковић), Божидарка „Кика“ 169, 170, 231, 232.
 Дамњановић, Драгослав 149, 207.
 Дамњановић, Милијана 213.
 Дамњановић, Миодраг 209.
 Дашић, Александар 209.
 Девић, Немања 27, 183, 219.
 Деврња, Милутин 85.
 Дедић, Надежда 207.
 Демајо, Дида 27.
 Демић, Димитрије 184, 212.
 Денда, Далибор 34.
 Дерикоња, Драго 105.
 Дивљан, Неда, 62, 63, 209, 224, 313, 317.
 Димитријевић, Бојан 38.
 Димитријевић, Живојин 215.
 Димитријевић, Јелена 316–319, 334.
 Димитријевић, Радослав 209.
 Димитријевић, Слободан 188, 328.
 Димић, Љубодраг 230.

- Динић, Танасије „Таса“ 166, 167.
Динчић, Александар 209.
Добривојевић, Ивана 19.
Дожић, Лазар „Сотир“ 46.
Дожудић, Тихомир 311.
Дорословац, Александра 259.
Дорословац, Милан 53, 86, 259, 269, 270, 271.
Дорословац, Милутин („Лута“, „Мило Дор“) 53, 54, 57, 58, 85, 92, 123, 131, 132, 146, 147, 161, 170, 171, 207, 210, 241, 243–245, 251, 253, 258–264–274, 276, 277, 315, 320–324, 326, 340, 341.
Достојевски, Фјодор 193
Драгосављевић, Василије 37.
Драгутиновић, Јован 81.
Драинац Раде 260.
Дреновац, Боривоје Бора 49, 221, 222, 225, 229–232, 241, 260, 263, 264, 281.
Дрндаревић, Стеван 188.
Дубак, Видосава 102, 168.
Дубак, Миомир 89, 91, 95, 102, 104, 105, 164, 168, 188.
Дугоњић, Рато 224, 225.
Дудлић И. 253, 346.
Дучић, Јован 129, 314, 323.
- Ђ
- Ђајић, Миодраг 209.
Ђаковић, Рајко 223.
Ђекић, Војислав 213.
Ђелинео, Александар 172, 186, 213, 250.
Ђилас, Милован 27, 79, 231.
Ђогатовић, Катарина 213.
Ђокановић, Којо 209.
Ђокић, Вера 334, 336.
Ђокић, Олга 351.
Ђокић, Светозар 213.
Ђоковић, Драгослав 176, 178.
- Ђорђевић, Бојан 42.
Ђорђевић, Бранибор 109, 111, 209, 211, 226, 321, 322, 324, 326, 329, 333.
Ђорђевић, Војислав 323, 327.
Ђорђевић, Драгутин 326.
Ђорђевић, Душан 149, 305.
Ђорђевић, Јелена Јела 176, 236.
Ђорђевић, Миодраг „Уча“ 66, 111, 112, 147, 203, 209, 210, 247, 253, 290, 313, 317, 318, 319, 321–326, 328, 330, 333.
Ђорђевић, Младомир „Пуриша“ 57, 61, 62, 107, 185, 186, 229, 232, 233, 234, 236, 243, 246, 265, 328, 329, 330, 333, 355.
Ђорђевић, Павле 170.
Ђорђевић, Радојка 209, 353.
Ђорић, Хранислав 100.
Ђујић, Момчило 93.
Ђукић, Александар 234.
Ђукић, Јелисавета 177, 194.
Ђунисијевић, Миладин „Прћа“ 162, 163, 209, 211, 323, 326, 327.
Ђурђевић, Ратибор 312.
Ђуретић, Веселин 182.
Ђурић Мишина, Вељко 13, 33, 34.
Ђурић, Мирко 209.
Ђурић, Танасије 200, 201, 215.
- Ж
- Жардецки, Вјачеслав 311.
Жарић, Милева 113, 207.
Жарковић, Велимир Веља 142, 149, 198, 199, 256, 321.
Жданов, Владимир 224.
Жегарац Д 282.
Жеравичић, Милан 213, 327, 329, 330, 333, 334.
Живадиновић, Ратко, 81.
Живановић, Живојин 209.
Живановић, Милана 19.

Живановић, Радмила 96, 147, 207,
251, 316, 318, 319, 320, 321,
322, 323, 334.

Живковић, Божидар Бошко 188,
198.

Живковић, Драгомир 209.

Живковић, Михаило („Жики“,
„Мика“) 86, 124, 132, 147, 148,
162, 163, 170, 178, 187, 198,
199, 234, 244, 317, 320, 321,
323, 324, 325.

Живковић, Петар 209.

Живојиновић, Велимир 314.

Жид, Андре 144.

Жикић Милица 306.

Жикић, Видоје 213.

Жикић, Милица 213.

Жикић, Славка 209.

Жорж, Бранислав 11, 52, 98, 203.

Жунић, Милорад „Баца“ 218.

Жунић, Разуменка „Баџинче“ 159,
175, 176, 218, 219, 280, 324.

Журжул, Александар Саша 132,
133, 158, 164, 165, 226, 242.

Журжул, Тамара 133, 242.

З

Зајић, Милосија 176, 350.

Залад, Ђуро, 99, 314.

Залад, Обрад, 50, 104.

Зарић, Миодраг 159, 160, 164, 165.

Затежић, Радомир 209, 211.

Здравковић, Милан 213, 320.

Зец, Дејан 31.

И

Иванић, Стеван 85, 149, 310, 312.

Иванковић, Младенка 32.

Иванов, Олег 320, 321, 325, 327.

Ивановић, Александар 213, 334.

Ивановић, Даница 171, 209, 244,
350.

Ивановић, Мирослава Мира 213,
353.

Ивановић, Предраг 38.

Ивановић, Стојимир 213.

Ивањи, Иван 272.

Игњатовић, Меланија 213.

Игњатовић, Никола 213.

Игумановић, Јеврем 143.

Илић, Ангелина „Сека“ 176, 215,
333.

Илић, Боривоје 213, 323.

Илић, Војислав 318, 326, 327, 328,
332, 334, 335.

Илић, Војислав Воја 129, 260.

Илић, Добривоје 351.

Илић, Живорад 105, 106.

Илић, Јелица 307, 351, 353.

Индели, Марио 77.

Исаиловић, Стеван 207.

Исић, Момчило 29.

Ј

Јадранин, Драган 215.

Јазић, Ана 100, 101, 102, 189, 190.

Јаковљевић, Гордана 117, 118, 213
Јаковљевић, Миливоје 309.

Јаковљевић, Стеван, 143.

Јакшић Ђура 253, 313, 314.

Јакшић, Милета 314.

Јанићијевић, Мирон 312.

Јанковић, Василије Васја 200.

Јанковић, Вера 213.

Јанковић, Владимир Велмар 42,
43, 81, 285.

Јанковић, Живка „Жана“ 62, 176,
306.

Јанковић, Јованка 202.

Јанковић, Марко 50.

Јањетовић, Зоран 11, 41.

Јањић, Радмила 212.

Јарић, Никола 113, 213, 327.

- Јевтовић/Јефтовић, Драгољуб Драган 58, 157, 159, 234–237, 361.
- Јелена, игуманија манастира Враћевшница 188.
- Јеленец, Б. 334.
- Јелић, Марија 308, 353.
- Јеремић, Бранко 113, 170, 184, 212, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 334.
- Јеремић, Димитрије 215.
- Јефтовић Надежда 308.
- Јешевић, Милан 257.
- Јован, епископ шабачко-ваљевски 244.
- Јовановић Драги 266.
- Јовановић Радисава 280, 313, 314, 315, 316.
- Јовановић, Александар 144.
- Јовановић, Аранђел 83.
- Јовановић, Драгомир Драги 22, 44, 58, 60, 61, 89, 166, 169, 213.
- Јовановић, Душан „Жућа“ 46.
- Јовановић, Ђорђе 70, 169.
- Јовановић, Живорад 153, 154, 206.
- Јовановић, Жика 48.
- Јовановић, Јован „Змај“ 99, 129, 314, 316, 320, 326, 329, 331, 334, 336, 339.
- Јовановић, Лепосава 215.
- Јовановић, Миливоје 215.
- Јовановић, Надежда 37.
- Јовановић, Радослава „Доса“ 147, 318, 319, 322.
- Јовановић, Роса 209.
- Јовановић, Танкосава 213, 350.
- Јованчић, Даринка 219.
- Јованчић, Љубица 213.
- Јовашевић, Средоје 209.
- Јовичић Јелена 253.
- Јовичић, Драгослава 213, 308.
- Јовичић, Јелинка Јелена 98, 209, 323, 353.
- Јоксимовић, Зорка 207.
- Јоксић, Александар 44, 58.
- Јонић, Боровоје 67.
- Јонић, Велибор 22, 42, 43, 59, 60, 68, 69, 89, 105, 108, 119, 137, 149, 154, 169, 187, 188, 191, 196, 208, 210, 244, 248, 268, 269, 277, 285, 292, 293, 305, 310, 311, 326.
- Јосимовић, Милан „Мачак“ 112, 161, 164, 165, 195, 196, 268.
- Јоцковић, Милан 129.
- К
- Казанџић, Михаило „Каза“ 159, 160, 161, 162, 165.
- Калајџић, Милош 215.
- Калвокарези, Питер 33.
- Калинић, Милош 196.
- Кангрга, Јован 143.
- Кандић, Бранка 88, 177, 221, 342.
- Кант, Имануел 77.
- Капор, Гојко 112, 120, 121, 122, 196, 219.
- Карађорђевић, Александар (краљ) 19, 37.
- Карађорђевић, Петар II, 41.
- Карапанџић, Боровоје М, 10, 38, 52, 93.
- Каришић, Данка 221.
- Катић, Кристина 213, 333.
- Качавенда, Петар 239, 240.
- Керековић, Александар 215.
- Керечки Симеон 173, 310, 311.
- Керкез, Слободан 10, 42.
- Кесић, Веселин 89, 95, 96, 143, 173.
- Кесић, Мирослав 95.
- Кецан, Вукадин 324.
- Кеџић, Милорад 209.
- Кеџић, Миодраг 211.
- Килибарда, Љубомир 215, 318, 319, 321, 322, 325, 326, 330.

- Кинкел, Милорад 330.
 Кнежевић Драгутин 209.
 Кнежевић, Бранко 209.
 Кнежевић, Ђорђе 323, 324, 327, 328, 329.
 Кнежевић, Зорка 213, 254.
 Кнежевић, Лазар 143.
 Ковачевић Душан 256, 273.
 Ковачевић, Драган 207.
 Којић Тихомир А. 245.
 Колонтај, Александра, 79.
 Кољанин, Драгица 42.
 Кољанин, Милан 32.
 Комадинић, Гаврило 209.
 Коперник Никола 253.
 Корошец, Антон 18.
 Косић, Никола А. 38.
 Космајац, Ђорђе, 25, 28, 50.
 Косовац, Војислав 187.
 Костић, Бошко Н. 10, 52, 203.
 Костић, Бранко 213, 325, 329, -332, 333, 334, 336, 338.
 Костић, Лазо М. 34.
 Кочић, Петар, 78.
 Краков, Станислав 34.
 Крапчевић Драгољуб 255, 327.
 Крејаковић, Силвија 36.
 Кресо, Мухарем 29.
 Кривокапић, Боро 228.
 Кркић, Загорка 213.
 Крлежа, Мирослав 261, 271, 273.
 Крстић, Бранислав 49, 50, 63, 213, 220–225, 229, 235, 238, 239, 249, 260, 316.
 Крстић, Душица 194.
 Крстић, Милош 10, 52, 93, 160, 165, 166, 168, 175, 176, 177, 203, 206, 209, 210, 216, 217, 220, 221, 226, 234, 238, 284, 288.
 Крстојевић, Ковиљка 101.
 Крупез, Вера 147, 170, 314, 316, 317, 321, 322, 324, 325.
 Кубуровић, Предислав 10, 52, 89, 92, 95, 96, 97, 104, 147, 166, 173, 185, 251, 252, 321, 323, 329, 333.
 Кузмановић, Драгиња 149, 307, 353.
 Кулић, Војислав 316.
 Кулић, Димитрије 213, 318, 323, 333.
 Кулићан, Зора 220, 280.
 Кумануди, Анка 26, 51.

 Л
 Лабовић, Ђурица 10, 228.
 Лазаревић Лаза 252.
 Лазић, Миодраг 215.
 Лазовић 256.
 Лазовић, Блажо 213, 321, 324, 325, 327, 329.
 Лењин, Владимир И. 144.
 Ломић, Нада 111.
 Ломић, Радован "Раца" 92, 110, 133, 134, 161, 207, 226, 234, 249, 252, 290, 291, 320–323.
 Ломпар, Растко 81, 83, 128.
 Лукан, Фрањо 110.
 Лукић, Војислав 213, 327.
 Лукић, Даница 329, 330, 334, 350.

 Љ
 Љотић, Владимир 210.
 Љубенко, Спасоје 215.
 Љубичић 256.
 Љубичић, Бранислава Брана 308, 323, 324, 325, 327–331, 332, 333, 335, 336.
 Љубичић, Војин 209, 323, 333.
 Љујић Душан Шане 215, 257, 323, 329, 333, 334.
 Љотић, Димитрије 9, 13, 37, 38, 42, 43, 52, 60, 62, 66, 77, 82, 85, 86, 87, 88, 93, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 128, 156, 159, 167,

- 168, 182, 183, 185, 211, 248, 285, 294, 311.
- М**
- Магазиновић, Хрвоје 96, 311.
Мађерчић, Ђуро 50.
Мазовер, Марк 31.
Мајданац, Боро 14, 129.
Мајснер, Август 22, 50.
Мајсторовић, Нада 350.
Маклин, Фицрој 285.
Максимовић, Миленко 207.
Малдини, Магдалена 213.
Малдини, Олга 351.
Малеша, Бранимир, 42.
Мамула, Никола 215
Мано-Зиси, Ђорђе 149, 310.
Манојловић, лекар у Смедеревској Паланци 119, 130, 310.
Манојловић, Милица 215.
Маношек, Валтер 32.
Манчић Даница 269, 313.
Манчић Десанка „Лепа“ 271.
Маринковић, Биљана, 334–337.
Маринковић, Бранислав 215.
Маринковић, Петар 351.
Марић, Миодраг 333.
Маричић, Илија 143.
Марјан Миле 187, 192, 226.
Марјановић, Божидар 161, 164, 165.
Марјановић, Драгослав 233.
Марјановић, Душан 212.
Марјановић, Јован, 10, 20, 46, 47, 49, 50, 54, 2013, 240, 241, 260, 262, 284.
Марковић Илић Гордана 272, 273.
Марковић Цветко 251, 253.
Марковић, Владета 208.
Марковић, Горан 122.
Марковић, Д., директор самоуправне гимназије 144.
Марковић, Дивна 84, 233, 235, 236, 238, 328.
Марковић, Драган 223.
Марковић, Драгица 119, 177.
Марковић, Драгомир 160, 164, 165.
Марковић, Дража 242.
Марковић, Јелена, 324.
Марковић, Јелисавета 323, 324.
Марковић, Јован „Буренце“ 159.
Марковић, Милан „Долфус“ 119, 147, 172, 187, 190, 198, 199, 226, 250, 251, 252, 253, 313, 317.
Марковић, Милена 307, 353.
Марковић, Мирослав Миле 224.
Марковић, Оливера 213, 323.
Марковић, Сава 164.
Марковић, Савић Штедимлија 273.
Марковић, Слободан „Либеро Маркони“ 34, 52, 165, 236.
Марковић, Тодор 49.
Марковић, Цветко 112, 209, 211.
Мартиновић Бајица, Петар 34.
Мартиновић, Милић 50.
Марушић, Јосиф 96, 98, 103, 104, 105, 110, 142, 147, 164, 168, 188, 269.
Марчетић, Миодраг 210.
Маслеша, Сретен 213, 252.
Мастиловић, Борислава „Бора“ 115, 119, 120, 209, 215, 220, 221, 280.
Матијашевић, Мартин 22.
Матијевић, Милош „Мрша“ 47.
Матковић, Иван 328.
Маџаревић, Љубиша 187, 353.
Мијалковић, Радмила 215.
Милачић Иван, 82, 89, 92, 95, 97, 98, 104, 107, 159, 163.
Миленковић, Драгутин 213.
Миленковић, проф. 320.

- Миленковић, Цоца 351.
 Милетић, Зоран 110, 111, 134, 153, 154, 206, 317, 318, 319, 320.
 Милин Живко 248.
 Милинковић, Сава 244, 253, 280.
 Милисављевић, Вера 318.
 Милићевић, Богољуб 176.
 Милићевић, Драгослав 176, 281.
 Милићевић, Наташа 31, 32, 126.
 Милићевић, Соња 62, 215, 330, 333.
 Миловановић, Божидар 215.
 Миловановић, Драгана 306.
 Миловановић, Милош 209, 211.
 Миловановић, Радослав 209.
 Миловановић, Станка 215, 323, 324, 326, 328, 329.
 Миловић, Милован „Ченце“ 61, 159, 161, 164, 165, 275.
 Милојевић Живојин 259.
 Милојевић, Василије 108, 130, 310.
 Милојевић, Миша 198.
 Милојевић, Радмила 209.
 Милојковић, Душан 104, 153, 179.
 Милорадовић, Горан 57, 62, 107, 123, 232, 233, 234.
 Милорадовић, Никола, 25, 265.
 Милосављевић, Драгослав 212.
 Милошевић, Милан 164, 165.
 Милошевић, Радмила 20, 88, 90, 99, 161, 164, 165, 237, 315.
 Милуновић, Љубица 209, 351.
 Милутиновић, Владимир 198.
 Миљанић Мишко 260.
 Мирковић, Дивна 215.
 Мирковић, Драгослав 215.
 Мирковић, Ена 22, 46, 49, 51, 229.
 Мирковић, Јован, 33.
 Мирчетић, Љубиша 207.
 Мирчетић, Радмила „Мала“, 176.
 Мирчић Радмила 244, 307.
 Митић Бранка 306.
 Митић Вука 280.
 Митић, Светолик „Скале“ 172, 229, 235, 252, 253, 254, 320, 324, 326, 328, 329, 331, 332, 347, 348.
 Митровић, Вукица, 47, 48, 51.
 Митровић, Драгољуб „Ћитка“ 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166.
 Митровић, Лепосава, 56.
 Митровић, Миодраг 98, 105, 209.
 Митровић, Ратко, 48.
 Мићић, Витомир 176, 178, 213.
 Михаиловић, Вера 309, 325, 327, 330–335.
 Михаиловић, Драгољуб, 8, 39, 82, 93, 102, 136, 180, 182, 186, 187, 197, 228, 260, 261.
 Михаиловић, Љубица 212, 321, 323, 328.
 Михаиловић, Радица 209.
 Михајловић (Михаиловић), Љубомир/Љубодраг 207, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 322.
 Михајловић, Бошко 207.
 Михајловић, Вера 213.
 Михић, Петар 209.
 Мицковић, Евица 37.
 Мишић, Зора Зорка 207, 314.
 Мишић, Миланија 213
 Мишковић, Бранко „Блихер“ 46, 49.
 Мишковић, Чедомир 198.
 Младеновић, Радмила 209, 351.
 Младеновић, Станко 28.
 Млађеновић, Илинка 215.
 Мојсиловић, Радмила 215.
 Мокрањац, Драгољуб 237.
 Мокрањац, Драгутин 120, 122, 187.
 Мокрањац, Стеван 324, 328.
 Моцарт, Волфганг Амадеус 313, 317, 328.

Мраовић, Маријана 35, 182.
Мрваљевић, Невенка 214, 333.
Мрвош, Миленко 113.
Мркоњић, Аница 215
Муњас Петар 281, 282.
Мусолини, Бенито, 181
Мутавцић, Душан 330.

Н

Најдановић Димитрије 248.
Настић, Никола 215, 320, 324, 325,
327, 328, 329, 330, 333, 335,
336, 338, 339.
Наумовић, Миријана Мира 209,
316, 317, 351.
Наумовић, Никола 108, 118, 119,
120.
Начевић, Станица 26, 47.
Недељковић велемајстор 256.
Недељковић, Алекса 209.
Недељковић, Душан 112.
Недељковић, Љубомир 203.
Недељковић, Озрен 145.
Недић (Дреновац), Јелица, 62, 232
Недић, Видоје 209.
Недић, Драгица 307, 351.
Недић, Милан 9, 14, 34, 35, 37, 38,
39, 40, 41, 42, 43, 44, 56, 58, 68,
123, 125, 139, 179, 180, 181,
191, 194, 204, 228, 248, 266,
289, 297, 347.
Несторовић, Оливера 178, 279.
Нецић, Милорад 209.
Нешковић, Благоје 48, 224.
Нешковић, Милојко 309.
Никезић, Марко 20, 240, 262, 263.
Никитовић, Миодраг 56.
Никитовић, Павле 106, 107, 112,
312.
Никић, Мица 353.
Никодијевић, Душан 31, 126.
Никодијевић, Милан 229.
Николевић, Нада 219.

Николић Радомир 323.
Николић, 165, 330.
Николић, Александар 213, 316,
323, 324, 327, 329, 330, 333.
Николић, Георгије 188, 314, 325,
329.
Николић, Душанка 213, 219.
Николић, Јованка 215, 323, 325.
Николић, Коста 19, 31.
Николић, Предраг 207, 318, 319,
320, 322.
Николић, Рајко 219, 320.
Николић, Стеван 164, 213, 320.
Николова, Маја 14, 52, 141, 165.
Нинчић, Миломир 201.
Новаковић Стојан 253.
Новаковић, Милорад 215.
Новковић, Момчило 125, 179, 186.
Новчић, Боривој 213.
Нојбахер, Херман 180.
Нушић, Бранислав 186, 318, 321,
324, 328, 329, 333–338.

О

Обрадовић, Вера 176, 328.
Оклопчић, Невенка 213, 219, 280,
308.
Олћан, Михаило 62
Остојић, Велимир Вељко 207, 317,
318, 319, 320, 321.
Остојић, Милан 84.
Остојић, Милева 84.
Остојић, Никола 82, 84.
Оташевић, Михаило 209.

П

Павелић, Анте 180.
Павловић, Даринка 20.
Павловић, Драгослав 209.
Павловић, Илија М. 34.
Павловић, Миливоје 332.
Павловић, Стеван К. 180.

- Пазарац, лекар у Смедеревској Паланци 118.
- Пајевић, Војислав 131, 171, 172, 213, 243, 253, 313, 314, 315, 318, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332.
- Пајић, Давид, „Дака“ 47.
- Пајковић, Крунослав 161, 164, 196, 226.
- Паљић, Радослав „Биба“ 61, 260.
- Пандуровић, Никола 209, 211.
- Пантелић, Живота 209.
- Пантовић, Миодраг 207.
- Папазоглу „Црни“ 222.
- Папини Ђовани 190.
- Паранос, Илија 58, 59, 169.
- Парежанин, Ратко, 10, 42, 52, 85, 311.
- Паскаљевић, Аница „Анка“ 57, 91, 117, 175, 176, 221, 237, 238, 268, 278.
- Патерностер, Младен, 78, 79.
- Пауновић, Мирољуб 213.
- Пејновић (Пеиновић), Стеван 159, 164, 165.
- Пејчић, Душан 105, 106, 173.
- Пенезић, Милена „Пиња“ 142, 164, 165, 194, 354.
- Пенезић, Слободан „Крцун“ 102, 164, 234.
- Перић, Витомир 213.
- Перић, Ђорђе 37.
- Перић, Славиша 38, 183.
- Перић, Стојан 209.
- Перишић, Бранка 353.
- Перишић, Живко 121.
- Перишић, Слободан („Бата“, „Импетиго“) 120, 121, 122, 172, 186, 212, 224, 225, 250, 253.
- Петковић, Драгољуб 149, 209.
- Петковић, Љубомир 209.
- Петрановић, Бранко 33, 35.
- Петровић, (Муњас), Славка 61, 62, 127, 131, 161, 166, 175, 176, 219, 239, 265, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283.
- Петровић, Александар 136.
- Петровић, Божидар 209, 211.
- Петровић, Бранка 275.
- Петровић, Владимир 149.
- Петровић, Десанка 212, 350.
- Петровић, Добрила 215, 330, 331, 332, 333.
- Петровић, Драгољуб 282.
- Петровић, Дринка 209.
- Петровић, Душан Шане 281.
- Петровић, Живадин 275.
- Петровић, Звонимир 215.
- Петровић, Јелисавета 166.
- Петровић, Јелисавета 275, 278, 281.
- Петровић, Јован 213, 309.
- Петровић, Мариола 213.
- Петровић, Марко 213.
- Петровић, Миљивоје 213.
- Петровић, Милић 209.
- Петровић, Милорад 319.
- Петровић, Михајло 253.
- Петровић, Олга 209.
- Петровић, Радмила 213.
- Пећанац, Коста 218.
- Пешић, Мирослава 213, 351.
- Пештерац, Милован 186, 212.
- Пивац, Марко 10, 66, 85, 89, 93, 94.
- Писари, Милован 51.
- Плећаш, Јованка 202.
- Попа Васко 273.
- Попивода, Крсто, 27, 28.
- Попов Драгољуб 244, 256, 257.
- Поповић (рођ. Остојић), Драгојла 13, 15, 61, 66, 77, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 101, 102, 105, 118, 119, 120, 123, 136, 144, 173, 183, 189,

- 202, 211, 227, 277, 278, 289, 290, 292.
Поповић, Богдан 129.
Поповић, Васиљ, 78.
Поповић, Владета, 47.
Поповић, Гргур 215, 219, 323, 324, 325, 329, 330, 333.
Поповић, Душан 247.
Поповић, Зора 120, 176.
Поповић, Илија 213.
Поповић, Јован Стерија 251, 316.
Поповић, Милан Л. 81.
Поповић, Милован 13, 15, 37, 62, 63, 66, 67, 69, 70, 72, 77–96, 99, 104, 105, 107, 108, 112, 114, 118, 123, 125, 127, 128, 133–136, 139, 143–145, 153, 154, 163, 165, 166–169, 173, 174, 177, 179, 182, 183, 184, 185, 187–192, 194, 196, 197, 198, 201, 202, 204, 205, 208, 210, 211, 214–216, 227–229, 238.
Поповић, Милован 243, 244, 245, 249, 269, 278, 283, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 311, 312, 358, 362.
Поповић, Мирко 213.
Поповић, Мирослава 139, 140, 176, 308.
Поповић, Светолик 25.
Прекић, Никола 214.
Прерадовић, Петар 320.
Прокић, Лазар 37.
Протић, Драгољуб 215.
Протић, Јован 175, 279.
- Р
Рабрановић, Јелена 306.
Радаковић, Петар 215.
Радић, Васа 215, 328–334.
Радичевић, Бранко В. „Мачиста“ 129, 146, 172, 213, 236, 246, 247, 254, 258, 349.
Радичевић, Бранко, песник 314.
Радишић, Радмила 207, 322.
Радовановић, Вера 213.
Радовановић, Милош, 351.
Радовановић, Мица 284.
Радовановић, Радмила 136.
Радовић, Александра 213, 327.
Радојевић, Милорад 49.
Радојевић, Мира 17, 34.
Радојевић, Роса 209.
Радојичић, Никола 149, 310.
Радојчић, Милена 37.
Радончић, Добрило 209.
Радосављевић, Викторија 186, 213, 255, 309, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334–336.
Радосављевић, Миле 215.
Радуловић, Зорица Зорка 175, 176, 218, 219, 323, 324, 327.
Радуловић, Миленко 207.
Рајић, Велимир 326.
Рајков, Исидор 207.
Рајковић, Мирослав 209.
Рајовић, Алекса 209, 211.
Рајх, Вилхелм, 79.
Рајчетић, Радован 351.
Ракић, Марија 292.
Ракић, Милан 313, 315, 316, 317, 319, 328.
Ракић, Милан Миле 129, 237, 292, 327.
Ракић, Мирослава Пепа 265, 292, 295, 350, 358.
Ракић, Мирослава, „Пепа“ 16, 86, 91, 92, 102, 229, 237.
Ранковић Радоје 282.
Ранковић, Александар, 48, 79.
Ранковић, Драгутин 31, 126.
Рапајић, Јован (световно: Бранко) 188, 189, 190, 193, 312.
Ратеј, Славица 207, 280.
Рафајловић, Ратомир 207.

- Редле, Рена 51.
Рибар, Иван 17.
Рибар, Иво Лола 240.
Рибентроп, Јоаким фон 181.
Рисимовић Владимир 256, 322, 323, 325, 327, 329, 335.
Ристановић, Раде 18, 22, 23, 45, 47, 48, 51, 53, 56, 57, 59, 83, 237, 262.
Ристић Михајло 271.
Ристић Ненад Ј 250, 251, 252.
Ристић, Јулијана „Јуца“ 86, 176, 202, 219, 280, 354, 358.
Ристић, Марко 79.
Ристић, Миленко 209.
Ристић, Милорад 209.
Ристић, Ненад Ј. 11, 129.
Ристић, Петар, 50.
Ристић, Светомир 149.
Ристић, Светомир 310.
Ристовић, Милан 32.
Ристовић, Недељко 320
Ристовић, Ненад 215, 317, 319, 320, 325, 333.
Ројник, Иван 149.
Романо, Јаша 32.
Рубеша, Александар 215.
Ружић, Душан 153, 154, 206, 317, 318.
- С
277, 282, 283, 284.
Саватић, Миливоје 108, 109.
Савић, Милорад 213, 322, 323, 328.
Савић, Мирон 198.
Савић, Мирослава 176, 213.
Савић, Никола 109.
Саљников, Никита 192.
Сарапа, Ђуро, 25.
Светозаревић, Драгољуб 212, 333, 334.
Сердар, Лука 170, 172, 328, 329.
Симић, Бојан 77.
- Симић, Лепосава 306.
Симић, Миодраг 141.
Симић, Остоја 111, 112, 209, 211.
Симић, Петар 49.
Симовић, Душан, 32.
Симоновић, Момчило 207.
Скалић, М. 254.
Слијепчевић, Ђоко, 10, 42, 81, 82, 94, 103.
Слијепчевић, Љеља 87, 92.
Срдић, Ђорђе 264.
Стамболија, Небојша 22, 23, 39, 40, 45, 59, 66.
Стамболић, Душан 196.
Стамболић, Иван 282.
Стаменковић, Драги 225
Стаменковић, Љубомир 148, 149, 188, 250.
Стан, Никола 169.
Станисављевић, Цвета 307, 351.
Станић, Милан 209.
Станић, Милета „Сократ“ 61, 84, 127, 215, 238, 239, 241.
Станишић, 321, 322, 325.
Станишић, Милорад 188, 215, 323, 337, 338.
Станишић, Станиша 209.
Станковић, Петар 215.
Станковић, Светомир 207.
Станојевић, Миливоје 213.
Станојевић, Миља 215, 325, 327.
Стевановић, Александар 25.
Стевановић, Славољуб 209.
Стевчић, Добросава „Боца“ 176, 280, 350.
Степинац, Алојзије 18.
Стефановић, Александар 215.
Стефановић, Владимир 213.
Стефановић, Драгољуб 215.
Стефановић, Зорица 209, 323, 324, 351.
Стефановић, Милица 306.
Стефановић, Младен 37.

- Стефановић, Светислав, 42, 317, 318, 319, 326.
Стефановић, Слободанка 102, 148, 161, 186, 226, 234, 252, 269, 308, 329, 330, 331, 333.
Стишовић, Стојан 113, 212, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 332, 334.
Стјепановић, Ратомир 215, 327, 330, 333.
Стојадиновић, Милан, 28, 30.
Стојадиновић, Миодраг 215.
Стојановић 243.
Стојановић Александар 11, 17, 31, 32, 35, 37, 40, 42, 43, 52, 59, 60, 83, 88, 92, 93, 127, 165, 171, 218.
Стојановић Милена, 82, 99, 100, 173, 323.
Стојановић, Боривоје „Бора Штука“ 187, 201, 320, 323, 334, 353.
Стојановић, Василије 157.
Стојановић, Драгољуб 157, 209, 211.
Стојановић, Драгољуб 209, 211.
Стојановић, Драгољуб Никац 209.
Стојановић, Зора 215.
Стојановић, Матеја 209.
Стојановић, Радован 213.
Стојановић, Радослава 207.
Стојановић, Света 165.
Стојиљковић, Љубомир 169.
Стојковић, Вера 213, 323, 324.
Стојковић, Нада 209.
Страхињић, Војислав 323.
Стринека, Никола 50.
Стругар, Ђуро, 47, 51.
Ступар, Жарко 173, 310.
Суботић, Драга 213, 330.
Суботић, Милован 213.
- Т
Танасић, Србољуб 159, 162, 164, 165.
Тасковић, Недељка „Неђа“ 86, 92, 115, 119, 120, 147, 175, 176, 177, 213, 221, 223, 225, 227, 233, 278, 280, 314, 316, 317, 318, 319, 322, 324, 325.
Теодосијевић, Слободанка 306.
Теофиловић, Милосав 213.
Теофиловић, Миодраг 208.
Терић, Милан 169.
Тешановић, Божидар 108, 109, 110.
Тимјанички, Кадрија 169.
Тимотијевић, Милош 18.
Тишма, 273.
Тодић, Урош 110.
Тодоровић Слободанка 255.
Тодоровић, Алрауна 309.
Тодоровић, Љиљана 192.
Тодоровић, Сава 143.
Томановић, Никола 207.
Томашевић, Јозо 180.
Томић, Вера 176, 213.
Томић, Десанка 177, 219, 350.
Томић, Живомир 209.
Томић, Љубиша 253.
Томић, Никола 34.
Тошић, Бранко 209.
Трајковић, Јелена 213, 330.
Трајковић, Риста 196.
Тривунац, Милош 143.
Трипковић, Ђоко 218
Трифковић, Коста 129, 172, 313, 322.
Трифуновић велемајстор 256.
Трифуновић Коста 251.
Трифуновић, Борисав 109.
Трифуновић, Десанка 213.
Трифуновић, Петар 145.
Туцовић, Радосав 22, 23, 44, 45, 59.

Ћ

Ћетковић, Јелена, 50, 51.
Ћирић, Радмила 192.
Ћопић, Бранко, 78, 250.
Ћосић, Богдан 107, 184.
Ћосић, Добрица 236.
Ћосовић, Радмила 213.
Ћурчић, Сава 212.

У

Убавић, Влајко 220.
Узелац, Радослав 312.
Ујевић, Тина 260.
Укропина, Тодор 209, 211.
Урошевић, Милица 207.
Ушај, Никола 215, 321, 322, 323,
325, 326, 328–333, 335, 337,
338.

Ф

Фазлић, Мехмед 72, 110.
Феликс, Милорад 132, 147, 170,
187, 237, 247, 250, 251, 253,
314–322, 325, 327, 328, 330,
332, 333, 339.
Филиповић, Бранислава 209, 322.
Филиповић, Драг. 319, 324.
Филиповић, Драгутин Јуса 49, 50.
Филиповић, Ђура 310.
Флајс, Никола 212.
Фортуна 266.
Фрањо, Лука 72.
Фројд, Зигмунд 77, 86.

Х

Хаџић, Зоран 162, 164, 209, 211.
Хитлер, Адолф, 28, 30, 32, 36, 181,
272.

Ц

Цагић, Михаило „Бата“ 132, 147,
170, 186, 252, 253, 254, 319–
322, 324–330, 333, 335, 356.

Цакић, Владимир 214.
Цвејић, Богдан 326, 328.
Цветковић, Војислав 312.
Цветковић, Драгиша, 28.
Цветковић, Марко 211.
Цветковић, Славољуб 239.
Цветковић, Слободанка 102, 269.
Цвијовић, Драга 176.
Цвијовић, Мица 350.
Цекић, Бранислав 209, 257.
Ценић, Вера 176, 221.
Цинцаревић, Миланка 104.
Цицварић, Милена 99.
Црногорац, Богдан 200.
Црногорчевић, Александар 207.
Црњански, Милош, 80, 273.

Ч

Чапек, Карел 143.
Чемериџић, председник Нишке
општине 159.
Черчил, Винстон 181.
Чесноков, 326, 328, 329.
Чкребић Душан 282.
Чобовић, Милорад 213.
Чолаковић, Милутин 209.
Чолић, Слободан 215.
Чомић, Ана 209, 319, 323, 324.
Чулиновић, Фердо 29.
Чупић, (Ћупић) Живко 195, 196,
200, 219.
Чучковић, Добрила 176, 209.

Ш

Шантић, Алекса 129, 313, 314, 317,
318, 319, 322, 326.
Шашић, Манојло 209.
Шевић, Даница 213.
Шепард, Бен 33.
Шехић, Нусрет 17.
Шистек, Франтишек, 323.
Шишаковић, Вукадин 215.

Шкодрић, Љубинка 27, 42, 102,
233, 269.

Шопенхауер, 318.

Штерић, Стеван, 23, 265.

Шћурла, Јосиф „Мачак“, 49, 50, 51,
54.

Шуберт, Франц 313, 317, 326, 328,
329, 331, 332.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Александар Стојановић рођен је децембра 1985. године у Београду. На Филозофском факултету Универзитета у Београду дипломирао је 2010. године на Катедри за историју Југославије и уписао докторске студије. Докторску дисертацију под насловом *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића 1941–1944.* израђивао је под менторством академика Мире Радојевић и одбранио 2014. године. Од 2011. године запослен је у Институту за новију историју Србије, тренутно у звању вишег научног сарадника. Истраживачки се бави широким тематским кругом, у коме су најзаступљеније теме из Другог светског рата, историје екстремне деснице и фашизма, историје пропаганде и штампе, као и историје судства и верских заједница на југословенском простору. Објавио је шездесетак научних радова, три самосталне монографије, две монографије у коауторству и три тома колективних монографија из едиције *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944.* чији је био иницијатор. Учествовао је на великом броју међународних и националних научних конференција. Аутор је уџбеника из историје за 8. разред основне школе у издању Архикњиге и Фондације Алек Кавчић. Активно је укључен у едукацију о Холокаусту и превенцију антисемитизма и нетолеранције. Ожењен је и отац једног детета. У октобру 2024. године изабран је за уредника међународног научног часописа „Токови историје“.

АЛЕКСАНДАР СТОЈАНОВИЋ
ЗАВОД ЗА ПРИНУДНО ВАСПИТАЊЕ ОМЛАДИНЕ 1942–1944.

Издавач

Институт за новију историју Србије

Штампа

Чигоја штампа, Београд

Тираж

300 примерака

Формат

16,5 x 24 цм

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.81/.82(497.11)"1942/1944"

94(497.1)"1942/1944"

316.4(497.11)"1942/1944"

СТОЈАНОВИЋ, Александар, 1985-

Завод за принудно васпитање омладине : 1942–1944. / Александар Стојановић.
- Београд : Институт за новију историју Србије, 2024 (Ваљево : Una Mega Shop). -
391 стр. : илустр. ; 24 см. - (Библиотека Студије и монографије / Институт за но-
вију историју Србије ; књ. бр. 141)

"Рад је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који Ми-
нистарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о ре-
ализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију исто-
рију Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024"--> Коло-
фон. - Ауторова слика. - Тираж 300. - Прилози: стр. 297-362. - Биографија аутора:
стр. 391. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр.
363-373. - Регистар.

ISBN 978-86-7005-201-7

а) Завод за принудно васпитање омладине -- 1942-1944 б) Казнена политика --
Србија -- 1942-1944 в) Југославија -- Историја -- 1942-1944 г) Србија -- Друштвене
прилике -- 1942-1944

COBISS.SR-ID 160269833